

43

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

ІСТОРІЯ
УКРАЇНСЬКОГО
ПИСЬМЕНСТВА

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

3

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Видання четверте
з одмінами й додатками

ТОМ II

КИЇВ-ЛЯЙЦІ

Українська Накладня

КОЛОМІЯ

Галицька Накладня

WINNIPEG MAN

Ukrainian Publishing

1919

PG
3905
I44
1919a
t. 2

4

Із друкарні Шарфого у Вецлярі

Розділ ІХ.

Шевченко.

Оригінальність поетової постаті. — Вплив на Шевченка. — Кирило-Методієвське братство. Перші поезії Шевченка. — На шляху до свідомості. — Стосунки до України і до народу. — Шевченко і кріпацтво. — Політичні й соціальні погляди Шевченка. — Етичний світогляд. — Вага Шевченка для України. — Наслідки Шевченкової діяльності. — Шевченко та російське громадянство. — Шевченко й офіційна Росія. — Література.

1.

Геніяльний поет, у промінні слави якого прирмерхло сьйво попередників — Тарас Шевченко (1814 — 1861) був продуктом вовсім иншої соціальної атмосфери і всіх взагалі громадських обставин, ніж ті письменники, що пройшли перед нами. Коли не рахувати 2-3 чоловіка „разночинців“, то були все панського коліна люде, — він був кріпак, що вийшов із самого споду соціальної піраміди й знав народне життя, не тільки з гори на його поглядаючи, а й на власній шні перетерпівши все, що доля однажувала у нас кріпакові. То були знов же мало не одним лицем люде з лівобережної України, де національні стосунки не так тяжко заострилися і поплуталися, — він був з правого боку Дніпра, де соціальна безодня між паном та кріпаком ще глибше й ширше розсунулась через національну та релігійну ріжницю між паном-поляком-католиком і кріпаком-українцем-православним. Та й сама неволя кріпацька тут давніше вкоринилась і тяжче на народніх масах одбивалась, ніж на лівому боці. За дитячих літ Шевченка ще живі були в його рідному селі з околицями спомини про події останнього повстання на право-

бережній Україні — гайдамаччини і йому, малому, „не раз довелось за титаря плакати“, слухаючи з свого куточка оповідання про старі часи, старі неправди. Такі сльози дитячі не присихають без сліду, а засівають перші зерна не дитячих вже питаннів про світ і людей та стосунки межі людьми. Шевченко й сам описля згадує ці моменти, коли повстали не дитячі запити в малій голівці.

Давно те минуло, як мала дитина,
Сирота в рядинні — я колись блукав
Без святи, без хліба по тій Україні,
Де Залізняк, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки — малими ногами
Ходив я та плакав, та людей шукан,
Щоб добру навчили („Гайдамаки“, епілог).

Людей сироті не було — були кати: була люта мачуха, що знущалася з сироти; був дядько Павло — „великий катюга“; був дяк-учитель — перший деспот, що, як сам Шевченко в автобіографії пише, „поселил в мене на всю жизнь отвращение и презрѣние ко всякому насилію одного человека надъ другимъ“; був другий учитель-маляр, що замість науки виварював тільки воду з хлопця тяжкою роботою; був ще один учитель-хиромантик, що не вагався прогнати цікавого хлопця, бо на його долоні не доглядів кебети „ні до шевства, ані до бондарства“; був пан, що держав майбутнього поета за козачка в своїх горницях, ставив йому в повинність „только молчаніе и неподвижность в углу передней“, караючи ляпсами й різками за всякий живий по́рух дитячої вдачі; був нарешті цеховий майстер Ширяєв, що в одній особі своїй зібрав до купи вдачу дяка-спартанця, диякона-майлара й дяка-хиромантика і вагою такого троїстого генія тим дужче гнітив безталанного хлопця... Легко зміркувати, що́ перетерпів він, шукаючи людей і натрапляючи на самі розкішні екземпляри двоногої звіроти, що засівали в його душі насіння огиди й протесту. Зате в душі у геніяльного хлопця разом з іскрою протесту була віра в людину і невпводне шукання правди і справжніх людей, і воно вивело кріпака-художника на добру путь, знало його в людьми, од яких уперше почув він людський голос, вложило перо в руки й підказало йому натхненні пісні.

Питання про особисті й літературні впливи на Шевченка належать до найбільш темних і не розроблених, хоча не бракує тут і дотепних часом гіпотез, які проте гіпотезами тільки й лишаються. Відомо, що живучи в Петербурзі по визволенні з кріпацтва, Шевченко близько стояв до гуртка Гребінки і був одним з найулюблених учнів Брюлова, отже вплив старшого українського і тодішнього російського письменства на світогляд молодого поета не викликає непевности. Так само до підвалин того світогляду треба покласти св. письмо, яке Шевченко змалечку знав, твори Сквороди, які він списував „що в школі таки в учителя-дяка“ разом з творами півнародної музи, і особливо голосний памфлет псевдо-Копицького, оту „Історію Русовъ“, сліди якої знаходимо мало не в кожній історичній поемі молодого Шевченка. Разом ідуть і польські впливи, засновані на знайомстві молодого хлопця з польською мовою та на знайомствах, пороблених під час перебування у Вільні й Варшаві. Через сучасну російську й особливо польську політичну, еміграційного часу, літературу доходили до Шевченка загальноєвропейські думки і змагання; товариство, в якому поет обертаяся, ті думки розгортало й витлумачувало; життя що бачив він кругом себе, їх ставило на гранітовий постамент життєвої правди незбитої. Ввесь цей ріжнотематичний матеріал, що вбирала в себе жадна правда душа поетова, перетворяв Шевченко в поривах творчого натхнення, часто лишаючи далеко позад себе те, що було йому за зразок, або ж піддавало думки й образи. Це звичайний спосіб кожного генія, що невразні натяки, уривок неясної думки, випадковий образ або порізнений факт із життя, все те, що носить хаотично в повітрі, — виточує в справжні перли людської творчости, які стоять над первістними джерелами недосяжно.

Таку геніяльну ходу виявив Шевченко відразу. Р. 1840 він був уже автором „Кобзаря“, р. 1841 з'явивсь „Гайдамаки“. На Україні заспівав соловейко, про якого пророкував Гребінка, тільки що у цього соловейка такий був широкий діапазон голоса й така сила геніяльного розмаху, що перші ж пісні його звернули на себе загальну увагу на Україні. Найкраще може висловив вражіння од дебюту Шевченкового старий Квітка, що йому аж волосся на голові догоріло встало,

коли почав читати „Кобзаря“: „я його притулив до серця, — писав ветеран українського письменства до новака, — бо дуже шаную вас, і ваші думки кріпко лягають на душу“. Коли Шевченко скінчив академію й р. 1845 поїхав на Україну, щоб оселитися в Києві та жити й працювати для рідно-

Портрет молодого віку.

го народу — він був уже першим і найбільш популярним серед українських поетів, великою надією всіх прихильників рідного слова, признаним ватажком рідного письменства, українським бардом, на якого дивились люди, як на свого національного, мовляв Куліш, пророка. В Києві знайшов Шевченко цілу вже громаду ентузіастичної молоді, між якою перед вели Костомаров та Куліш, і на якийсь — правда, дуже короткий — час Київ робиться центром українського життя, тим живчиком, якого стукання

розноситься по всій Україні. Тут, серед згаданої громади, повстають і перші свідомі зародки громадсько-політичної програми українства, яка своєю глибиною й широтою попередила де в чому ідеї навіть пізніших часів і наложила свою печать на все наступне українське письменство. Цей новий напрям українського громадського життя виявився в організації Кирило-Мефодієвського братства, а в письменстві найкращим його заступником зробивсь Шевченко.

Київ — історичний і натуральний центр України — був найзручнішим місцем, де б могли прокинутись серед українців нові думки і давня історична традиція цього культурного осередка, що нагадувала про діяльність старих братств і ними зв'язувала сучасне з першими початками культурного руху, і становище його географічне — по середині україн-

ської землі коло найбільшої її артерії, Дніпра — все це як найдужче тому сприяло. Тут, як писав близько того ж часу Гоголь, „дѣялись дѣла старини нашої“; тут стрівалися між собою аж три національності — корінна місцева українська, дужка своїм впливом польська й офіційальна російська, і це вже одно навівало думки про потребу якогось порозуміння між національностями, то-б-то ставило національну справу гостріше, ніж де инде на Україні. Тут, нарешті, не за довго до того часу засновано другий на території України університет, що стягав до себе найкультурніші сили з усього краю. Який добрий у Києві був ґрунт для громадських організацій і як він справляв їх до національного питання, бачимо з того, що ще в першій чверті XIX в. повстало тут, слідом за масонськими організаціями, одно з найцікавіших таємних товариств — „Общество Соединенныхъ Славянъ“ з виразними ознаками федеративного принципу в основі своєї програми*). Самою природою Київ ніби призначений був сказати своє слово в українській національній справі, і опізнившись проти Полтави й Харькова, він зате вимовив його дужче й виразніше, поставив на новий шлях увесь український рух, надавши йому тих рис демократичного федералізму, які письменство наше пригорнуло й донесло аж до останніх часів.

Як згадано вже, в половині 40-х років у Києві зібралася громада української молоді (Гулак, Білозерський, Маркович, Пильчиков, Навроцький, Андрузський, Посяда й інші) і серед неї р. 1845 з'явився колишній кріпак Шевченко з ореолом величезного таланту поетичного, з кипучими планами роботи на користь рідного народу, з вогневими піснями про минулу й сучасну його долю та голосним протестом проти всякої кривди. „Снів цей, — писав згодом у „Хуторній поезії“ Куліш, — був для неї (молоді) во-дстину гуком воскресної труби архангела. Коли говорено коли-небудь по правді, що серце ожило, що очі загорілись, що над чолом у чоловіка засвітився поломяний язик, то це було тоді в Києві“. Цей

*) З цією організацією, про яку вже була у нас мова, існували ідейні зв'язки у Кирило-Мефодіївського товариства. Відомо, що під час турсу у Костомарова р. 1847 у його між иншим знайдено статут „Общества Соединенныхъ Славянъ“.

настрій високий найкраще вилився в організації брацтва під патронатом свв. первоучителів слов'янських Кирила та Мефодія з красномовним девізом: „и разумѣте истину и истина свободить вы“. Ініціатором цього товариства, з якого починається нова доба в історії української свідомості й громадського руху, був певне Костомаров; повстало воно р. 1846 і в момент арештів мало близько сотні членів. То було товариство не старих масонських лож, що поринали в туманних абстракціях та містичних формах. Братчики наші зійшли з високого неба на грішну землю і просто взялись думати, як би громадське лихо поладити, даючи цим високе свідощтво і своїм громадським ідеалам, і своєму політичному розвитку. Мета брацтва була -- ширити поміж слов'янами ідеї єднання й федерації на основі нерушеної волі й автономності кожного народу, що пристане до загально-слов'янської федеративної спілки. -- братчики згадали в своєму статуті: великоросів, українців, поляків, чехів, словаків, лужичан, хорутан, іліро-сербів та болгар. Кожен народ, як домагалися братчики, мав би жити на підставах народоправства, складаючи окрему республіку („Річ-Посполиту... незмісимо з другими“) і порядкуючи всіма своїми справами самостійно і незалежно від інших: „щоб кожен народ мав свій язик, свою літературу і свою справу общественну“. За орган федерального уряду повинен був правити сойм („Рада Слов'янська“), складений із послів од усіх народів, -- до його компетенції належали б спільні справи. У кожній республіці на чолі езекутивної власти мав стояти вибраний на час „правитель“; так само виборним і так само на час мав бути й „правитель“ цілої федерації. Далі на прапорі брацтва стояли: загальна рівність і однакове для всіх громадян право, воля особи й віри, скасування всяких станових привилеїв, а надто „искорененіє рабства и всякаго униженія низшихъ классовъ“; загальна народня освіта, вселюднє право виборче, виборність чиновників і т. п. Що-до способів на таке перебудовання громадського ладу на свій ідеал, то найбільш відповідними вважали братчики -- виховання молоді, розповсюдження серед народу освіти та літератури і взагалі мирну пропаганду своїх ідей „сообразно съ евангельскими правилами любви, кротости и терпѣнія“, підкре-

сливши спеціально, що єзуїтське правило: „цѣль освящаєть средство — общество признаєть безбожнымъ“. Гостріше, ніж статут, складені були прокламації, особливо — до „братъевъ великоросіянъ і поляковъ“. І коли статут характеризував загальну політику братчиків з слов'янофільського боку їхньої програми, то прокламації цікаві з іншого погляду — як спроба конкретизації загальних принципів, прикладання їх до місцевого ґрунту, — значить, з національно-українського боку. Братчики виступають тут просто від імені України, „нищей сестры вашей, которую вы расіяли и растерзали“, і закликають великоросів та поляків прокинутись для справи „общаго спасенія“, занехавши обоюдно ворожнечу й зневажність і збудувати спілку слов'янську на основі рівності, братерства й любови до людскости. В другій прокламації братчики обертаються до земляків і, переказавши головні пункти з статута, кінчають так: „Оце вам, браття Українці обох сторон Дніпра, подаєм на увагу; прочитайте пильно і нехай кожен думас, як цього дійти і як би лучче воно було. Як багато голів, то багато розумів — кажуть. Коли ви об цім станете думати, то в той час, як прийде пора говорити об цім, вам Господь дарує смысл і уразумініє“.

Це був видимий рбзмир з старим духом традиційної лойяльності та байдужости до соціально-політичного ладу; братчики зважились викликати на герць сучасну систему темного деспотизму, і такий виклик міг би великий мати вплив на формування демократично-федералістичних думок для цілої Росії, як би для такої роботи хоч трохи сприяли умови тодішнього життя. Та їх тоді й познкі ще не було і герць, як знаємо, скінчився для неоглядних ідеалістів дуже нещасливо: братство, що саме тільки починало зав'язуватись, розпорошено по світах, братчиків завдано до в'язниць та на заслання — і на тому й стала їхня робота... Але не зовсім: ідеї братства не загинули марно, не розпорошились у повітрі, а увійшли в письменство, і Шевченко був першим і найдужчим поетом нового напрямку — отого свідомого демократизму й політичного радикалізму.

2.

Перші поезії Шевченкові належать до кінця 30-х років і в них молодий поет платить ще велику подать художньому

романтизму та оспівуванню минулого України під впливом загального напрямку в тодішньому письменстві та специфічних обставин українського життя тих часів. Але і в цих перших спробах недисвідченого пера видно вже руку великого майстра слова, що на очах переростає умовні вимогання часу й здійснюється над ним у височині майже недосяжну. Разом з такими творами, як „Причинна“ і „Тополя“, з'являється цілком реальна що-до способу трактування теми „Катерина“; поруч яскравих колоритних малюнків історичних, як „Тарасова ніч“, „Іван Підкова“ з сумовитим їх жалем за славним минулим України — стоять такі високою свідомістю переняті, принципіальні, скажу так, твори, як „На вічну пам'ять Котлярепському“, „До Основ'яненка“, „Перебендя“. Ще бренть у Шевченкових творах сумовита струна жалю за минулим —

Була колись Гетьманщина,
Та вже не вернеться,
Було колись — панували,
Та більше не будем („Тарасова ніч“), —

але в тужливу цю мелодію вривається дужий поклик цілком сучасного вже протесту проти того, що „над дітьми козацькими поганці панують“. Через те може й обертається поет до загорнутого в чарівний серпанок минулого, що дійсність занадто тяжко й цинічно топче всі сподівання.

Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! Може серце
Хоч трохи спочине („Іван Підкова“), —

каже поет, шукаючи в припадних малюнках минулого спочинку од сучасних злиднів. Цей мотив сучасности де далі — все більшу й більшу бере силу над поетом, поки аж зовсім запанував у його творах. Шевченко знає, що минуле не вернеться, хоч би яке гарне було воно та припадне, що не може знов пишним цвітом забувати те, що вже одцвілося:

Не вернеться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернеться козаччина,
Не встануть гетьмани,
Не покрийть Україну
Червоні жупани.

Ціла низка отих болючих „не“ що-до минулого, суцільне нехтування його тим дужче розкриває поетові очі на сучасне і він бачить, що Україна

Обідрана, сиротою
По-над Дніпром плаче

на сміх ворогам. Гнів запалює серце поетові й він сміливо обертається до ворога:

Смійся, лютий враже,
Та не дуже! („До Основ'яненка“).

Не вважаючи на свою формально невелику й досить припадкову освіту, геніяльною інтуїцією розбірає Шевченко і давні дії рідного народу, і його сучасні злидні; творчим рухом здійснюється до оцінки ваги українського письменства в поезіях: „На вічну пам'ять Котляревському“ та „До Основ'яненка“ і дає образ натхненного кобзаря-пророка в „Перебенді“. По смерті Котляревського на Україні

Все сумує, — тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмере Кобзарь, бо на-віки
Його привітала („На вічну пам'ять К—му“).

Слава минулого не вернеться, як реальна дійсність — то правда, але й „не поляже“ вона, а вічним буде свідком того —

Чия правда, чия кривда
І чії ми діти, —

і вже тим самим робиться вона підвалиною нової сили, вже цілком сучасної — великої й вільної творчости народньої в слові.

Наша дума, наша пісня
Не вмере, не загине...
От де, люде, слава наша,
Слава України („До Основ'яненка“), —

могуче-голосна слава, та сила, що підійме рідний народ з його теперішнього занепаду до нового життя культурною нацією.

Ось який шлях довгий пройшов Шевченко на першій-ж порі своєї діяльності, і пройшов його без чужої допомоги, майже самостійно, бо в обставинах його життя в Петербурзі ми нікого не знаємо, хто-б глибше і яснійше дивився на минуле й сучасне; нічого, що порівнялось-би з цими заявами, не маємо ми і в тодішньому письменстві. Схоплюючи бистрим розумом загально-літературні впливи, Шевченко переживав їх своїм потужним духом і переробляє в горні геніяльного натхнення до такої міри, що вони стають його власним добром, виявляються в самостійних формах. Правда, не все ще вияснилось у світогляді Шевченка. Поет поки що дивиться на світ божий широко розплющеними, допитливими очима; він бачить окремі факти лиха на землі, та не вміє ще зв'язати їх в одну велику цілість, не може угадати за ними системи, на пагубу слабшим націленої, не може встановити залежності в тому ланцюзі причин і наслідків. На першій порі своєї діяльності Шевченко ще не дізнався був, що поодинокі прояви лиха мають своє коріння в загальних умовах, у цілому складі людського життя. Навіть торкаючись конкретних форм того лиха, він все-ж приймає їх немов якісь абстракції, бо від того загального ґрунту одриває, в який вони глибоко вросли своїм корінням. Характерно, що в перших поезіях Шевченкових на всій причині лиха бувають „злії люде“, або й просто „люде“, — як от у цьому уривкові в „Катерини“:

Люде б сонце заступили,
Як би мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.

І це звичайнісінька форма, в яку зодягав тоді Шевченко свої запальні ірреміяди, і тільки хіба де-не-де блисне тут зародок того цілком реалістичного світогляду, що вже добачає й конкретніші підстави лиха в соціальних умовах життя. Прокидаються вже, напр., подекуди нарікання на громадський нелад, національну боротьбу з Польщею закрашено вже соціальною барвою („ляхи-пани“), але все це, знов кажу, не розгорнулось ще уповні. Думка поетова блукала ще в первісній невинності, не здужаючи зв'язати окремі

факти в цілу систему і знайти загальні причини цікавих йому тоді подій.

Та прудко збігали літа, стрілою пролітали, забираючи з собою багато дечого у людини й додаючи натомісьць досвіду, — і я, каже Шевченко, „прозрівати став потроху“ („Три літа“). Найбільш прозрів він, коли вернувся на Україну і знову став віч-на-віч із смертельним своїм ворогом — неволею, отим кріпацьким ладом, що мільйони жертв міцно держав у своїх цупких назурах. З одного боку, картини кріпацького лиха, з другого — ті розмови щиро-дружні, на які потай миру сходились у Кїві братчики, не одне досі темне питання освітили Шевченкові, не одній несвідомій думці певний шлях проказали, і вже діло поета було добрати їм блискучу поетичну форму, перелити в огнєве слово й послати стрілами у ворогів одвічних добра і правди. Муза Шевченка, мовляв Куліш, „запротестувала з усією енергією своєю проти ледарства сильних мира цього“; з-під пера його, не лічучи дрібніших перлин високої лірики, один по одному виходять такі добірні з громадського боку твори, як „Чигирин“, „Сон“, „Єретик або Іван Гус“, „До живих і мертвих“, „Кавказ“, „Невольник“, „Наймичка“, в яких надзвичайна краса форми тісно спілітається з глибоким змістом в одну неподільну цілість. Світогляд Шевченків шириться, міцнішає, переростає всякі умовні межі, і хто зна, ~~де б спинилась була творча сила Шевченкова, як би не спіткала його відома катастрофа 1847 року.~~ Шевченко став тоді вже тим Шевченком, на якого земляки почали дивитись не просто як на письменника, а як на пророка національного, що поруч зразків натхненної громадянської поезії низав перлини незрівняної найчистішої лірики, яка до всякого серця знаходить дорогу й скоряє його собі своєю красою. Поет переглянув свої попередні погляди й багато де-чого поодміняв у них. Тепер він переконався, що наша давня слава, наша історія, яку за „поему вільного народу“ вважали, поруч зразків високих діл, і чимало темного та ганебного показує; що багато в національних героїв не що інше, як

Раби, підніжки, грязь Москви,
Варшавське сміття:

що за чужі й далекі справи, або за егоїстичні вигоди осо-

бисті точили вони кров із рідного народу „і нам, синам, передали свої кайдани“ — кайдани разом з своєю славою Рішуче пориваючи з облудними фантомами колишнього, нові задання ставить перед земляками поет: учитися добра з усякого чистого джерела, але не забувати й свого власного, не цуратись рідного краю та народу і — як останній акорд лунає:

Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата („До живих і мертвих“...)

„Найменший брат“, що практично й перше сидів, скажу так, на покуті в світогляді Шевченка, тепер знаходить собі на підмегу вже цілу ідеологію. Ради „найменшого брата“ Шевченко здійснює бунт проти соціального укладу, проти державних форм, проти релігійних установ — проти самого Бога, що ніби-то потурає на кривди та знуцання з народніх мас. І ні тяжка неволя, ні муки самотности, ані літа не вгасили вже в Шевченкові того вогню, що ним запалав він, і раз-у-раз поет вертається до об'єкту своєї великої любови і з його погляду все і всіх судить.

3.

Такий ото бун шлях, що від перших неясних романтичних симпатій до народности привів Шевченка до активної любови до конкретного народу; що відповідальність за лихо з поодиноких людей переложив на соціальну систему й державні установи. Неясне почуття, інстинкт зросли до непереможного переконання, до готовності душу свою положити за рідний край.

Я так її люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю („Сон“). —

кров'ю серця пише Шевченко на чужні. Таку ж любов заповідає він і землякам своїм.

Свою Україну любіть,
Любіть її во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть („Чи ми ще відемося знов?“) —

озивається Шевченко з-за ґрат Петропавловки. Рідний край

та думки про його тільки й піддержують великого страдника в неволі на чужині і навіть саме бажання смерти зникає перед надією ще раз свою рідну сторону побачити й

Хоча серце замучене,
Поточене горем
Принести і положити
На Дніпрових горах („Сон“).

І болем стискається, холоне серце у пбета від самої думки,

Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить („В неволі тяжко“).

Але навіть свої гірші особисті муки, які завдає розлука з усім що серцю любе, Шевченко забуває, коли хоч на думку спадеться якесь громадське лихо, якась небезпека для рідного краю. Тоді йому все байдуже, все однаково, —

Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Привсплять лукаві і в огні
І окрадену збудять, —
Ох, не однаково мені! („Мені однаково“).

Не знаю, чи у всесвітній літературі пролунав коли-небудь ще один такий крик серця з безмірної туги та жалю за рідним краєм, чи знайдеться поет, що б так дуже любив свій край, побивався за ним і так до його рвався. Правда, що взагалі не багато на світі таких великих душ, як у Шевченка, і не часто доводиться їм зазнавати такої долі важкої, якої він зазнав. І талант Шевченка, і його безталання — це надзвичайна трагедія виборної людської природи, що виходить сам-на-сам битися з убійчими обставинами околиць життя й на-останці силою свого духа таки перемагає їх.

Вже згадано було, яке місце в світогляді Шевченка зайняв „найменший брат“, особливо з того часу, як поет „прозрівати став потроху“ й відкрились йому тямні суперечности сучасного громадського ладу. Отже ніяким світом не міг Шевченко спустити з думки оте найгірше за його часів лихо, що посіло „найменшого брата“ — кріпацьку неволю, — не міг би, хоча б і сам не зазнав був його на власній спині. І нічого й говорити, що навіть власне лихо

та своя неволя не згасили в Шевченкові того певгамовного обурення проти права однієї людини над життям, честю й совістю тай добром другої. З цього погляду Шевченко завжди однаковий був і ніколи не міг і згадувати про народню неволю без усієї глибини обурення, на яке тільки здатна була його велика душа.

Скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть, гинуть
У ярмах лицарські сьня („І виріс я на чужині“).

І констатує ганебний факт, поет [перейде зараз і до підстав його, з обуренням запитуючи:

По якому правдивому,
Святому закону
І землею всім данною,
І сердешним людом
Торгуете? („Холодний Яр“).

Як одна була лжбон у Шевченка до рідного краю й народу так і одна була у його непримиренна зненависть до кріпацтва і всякої взагалі неволі. На цьому пункті він ні на йоту не поступався, не розумів компромісів і всю силу зібрав, на яку тільки спромігся його великий талант, щоб дошкульнішого удару завдати системі людоловства. Я не наведу тут багато прикладів, бо треба б велику частку „Кобзаря“ передрукувати, щоб показати уповні аболіціоністську поезію Шевченка. Він певен, що „історією-правдою“ з сфери кріпацького права можна саме пекло перелякати, а людей, що всього на світі набачились, здинувати найзвичайнішим полупанком, яких тисячі сиділо на шиї у народа. Земля — прекрасна, чиста, — казав Шевченко, — рай, але що люди зробили з того раю!

Хиба ти не бачиш,
Хиба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися! А я полечу
Високо-високо за синії хмари:
Немає там власти, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чує.
Он глянь — у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину в каліки вдіймають,
З шкурою вдіймають, бо нічим обути
Панять недорослих. А он розпинають

Вдову за подушне, а сина кують,
 Єдиного сина, єдину дитину,
 Єдину надію в військо отдають,
 Бо його, бач, трохи... А он-де під тьном
 Опухла дитина голодная мре,
 А мати пшевицю на панщині жне („Сон“).

Скрізь „кров та сльози та хула — хула всьому“. На праведній землі, у своїм раї, люде пекло розвели. „Занапали божий рай“ лихими вчинками своїми. І Шевченко показує нам цілу галерею тих, що коло цього діла ходять. Перед нашими очима пересовуються і неситі, що все бажали б собі загарбати; і тихі та тверезі-богобоязливі, що тільки й чигають на свого ближнього; і щедрі розкішники-патріоти, що з рідного краю кров як воду точать; і ті, що людськими душами торгують, що важать на добро, працю, честь і щастя людські. Образи кріпацького лиха звичайно домінують у нашого поета, — та инакше й не могло бути: „по плоті й по духу син і рідний брат нашого безталанного народу“, кажучи його власним словом, Шевченко не міг заспокоїтись доти, доки існувало те, що найбільше пекло й мучило рідний народ. Боротьба з кріпацтвом була завданням цілого життя у нашого Кобзаря й ніхто в Росії не завдав таких дужих ударів системі людовладства. На схилі віку свого Шевченко бачив уже й наслідки своєї боротьби: кріпацтво на його очах конало, і нетерпляче дожидає він дня, коли

Спочинуть невольничі
 Утомлені руки
 І коліна одпочинуть
 К'їданами куті („Подражаніє Ісаї“).

Поет хитається між надією, що „останню“ копу дожинають кріпаки на панщині („Сон“), та зневір'ям проти нещирих заходів коло кріпацької реформи.

Болять і плаче і не спить,
 Мов негодована дитина,

поетове серце в такі хвилини тяжкого зневір'я; йому здається, що вже нічого добра дождати, що не прийде сподіване визволення:

Добра не жди,
 Не жди сподіваної волі —

Вона засмула: царь Микола
Ї присяв („Я не нездужаю“).—

і він гострі подає реценції на те, як „збудить хиренну волю“. Маніфест про волю, як відомо, підписано за життя Шевченка, але не судилось йому дожити до того дня, коли цей маніфест оповіщено. Як Мойсей, помер великий борець за волю народню на порозі землі обітованної...

Бувши прихильником соціальної волі, рівності і братерства, спочиваючи на тих часах, коли

Братерская наша воля
Без холона і без пана
Сама собі у жупані
Розвернула ся весела („Чернець“).—

Шевченко був палким апостолом і волі політичної. Той лад царський-самодержавний, що попускає на гніт і неволю над мільйонами людей на втіху малої купки—він ненавидів однаково з кріпацтвом, бо розумів, що одна неволя другу родить і підсилює, одна з одної підпомогу має. В поезіях „Сон“, „Кавказ“, „Юродивий“ та інших показує Шевченко те лихо, що від політичної неволі счиняється, і знов таки трудно иншого знайти поета, щоб так умів вишукати дошкульне місце у супротивника й такого тяжкого удару завдати. Тонка іронія, безбощадний сарказм, гнівне обурення—все пускає він у діло, щоб здискредитувати систему гніту й безправності. Кожна освічена людина знає певне Шевченків образ країни, де

Од Молдованна до Фінна
На всіх язвках все мончить,
Бо—благоденствує („Кавказ“).

Кожне пам'ятає також повні гніву й обурення великого пбклики до самодержавних владик, до „тих помазаників божих“, у-ві „Сні“, „Кавказі“, „Царях“ то-що. Оспівавши напр. вольнії гори—„хмарами повиті“, але „засіяні горем, кровію політї“—Шевченко незрівняну дає картину боротьби між самодержавним хижацтвом та дикою тією волею первісної людини.

Оттам-то Милостиві Ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю

Та й цькуємо... Лягло кістьми
 Людей муштрованих чимало.
 А сліз, а крові! Напоїть
 Всіх імператорів би стало,
 З дітьми і внуками втопить
 В сльозах удоних. А дівочих,
 Пролитих нишком серед ночі,
 А матерніх гарячих сльоз,
 А батьківських, старих, кривавих—
 Не ріки—море розлилось,
 Огненне море!

І все це невичерпане море людського лиха розливається під
 гаслами любови, християнського закону та справедливости.
 Сміливою рукою здирає Шевченко ці гарні покринала з не-
 людських учинків і показує їх справжню облудно-фарисей-
 ську природу:

Храми, каплиці і ікони,
 І стянники, і мірри дим,
 І перед образом Твоїм
 Неутомлені поклони —
 За кражу, за війну, за кров:

Щоб братню кров пролити, просять,
 А потім в дар тобі ж приносять
 З пожару вкрадений покрив („Кавказ“).

Навіть Бога свого люде-фарисеї зробили співучасником своїх
 злочинств, сотворивши його „по образу своєму й подобию“,
 як мстивого та лукавого „византійського Саваофа“, — і
 Шевченко, хоч не поривав зовсім з релігією, обертається в
 неарівняно-потужним словом до „всевидячого ока“:

Чи ти дивилося з-висока,
 Як сотнями в кайданах гнали
 В Свбір невольників святих,
 Як мордували, розпинали
 І вішали?! А ти не знало?
 І ти дивилося на них
 І не осліпло? Око, око!
 Не дуже бачиш ти глибоко!
 Ти спиш в кіоті, а царі..
 Та цур їм тим царям поганим! („Юродивий“).

Навіть старі часи згадуючи, часи якого небудь лютого Не-
 рона, Шевченко кладе на свій малюнок фарби які занадто

болюче вражають наше серце, недавніх громадян російських
XX віку. Хиба оця-ось картина —

Нема сем'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Що б не заплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі,
Або в далекій стороні,
В британських, гальських легіонах
Не муштрувалися („Неофити“) —

хиба вона не дає занадто блискучого образу тієї самої лю-
тої дійсності, якої ми оце свіжо тільки здихались, яка й
самого запального провідника волі заслала „муштруватися“
в далеких азійських легіонах? Та повстаючи проти всякої
неволі й кривди, караючи гнівним словом своїм кривдників,
Шевченко ніколи не забував, що вони тільки через те силу
мають, що їм самі невольники потурають з невідомості
своїї та полохливості. Раз-по-раз зривається у його гнівне
слово і до тих занадто терплячих та легкодушних людей,
що, несучи тягар неволі, не насміють „за правду пресвятую
стать і за свободу“.

А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби,
Німії, подлії раби, —

так характеризує Шевченко стосунки німотної більшості,
дужої числом, та безсилої через свою темноту, егоїзм, по-
лохливість і нещирість маси. І часто тоном справді біблій-
ного пророка поет звертається і до рідної землі, і до тієї
сервілістичної маси:

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі („Осії глава XIV“).
О роде суєтний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашингтона
З новим і праведним законом?
А діждемось таки колись! („Юродивий“).

Оце „а діждемось таки колись“, що своїм лаконізмом на-
гадує Галіплесве „errug si muove“, ота надія невміруща на
перемогу правди — ось де секрет Шевченкового впливу, що
не тільки не зменшається, а зростає з годами. Цей здоро-

вий оптимизм надає його поезії бадьорого, ясного вигляду і показує, як багато пережив і передумав цей чоловік, самою силою титаничного таланту винесений на вершок людської творчості. Він ніколи не кінчав на самих прокльонах, скаргах та жалях, але блиснувши могучим образом лиха, раз-у-раз показує й ліки на його, дає щось позитивне, і через те поезія його, не вважаючи на темний фон, ясний світ пускає в душу читачеві, не кидає його знесиленим та зневіреним, а надихає свіжою думкою, вогнем протесту, бажанням жити всіма фібрами людської натури. Людина повинна жити, повинна боротись за чисте, за повне життя — такий висновок маємо з „Кобзаря“.

Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
 Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
 Хочеться послухать, як море ваграє,
 Як пташка щебече, байрак гомонить,
 Або чорнобрива в гаю васпіває...
 О, Боже мій милий, як весело жить! („Гаїдамаки“).

Так радів із життя Шевченко першої пори, коли може й не розумів ще всієї ваги горя людського, — і вже те характерно, що цей радісний заклик до життя вирвався у його саме тоді, коли він малював поневіряння сироти безродного, „попихача жидівського“ Яреми. Але й опісля поет цього ясного настрою не згубив, — навпаки виросла і зміцніла в йому ця жадоба живого життя, хоч багато причин було самому авторові зневіритись і скінчити на безсилій апатії та прокльонах. „Встане правда, встане воля“ — такий був лейтмотів Шевченкової поезії, бо твердо вірив поет, що „раз добром налите серце в вік не прохолоне“ і що єсть у людини те, чого ніяка на світі сила подужати не здолає.

Не вмірає правда наша,
 Не вмірає воля,
 І нестигй не виоре
 На дні моря — поля,
 Не скує душі живої
 І слова живого („Кавказ“).

Знову бачимо цілу низку рішучих „не“, націлених тепер у саму, здавалося б, міцну силу сучасного ладу. Просто дивно, звідки набравсь того нездоланного духу Шевченко, де черпав він силу держатись так високо над людьми та обстави-

намп й своєї голови перед ними не хилити. Здавалося б, чи ж подоба в найтемніші часи Миколаївської реакції говорити про перемогу світу над темрявою, про те, що єсть меж-людській неситості та грубій силі, яка все ламала і тро, щила кругом. А отже у Шевченка знайшовся той бадьорпий тон, знайшлася й сила проти сил: грубій фізичній силі кулачного права поставлено справжній „предѣль, егоже не преїдешп“, знайдено непереможну перепону. Як неможливо загарбати й виорати поле на дні морському, так не скувати й душі живої та слова, не знищити волі й поступу, що невинно провадять до єдиної мети людського життя — щастя загального, заснованого на щирих та справедливих стосунках, особистих і громадських, на братерстві й рівності всіх людей. Не дурно ж великий борець за ці вічні ідеали загадав справляти помвинки йому „в сем'ї великій, в сем'ї вольній, новій“, — не було в йому зневірря, що вона буде, та сем'я велика, що єднає всіх людей; сем'я вільна, де немає місця надсильству дужкого над беззахистним, де згпнуть лютість і озвірення людини над людиною; сем'я нова, оновлена й очищена від усяких злиднів, заснована на справедливості братерській. Шевченко ніколи не журиться про колючу перевагу добра над лихом. „Борітеся — поборете“, промовляв він усією своєю поезією і всім життям.

Чи буде суд, чи буде кара
Царям, царятам на землі,
Чи буде правда між людьми? —

загадавсь-якось був він і відповів зараз же так само просто, як і твердо:

Повинна быть! Бо сонце стане
І осквернену землю спалить („О люде, люде“).

Шевченко фізично не може собі уявити вишого кінця нашим людським змаганням; перемога правди для його аксіома, не вважаючи на всі удари мерзенної дійсности. Він навіть передбачає той сподіваний час і знову тут проступають у його щиро-біблійні фарби й тон натхненного пророка.

Тоді як, Господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить —
Неврячі прозрять, а криві!

Мов сарна в гаю помайнують,
 Нїмим отверзуться уста,
 Прорветься слово, як вода,
 І дебрь-пустиня неполита,
 Сцілющою водою вмята
 Проквітнеться („Подражаніє Ісаї“).

Вимучена до краю земля як дощу в спеку прагне оновлення,
 і поетові ввижається вже той ідеальний лад, коли справ-
 дяться найкращі мрії людські

І на оновленій землі
 Врага не буде, супостата,
 А буде син і буде мати
 І будуть люде на землі („І Архимед, і Галілей“).

Просто люде, без того намулу соціальної „табелі о ран-
 гах“, що поналипав на них за довгу путь од темного жи-
 вотіння доісторичних часів до ясної долі в майбутньому
 царстві розуму та волі. Так просто і так надзвичайно гарно,
 дійсно по-людському, висловив Шевченко свій широкий
 ідеал життя, і це кривно єднає його з найбільшими діячами
 людскости і вводить до пантеону світових геніїв.

4.

Як письменник, як діяч
 слова, великі надії що-до онов-
 лення життя на землі покла-
 дав Шевченко на слово. Для
 душі своєї він бажає такої
 сили.

Щоб огненно заговорила,
 Щоб слово пламенем взялось,
 Щоб людям серце розтопило
 („Неофіта“).

І Шевченко вірить у те вог-
 неве слово, що гнівом картас
 кривдників та на силах скріп-
 ляє окривджених і внедолених,
 розкриваючи їм очі свідомістю,
 виховуючи їх морально й інте-
 лектуально.

Тарас Шевченко.

Возвелвчу
 Малих отях рабів німих!
 Я на сторожі коло них
 Поставлю слово („Подражнів ХІ псалму“).

З слова свого поет бажає викувати

Де старого плуга;
 Новий леміш і чересло („Чигирин“),

щоб орати „свій переліг — убогу ниву“ з надією, що „добрі живива колись будуть“ („Не нарікаю я на Бога“). І ця зворушлива віра великого поета в живу силу рідного слова не тільки психологічно нам близька, але й фактично вже справилася хоч по-части в історії українського письменства. Слово справді стало „на сторожі“ інтересів рідного народу, письменство вивисняє потреби його й сіє ті думки, що такі були дорогі Шевченкові. Він не помилювся в своїй вірі, так широко означивши волю рідного слова в житті народу, і знов же своєю геніяльною інтуїцією зрозумів той глибокий закон психичний, що поставив був слово „въ началъ“ усього живущого, як символ свідомости, ознаку правди й справедливости. Але слово для Шевченка тільки через те й дороге таке, що воно служить за видимий знак правди, тієї бажаної основи всіх людських стосунків; ми бачимо, що скрізь у його правда і слово стоять поруч, єднаються неподільно, як у тому благанні,

Щоб наша правда не вмірала,
 Щоб наше слово не пропало („Марку Вовчку“).

В сфері етичних ідеалів нічого вищого не знав Шевченко над правду. Йї він шукає всюди невпинно, за-для неї вийшов на боротьбу з світовим лпхом, за-для неї перетерпів усе, що спало на його голову і незломним прихильником правди дійшов до могили. „Ми не лукавили з тобою“, — каже поет до своєї долі:

Ми просто йшли, — у нас нема
 Зерна неправди ва собою („Доля“).

Скрізь і завжди вітай зо мною, — благає поет музу, — і учи,

Учи неложними устами
 Сказати правду („Муза“).

Під час розцвіту своїх слов'янолюбних симпатій він усім

слов'янам зичить стати „добрими братами і синами сонця правди“ („Іван Гус“); у „Молитвах“ — правда, любов і братерство виставляються за найдорожче добро, якого благає собі поет і всім, до кого приязнь має:

Мені ж, о Господи, подай
Любити правду на землі.

Скрізь правда, сама правда. Оце шукання правди, якого ми вже мали щастя зазнати в творчості не одного українського письменника і в цілій народній поезії, особливо високим тоном лунає в поезії Шевченка, надаючи їй надзвичайної етичної краси. Правду Шевченко над усе ставить, до неї зводить усі спружини життя і навіть лихо для його тільки через те огидне, що з його ідеалом правда розходиться. Вже на божій дорозі стоючи, перед лицем невблаганної смерті, він, з туги великої „голову схопивши в руки“, двується — „чому не йде апостол правди і науки?“ І ця вічна жадоба правди, цей неодмінний примат її в творах і в усьому світогляді Шевченка дає нам право його самого поставити за того апостола правди, якого так виглядав він, з такою мукою й болем доживався. Вже зазначено попередю той непохитний оптимизм Шевченків, який раз-у-раз підказував поетові, що „буде правда на землі“ і що це так само натурально, як те, що „сонце йде і за собою день веде“ („І тут, і всюду — скрізь погано“). І ця правда, якої не обминути, немов у фокусі збірає в собі і волю, і любов, і братерство для Шевченка й робиться йому гаслом відродження. До України обертається він з таким запальним словом:

Скажи, що правда оживе,
Натхне, наклече, нажене
Не ветхее, не древле слово
Ростлінее, а слово нове
Між людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської („Осії глава XIV“).

І рідко коли, хіба може в часи найбільшого обурення, з'явиться у Шевченка „правда-мста“, що всюду знайде злочинців проти вищої правди на землі, — це у нашого поета немов би остання інстанція, до якої він апелює на світове лихо. Найпалкіше оця „правда-мста“, власне пересторога перед

нею, вилилась у Шевченка в громових словах „Послання“ — „схаменіться, будьте люде“. Але здебільшого не з помстою, а з милосердям єднається правда у Шевченка, не грізною карателькою з мечем у руці з'являється, а лагідною істотою з масличною гілкою всепрощення. В чистому незлобивому серці поетовому не жила довго помста; він умів ненавидіти, але вмів і любити і — головна річ — прощати. „Отак, люде, научайтесь ворогам прощати“, — кінчає Шевченко одну з своїх сумних історій („Між скалами“) і вже певно, що ніхто не дав таких осяяних духовою красою картин всепрощення, які знайдемо в „Кобзарі“. Поет сумує й журиться над неправдою людською, картає її, але сам найбільш бажає, щоб хоч приснились безталанному

І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане рано
Веселій і забуде знов
Свою недолю; і в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую любов («Відьма»).

Шевченкова „відьма“ „все забула“, „всіх простила“, — забула й простила навіть тому панові, що занастив і її, й дітей: навіть йому знайшлося слово прощення. Хто знає, що для Шевченка значить материна любов — згадаймо апофеоз материнства в „Марії“ — і як він ненавидить усяку зневагу материнства, той зрозуміє, яку жертву принесла своїм учинком „відьма“. Але Шевченко в пориві всепрощення зносився ще вище. В „Неофитах“ знаходимо чудову картину — пророкування Неронові про його останній час:

Припливуть
І прилетять во всього світа
Святії мученики—діти
Святої волі; круг одра,
Круг смертного твого предстануть
В кайданах і... тебе простять!

Кара всепрощенням — це найвище, до чого може на данному пункті злинути думка людська, особливо взявши на увагу обставини життя Шевченкового, що не дуже то сприяли навіть тому, щоб хоч спокійно ставитись до ворогів. Та для великого страдника безсильний ворог, скинутий з того місця, де він шкодить людям — вже не ворог; він може огиду і

зневагу почувати до „людоїда“, „деспота скаженого“, але мститись над їм не буде, як не мстились оті душі праведників над лютим своїм катом. У цій рисі виявилась така велич духа, до якої мало хто зможе піднятись.

Трудно з Шевченком розлучитись, раз почавши про його говорити; трудно вичерпати скарб його високих дум, трудно змалювати красу його натхненного слова, однаково дужого й вимовного і в тихих ідилічних картинках ясного людського щастя („Вечір“, „І досі сниться“, „На великдень на соломі“, „За сонцем хмаронька пливе“ і т. п.), і в грізних драматичних переживаннях, яких зразки ми вже бачили; однаково глибокого і в розумінні людської психології, і в описах природи. Хоч і не дбає він про форму, але на папітрі у Шевченка таке невичерпане багатство фарб і такої сили, що й між геніяльними заступниками людської думки він завжди вміє проказати власне слово, і так проказати, як тільки один він пограпить. Найкраще може буде його силу та його ж словом і вказати:

Неначе той Дніпро широкий—
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко
І ніби тям огнем пекли
Холодні душі („Пророк“).

Справді, для України вага Шевченкового генія переходить ті межі, які поставлено навіть великим письменникам у їхній батьківщині: він сам був для неї тям сонцем, що „за собою день веде“, — день нового народження на світ великим культурним народом; його поезія стала найкращим виразом національної самосвідомості на Україні, як його особисту долю можна вважати за символ долі всього українського народу. Геніяльні люде всюди велике роблять діло, — всюди вони творять життя, розпускаючи паруси світа і тепла навкруги себе, повертають людей на нові шляхи, нові думки їм проказуючи. Але на Україні геній Шевченка зробив не тільки це. Адже ж тут ціла нація, живцем похована, конала, роблючи надзвичайні силкування, щоб прогнати смертельний холод од своїх задубілих членів. Результатом того силкування було нове письменство перед-Шевченкової доби. Та воно не здужало ще скинути смертельні кайдани з рідного

краю; добре на початок, воно все ж таки не мало стільки сили, щоб збудити національний організм і вивести його на спасенну путь оновлення. Це зробити міг тільки світової міри геній і таким генієм для України й став Шевченко. Над 50 років оце минуло, як помер великий автор „Кобзаря“, а його книга й досі свіжою сяє красою, служить невичерпаною криницею глибоких думок. Це через те, що поезії Шевченка належать до тієї категорії творів, які не старіються й не пліснявіють, бо зворушують усяку людську душу, хоч би за яких часів вона жила. Люде цієї міри вічно дивляться вперед і мов витичками позначають собою ті шляхи, що проходить людскість у своєму невпинному рухові до одвічних ідеалів правди, добра і щастя. І коли б українське письменство було більш відоме за межами України, напевне Шевченкові давно визначено було б те місце, якого він заслужив і яке признала йому не тільки своя, українська, а й російська критика в особах кращих своїх заступників. „Гигантъ южно-русской поэзіи“, мовляв Скабичевський, „последній Кобзарь и первый великій поэт новой великой литературы славянскаго міра“, як зве Шевченка А. Григорьев, „божество... живущее на своем особомъ солищѣ“, як влучно зазначив академик Корш — Шевченко повинен бути в пантеоні всесвітнього письменства, і безперечно він там буде. Вже й тепер переклади творів Шевченка єсть не тільки на всіх слов'янських мовах, а й на багатьох інших європейських, і всюди вони роблять велике вражіння своєю оригінальною красою. В рідному ж письменстві, на Україні, ім'я Шевченка не тільки ім'я геніяльного письменника, а й запорука того, що не може без сліду зникнути народ, що таку силу з-межи себе виставив; це національний стяг наш, на якому написано найкращий заповіт „живим і мертвим і ненародженим землякам“, як мовляв у своєму посланні Шевченко. Високі ідеали правди, добра і волі, рівності й братерства записано в тому заповіті, та ще так записано, як тільки виборна істота може написати,—а це такі ідеали, які ніколи не старіються. Бувши апостолом правди не тільки для свого рідного краю, а й для всієї людскости, не перестаючи сподіватись, що правда все переможе, Шевченко і в своєму „Заповіті“ ще раз висловив ту свою невмірущу надію:

І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій
Не забудьте пом'янути
Не злим, тихим словом.

„Велюка, вільна, нова сем'я“ і для нас такий самий ще ідеал, як був і за часів Шевченка, проте й тепер не забуто співця того сподіваного ідеалу. Повною ж мірою віддячують і українці, і всі люде великому Кобзареві України справді тільки за нових обставин життя, до яких — треба сподіватись — ми таки наближаємося з кожним днем, що відходить у минуле...

5.

Діяльність Шевченка ввела українське письменство до гурту світових літератур і на новий шлях поставила його, давши свіжі мотиви й нові форми поезії, як рівняти до попереднього періоду, здобувши нові стимули для праці на полі українського письменства. Генії не можуть з'явитися без попередньої роботи цілих поколінь, що прочищають дорогу одному вибранцеві; з другого боку, не можуть рядові робітники обійтись і без того синтезу їхньої роботи, який творить геніяльна людина. З цього погляду Шевченко з'явився як-раз у пору, коли треба було зміцнити роботу попередників і здобути позиції так, щоб назад не було вже вороття, та разом покласти підвалини й на потонні часи. І як попередня література українська завершилась у своєму розвитку Шевченком, так і вся дальша на йому засновується, з його виходить та часто до його й вертається. Ставши в центрі нашого літературного розвитку, Шевченко й досі лишається центральною постаттю в українському письменстві і хоч як піде наша історія на далі, а для XIX в. такою центральною постаттю Шевченко в ній і зостанеться.

Центральною зостанеться він на завжде постаттю і з погляду громадського, як покажчик того перелому, що настав у стосунках до українського руху в громадських та урядових сферах. З його починається і той мартиролог українського письменства, який стільки жертв поглинув, стільки живих сил змарнував і не зовсім до краю дописаний стоїть ще і за наших часів. З його ж треба почати й нову сторінку в громадських стосунках до українства.

Вже попередники Шевченка викликали чимало розмов у російському письменстві про те, чи можлива й чи потрібна українська література окреме від російської, чи має вона право на існування й чим те право може виправдати. Розмови ці не здаватимуться нам, може, таким дивними, коли згадаємо, що письменство було тоді привилеєм вищих верств нації, — тих, яких саме й не мав український народ. Чи потрібне письменство для кріпака, якого й за людину не мали? — ось яке, інакше кажучи, питання поставило наше письменство самим фактом свого народження, відповідаючи на його категоричним — так, потрібне, і підіймаючи цим справу емансипації людини в кріпакові. Для чужого громадянства ця відповідь не здавалась певною, — звідси й ті розмови та змагання, що повстали в російському письменстві про літературне відродження України. Теоретично розмови здебільшого крутились на тому пункті, якого рангу надати українській мові — чи це справді окрема, самостійна в Слов'янищині мова, чи тільки одміна, діалект якоїсь иншої російської або польської, мови; практично ж справа йшла про саме існування письменства цією мовою. Усяково питання те розв'язувалось. Одні, як Венелін, Павловський, Каченовський, Надеждин та ин. визнавали за українською мовою право на літературний розвиток; інші, як Греч та Сенковський, ставились легковажно, збуваючи питання жартами, за якими чутно було глибоку антипатію до українського відродження. З другого боку виступають українські вчені, як Максимович, Срезневський та Бодянський, з науковими доказами в оборону української мови та письменства. В усякому разі в 20 — 30-х роках питання ще не стояло гостро й українські письменники були бажаними й сподіваними гостями в російській, досить тоді вбогій, журналістці, містячи в тодішньому „Вѣстникѣ Европы“, „Молвѣ“ та инших виданнях свої твори, навіть в українському оригіналі. Наші письменники Полтавсько-харківської школи з своєю невизначеною в національних поглядах та політичним консерватизмом могли вживатися під одним дахом навіть із такими непевними людьми, як видавець обскурантного „Маяка“ Бурачок. Діяльність Шевченка вивела справу з такого невизначеного становища. Питання стало руба: маючи такі та-

ланти. Як Шевченко, українське письменство повинно буде йти своїм власним шляхом, розвиватися з себе і для себе і в процесі розвитку, видима річ, одягати частину літературних сил од російського письменства, що звиклося вже було в думкою про свою універсальну на цілу Росію вагу. Звідси нові напади на українців, що вони знесилюють одне спільне письменство, заводючи без потреби своє; звідси поради Ім занехати свою „мертву“ мову й піти слідком за Гоголем, який централістам взагалі здавався дуже влучним аргументом проти українського письменства. Добру одсіч на такі поради дав Шевченко вже в передмові до „Гайдамак“, цьому цікавому документі в тодішніх літературних позовів:

Спасябі за раду!
Теплий кожух, тільки, шкода,
Не на мене швий,
А розумне ваше слово
Врехнею підбйте.

„Буде в мене, поки живу, і мертвого слова“, „хоч і мужицький, аби поет“, — одказував на глузування й поради Шевченко, свідомо ставлючись до питання про долю рідного письменства. А глузування того справді було через край багато: „появлення „Кобзаря“ въ печати, — каже біограф Шевченка, М. Чалий, — встрѣчено російскими критиками единодушнымъ глумленіемъ надъ малорусскимъ языкомъ и народностью“. На жаль, до того одностаїного хору пристала навіть така ясна людина, як Белінський, що проговорився дикою, як на теперішні погляди, фразою: „хороша литература, которая только и дышетъ, что простоватостью крестьянскаго языка и дубоватостью крестьянскаго ума!“ — фатальне резюме тодішніх поглядів на „мужицьке письменство“. Стосунки Белінського до Шевченка взагалі дають приклад такої чисто сектантської вузости і навіть ворожої нетерпимости, що остаються єдиною може темною плямою на благородній пам'яті „непстоваго Виссаріона“. Не одстав од Белінського й другий „власитель думъ“ тодішньої літератури, до того ж і земляк Шевченків — Гоголь: йому од творів Кобзаря ванадто „дъогтем несло“... Велика муза Шевченка в'очевидячки переросла тогочасні літературні вимагання; груба, кажучи фігурально, свитка й неваксовані чоботи геніаль-

ного мужика, з мужицькою мовою й мужицькими інтересами в основі всієї поезії, були занадто кричущим дисонансом до тієї салониної атмосфери, якою перенялась була російська література на початку лютої Миколаєвської реакції по не-

Тарас Шевченко.

щасливій спробі декабристів та польському повстанні 1831 р. Аристократичні носії тодішніх літераторів (мужик Григоровича й Тургенева з'явивсь пізніше) не гарно вражав здоровий реалізм Шевченкових творів, де без жадних прикрас виставлено на привселюдне позорище болячки сучасного громадського ладу. І духом своїм, і формою, і нарешті самою мовою поезія Шевченка була занадто, як на свій час, радикальною, і справедливо могло оцінити її тільки дальше

покоління росіян, діячі тієї літератури, яку вже всю „заполнилъ и провонялъ мужикъ“, як згорда говорили потім епігони старого аристократизму. Як бачимо, на особі Шевченка в 40-х роках вперше гостро позначилось непорозуміння між українцями та поступовими росіянами; одбулася перша сутичка, що стояла вже на іншому ґрунті, ніж давніший академічний „споръ южанъ и сѣверянъ“. Заговорили різно заступники двох націй, а не провинціалізмів тільки, як було перше; в голосах не було вже тих лагідних ноток, що брели колись... Що-до самого Шевченка, то ця перша серйозна сутичка не мала великих наслідків: вернувшись із заслання до Петербургу, він зробився любленим і шанованим членом літературних гуртків у столиці, — але беручи справу ширше, згадане непорозуміння не пройшло марно. В його бере початок те півоблажливе, закрите почасти загальними фразами, почасти незнанням нехтування україн-

ської справи, яке й до цього часу не перевелось серед російського громадянства. Винятків було не багато: Герцен, Бакунин, Чернишевський, Добролюбов, Щанов, особливо Пшіїн та ще одно-два наймення — оце й усі, хто недвозначно виявив свою приязнь до українського письменства. Більшість загадково мовчала, додержуючи нейтралітету й тоді, коли на українське письменство рясно поспинались такі репресії, що навіть призвичаєного до всього російського літератора мусіли б приглушити, як останній градус знуцання з елементарної пристойности. Правда, мало хто навіть цікавився тоді в російському письменстві національною справою й питаннями децентралізації: на них ще не прийшла була своя черга...

В 40-х роках українство й українське письменство увійшли в перший конфлікт і з другого боку—з офіційною Росією, троїстою Росією „православія, самодержавія и народности“, що саме доходила тоді зениту тупої реакції. Попередники Шевченка з своєю лояльністю з державного боку та байдужістю до політичних справ такого конфлікту знов же викликати не могли. Працюючи практично на шкоду сучасному ладу вже тим одним, що високо ставили права людської особи, що бачили людину в кріпакові, вони не робили з цього всіх логічних висновків, не дійшли до теоретичного, принципіального протесту проти того ладу й навіть дещо говорили вноді в тон йому. 40-ві роки й тут розбили цю надприродну гармонію між привідцями краєвого демократичного руху та централістично-панською політикою урядових кругів. Процес Кирило-Мефодієвських братчиків і, особливо, люта кара на Шевченка за „стихи на малоросійськомъ языкѣ самага возмутительнаго содержания“, показали, що демократичне українство й офіційна „народність“ ужитись разом не можуть. Шевченко був першим за нових часів мучеником українства, першим „політичним злочинцем“ у сучасному розумінні і з його починається довгий реєстр мучеників, з одного боку, та репресивних заходів огулом проти всього українського письменства, з другого. Звичайно історію цензурних заходів над українським письменством у XIX в. починають з 1863 р., коли пролунали знамениті слова Валуєвського циркуляру: „не было, нѣтъ и быть не

можець“ ні мови української, ні літератури. Мені здається, що не справедливо віддавати першество Валуєву й Олександрові ІІ, забуваючи про Миколу І та Бенкендорфа з Дубельтом. Тією ж самою царською конфірмацією, що позаспалала Шевченка, Куліша й Костомарова та інших, заборонено всю тодішню літературу українську, і не тільки нову, а і з попереду надрукованого мало не все, що оберталось тоді на книгарському ринку: „Кобзарь“ Шевченка, „Українські балади“ і „Вітку“ Костомарова, „Україну“, „Повість объ українскомъ народѣ“ та „Михайла Чарнишенка“ Куліша і т. н., не кажучи вже про те, що всім їм заборонено писати. Мало того: маємо слід загального наказу цензорам, щоб вони як найпильніше додивлялись до таких книжок, по яких говориться про українську мову та національність, „не давая перевѣса любви къ родинѣ надъ любовію къ отечеству“. В зв'язку з цим на Україні заведено пильний догляд за всіма людьми, що так чи інак виявили українські симпатії; кілька разів роблено спроби розпочати нові масові процеси; такими спробами були, напр., комична справа з київською прокламацією 1847 р., або трагічна подія р. 1850 з молодим ученим Головком, що збройною рукою стрів жандармів, коли прийшли його арештувати після нового трусу у Шевченка. За саму навіть приязнь до засланого поета та заступництво за його „Ш віддѣленіє“ не від того було, щоб завдавати людей на кару. Так, княжні Рєпніній, що прохала пільги для Шевченка, звелено, щоб вона „не вмѣшивалась въ дѣла Малороссіи (1)“, коли не хоче прєкрити наслідків зазнати. Одно слово, в 40-ві роки українство переживло, скажу так, своє „боевое крещеніє“ й побачило наочно, які перспективи готує йому централістично-бюрократичний лад у царській Росії.

Катастрофа 1847 року одбилась дуже тяжко на українському письменстві. Краці, молоді, великонадійні й енергичні сили вирвано з-межи активних діячів, їхню працю припинено; інші ж самі замовкли... Почався перший в історії українського письменства ХІХ в. антракт, та порожня діра, що під назвою 50-х років протяглась аж до початку нового царювання. Тільки випадком, одна-дві на рік, проскакують у світ українські книги, і між їми жадної, що мала

б ширшу вагу й більші надії подавала. А тим часом Шевченко, конаючи на засланні, все-таки „мережає“ потиху свою захлаявну книжечку, щоб дати з першою ж okazjiю за кращих часів нові твори своєї незістарілої музи. Костома-ров у Саратові працює над історією рідного краю й виношує ті федеративні ідеї, що позначилися вже в програмі Кирило-Мефодієвського братства. Куліш у Тулі готує свої етнографічні й літературні праці. А там десь, по невідомих кутках, підрастають нові діячі рідного слова, які зараз же вийдуть на світ, скоро почнеться одлига в громадському житті.

Прожуміла кримська війна, упав Севастопіль — і реакція почала в своїй власній атмосфері душитися. Треба було прочинити кватирку, щоб хоч краплину впустити свіжого повітря в ту задушливу атмосферу. Прокидається громадський рух, ростуть і міцнішають чутки про селянську реформу. З першим подувом свіжого повітря скінчився й наш антракт. Починається новий розділ українського письменства — Петербурзький з „Основою“ й першими спробами ширшої праці літературної і просвітно-громадської.

Література.

- Шевченко Т. — Твори, два томи, під ред. В. Доманицького СПб. 1911.
 Шевченко Т. — Твори, два томи, під ред. Ю. Романчука. Львів, 1907.
 Шевченко Т. — Повний збірник творів, під ред. Д. Дорошенка. Катеринослав 1914.
 Шевченко Т. — Поэмы, повѣсти и рассказы, писанные на русскомъ языкѣ. Київ, 1888.
 Шевченко Т. — Кобзарь, т III і VI (переклад повістей). Львів, 1895 — 98.
 Шевченко Т. — Повісті, т. I і II. Київ, 1901.
 Шевченко Т. Г. — Кобзарь, въ русскомъ переводѣ, під ред. Ів. Білоусова. СПб. 1906.
 Шевченко Т. Г. — Кобзарь въ переводѣ русскихъ писателей. Москва 1911.
 Шевченко Т. — Кобзарь, въ переводѣ, під ред. М. Славинського СПб. 1911.
 Огоновський О. — Історія літератури русскою, ч. II, в. 2 Львів, 1889.
 Петров Н. — Очерки исторіи укр. літератури XIX ст. Київ, 1884.
 Кошицький О. — Тарас Шевченко-Грушівський. Хроника його життя, т. 1 і 2. Львів, 1898 — 1901.

- Коняскій А. Я. Жизнь украинскаго поэта, Т. Г. Шевченка. Одесса 1878.
- Огоновський О. — Депо про життя і літературну діяльність Т. Г. Шевченка, „Кобзарь“ ч. І. Львів, 1893.
- Стешенко Ів. — Життя і твори Т. Шевченка. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 119—120.
- Масловъ В. — Т. Г. Шевченко. Москва, 1874.
- Чалый М. — Жизнь и произведения Т. Г. Шевченка. Київ, 1882.
- Пискуновъ Ф. Т. Г. Шевченко, его жизнь и сочиненія. Київ, 1878.
- Яковенко В. Т. Г. Шевченко, его жизнь и литературная деятельность. Спб. 1894.
- Кранихфельдъ В. — Т. Г. Шевченко, пѣвецъ Украины. Спб. 1914.
- Лозиський М. — Т. Шевченко. його життя і значіння. Львів, 1902.
- Добролюбов Н. — Кобзарь Т. Г. Шевченка. „Сочиненія“, т. III.
- Григорьевъ А. — Кобзарь Т. Г. Шевченка. „Время“, 1861, IV, X.
- Sowiński L. — Taras Szweczenko, studium. Wilno, 1861.
- Bataglia G. — Taras Szweczenko, zycie jego i pisma, Lwów, 1861.
- Obrist — T. Schewczenko, ein Kleinrussischer Dichter. Czernowitz, 1870.
- Franzos K. — Vom Don zur Donau. Die Kleinrussen und ihre Sänger. 1878.
- Virginia Julia — Ausgewählte Gedichte von T. Schewtschenko. Leipzig, 1911.
- Durand E. — Le poète nationale de la Petite Russie, T. Shevtchenko. Revue des deux Mondes, 1876, juin.
- Voinich E. — Six lyrics from the Ruthenian of T. Shevchenko. London, 1911.
- Шашманов І. проф. — Роля України в Болгарськiм відродженні Вилів Шевченка. Відень, 1916.
- Чілінгіров С. — Т. Шевченко по болгарськи. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“ т. 110 — 120.
- Т — ый А. — Т. Г. Шевченко въ отзывахъ о немъ иностранной литературы. Одеса, 1879.
- Зиньківський Т. — Т. Шевченко в світлі європейської критики „Нивний“, т. II. Львів, 1896.
- Матушевський Ф. — Шевченко въ истор. обстановкѣ. „Украинская Жизнь“, 1914, II.
- Куліш П. — Хуторня поезія. Историчне оповідання. Львів, 1882.
- Украино-славянское общество. Донесенія гр. Орлова о результатахъ слѣдствія по дѣлу о Кирилло-Медовисьскомъ братствѣ. „Русскій Архивъ“, 1892, VII. Переклад у „Зорі“ і в „Правді“ р. 1893.
- Изъ исторіи „Общества св. Кирилла и Меодія“ (I Уставъ и правила Н. Прокламціи). „Былое“, 1906, II.
- Український текст прокламації „До братів-Українців“. „Наше Минуле“ 1918, кн. I.
- Къ біографіи Т. Г. Шевченка (документи изъ дѣла). Ibid., VIII.
- Признанія Н. И. Костомарова въ III отдѣленіи. Ibid. 1907, VIII.

- Матеріали до історії Кирило-Мефодієвського братства. Признання Кирило-Мефодієвців. „Збірник пам'яті Т. Шевченка“. Київ, 1915.
- Грушевський О. — Нові матеріали до біографії Костомарова. „Записки У. Н. Т. в Київі“, т. 1.
- Стороженко Н. — Київські славянисты 40-х годовъ „Кіевская Старина“, 1897, II.
- Грушевський О. — З настроїв і думок Кирило-Мефодієвців. „Україна“, 1914, I.
- Семевський В. — Кирилло-Мефодієвское общество 1846 — 47 гг. „Русское Богатство“, 1911, V — VI.
- Костомаров М. — Книга битія українського народу. „Наше Минуте“, 1918, кн. I.
- Зайцев П. — „Книга битія“, як документ і твір. Ibid.
- Грушевський М. — Микола Гулак. „Л.-Н. Вістник“, 1899, XII.
- Н. М. — Пам'яті Н. Н. Гулака. „Кіевская Старина“, 1900, II.
- Стороженко Н. — Кирилло-Мефодієвські заговорники. Ibid., 1906, II.
- О. Л. — Децо про укр. прокламацію 187 р. „Україна“, 1907, IV.
- В. О. (Кониский О.) — Чотири кари. „Правда“ 1894. Переклад в „Русскомъ Богатствѣ“, 1911, II.
- Стороженко — Первые четыре года ссылки Шевченка. „Кіевская Старина“ 1888, X.
- Коняський Ол. — Ясні дні в житті Т. Г. Шевченка. „Л.-Н. Вістник“ 1890, II.
- Петлюра С. — Къ драмѣ жизни Шевченка. „Укр. Жизнь“ 1912, II.
- Яворницький Д. — Матеріали до біографії Шевченка. Катеринослав, 1909.
- Лазаревскій А. — Дѣтство Т. Г. Шевченка. „Основа“ 1862, III.
- Пісочинець Д. — Дитячий вік Шевченка. „Світло“, 1911, II.
- Зайцев П. — Оксана, перше кохання Шевченка. Київ, 1918.
- Широцький К. Документи Шевченка в архива СІБ. Академії Художеств. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“ т. 119 — 120.
- Черкасенко С. — Шевченко й діти. Ibid.
- Савва Ч. — Новые матеріали для біографії Шевченка. „Основа“, V—VI.
- Чужбинскій А. Воспоминанія о Т. Г. Шевченкѣ. СІБ. 1861.
- Костомаровъ Н. — Воспоминанія о двухъ малярахъ. „Основа“ 2861, IV.
- Жемчужниковъ Л. — Воспоминанія о Шевченкѣ, его смерти и погребеніе. Ibid. III.
- В. Г. (Шевченко) — Спомяни про Т. Г. Шевченка. „Правда“, 1876.
- Вѣлозерскій Н. — Т. Шевченко по воспоминаніямъ разныхъ лицъ. „Кіевская Старина“, 1882, X.
- Беренштамъ В. — Т. Г. Шевченко и простолюдины его знакомцы. „Кіевская Старина“, 1900, II.
- Гусова С. — Шевченко и украинское общество 60-х годовъ. Украинская Жизнь“, 1913, II.
- Русов О. — Спомяни про пражське видання „Кобзаря“. „Україна“ 1907, II.
- Стебницький П. — Повний „Кобзарь“ в Росіі. „Л.-Н. Вістник“. 1914, II.

- Франко Ів. — Чи справді Шевченко написав вірш „Слав'янам“? „Зоря“ 1897
- Романчук Ю. — Деякі причинки до поправнішого видання поезій Шевченка. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“ т. 34.
- Романчук Ю. — Критичні замітки до тексту поезії Шевченка. Ibid т. 111 — 112.
- Кр — ський М. — Замітки до поправнішого видання поезій Т. Шевченка. Ibid т. 55.
- Кониський Ож. — проба улаштування хронології до творів Шевченка. Ibid. т. 8 і 17.
- Доманицький В. — Критичний розслід над текстом „Кобзаря“. Київ, 1907.
- Мировець В. — Чому нам сумно згадувати про Шевченка? „Нова Громада“, 1906, II.
- Конисский А. Я. — Обь изученіи личности Т. Г. Шевченка. Катеринослав, 1900.
- Ефименко А. — Памяти Т. Г. Шевченка. „Южная Русь“, т. II. СПб. 1905.
- Остороженко Н. — Геніальний горемыка. Збірник „Изъ области литературы“. Москва, 1902.
- Ивановъ-Разумникъ. — Еще о смыслѣ жизни. „Литература и общественность“. СПб., 1910.
- Куліш П. — Чого стоїть Шевченко як поет народній. „Оповідання“, Бахмут. 1900.
- Партицький О. — Провідні ідеї в письмах Шевченка. Львів, 1872.
- Сумцовъ Н. — Главные мотивы поэзии Т. Г. Шевченка. „Изъ укр. старицы“. Харків, 1905.
- Сірко Ф. — Т. Шевченко і його думки про громадське життя. Львів, 1906.
- Драгоманов М. — Шевченко, українофилі й соціалізм. Львів, 1906.
- Е. С. — Шевченкові ідеали і українська дійсність. Львів. 1892.
- Любенський О. — Суспільні і національні ідеали Шевченка. „Правда“, 1894.
- Лотоцкій А. Общественные идеалы поэзии Т. Г. Шевченка. „Южныя Записки“, 1905, IX.
- Данько М. — Національний моментъ въ прозведеніяхъ Шевченка. „Украинская Жизнь“, 1914, II.
- Грінченко Б. — Нова сім'я. Київ 1917.
- Славський М. Муза Шевченка и ея общественное служеніе „Вѣстникъ Европы“ 1911 II.
- Вниязченко В. — Геній України „Дзвін“, 1914, II.
- Луначарський А. — Великий народній поет (Т. Шевченко). Львів, 1913. Полтава, 1917.
- Чуковський К. — Шевченко. „Русская Мысль“, 1911, IV — V.
- Матушевський Ф. — Великі роковини. Київ, 1911.
- Тихоновичъ К. З. — Рай и адъ в поэзии Т. Г. Шевченка. Варшава. 1912.

- Стешенко Ів. — Російсько-українські паралелі в творчості Шевченка. „Укр. Н. Збірник“. П. Москва, 1916.
- Ефремов С. — Шевченко. Збірка. Київ 1914.
- Кревецький Ів. — Корифеї російської критики і укр. письменство „Л.-Н. Вістник“, 1905, II і V; окр. Львів, 1905.
- Кревецький Ів. — М. Добролюбов і Україна. „Л.-Н. Вістник“, 1911, X. Non vegetus — Шевченко і критика. „Л.-Н. Вістник“, 1904, XI.
- Матушевський Ф. — Обществєнныя и литературныя вліянія въ первомъ періодѣ творчества Т. Г. Шевченка. „Украинская Жизнь“, 1916, II.
- Колесса О. — Шевченко і Міцкевич. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“ т. 3.
- Гордянський Я. — Т. Шевченко і Ж. Красінський. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“. т. 119 — 120.
- Щурат В. — Основа Шевченкових авязків в поляках, Ів.
- Студинський К. — „Перебендя“ Шевченка і „Бандуритт“ Маркевича, „Зоря“, 1896.
- Антонович В. — Обь историческихъ поэмахъ Шевченка. „Чтения въ общ. Нестора-Лѣтописца“, 1888. Переклад у „Правді“, 1899.
- Огоновський О. — Критично-естетичний погляд на деякі поезії Шевченка. „Правда“, 1872, 1873 і 1879.
- Кокоруда І. „Посланіє“ Шевченка. „Зоря“, 1885.
- Щурат В. — Замітки до поеми Шевченка „Чернеп“, Львів, 1894.
- Щурат В. — Святе письмо в Шевченковій поезії. Львів, 1904.
- Копач І. — Огляд поеми Шевченка „Сон“. „Зоря“, 1895.
- Франко Ів. — Причинки до оцінення поезій Т. Шевченка Гайдамаки, Темне царство. „Світ“, 1881 — 1882.
- Франко Ів. — Темне царство. Львів, 1914.
- Франко Ів. „Перебендя“ Т. Шевченка. Львів, 1889.
- Франко Ів. — „Наймичка“ Т. Шевченка. „Записки Т. Н. Т. ім. Шевченка“, т. 6.
- Франко Ів. — Шевченко — ляхам. „Л. Н. Вістник“, 1904, IV.
- Франко Ів. Шевченко й Єремія. Ibid VI.
- Кр — ський М. — „Марія“ Т. Шевченка. „Україна“, 1907, IV.
- Франко Ів. — Шевченкова „Марія“. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“ т. 119 — 120.
- Брик Ів. — Шевченкова поема „Іван Гус“.
- Щурат — В. З життя і творчості Шевченка. Львів, 1914.
- Щурат — В. Літературні начерки. Львів, 1913.
- Богданович М. — Краса і сила. Опытъ изслѣдованія стиха Шевченка „Укр. Жизнь“, 1914, II.
- Пыпинъ А. — Русскія сочиненія Шевченка. „Вѣстникъ Европы“ 1888, III; переклад у „Правді“, 1889.
- Зайцевъ П. — Русскія поэмы Т. Г. Шевченка. „Вѣстникъ Харьк. Ист.-Филолог. Общества“, 1913.
- Тихоновський Ю. — Великоруська мова в творах Т. Г. Шевченка. „Українська Хата“, 1910, I.

- Кулябка С. — Шевченко и Бѣлинскій. „Научное Обзорѣніе“, 1898, VIII
 Кулябка С. — Шевченко и Пушкинъ. Ibid. 1899.
- Луначарскій А. — Шевченко и Драгоманов. „Дзвін“, 1914, II.
- Мельниковъ Л. — Шевченко и Гоголь. „Українская Жизнь“ 1914, II.
- Могульскій М. — М. Шопкин і Шевченко „Л.-Н. Вістник“, 1917.
 кн. II — III.
- Антонович Д. — Естетичні погляди Шевченка. „Л.-Н. Вістник“, 1914, II.
- Антонович Д. — Естетичне виховання Шевченка. „Дзвін“, 1914, II.
- Горленко В. — Шевченко — живописецъ и граверъ. „Южно-русск.
 очерки и потреты“. Київ, 1898.
- Кувьминъ Е. — Т. Г. как живописецъ и граверъ „Искусство и худо-
 жеств. промышленность“, 1900, III.
- Кузьминъ Е. — Т. Г. Шевченко. „Искусство“, 1911, II — III.
- Новицький О. — Шевченко як маляр. Львів — Москва, 1914.
- Малюки Т. Шевченко I — II. СПб. 1911 — 1914.
- Шевченківський Збірник, т. I. СПб., 1914.
- Збірник пам'яті Т. Шевченка, Київ, 1915.
- На спомин 50-х роковин смерті Шевченка. Москва, 1912.
- Студинський К. — В пятидесятилѣтія смерті Шевченка. Львів, 1911.
- Вознякъ М. — Шевченко въ Галицкой Украинѣ. „Укр. Жизнь“ 1914, III.
- Т — скій М. — Т. Г. Шевченко и замѣщеніе кафедры живописи въ
 Кіевскомъ университетѣ. „Україна“, 1907, II.
- Значеніе Шевченка для Украины. Проводитѣля его. „Основа“ 1861, VI.
- Честаховскій Г. — Эпизодъ на могилѣ Т. Шевченка. „Кіевск. Стар.“,
 1896, II.
- Билыкъ И. — Тревога надъ свѣжей могилой Т. Г. Шевченка. Ibid.
 1886. IV; переклад, у „Правді“, 1889.
- Миллеръ П. Ножи на могилѣ Т. Шевченка. „Минушіе годы“, 1908, I.
- Левинскій Ів. — Шевченкова могила. „Луна“. Київ, 1881.
- Матчетъ Г. — На могилѣ Т. Шевченка. Сборникъ въ пользу студен-
 товъ у — та св. Владимира. СПб. 1895.
- Златовратскій Н. — На могилѣ Т. Шевченка. Збірник „Мочинъ“,
 СПб. 1896.
- Матушевскій Ф. — Посѣтителѣи могилы Шевченка. „Кіевская Ста-
 рина, 1903, II.
- Кореневскій П. — У могилы Т. Г. Шевченка. „Кіевская Старина“,
 1911, II.
- Жигмайло Л. — Отношеніе потомства къ памяти Шевченка. „Исто-
 рическій Вѣстникъ“, 1911, II.
- Буда С. — Памятникъ Т. Г. Шевченку. „Укр. Жизнь“, 1912, III.
- Комаровъ М. — Т. Шевченко в литературѣ и искусствѣ. Библиогра-
 фическій указатель. Одесса, 1903.

Розділ X.

60-ті роки.

Українство на початку 60-х років — Два покоління. — Реакція і репресії. — „Основа“. — Куліш. — Стороженко. — Марко Вовчок. — Школа Марка Вовчка. — Цюголів. — Глібов — Руданський. — Свидницький. — Мордовець. — Кониський — Єднання з Галичиною. — Література.

1.

Кримська кампанія й початок нового царювання, що збудили приспані громадські сили й дали почин до так званої епохи великих реформ з визволенням кріпаків у першу чергу, озвались також і на становищі українського письменства. Реакція мертвущих 50-х років припинилась. Року 1858-го вертається з заслання Шевченко; в Петербурзі ще раніше осідають Куліш та Костомаров. Окрім діячів попереднього десятиліття, з'являється чимало нових сил, або й таких, що хоч почали свою діяльність перше, але тільки тепер могли розгорнутись на всю широчінь свою й прикласти до діла свій літературний хист. Ластівкою нового літературного руху були знамениті, як на свій час, „Записки о Южной Руси“ Куліша (1856—57), — видання переважно, але не виключно, етнографічне: тут надруковано між иншим і Шевченкову „Наймичку“, хоч анонімно, бо про засланого поета згадувати ще було не можна. За „Записками“ пішли й інші видання того ж таки Куліша, що заводять у Петербурзі власну друкарню: — „Народні оповідання“ Марка Вовчка, нове видання творів Котляревського й Квітки, згодом і „Кобзаря“, проповіді Гречулевича, збірник „Хата“. Петербург, де зібрались тоді найвизначніші українські письменники, робиться на якийсь час центром українського руху. Але й на провінції — в Києві, Полтаві й Чернігові — забив живчик нового життя, а це виявилось найдужче заходами коло

народної освіти в так званих недільних школах (перша в Києві р. 1859), народніми читаннями (в Полтаві), виставами (в Єлисаветі) та громадським рухом під прапором демократично-федералістичних ідей Кирило-Мефодієвського братства. По більших містах, як Київ, Полтава, то-що, повстають „громади“, до яких горнеться з молоді все, що почувало українське серце в грудях; на правому березі Дніпра, в Києві, процес національного самовизначення привів до українського табору з польського боку й визначніших „хлопоманів“, як Антонович, Рильський та інші. Смерть Шевченка, проводи його тіла на Україну й похорон під Каневом великий збудили смуток на Україні, та зробили разом немов би й перші оглядини українським силам.

Часи тоді взагалі були ще досить патріархальні, так що не то ширші круги громадянства російського, а навіть адміністрація не визначила ще своєї позиції до українства. Принаймні який-небудь Катков збирає жертви на видання українським громадам і бажає зійтися з Кулішем „на почв'ї нашого національного вопроса“. Не цураються української мови й офіційальні акти. Так, маніфест 19 лютого й селянське „Положення“ з царської волі звелено було перекласти на українську мову; перекладу Кулішевого вже навіть була надрукована частина і не вийшов він тоді в світ через те єдино, що Куліш не згодився на досить дрібні поправки щодо мови в перекладі. Українською мовою користується подекуди й місцева адміністрація; відомо, що київський губернатор Гессе видавав свої промови до народу паралельно двома мовами, російською й українською; катеринославський губернатор видав по українському книжечку до селян з приводу волі; рясенсько українського матеріалу стріваємо навіть по офіційальних „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, що виходили на Україні; казенним коштом надруковане було в Києві перше видання „Байок“ Глібова, що призначалися для народніх шкіл на Україні. Та й само питання про українську мову в народніх школах ніколи за царських часів не стояло так близько до діла, як тоді. Визначніні педагоги — Ушинський, барон Корф, Вессель та інші — обстоювали, щоб наука в школах одбувалась народньою мовою; за неї ж висловилися й педагогічні ради всіх гімназій київської учебної

округи та петербурзьський Комітет грамотности. Сам міністр народньої просвіти Головнин не виступав ворогом народньої мови, а в кївській учебній окрузі зроблено було навіть деякі практичні заходи для націоналізації народньої школи під той час, коля куратором там був Пирогов. Звичайно, що досить живий громадський рух не міг обійтися без літературного притулку, й українська колонія в Петербурзі робить нові спроби заснувати для України власний орган. Спершу Куліш пробував видавати поруч збірників і журнал „Хату“ (1858), але йому по старій пам'яті дозволу на видання не дано і в р. 1861 в Петербурзі починає виходити двома мовами, українською й російською, місячник „Основа“ під редакцією Василя Білозерського і при близькій участі Куліша й Костомарова. Такого ж типу видання розпочав р. 1861 у Чернігові Леонид Глібов під назвою „Черниговскій Листокъ“.

В „Основи“ стрілися два покоління українського громадянства. Старше — заступники 40-х років, що аж тепер хоч по-часті, хоч маленьку дістали спромогу прикласти до літератури й ширити ідеї Кирило-Методієвського брацтва; молоде покоління — шестидесятники, що виховувались, правда, на тих самих братських традиціях, але зазнали вже впливу й нових часів — од тієї демократичної літератури, що з новою силою прокинулася в Росії після Кримської кампанії. На чолі першого стояли такі популярні серед українців люде, як Куліш і Костомаров, — Шевченко помер на самому початку „Основи“; визначнішими з другого були — Антонович, Рильський, Житецький, Кониський, Чубинський та інші, що тільки-но починали свою літературну й громадську діяльність. „Задушевныя убѣжденія“ всіх шестидесятників висловив Костомаров у своєму голосному листі до Герцена, опублікованому в „Колоколъ“ (1860 р.). Розповівши історію українського народу, Костомаров виставляє федералістичний ідеал для всієї Слов'янщини та справедливе розмежування між братніми народами. „Въ будущемъ славянскомъ союзѣ, въ него же вѣруемъ и его же чаемъ, — писав Костомаров, — наша Южная Русь должна составить отдѣльное гражданское цѣлое на всемъ пространствѣ, гдѣ народъ говоритъ южно-русскимъ языкомъ, съ сохране-

ніємъ єднства, основанийго не губительною. мертвящею централизацію, а на ясному сознаніи равноправности и собственныхъ выгодъ“. Це зерно автономно—федералістичної програми Костомаров закінчив сильним, гарячим зворотом, що не втратив ваги своєї і по сей день: „Пусть же ни великоруссы, ни поляки не называютъ своими земли, заселенныя нашимъ народомъ“. Але лист Костомарова був чи не єдиним тоді виразом політичних ідеалів українських шестидесятників. У інших своїх заявах, напр. у відомому „Отзывѣ изъ Кіева“ (р. 1862), вони стоять на аполітичному ґрунті, на якому власне сходилися заступники обох поколінь.

Так само обидва покоління українські в епоху всеросійської ростиці між батьками й дітьми досепть дружно працювали поруч на ниві українського письменства і громадського життя, тим більше що нові часи стільки принесли нових потреб, що не вистарчало готової сили, щоб задовольнити їх усі. В письменстві, опроче звичайної літературної продукції, нагальна стає потреба витворити публіцистичну та популярну, для народньої освіти, літературу — бо вона ж досі українською мовою не існувала зовсім; у громадському житті одбірає найбільш уваги селянська реформа, та ж таки народня освіта по недільних школах, процес самовизначення з національного та міжнароднього погляду, виховання української молоді, ширення української ідеї. Здебільшого це були все справи практичні, що вимагали праці зараз же, не одкладаючи на далі; на принципіяльні питання спершу снаги не було, а потім надійшла реакція й знов приморозила молоді паростки українського руху. От через віщо і в письменстві того часу найдужче одбились як-раз оті практичні справи — визволення кріпаків, народня освіта, вироблювання мови, початки наукової й популярної літератури українською мовою і т. п. Менше, як рівняти, уваги брали в тодішньому письменстві принципіяльні справи, хоч безперечно вони теж цікавили громадянство на Україні і сходились, як у центрі, в петербурзьській „Основі“. Сліди їх ми бачимо в публіцистичній частині „Основи“, напр., у знаменитій „Исповѣди“ Антоновича, в статтях Костомарова, Куліша, Житецького, то-що, але українське письменство не встигло їх тоді розробити до краю. „Основа“ почала вихо-

дити р. 1861, а вже на прикінці р. 1862 припинилась — почасти через нелади в самій редакції, почасти через те, що бажаючи догодити усім українським елементам, ніяк не могла взяти певного тону в кардинальних питаннях і тим плодила незадоволення мало не серед усіх прихильників української справи. Та й з цензурного боку надходили тяжкі часи, які ледві чи змогла-б вона пережити щасливо, — принаймні товарища П., „Черниговській Листок“, р. 1863 заборонено, а самого видавця, Глібова, прогнано з служби. Р. 1863 Валуєв виступив уже з своїм „не было, нѣтъ и быть не можетъ“ на адресу української мови й літератури: з неї на-швидку зроблено результат польської „пнтриги“ і просто зведено цензорам не пропускати ніяких популярних, для народнього читання, творів українською мовою. „Давно уже идуть спору въ нашей печати о возможности существованія самостоятельной малороссійской литературы“, — так здалека починає Валуєв у своєму циркулярі 18 липня 1863 р. і далі полемизує проти самостійности української мови й письменства, посилаючись на якесь „большинство (!) малороссіянь“. „Они, — пише Валуєв, — весьма основательно доказываютъ, что никакого особеннаго малороссійскаго языка не было, нѣтъ и быть не можетъ, и что нарѣчіе ихъ, употребляемое простонародіемъ, есть тотъ же русскій языкъ, только испорченнй влияніемъ на него Польши; что общерусскій языкъ такъ же понятенъ для малороссовъ, какъ и великороссіянь, и даже гораздо понятнѣе, чѣмъ теперь сочиняемый для нихъ нѣкоторыми малороссами, въ особенности (?) поляками, такъ называемый украинскій языкъ“. Не забуто певна річ, і сепаратизму в цьому канцелярсько-літературному, творові, що мав задовольнити насамперед скаргу київської цензури „на систематическій наплывъ изданій на малороссійскомъ нарѣчій“ й особливо на переклад євангелії що зробив тоді Ф. Морачевський. Бажаючи запобігти лихові, Валуєв звелів цензурним комітетам, „чтобы къ печати дозволялись только такія произведенія на этомъ языкѣ, которыя принадлежатъ къ области изящной литературы, пропускомъ же книгъ на малороссійскомъ языкѣ какъ духовнаго содержания, такъ учебныхъ и вообще назначаемыхъ для первоначальнаго чтенія на-

рода, пристановитися“. Бюрократія знайшла нарешті відповідний для українського письменства тон, хоча цим разом почувся ще був один голос і в оборону його. Міністр народної освіти, згаданий уже Головин, пробував вяснити своєму товаришеві, що забороняти книжки можна тільки за думки, за зміст, а не за мову, і радив просто побільшити штат цензорів, коли вони, не вправляючись, нарікають на „напливъ цзданій на малоросійськомъ нарѣчїи“. Даремні були ці заходи: валусевський курс стояв твердо. Р. 1866 видано особливу інструкцію цензурним комітетам, якою знов заборонялось пускати до друку популярну літературу українською мовою і, наперекір законі 1865 р., звелено брати на попередній розгляд усі українські видання, не зважаючи на число друкованих аркушів: мотивовано це тим, що всі українські книги видаються „не безъ своего рода тенденцій“; заборонено друкувати й українські етнографічні матеріали в „Губернскихъ Вѣдомостяхъ“, що перше постачали були цього матеріалу таки чималенько.

Разом з урядовою реакцією починається реакція і в російському громадянстві, між иншим під страхом польського повстання. З'являються в пресі перші обвинувачення за „сепаратизм“, — самий цей термин узятो з боротьби між північними Штатами Американськими, що саме провадили між собою завзяту хатню війну. Починають лунати обмовні крики Каткова, що недавно ще приймав у редакції „Московскихъ Вѣдомостей“ жертви на українські народні книжки, а тепер раптом очумався й кинув Костомарову: „Лучше бросить эти деньги... Богъ съ ними — онѣ жгутся!“ Реакційна преса на гвалт закричала про зв'язки українства з польським повстанням, хоч польська шляхта з свого боку теж цькувала українців, як „гайдамак“, і доносила на них адміністрації. Почалась та хаотична плутанина що-до українського питання, яка надто далася в знаки тим, що вороги його навіть не розуміли ясно причин свого ворогування, пускаючи в діло часто самі фантастичні обвинувачення, проти яких руки були зв'язані браком власної преси й цілковитою байдужістю російських поступовців, — становище, в якому українська справа дійшла до самого XX в. Тим часом з першим же подувом реакції одні в українців (Стронин, Кониський, Чубинський,

Єфменко й ин.) опинились на засланні за „дѣятельное уча- стіє въ образованіи кружковъ для возбужденія подъ видомъ обществъ грамотности неудовольствія народа къ правитель- ству, съ цѣлю отдѣленія Малороссіи“ (!); инші, як Куліш, самі на якийсь час сходять зо сцени в Росіі; ще инші, в зв'язаними руками, ніякої змоги не мають виступити на арені публічної діяльності й повинні були позамикатись по своїх кабинетах, — щасливіші з таких людей працюють над наукою, але багато й зовсім пропадає для рідного краю, не маючи де свої сили прикласти. Наступає в історії україн- ства новий антракт до 1870-х років, під час якого очі українців звертаються до Галичини; зав'язуються систематичні зно- сини з закордонними земляками й перші спроби на новому ґрунті розпочати українську роботу, цілком припинену в Росіі.

Такий був той загальний фон, на якому стелилось ук- раїнське письменство 60-х років. Великі надії, жваві заходи, що ними починалась епоха громадських реформ, зів'яли, роз- віялись і перейшли в велику апатію, завірнання, занепад. Літературні свіжі сили, що з'явилися під час надій, або зо- всім пропадають, ламаючи перо, або виявляються тільки зго- дом. увесь час важку видержуючи боротьбу за існування, часто падаючи й знесилюючись у надмірній боротьбі з обста- впами. Діяльність більшости українських письменників, що виступили на літературну ниву в петербурзькому періоді, звичайно на 60-х роках не обмежується, а розтягається на досить довгий час, доходючи вноді, як от у Куліша, Конпсь- кого, то-що, аж до останніх днів старого віку. Проте все ж 60-ті роки положили на них виразні ознаки, що єднають їх в одну групу власне спільною літературною манєрою.

Як перша спроба в українській журналістиці, „Осно- ва“ з усіма навіть своїми хибками все ж таки велику мала вагу в розвитку українського письменства. Певна річ, що на протязі мало не 60-ти років, що минули з того часу, ук- раїнська справа дуже поступилась наперед і багато розв'я- зано старих питаннів, що загадкою стояли тоді багато вже й нових поставлено, про які того часу й мови не могло бути. З теперішнього погляду можна-б чимало дефектів завважити в „Основи“ як редакційних, так і принципіальних, що зале- жали від тодішнього світогляду й становища українства, як

громадської течії. Та може найбільшим дефектом в „Оснoві“ була власне редакційна сторона справи. На чолі видання стояв Білозерський, людина досить невизразна, нічим не одмітна, не авторитетна не тільки серед ширшої маси читачів, а навіть серед редакційної колегії на ближчих співробітників. Натурально, що така людина не могла ні певного обличчя журналові надати, ні запобігти тим непорозумінням, які в редакції виникали, і „Основа“ впала перш, ніж зіп'ялась на власні ноги, через оці непорозуміння, на які всі нарікають, хто мав з нею які-небудь справи. Білозерський пробував рятувати видання, обернувши місячник на тижневик з додатками, але на це вже не дала дозволу адміністрація. З другого боку, сама редакція не гаразд свідомо була того, на яких її людей спиратися, і стоячи взагалі на ґрунті демократичному, не хотіла одбити від себе її панства гостро визначеною демократичною позицією. Це може загальна доля всякої молодої національної преси, що, поки виробиться гурт читачів, мусить потрапляти на людей з ріжнимц, часто супротивлежними громадськими симпатіямц, хоч така опортуністична неозначеність не завжди навіть і довговічності її сприяє. До того ж і з програмового боку теж чимало було неясностей, які залежали її од цензурних причин, і від того, що українська політична думка тільки-но почала прокидатись, і взявши зовсім добре основний тон, не встигла ще розшлутати її вирішити деталі. Всі ці дефекти її хибц, тепер із далекої перспективи кожноу видні, не кидались так у вічі самим працівникам тогочасним, а хоч і кидались иноді, так не завжди навіть була спромога їх виправити її позбутися. В усякім разі „Основа“ вже тим займає видне місце в історії нашого письменства, що вона перша дала спробу організованих заходів коло його, зібрала кругом себе тісний гурт літературних працівників і засіяла зерно українства серед того покоління — з деякого погляду першого на Україні, — якому незабаром на своїх плечах доведеться вносити і вагу величезної національної праці на всіх ділянках, і ще тяжчу вагу „лютого времени“ — майже нечуваних в історії людської культури репресій. Як-не-як, а „Основа“ твердо поклала принцип „двухъ русскихъ народностей“, — що по-при деяких своїх вадах — все ж давав підстави і для

цілої низки висновків у національній програмі в сторону великоросів, і в сторону поляків. І хоча керівники „Основи“ не завжди й самі вдержувались на високості гарної теорії й пішли згодом на компроміси, проте тоді вже положено вихідні пункти демократизму й федералізму, з яких розвилась уся пізніша українська література й громадський рух. Великий дух Шевченка з його безмірною любов'ю до рідного народу, з його часто інтуїтивною, але глибоко правдивою постановкою некучих справ, вітає над „Основою“ і по-части безпосередно, по-части через неї ж до краю вицпив у наше письменство той демократизм, що почавсь у нас свідомо з Котляревського, а після Шевченка зробився неминучою умовою розвитку. Федералізм Кирило-Мефодієвського брацтва, що вперше міг виявити себе, хоч не до кінця і з недомовками, знов же тільки в „Основі“ — з свого боку проорав так глибоку борозну в українській свідомості, що з тієї борозни аж до останніх часів не сходила в головній масі громадська думка на Україні, а частково в своїй ідеологічній основі й досі на ній лаштається. Невизначність і непевність деяких постулатів „Основи“ й покоління 60-х років поправили пізніші часи, але головні підвалини українського руху склалися вже в „Основі“ і з неї треба починати історію новітнього українства, хоч тоді воно було ще в стадії „южно-руси́зма“, а згодом проблукало якийсь час (70 — 80 роки) манівцями так званого „українофільства“.

2.

Найвизначнішим письменником того часу, що стояв на чолі, як привідця, усього письменства, був Пантелеймон Куліш (1819 — 1897). Почав він свою літературну діяль-

Пантелеймон Куліш.

ність ще в 40-х роках, проте характером своїх творіх належить більше вже по Шевченковій добі, та й сам він каже в своїх споминах про Костомарова, що в 40-х роках був тільки „ангоромъ курьезной поэми, составленной изъ кобзарскихъ автентичныхъ и апокрифическихъ думъ, соединенныхъ между собою стихами собственнаго издѣля“ (мова мовиться про поему „Україна“). З своїми оповіданнями українською мовою Куліш виступає вже в 50-х роках („Чорна рада“, р. 1857), а з поезіями й геть пізніше — по смерті Шевченка, в „Основі“. І це натурально: „при истинномъ великомъ поэтѣ нельзя играть роль поэта челоуѣку, не рожденному поэтомъ“ — ці слова Бєлінського дуже припадають до становища Куліша за життя Шевченка. Куліш знав собі ціну й розумів, що в сяйві натхненої поезії „Кобзаря“ його власні вірші все-ж таки будуть блідим підголоском; а грати „ролю поета“ не дозволяли йому ні його розум, ні самолюбство. Зате, коли замовкла чарівна Шевченкова муза, Куліш просто ставить питання:

Чи мені по тобі
 Сумом сумувати,
 Чи твою роботу
 Взяти докінчати? („Брату Тарасові“), —

і зважується на останнє, щоб Україні хоч трохи заступити її геніального сина. Ще виразніше, замочає Куліш генезу своїх поетичних творів на іншому місці:

Ой мовчав я, браття,
 Слоном не олявся.
 Поки батько український
 Піснею мивнявся.
 Хоч мовчав устами,
 Сивав я душею,
 Та боявся з ним рінати
 Кобзою сивою („До братів на Україну“).

Що тут мова про поезію мовиться, видно з того що в прозі Куліш не мовчав і за життя Шевченка, але всіма сторонами, як письменник, виявив себе тільки вже за часів „Основи“.

Куліш — це надзвичайно складна натура, палка в почуваннях („гарячий Куліш“, як жартома звало його товариство) і холодно-розсудлива в практичному житті, зіт-

кана з суперечностей; людина велика в позитивній, діяльності, велика і в помилках, хитаннях та і в самому занепаді. Трудно одним поглядом охопити його кипучу різноманітну працю, що по-ряд надзвичайно коштовних здобутків для рідного краю дає й чимало такого, що варто б забути, його заслуги шануючи. Та коли відкинути навіть особисту вдачу Куліша, треба буде все ж признати, що ні на кому, може, не одбилось так наше національне лихоліття, як вчасно на цьому письменникові. Голова і всіма признаний привідця українського руху на початку 60-х років — одсовується від його вже за кілька літ, а після перших томів своєї „Історії возсоединенія Руси“ стає немов би навіть ворогом українству. Приятель і побратим Шевченка, ентузіастичний прихильник його чистої, праведної музи — згодом її „п'яною“ визнає, а самого поета блюзнірською рукою обкидає густо болотом („Я, — про Шевченка мова, — був собі п'яний, а баба Талалайка безкостим язиком своїм мене дровичла“ і т. д.), аж поки в „Хуторній поезії“ знов вернеться до побожних споминів про зневаженого товариша. Народовець, демократ і щирий прихильник народніх мас — згодом не може спокійно згадати про їх, не пришивши таких епітетів, як „поганці“, „пичкурники“, „хамн“, або з такими покликами обертаючись:

Народе без пуття, без чести і закона,
Що з новчого (!?) на світ приходить дона („До Тараса за річку Ахерон“).

Народе без пуття, без чести і поваги,
Без правди у завітах предків диких,
Тв, що постав з безумної одваги
Гірких п'яниць та розбишак великих („До рідного народу“).

Навіть працюючи за-для цього народу, не може вдержатись Куліш, щоб не вишпигнути його без жадної, зданалося б, потреби, — так напр., подаючи український переклад світових творів, не проминув він okazji, щоб зробити собі втіху, отакого додавши комплімента:

На ж зеркало всесвітне, визирайся,
Збагни, який ти азійат мизерний (ib.).

Такі ж суперечностей повні були у Куліша стосунки й до минулого. Один із перших ентузіастів козаччини, що бачив у ній найвищий прояв національного духу українського —

згодом зробився фанатичним ворогом їй, що дійшов буквально до якоїсь манії козакофобства й слова козак не може вимовити, не проточивши до його епітетів, з яких „розбишаки“ „голота“, „п'янюги“, „казюки“, „чортівня“ і т. п. ще не належать до найгостріших. То тільки „по-п'яну снилось“.

Ніби воля з панським правом
На Україні вилась.
Ні, в порядкум господарнім
Вились гольтіпаки,
Через лінощі нетяги,
Через хміль бурлаки („Слава“).

„Снилось“, очевидно, й самому Кулішеві, що за-молоду давав віру українським історичним джерелам і навіть сам їх обороняв од таких поглядів, якими перенявся опісля, — перенявся, бо їх komponували ніби „скозачені панки, діди істориків такі ж, як їх унуки“ („Козацьким панегіристам“). Та й самих істориків не обвинув Куліш важким своїм словом: не задовольняючись такими прізвиськами, як „розбишаки“ та „гайдамаки“, він знизився просто таки до пасквільних творів на адресу Костомарова, Мордовця і всіх, хто не хотів його очима дивитися на історію. Куліш пізнішої мірки ні в чому не діймає віри історичним документам і сучасним історикам українським:

Все бо в них була омана:
Воля, честь, лицарство,
За що світом колотало
Дякев козацтво.
Воля — шарпати шанські села,
Честь — людей душити,
А лицарство — хрестиянську
Кров річками лити („Слава“).

Все знайдете в Кулішеві по черзі: оборонця української автономії — і автора гимнів „єдиному цареві“ та „єдиній цариці“, що найдужче доклали заходів до знищення тієї автономії; найвизначнішого заступника українського письменства — і чоловіка, який мало не пишається тим, що „визломаль українское перо“; батька фонетичного правопису, що від його й зветься кулішівкою — і автора прокльонів на той правопис, бо він, бачте, „рветь нашу связь съ первою русскою лѣтописью“ (передмова до поеми „Куліш у пеклі“)… Без

кінця й краю можна наводити прикладів на те, як трощать Куліш старих богів і виносить на п'єдестал колишніх ворогів, — і все це з однаковим захватом, так само категорично й нетерпимо, як попередю доводив цілком супротивне. Не знайдеться, мабуть, ні одного питання, для якого не дав би Куліш двох відповідей, що одна одну побивають і нищать, зводячи до абсурду. Куліш — це дві людини в одній подобі, якийсь ходячий контраст, дволикий Янус, не розгадана загадка не тільки для сучасників, а й для нащадків, перед якою з подивом стають і читачі, і критика, — якась трагічна фігура, що борсається в життьових суперечностях, плутається, падає, знову встає й знов падає. Усякою поясняли ці круті повороти: і „фанатизмом безпристрастія“, як Костомаров, і роздроченим самолюбством, як Мордовець („пиха, мовляв, задавила“), і просто хворобою, але фактичні обставини не дозволяють спинитись цілком ні на одному з тих пояснень, зводячи все до цілої амальгами причин. І що найгірше — в цьому борсанні часто не доглянете того єдиного елемента, за-для якого можна вибачити зраду старих думок, який несе з собою прощення за всі помилки: не чути щирости, похапливого шукання правди, переконання в тому, що от колись помилявся чоловік, а тепер помилку свою бачить і готовий направити хоча б ціною власного пониження; нема того благородного самобичування, що таку моральну красу надавало хисткій вдачі хоча б і „нецстоваго Виссаріона“. У Куліша, навпаки, якось занадто акуратно одбуваються найрадикальніші катаклізми в думках і разом з лагідною поблажливістю до себе самого раз-у-раз проступає дуже багато незрозумілої якоїсь, безпричинної злоти проти всього і всіх, і злість ота робить просто нестерпучою більшість останніх писаннів Куліша, не кажучи вже про те, що позбавляє їх усякої художньої вартости. Поезія для Куліша обернулася кінець-кінцем у важке версифікаторство, і „мовою богів“ він просто зводить рахунки з нелюбими напрямми та особами. Та це здебільшого власне й не поезія зовсім, а публіцистика найгіршого сорту, бо до краю засліплена, вузька, обмежена, позбавлена доказів, висловлена докторальним тоном непогрішнього оракула. „Культура“ і „руїники“ та боротьба між Іми — ось до чого зводить наприкінці своєї діяльності Ку-

ліш усі події громадського життя і в минулому і в сучасному, але його „культуру“ часто од голої сили не одрізниш, а нещасні „руїнники“ на ділі бувають звичайно жертвами тієї дивної культури. Прочитавши які-небудь „Хуторні недогарки“, ці справжні, мовляв Грінченко, „недогарки розуму колись ясного і блискучого, а тепер чадного й озлобленого, недогарка таланту, колись свіжого й дужого, а тепер покаліченого й спотвореного“ — просто неначе з якогось темного вохкого льоху на ясний світ вийдеш. Страшно за людину робиться, що в душі своїй носила такий тягар зненанисти — сліпої, неблаганної й несправедливої; боляче за талановитого письменника, що не зумів, саме коли треба було, спинитися й повернув свою музу на знаряддя тієї сліпої знепанисти й незрозумілої злости. Щоб показати, до чого міг договоритися Куліш, я наведу одним-один зразок — картинку з кріпацьких ніби часів.

Народ

Що за ковацтва був собі гультай гулящий,
 Робив не мало й нам (?), і москалені шкод,
 А за панів нових, що по ляхах постали,
 Ці злидні в запічках сиділи (!) й волі ждали.
 І справді ж бо жили пічкурниками хами,
 На хлібі панському безштаньками росли,
 Не дозиралсь, як там ходять за плугами:
 Про те у них батьки й старі діди були.
 Буяли по стенах аж поти пастухами,
 Поки дівчата їм кортіти почали.
 Тоді вже очкурню підтягували в штанях
 І мвились у стаяках, а то (!) і в панських банях...
 Так звикли пічкури за панщини женась,
 Що воля (?) їм тепер чинити що-хотя:
 Чи до смерті, мовляв, за векселі судитись,
 Чи на степи й Амур здіятись без пуття
 Або один в одному за батькіящину битись
 І на лихе вавчати своє й чуже дитя.
 А все-таки пани вістались винуваті,
 Що ще було добра від хати і до хати („Хуторні недогарки“).

„Ненавистью и презрѣніемъ дышуть эти стихи. Католическій и униатскій попъ временъ руины не могъ бы обращаться къ простолюдину съ большимъ ожесточеніемъ... Могъ ли сдѣлаться народнымъ поэтомъ человекъ съ такими дикими

поняттями о добрѣ и злѣ, какъ авторъ философскихъ виршѣ и что удивительнаго, если творенія подобныхъ ему мудрецовъ не произвели на народъ никакого впечатлѣнія“. Так писав... сам Куліш про відомого нам Климентія Зиновієва і мені здається, що цим Кулішевим присудом можна й обмежитись що-до „Хуторних недогарків“ та інших таких виплодів безперечно недужої душі: „політичний звичай“ і дух Климентія дивним дивом воскрес і вживився в Кулішеві другої половини його діяльності.

Але далі от цих задушливих льохів притемненого розуму,—обернемось до того другого Куліша, який надовго записав своє ймення в історії рідного письменства й якого пізніший Куліш одцурався, охарактеризувавши, як „прежнього“.

Я прежній і вам догоджував словами
Порожнім, як розум ваш козацький (!),
Пвшанся розбшацькими ділами
І прославляв пожежі гайдамацькі („Прежній“).

Нема чого й казати, що зовсім не тим дорогий для нас той „прежній“, чим корить тут себе Куліш: зводючи пізні рахунки з „розумом козацьким“, він навіть себе самого обмовляє, бо ніколи того, що тут собі накидає, насправжкп не робив. Нам дорогий той „прежній“ Куліш тим, що у його брєніла иноді справжня поезія, яка покинула пізнішого, вертаючись до його тільки зрідка немов на те, щоб цими lucida intervalla краще всю глибочинь його занепаду одтінити...

Власне з цього погляду—художнього і разом ідейного—найвище стоять ті поезії Куліша, що друкувалися в „Основі“, а потім увійшли до збірки „Досвітки“. Тут справді стрічаються і щире почуття, і зразки високої поезії, до якої опісля тільки в деяких творах із „Хуторної поезії“, „Дзвона“ та „Позпченої Кобзи“, тільки в окремих місцях поем „Магомет і Хадиза“ й „Маруся Богуславка“ та „Драмованої трилогії“ і т. п. піднялись міг Куліш. Найменше тут і тієї рубаної віршем публіцистики, якої повно по тамтих пізніших збірках. Справді можна сказати, що тут у Куліша—

Через край із серця
Рідне слово летється („Заспів“).

Куліш тут не отцурався ще тих думок, яким уклонявся замолоду; він певен, що

Єсть у світі правда чиста
І добро, і воля,—

І своїми піснями мав надію засівати їх на „рідному полі“,
на „ланах неораних“, де блукають „брати мої вбогі“:

Вони орють нас очима,
Скородять бровами,
Сьтію тугу, поливають
Дрібними сльозами („Сам собі“).

Цю правду „прежній“ Куліш найвище становить у своїх ви-
маганнях до світу й людей; правда—не тільки програма його
діяльності, а й підпора всього українства:

Ой тем ми на світі
Здавна держимося,
Що втеряти тільки правду
Одну боїмося („До братів на Україну“).

Повт тужить, що

Німують по Україні
Високі палати,
Густий морок окриває
Пахарській хаті („Старець“).

Та він знає, що інакше й не може бути, бо історичні події
й сучасність порізили оті високі палати од пахарських
хат, і з-під пера його повстають дужі строфи, якими розме-
жовує Куліш народні інтереси од порожніх примх приви-
лейованого стану.

Нехай знають на всім світі,
Як ми погибали
І гнучи свою правду
Кров'ю записали.
Записали—прочитають
Неписьменні люде
Що до віку із шляхецтвом
Згоди в нас не буде.
Поки Рось зоветься Россю,
Дніпро в море лететься,
Поти серце українське
З паньським не зживеться („Кумейка“).

Коли писались вірші, що увійшли в „Досвітки“, Куліш був
певен, що на такому ґрунті він по-вік зостанеться, що всі
питання для себе він уже вирішив: „годі по світу блукати,

дороги питати, — як казав він у передмові до поеми „Настуся“, присвячуючи її своєму товаришеві-вчителеві Хильчевському. Для його нема сумніву, що через те повстало лихо на Україні, „що багатий одцурався убогого брата“. В минулому бачив він високі діла во ім'я правди й волі.

В кого срібло, в кого золото
 Та шляхетській клейноді,
 А в нас правда, прана воля,
 Найлюбіша в світі доля.
 Згине срібло, згине золото,
 Зanedбаються клейнодв,
 Тільки правда на Україні
 По нік вічний не загине,
 Тільки правда, права воля,
 Буде всім жадана доля („Настуся“).

І поруч цієї правди бачить автор прибрану у всякі форми неволю, насильство дужих над беззахистним людом і велику боротьбу, в якій по один бік стоять прихильники правди й оборонці волі, по другий — власники срібла, золота і клейнодів. Нічого й згадувати, що симпатії тогочасного Куліша — в першому таборі, і його Голка з поеми „Великі проводи“, хоч і сам шляхтич, але вивчивсь правди у „тих людей, що по світу ширять розум новий“, і не вагається пристати до пригноблених і за їхнє щастя боротись:

Заковані брати мої
 В шляхетській статуті...
 Пора, пора поскидати
 Невольникам путі.

І мріє разом з Голкою й сам автор про загальну рівність, про однакове всім право:

Збудується церква нова,
 Під небо внесеться,
 Як істини вічне слово
 На весь мир проллється,
 Як забудуть братів браття
 Мужиками звати,
 Як у всіх нас на Україні
 Одна буде мати („Великі проводи“).

І не раз потім цей давній Куліш озивався в старому Кулішеві і ці відгуки молодих мотивів єдині виблискують пер-

линами справжньої поезії в його тяжко віршованій, злостивій публіцистиці. Ось, напр., заспів „до Кобзів“:

Кобзо, ти наша утіха єдина...
Поки приквітється сонна Країна,
 Поки діждеться своєї весни —
 Ти нам по хатах убогих дзвони.
 Стаха дзвони, нехай братнєє серце
 Важко заб'ється, до серця озветься,
 Як на балдурі струна до струна.

Менше питання та суперечности зазнала у Куліша белетристика українською мовою, — може через те, що мало не вся вона належить до першої доби його діяльності. Останніми часам, захоплений з одного боку, своїми працями „науковими“, як що це слово можна прикладати до тенденційної пренаратії часто дуже багатого матеріялу, а з другого — перекладами на українську мову (св. писмо, твори Шекспіра, Байрона, то-що), він взагалі мало звертався до белетристики, та й серед того, що іноді виходило з-під його пера, нема нічого по українському писаного. Між белетристичними творами Куліша на першому місці треба поставити роман-хроніку „Чорна Рада“ на сюжет подій 1663 року. Це була досить на той час смілива думка — дати українською мовою історичний роман, а надто після Гоголевського „Тараса Бульби“, і треба сказати, що автор із свого завдання виїшов досить добре. Як перша спроба українського роману, „Чорна Рада“ завжди буде займати почесне місце в історії українського письменства, тим більше, що деякі постаті, напр., Кирила Тура або старого Шрама, Череваня, то-що, змальовано справді таки по-мистецькому, вразно й дотечно, як вразно показано й багато масових сцен та описів. Не можна сказати, щоб у романі Куліша не було специфічної Кулішевої тенденції, та й сам автор з нею не крився, виявивши свої думки в епілозі до російського видання „Чорної Ради“. Звідти довідуємось, що він хотів „выставить во всей выразительности олицетворенной истории причины политическаго ничтожества Малороссіи и каждому колеблющемуся уму доказать не диссертацией, а художественнымъ воспроизведеніемъ забытой и искаженной въ нашихъ понятіяхъ старинны нравственную необходимость слиянія въ одно государство южнаго русскаго племени съ сѣвернымъ“.

Тендеція така відбилась і на романі, а надто на позитивних його особах (Сомко, Леся, Петро), з яких автор поробив ходячі схеми, що задихаються під вагою всяких чеснот. Проте довести те, що хотів, Куліш не довів, давши просто галерею цікавих постатів і ситуацій. Автор ще не втратив був тоді художнього такту й почуття міри і художник спинив цим разом свавільну руку тенденційного політика. Цікаво зазначити, що найкраще Кулішеві вдалося і найсимпатичнішими в романі вийшли власне такі йому дуже несимпатичні постаті, як одчайдушний Кирило Тур, цей справжній герой хроніки й людина з лицарськими рисами, та його товариші, запорожці. Мимоволі прохопивсь автор добрим словом про нелюбих йому й тоді січових братчиків. Згадавши, що січовики якось принадали до душі людям, хоча й шкоди багато їм робили, Куліш поясняє це — „може тим, що Запоріжжя ієпокон-віку було серцем українським, що на Запоріжжі воля ніколи не вмірала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні дієно пі посліду днів не замовкали і було те Запоріжжя — як у горні искра: який хоч, такий і розідми з неї огонь“. Од цього критичного погляду як далеко до того лайливого бурчання, що ним Куліш засипав козацтво і віршем, і прозою на старости-літах!

Менше вдатні вийшли у нашого письменника інші його історичні оповідання, як „Січові гості“, „Мартин Гак“ та „Потомки українського гайдамацтва“, а також і російською мовою писані повісті, як „Михайло Чарнишенко“ й інші. Багато в них розмов і мало дії, а вже найдуже цим творам вадить непоміркована ідеалізація дієвих людей та загальна неколоритність. З інших оповіданнів побутового змісту кращі у Куліша—„Орися“, „Дівоче серце“, „Гордовита пара“ та „Про злодія в селі Гаківниці“. За те цілком незрозуміло, як з-під пера, що писало ці твори, могла вийти така нісенітниця, як „Сіра кобила“, що воскресила найгірші риси гостро і по заслугі Кулішем засудженої „котляревщини“.

Окрім поезії та белетристики, Куліш працював ще на полі етнографії, історії, публіцистики й літературної критики. Про етнографічну його працю вже сказано попередю, щож до історії, то в ній був він занадто публіцистом, до того ж ще дуже хистким, міняючи не раз свої погляди як

до часу й настрою. В історичних працях Куліша, обставлених з фактичного й документального боку дуже добре, багато можна знайти місць, що одно одне побиватимуть, як поставити їх поруч, своїми нерозумілими суперечностями, і то не в дрібних деталях, а в самих основах. Все ж годиться добрим ізгадати словом такі історичні праці Куліша, як „Історія України од найдавніших часів“ (надруковано самий початок в „Основі“), „Хмельницщина“, то-що—перші спроби популярної української літератури. Цікаві здебільшого публіцистичні й критичні статті Куліша, хоч і тут прикро иноді вражає читача претенсійний тон диктатора, що не літературну роботу справляє, а ніби якісь декрети та маніфести пише. Кращі його праці і з цієї сфери належать до часів „Основи“ та попередніх: „Обзоръ украинской словесности“—часто парадоксальні, але живо й дотепно написані характеристики Климентія, Котляревського, Артемовського-Гулака й Гоголя; „Характеръ и задача украинской критики“, „Простонародность въ украинской словесности“ й низка окремих характеристик поодиноких письменників у тій ж таки „Основі“, в „Хаті“ та в передмовах до нарізного видання.

Плюсом чи мінусом була така повна внутрішньої суперечности й суприлежних учинків діяльність Куліша? Мені здається, що це зайве питання, хоч воно раз-у-раз причувається, як що не ставиться просто, коли згадується ймення цього з багатьох поглядів просто нещасного чоловіка. Власне ті його твори, що могли б шкоду діяти, такі здебільшого нікчемні з художнього погляду, що ледві чи знайдеться тепер хто охочий перечитати їх до краю. Характерні для особи письменника, вони ніякого не мають інтересу для ширшого кола читачів. Справдились тут слова не кого ж, а таки Куліша про Шевченка: громадянство само „явилося на току критики съ лопатою въ рукахъ“ і одвіяло вже те, що треба й варто з Кулішевих творів читати. Пройде ще трохи, не багато літ—і цілком згризе неблаганний зуб часу всі оті „хуторні“ й інші недогарки великого таланту й розуму, на жаль позбавленого отого могучого регулятора, що виявляється у письменника почуттям міри та самокритикою. В історії ж укр Інського письменства останеться фігура бідолашного Куліша, що не вважаючи на всі свої помилки й

хитання, всеж таки дуже багато реального добра й послуг зробив рідному краю. Видко, й самому Кулішеві траплялись *lucida intervalla*, коли він починав роздумуватися над своїм становищем „між Сцилою і Харібдою“, кажучи словами однієї його посвяти, коли краска сорому кидалася йому в лице й палючим полум'ям його заливала. Принаймні не раз у його ліричних віршах знайдемо жах перед тим, що полягти доведеться „без слави в могилі німій і нікому незнаній“, Правда, вірив він і в те, що Україна не забуде „свого бідолашного сина“: „від тебе, моя нене, його туподумство людське не заслонить“. Певна річ, не заслонить,—тільки не туподумство треба винуватити, що ніби збиралося це зробити, а насамперед власні ж авторові вільні і невірні помилки, яких багато він же й спокутував ще за життя своєю самотністю, відчуженням од усього, чим власне жив цілий вік, хоч і ненавидючи часами та проклинаючи. Туман зненависти розійдеться і напевне без прокльонів ім'я Куліша згадає суд історії серед тих, хто відродженню рідного краю послужив словом і ділом.

3.

Олекса Стороженко (1805—1874) своїм настроєм та поглядами найближче підходить до старого покоління людей, дарма що вся його літературна діяльність мпнала вже після Шевченка. Талановитий оповідач, не аби-який знавець народньої мови, якою вмів орудувати просто помистецькому, Стороженко стояв якось осторонь од українського руху й, як письменник, жив здебільшого або в минулому, або в фантастичних вигадках кохався, ніби не маючи охоти взятись до списування того, що було перед очима. Може це сталось через обставини особистого життя автора, що змалечку одірваний був службою од рідного краю й не міг по всяк час поновляти старого запасу відомостей свіжими вражіннями; може в самій вдачі його таїлось щось, що відтягало його від реального побуту в країну фантазії. „Наша українська врода“,—так закінчив Стороженко оповідання „Закоханий чорт,—нагрітая гарячим полуденним сонцем, навива на думи насіння поезії та чар. Як пшениця зріє на сонці і складається у копи й скирти, так і воно, те насіння, запавши у серце й думку, зріє словесним колосом,

складається у народні оповідання й легенди". До таких власне легенд і належать усі Стороженкові оповідання; більшість з їх навіт приписку мають—„з народніх уст“, бо й справді в основі кожного лежить народній переказ, легенда, анекдот. Багато природнього мистецтва в цих оповіданнях, багато грації й щиро-українського юмору. Це наче гарненькі брязкотельця, оброблені рукою справжнього майстра, але чогось більшого по-над зверхню красу вимагати од їх не

Олекса Стороженко.

можна: автор ніколи не сягає в гліб події, не спиниться над внутрішнім її змістом, а промайне зверху над подіями, беручи їх здебільшого з юмористичного боку. Рідко коли цей звичайний у Стороженка юмор перекинеться в рефлекс, у задуму. „Яка то наша гарна старовина була! Що то за люде, що то за душі були в нас під ту велику руїну!.. Тільки й життя нам споминками. Ну, та дарма! Хоч один дуб зоставсь, та багато на йому жолудів. Матуся наша, Україна, не покинула нас без свого благословення“. („Матусине благословення“). Та й ці рефлексивні у Стороженка

скороминуші й так само не переходять у гліб душі, а лишаються якось зверху. Кращі оповідання нашого автора, як „Матусине благословення“, „Закоханий чорт“, „Дорош“, „Голка“, „Вуси“ і т. п.—і то вже скидаються на гарно й дотепно розказані анекдоти на народні теми. Ще більш анекдотичного в інших оповіданнях („Вчи лінивого не молотом, а голодом“, „Скарб“, то-що), доходючи иноді до крайньої міри, коли очевидно виступає вже, прикра тенденція насмішити читача, не розбіраючи гаразд і чим („Не в добрий час“). Оповідання Стороженка читаються залюбки, легко, та легко ж і вабуваються, не кидаючи в душі глибшого вражіння, не

засіваючи того зерна плодючого, що має прорости й урожай дати. На ширший масштаб задумана була у Стороженка одна тільки поема—„Марко проклятий“, у якій автор хотів змалювати вічного мандрівника, вигнанця, що карається за свої гріхи, бо ні земля його не держить, ні пекло не приймє. Стороженко „ввнесив під серцем“ свою поему, більш тридцяти років над нею працюючи, і... все ж покинув її, на жаль, нескінченою. На жаль,—бо широтою малюнку й пластикою вона мала бути найкращим з усього, що нашому письменству дав Стороженко.

Найбільшої популярності в українському письменстві початку 60-х років зажили твори Марка Вовчка. Ймення це довгий час було якимсь загадковим псевдонімом, що його з слів Куліша приділяли звичайно до подружжя Марковичів — Опанаса і Марії. Тільки недавніми часами, — дякувати В. Доманицькому, що опублікував дуже цікавий матеріал і по лицарському виступив на оборону авторства Марії Марковички (1834 — 1907), — справу вяснено більше й туман потроху починає розвіюватись. Дослідами Доманицького авторство Марії Марковички доведено майже напевне, прайнаймні поставлено на такий ґрунт, що нехтувати цілком небіжкп вже ніяким чином тепер не можна.

„Народні оповідання“ Марка Вовчка, що вийши вперше 1858 р., одразу блиснули на нашому літературному небосхилі „зіронькою святою“, мовляв Шевченко, звернули на себе загальну увагу й викликали великі надії на автора. Першою ж книжкою своїх оповіданнів новий автор став у центрі нашого літературного руху, сам Шевченко привітав Марію Марковичку, як наступницю й літературну доню свою. Слава Марка Вовчка розійшлась і по-за межами українства: на російську мову „Народні оповідання“ перекладає такий майстер слова, як Тургенєв; Добролюбов присвячує їм одну з більших своїх праць. І цілком натурально, що твори молодої авторки звернули на себе скрізь увагу: в „Народніх оповіданнях“ зійшлося разом усе — і гарна, принадна, мистецька форма, і чудова щиронародня, добірна мова, й сила спривжного чуття, і глибокий зміст поважний, і вміння зацепити найчутливіші струни в серці у читача, і знання та досвід життєвий, і вільнолюбиві, гуманні погляди. Вражіння од

цих оповіданнів сучасники прирівнювали до вражіння, що викликав був свого часу знаменитий роман Бічер-Стоу з життя американських невольників. Протест великий, крик проти кріпацької неправди і всякого поневолення вперше після Шевченкових пісень залунав тут з новою силою, зачаровуючи своєю красою, і це висловив сам Шевченко в своїй поезії — „Марку Вовчку“:

Недавно я по-за Уралом
 Блукав і Господа благав,
 Щоб наша правда не пропала,
 Щоб наше слово не вмірало, —
 І виблагав! Господь послав
 Тебе нам, кроткого пророка
 І обличителя жестоких
 Людєй несвятих.

І справді, оповідання Марка Вовчка, в яких змальовано кріпацьку недолу, повно і всіма сторонами охопили цей куточок життя і складаються разом на цілу картину кріпацького бідування. І повсякчасні злидні щоденного животіння кріпаків („Інститутка“, „Ледащниця“, „Отець Андрій“, „Одарка“), і поневолення („Козачка“), і радісний момент визволення („Викуп“, „Ледащниця“), і перші зародки протесту — то пасивного, як у тієї „ледащниці“, то могутого — все знайшло свій одісок на тій картині. Сумна вона невимовно, як сумне було наше село під час отого дикого ладу, нестриманої волі людщини над людиною. „Здасться, що в хуторі тихо й мирно: цвіте хутір і зеленіє. Коли б же поглянув хто, що там коїлось, що там діялось! Люде прокидались і лягали плачучи, проклинаючи“ („Інститутка“), — таким виступає село в оповіданнях Марка Вовчка. Хоч би які вноді ясні та радісні події траплялись — завжди темною хмарою за ними стоїть ота кріпацька неволя, завжди рука ворожа потрапить розбити скупі хвилини тихого щастя. Усі герої Вовчкових оповіданнів, oprіч хіба вже до решт забитих, тільки й живуть надією на визволення з того пекла. „Воли в ярмі, та й ті ревуть, а то щоб душа християнська всяку догану, всяку кривду терпіла і не озвалася!“ („Інститутка“). Навіть найми — рай, як рівняти до кріпацтва, бо „це лихо дочасне, не вічне“. На поневолення навіть поодиноких осіб люде дивляться просто як на громадське якесь нещастя. Як виявилось, що вільна

козачка Олеся задумала „з кренаком понятися“, — „то так і забурчало по селу, мов у джерелі: — як то можна! та де це видно! та хто таке чув, щоб вільна козачка за кренака віддавалась!“ І парубоцтво збирається не пустити Олесю силою — „нехай вільна козачка не закріпоцается людям на сміх, а свосму селу на сором“ („Козачка“).

Всі ці оповідання визначаються тоном щирого смутку над людською долею та гуманного спочуття до кріпацького бідування, і це надзвичайно закрашує ці гарненькі, зграбненькі малюночки, немов у дуже простенькі рямці оправлені. Особливо надає їм щирости її теплого лірвизму манера автора подавати оповідання од першої особи, од того, хто сам переживає те, про що оповідається, — манера, яка з того часу надовго запанувала в українському письменстві. І автор нігде од себе не додасть ані рисочки, не кажучи вже про обурення проти „людей неситих“: просто, але колоритно говорять за себе самі образи і це тим більше вражіння справляє, що не дає йому розширитись на зверхніх почуваннях, а все збирається в глибині душі, викристалізовуючись там у тим дужчий протест проти нелюдського права, що людей людям віддає на поталу.

Марко Вовчок на самій кріпацькій неволі не спинився. Власне за часів, коли з'явилися перші його оповідання, дні кріпацтва вже минали, от от мало воно впасти, і автор завдавши йому дошкульних ударів, незабаром міг перейти й до інших форм неволі. Так, в одному з найкращих оповідань Марка Вовчка, „Сестра“, нема кріпацького лиха, зате виявлено взагалі лихо наймитське і — головна річ — повна безпорадність людська перед ним. „Важко, Боже, як — леда-

Марія Марковичка.

чому годити! — закінчує своє оповідання безталанна наймичка. — Та вже нанялась, як продалась, — треба служити. А добуду року, то може дасть мені Господь, що добре місце натраплю собі. Аби схотів, то знайдеш на свої руки муки!“ („Сестра“). Оповіданнями того типу, як „Сестра“, „Дев'ять братів і десята сестриця Галя“, то-що, Марко Вовчок близько підходить уже до тих сучасних форм неволі, що народились на руїнах кріпацького ладу, і дає перші зразки нової визвольної літератури. В картинах громадського змісту — найбільша сила Марка Вовчка. Слабше виходили у його просто психологічні проблеми, яких автор не раз пробував торкатись, очевидно не задовольняючись добре йому відомою сферою соціальної психології. Такі твори, як „Від себе не втечеш“, по-части „Кармелюк“, а надто довгі й без міри розтягнуті „Три долі“, вражають своєю ненатуральністю, підсоложенням, подекуди просто афектованим тоном. Персонажі й тут із тих самих, авторові добре відомих народніх кругів, але вчинками своїми вони більше скидаються на салонових героїв, ніж на наших селян; вони зовсім не живуть власним життям і здаються тільки блідими тінями інших постатів, невизначними копіями гарних зразків. Який-небудь Чайченко з повісти „Три долі“, не вважаючи на свою мову й одіж, — типовий „лишній чоловік“ з інтелігентських кругів, що з легкої руки Тургенева саме запанував був тоді в російському письменстві. Марко Вовчок — талант переважно гуртовий, що схоплює прикмети мас, а не осіб, що вмів накидати загальну картину масового руху, вмів виразно середніх людей психологію виявити, та не вмів індивідуалізувати своїх героїв. Через те так невдатно й виходять у його люде з міцною волею, з дужою індивідуальністю, з кипучою натурою і так гарно — оті дрібні люде гурту, а з-межи їх найкраще жіночі образи. Жіноча постать — тиха, покірлива терпляча, довірлива та любляча, що на всяку жертву піде і все простить коханій людині, кожному! Її слову віри діймаючи, не вдаючись у зневірря і для себе нічого не домагаючись — це улюблений був образ Марка Вовчка. І треба правду сказати: з надзвичайною симпатією та любовістю вимальовує автор оці тихі постаті, повиваючи їх чарами якогось ніжного тепла та сумовитої ласки.

„Коли вмер Опанас Маркович (1867 р.) то й Марія вмерла для літератури української“, — так писав історик українського письменства кількадесять років тому. І тоді він мав право сказати це шерстке слово, що з того часу зробилось було загально-принятим серед українського громадянства. Тепер ця думка вимагає пильного перегляду, бо останні часи, починаючи з р. 1902, воскресили загадковий псевдонім, принісши кілька нових творів „під фірмою“ Марка Вовчка, — нових, правда, тільки через те, що довгий час лежали вони недрукованими. Всі ці нові оповідання („Чортова пригода“, „Пройдисьвіт“, „Дяк“ і інші) до старого надбання Марка Вовчка не додають нічого нового, не змінюють літературного обличчя нашого автора. Ще першими своїми спробами Марко Вовчок виявився ввесь, давши високі зразки повістєвого письменства, тієї запашної прози, перенятої всіма прикметами щиро-народньої мови, з визвольним змістом, з гуманним світоглядом, яка величезно вражіння зробила не тільки на сучасників, а й на пізніші покоління. Не будемо тут казати про безпосередніх наслідувачів Марка Вовчка, але сліди його стилю й літературної манери можна знайти в перших творах у таких наших письменників, як Федькович, Левццький, Мпрний, Франко й інші. Чим був Шевченко в українській поезії, то-б-то величнім зразком форм і змісту пізнішим поетам, тим став Марко Вовчок для белетристів, хоча, звичайно, таланти обох письменників і не можна рівняти. Марко Вовчок у тій сфері, з якої почав, виявився цілком ще на початку 60-х років, але може бути, що за добрих обставин він перейшов би до сусідніх і, розвиваючись ступінь по ступіню, дав би щось більше, величніше. На жаль, на тих перших спробах талант його спинився, — чому, на це ми ще не маємо відповіді. Куліш пророкував колись, що Вовчкові оповідання „стануться з часом основою словесности нашої народньої“, — і це давно справдилося: вони справді стали за ту основу, на якій снується поткання нашої художньої прози. „Народні оповідання“, коли рівняти їх до Квітчиних повістей, це великий ступінь наперед у сфері художньої прози; це вже зовсім дозрілий витвір художньої творчости, гармонійне поєднання свідомої думки з літературним талантом великої міри. І жаль не малий спадає на

думку, що Марко Вовчок не піднявся над свої перші твори, хоч міг, і не дав того українському письменству, що вони провіщали. Він блиснув раптом і раптом же згас...

Проте навіть рано згасши, талант Марка Вовчка не перейшов марно в нашому письменстві, а викликав як згадано вже, до життя цілу школу письменників менших силами, але всеж таки досить помітних на полі нашої белетристики. Перед між Іми веде найстарша віком з ветеранів нашого слова, що одсвяткувала р. 1910-го 50-літній ювілей своєї літературної діяльності — Олександра Кулішева (псевд. Ганна Барвінок, 1828 — 1911), поет горя й бідування жіночого. У неї трохи вужча сфера творчості, обмежена психичними переживаннями жінки-селянки, але в цій сфері авторка почувала себе цілком вільно й дала низку творів чималої літературної ваги. Оповідання Ганни Барвінок — здебільшого фотографічні малюнки, мало не стенографічно записані пригоди з життя, що подають цікавий матеріал до народньої психології, звичаїв, до побуту. Кращі з їх — „Не було з малку, не буде й до'станку“, „Перемогла“, „Русалка“, „Лихо не без добра“, „В-осени літо“, „Вірна пара“, „Квітки з сльозами, сльози з квітками“. Нещасний у житті Петро Кузьменко (1831 — 1867) написав гарне оповідання „Не так ждалося, да так склалося“ й кілька симпатичних поезій, але рано зник з літературного обрію. По кілька нарисів дали: Митрофан Александрович (псевд. Митро Омелькович, † 1881) Матвій Симонов (Номіс, 1823 — 1900), Степан Ніс († 1900). З другорядних письменників, що вступили на літературну ниву за часів „Основи“, згадаємо ще: Василя Кулика († 1870) з його баладою „Загублені душі“ та кількома поезіями; Олександра Навроцького (1823 — 1902), Миколу Вербицького (псевд. Миколайчик Білокопитий, 1843 — 1909), Володимира Александрова 1825 — 1893), що опісля найбільш відомий був своїми перекладами („Тихомовні співи на святі мотиви“ й ин.), оперетами — „За Немань іду“ та „Ой не ходи Грицю, та на Вечорниці“ й виданням двох випусків збірника „Складка“. Одинцем стоїть Василь Мова (псевд. Лиманський, 1842 — 1891) якого твори поетичні („Козачий кістяк“, „Три деревини“ й ин.) та драматичні (Старе гніздо

та молоді птахи“) з'явилися мало не всі вже по смерті автора, більш як історично-літературний матеріал, ніж як сучасна продукція.

Одні з цих письменників, подаючи першими дебютами гарні надії, появили дуже малу літературну продукцію, переставши зовсім писати під час лихоліття; інші не визначались тим творчим талантом, що виводить письменника на шлях самостійної творчості з-межи наслідувачів якомусь більшому письменникові. Всі вони мали два зразки перед собою: в поезії — Шевченка, в белетристиці — Марка Вовчка, і здебільшого з-під впливу їхнього не виходили. Але поруч згаданих рядових діячів 60-ті роки дали чимало письменників і більш самостійних, які згодом стали в передніх лавах нашого письменства, хоча ні один із їх не використав цілком своїх сил через надзвичайно важкі обставини нашого громадського життя. До таких письменників належать: Щоголів, Глібов, Руданський, Свидницький, Мордовець та Кониський.

4.

Яків Щоголів (1824 — 1898) почав писати ще в 40-х роках (у „Молодику“ Бецького), та після суворого привітання од Белінського на довго змовкає. В 60-х роках ім'я Щоголева знов з'являється в Кулішевій „Хаті“, потім знову цілі десятиліття поет не озивається ніже єдиним словом аж до 1876 р., коли здебільшого й складено ті поезії, що увійшли до першої збірки його віршів „Ворскло“ (1883). Протягом 90-х років поезії Щоголева друкуються в „Зорі“, а р. 1898 виходить друга збірка — „Слобожанщина“. Видма річ, що письменник, який розтягнув свою діяльність більш, ніж на 50 років, до того ж із такими вели-

Яків Щоголів.

чезними антрак тамп, не міг увесь час додержуватися якогось одного настрою. І справді в поезії Щоголева ми стрінемо і романтичні нотки з часів молодого віку, і реалістичні малюнки пізніших літ, і гарні ліричні п'єски на зразок народньої пісні, і поезії на громадянські мотиви, й нарешті лірично-філософські рефлексії. „Яко поет правдивий, а не підспівач, — писав про Щоголева в „Хаті“ Куліш, — має він у своєму голосі щось праведно своє, якусь власну повагу і красу, котрої ні в пісні народній не покажеш, ні в Шевченкових віршах не догляднися; не чуже бо добро він собі присвоїв, а своїм власним добром нас чарує“.

Ліричні поезії Щоголева — це прегарні малюнки української природи, українського життя, як от „Косарі“, „Вечір“, „Черевички“, найпаче „У полі“ з такою прегарною картинкою:

Гей, гей, гей, мій чорний воле!
Нива довга, в стернях поле...
Вітер віє-повіває,
Казаночок закипає.
Ой хто в лузі — озоввся!
Ой хто в полі — одкльинься!
Скоро все васне під млою,
Йди вечеряти зо мною.
Зву... Луна ва лугом гває,
із-за хмари місяць плине...
Вітер віє-повіває,
Казаночок простигає.

Друга категорія поезій Щоголева — на історичні теми, як „Хортиця“, „Безродні“, „Неволя“, „Опізнівся“ й інші, переняті елегійним смутком за минулою на віки бувальщиною.

Воля божа, воля божа...
Гей пропало Запорожжя!
Йду та й бачу — степ широкий,
Стугонить Дніпро глибокий.

Поет шукає слідів славного минулого, але невтішний приносить із свого шукання досвід:

А Дніпро реве-гуркоче	З моря вітер повіває,
Говорить мені не хоче	Материнку колихає;
І сердитий в скелі б'ється,	Материнка важко плаче:
З скель до моря подається.	„Опізнівся ти, козаче („Опізнівся“).

Про те людина з чутливим на громадські потреби серцем не може при самих ідилічних картинках та романтичних

згадках зостатись. Нові обставини життя в рідному краю й нові викликали мотиви у Щоголева. Він виробляється на поета недолі свого народу, поета його поневолення. В поезії „Верцадло“ показує автор в окремих малюнках долю рідного краю, власне Слобожанщини, від перших днів вільного життя на слободах до злиднів останнього часу:

Дивлюся я — в мужицьких ніг
Упали ланцюги й кайдани.
І ждав я в той великий час,
Щоб сонце з неба засміялось, —
Так промінь гаснув і погас, —
І сонце в хмарі заховалось.

Нові злидні, новий гніт важким мороком наліг на села.

Бачу, що голоті	В городи пішов я
Доля невесела —	Тихою ходою;
От я взяв та й кинув	Мусів там шукати
Хуторі і села.	Все ж таки спокою („Покій“).

Дарма: і там не знайшов поет, чого шукав, — та й не міг знайти нігде, опріч хіба пустині безлюдної. Скрізь між людьми картини горя й гніту, сліз і недолі вражали поета, розгортаючись у безконечний клубок людського бідування — невеселий синтез життєвих вражіннів.

Бачив я, як сильні правду	І як мати неодмовна
Бішенно топтали.	Хворую дитину,
Як у бідного багаті	Пригортаючи до серця,
Крихту одривали;	Кутала в ряднину;
Як сірома по-під тинню	Як ту вродницю побідну
Згорблена тулялась,	Ляхо заїдало,
Над роботою за скибки	Йї молоде та пашне тіло
Кров'ю облввалась;	Дарма пропадало, —

Все я бачив, од усього
Серце надривалось
І тоді журливе слово
На папір прохалось („Струни“).

Оцей журливий настрій і панує в поезії Щоголева. Не був з його завзятий борець, ні пророк натхненний, ні навіть сатирик, що гострим словом картає вади людські. Це просто спокійний обсерватор, що приглядається до життя й записує свої спостереження, з погляду спокійно, навіть холодно, але все-таки у читача іноді мороз піде по-за спиною од тих ніби холодних малюнків. Пригадайте „Шинок“. Спершу про-

сто ідилія з тією пляшкою, що так добродушно собі „взьме та й кивне“, і тільки дочптавши до краю, бачите, що під тією ідилією таїться, а разом і під тим спокоєм з яким розказує про неї автор. Єдине, на чому спочиває Щоголів — це картини тихої праці і він умів їх малювати лагідними тонами, складаючи в широкий образ трудового життя.

Бережно зняв я з верстату основу,
Людам роботу розніс і роздав, —
То ж мій спочинок; теперачки знову
Берда направив, нитки наснував.

І як нитки на основі, снуються за роботою й думки ткачеві про своє життя; непомітно час ліне:

От і заснули по ланах хлоп'ята;
Крикнув цвіркун, догора каганець;
Трохи притихло; позбільшала хата;
Швидко вже буде й роботі кінець.
Швидко... А все-таки стукає ляда.
Бігає човник відтіль і відсіль..
Човник і ляда — ткачеві порада,
Берда і цівки, ви — хліб його й сіль („Ткач“).

Старечим, широко-філософським супокоєм справді oddaють деякі в останніх поезіях Щоголева. Його „Суботи св. Дмитра“ гарно передає настрої людини, що оглядається на пережите та згадує минулий шлях свого життя й ряд постатів, що на йому стрівались і на-віки вже пішли туди, звідки нема вороття.

О, звесели, мій Боже, їх
У житлах праведних твоїх, —

цей рефрен ніби покриває собою оті живіші почування, що могли б викликати й розворушити споминки, і підготовляє останній акорд скінчених із життям рахунків:

І тих, хто тут без смутку жив,
І тих, хто страждав і терпів,
І хто був грішний, хто святий —
Їх дії милостю покраві.

На вважаючи на громадянські мотиви своєї поезії, Щоголів увесь вік прожив одлюдком з громадського погляду, весь час осторонь стояв од громадського життя й од людей, як той його самотній лебідь, що „прагнув тільки волі, волі та спокою в самоті“. Оця пісня про самотнього лебідя була лебединим співом і самого автора, — і він зійшов з світа неначе та величній птиця, — так:

Гордо вито умірає
Непривітаний співець („Лебідь“), —

непривітаний за життя може через те тільки, що сам тікав од привіту й ховався з своїми співаками.

Супротивлежністю з деякого погляду спокійно-суворому Щоголеву був м'який і лагідний Леонід Глібов (1827 — 1893), найпопулярніший між українськими байкарями. Кращі поезії його переняті такою теплотою почування й щирим ліризмом, якого не можна проминути без зворушення. Всі певне знають чудовий малюнок Глібова „Стоїть гора висока“ з журливим акордом:

А молодість не вернеться,
Не вернеться вона.

Таким же щирим, проникливим ліризмом чутливого серця перенято й інші його поезії „Nocturno“, або „Вечір“:

Чи згадуєш, дівчинонько моя,
Як згадую без тебе я
Той вечір тихий над водою,
Як сумували ми з тобою,
Що Бог нам доленьки не дав?

Од захвату особистими переживаннями автор переходить іноді до ширших картин. Так, прегарний ідилічний малюнок „У степу“ кінчається зовсім не ідилічним спогадом про загальне руйнування природи під тиском нових обставин життя. В степу „брівів густий зелений гай“, пам'ятний поетові з споминів молодого віку, коли так легко жглося, вірилось, коли „про щастя, про любов надія там шептала“. І от

Підкралася кишеня грошовята,
Хтось без жалю веселий гай зрубав, —
Понівечило все чхесь життя ледаче.

Цей зруйнований куточок символізує поетові образ загального руйновнища, що так само заподіює „чхесь життя ледаче“ над природою, і над дорогими людям пам'ятками.

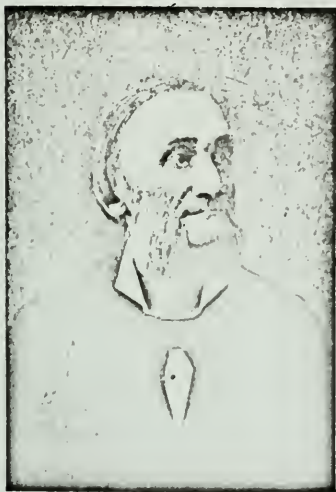
О, скільки є могил, де спить життя козаче!
Та де ж вони? Де їх тепер шукать?
Ніхто, ніхто над ними не заплаче:
І плакати нікому, і плакати не велять.

Елегійний смуток у Глібова часто обертається в юмористичні тони, коли поет на все кругом споглядає крізь лагідну усмішку. Це не жалкий сарказм, навіть не уциплива іронія —

це просто веселий жарт, до прикладу вигаданий, не образливий, не пекучий. Такий, напр., характер має пів-жартовляве, пів-серйозне поетичне profession de foi Глібова „Не плач, поет“.

Не плач, поет! Жалійсь про все собі самому,
 Неся в могильний свій скяток...
 „Він, скажуть, гореньком не докучав нікому,
 Йому хвала, йому вінок“.

Таким же лагідним, добродушним жартуном був Глібов і тоді, коли під псевдонімом дідуся Кенира“ друсував свої віршовані загадки, приказки й акростиhi на сторінках дитячого „Давінка“. „Дідусь“ любив свою малечу аудиторію, та й вона

Леонид Глібов

віддячувала йому тим самим і між письменником та експансивними читачами зав'язались теплі дружні стосунки, листування, привіти. Глібов знав душу дитячу, любив дітей, умів потряпляти на їхні уподобання й був найкращим письменником для дітей у нашому письменстві. Через те і його байки своєю художньою простотою так подобаються малечі й принажують її до себе.

Байки Глібова, що найбільшої слави здобули своєму авторові, наскрізь переняті українським колоритом. Хоча він часто бере загально-світові теми, не раз оброблені байкарями

всього світу. але завжди вмів приборати їх у оригінальне вбрання. Не тільки люде, але й звірина у Глібова мають виразно національне обличчя, розроблене й видержане до найменшої рисочки в національно-українських тонах. Напр., його горобець („Горлиця і горобець“) — це типовий український жевжик, легковажний, на все здатний, безтурботний; його вовк („Вовк та ягня“, „Вовк та мишеня“ і ин.) — типова фігура українського хижака, злісно-понура, мстива, уперта;

обставини селянського життя, напр., у байці „Вареники“, всі розмови, жарти, приказки — все це ніби живцем схоплено в українській хаті. Байки Глібова — не механічно зроблений переклад чужих творів, а оригінальна творча робота; автор тільки канву бере чужу, але гантує по її власні свої мережанки. Так само вміє він оригінальним бути і в науці, в моралі своїх байок, скрізь виступаючи прихильником правди та добра. Розказавши, напр., байку про солом'яного діда, автор додає:

Такі діди і між людьми бувають
І нічого сенько не помагають;
А час би людям перестать
Солом'яного діда їхать
І тільки горобція смішати;
Тепер не пугалом добру навчать,
Нам треба вишого бажать —
Живого слова правди і просвіти.

Правда, просвіта, чесне життя — це звичайна в байках Глібова мораль („Жук і бжола“, „Хмелина і лопух“ і ин.). Любить він і „святую старовину“ згадати, прикладаючи з неї слово до своїх байок; але над усе ставить він рідний край та любов до його. Байки „Перекотиполе“, „Мандрівка“ й інші показують,

Що в світі божому нема кутка без горя
Не тільки тут, а і по той бік моря, —

та все-таки миліший над усе людині рідний [край. Байкою „Бжола і мухи“ Глібов хоче сказати, що трудящі істоти більше рідний край шанують і міцніше з ним зв'язані, тоді як гулящим — „там хороше, де нас нема“, а власне де хороше — там і рідний край. Деякі з байок дають гостру сатиру на громадські стосунки, як ота, напр., чудова простою й мистецьким обробленням байка „Вовк та ягня“:

І вовк ягнятко задавив...
На що йому про тебе знати,
Що може плаче бідна мати
Та побивається, як рибонька об лід:
Він вовк, він пан... йому не слід.

Головна заповідь нашого байкаря — „кохайте щиро правдоньку“, і це він мало не кожною своєю байкою підкреслює, виставляючи й доводячи всіма сторонами оту потребу жити по правді. Цей етично-гуманний настрій ще більш додає вар-

тости творам талановитого українського байкаря, якого ніхто ще не перевершив у нас у цій сфері поезії. Художньою мірою своїх байок Глібов стоїть поруч такого майстра, як Гребінка, але переважає його що-до числа розроблених тем. Глібов не пішов слідом за своєю „Хмарою“, не проливав води над широким морем, а одюложував прохолодою свого поетичного хисту рідну сторону, не тільки байкою, а всією своєю діяльністю проказуючи:

Над селами, над нивами,
Над тихими долинами —
 Там славонька твоя.
На кожну стеблиночку
Пошлеш одну росиночку
 І віку додася, —
А морю широченному,
Глибокому, силленому
 Води не надася („Хмара“).

Не витратив марно свої сили живущої Глібов, і популярність його байок серед тих сел і нив та тихих долин — найкраща подяка симпатичному байкареві за доцільний ужиток свого поетичного таланту.

Степан Руданський

„Порвалось цінне намисто і порозсипувались дорогі жемчуги: деякі найшлись сейчас і збереглись од загибелі, інші ж покотились геть далеко, так що годі їх досі зібрати“ — кращих слів, ніж оце дотепне порівняння проф. Огоновського не можна добрати, щоб охарактеризувати нещасливу долю не тільки поетичної спадщини Степана Руданського (1830 — 1873), а і його самого. Був це перший, може, по Шевченкові поет на Україні, якому сила поетичного таланту давала надію на велику й користну для рідного краю діяль-

ність. І через лихоліття українського письменства та безпорадність українського письменника величезна частка тієї сили марно розтрачується, розмінюється на порожні блискучки, як більшість „приказок“ Руданського, та й те, що він дав, майже не бачило друкарського станка за життя автора. В „Основі“ надруковано либонь із п'ять його пісень та в „Правді“ одну рапсодію з „Іліади“ — ото і все, що міг бачити (а чи бачив?) Руданський із своїх творів надрукованого. Решта ж писалось на-бездіах, без надії, що колись вийде на люде; письменник ішов на-осліп, не маючи ні заохоти, ані поради, марнував без доцільного вжитку свій талант, знеохочувався й занепадав на силах у своїй самотні, і тільки й його було, що кликати до своєї долі щербатої:

Голе, голе мое поле,	Доле ж, доле, моя доле!
Де ж яв, ясні квітоньки?	Верни ж мої квітоньки,
Погагасали, погнадали,	Верни діти, мої квіти,
Як на небі віроньки,	Верни ж мої віроньки.
І стебло пересхло,	Але ба — не сімба,
Як биллина полягло.	Не мнє моя журба („Пісня“).

Находило й гірше:

 Прійшла смерть моя,
 Легке точиться („Моя смерть“), —

а кругом ні душі близької, ані слова жалю, чи потіхи.

 І при гробі не заплаче
 Ніхто в чужині, —
 Хиба чорний крук аакряче,
 Чорна хмаронька заплаче
 Дощем по мені („Чорний кольор“).

Тяжка самотність і як людини, і як письменника цілий вік гнітила Руданського, якому доводилось, опріч того, боротися й за свої переконання, за свою свідомість національну. Ось що пише він у листі до брата про непорозуміння своєї з батьком: „Заказують мені мою рідну мову. Заказує батько. Але в мене був прадід і прапрадід: вони мені не заказали. Не слухає батько моєї мови, — зате мене і по смерті, може, послухає штирнадцять мільйонів моїх одномовців... Батько, може, не любить свої мови через те, що нею говорять у нас мужики. А ніби то в Московщині не говорять мужики по-московськи? Да і чим ми луччі від мужика? — всі ми рівні

і у Бога, і у природи". От за віщо доводилося справуватись Руданському в житті з близькими ніби-то людьми!

Гірка так само доля Руданського й як поета. В ходячій репутації з його зроблено якогось веселого, безжурного шибайголову, що сміявся на потіху веселим людям у своїх приказках чи співомовках, як звав Руданський свої пісні. Але нічого не може бути облуднішого й образливішого над цю ходячу репутацію: трудно знайти песимиста більшого за цього неначе веселого автора. Кращі ліричні його поезії повні того розпачливого смутку, від якого душа на частки рветься, та й у веселих співомовках знайдете такі „веселощі“, що од їх неначе приском сипне на вас:

І на-право — старій бабі
Смерть підписує патент,
А на-ліво без копійки
Б'ється з нуждою студент („Студент“), —

теж певне кандидат через хронічну голодовку („другий місяць без борщу“!) на страшний патент од смерті. Правда — весело?... Або пісня-стогін 'п'яниці, що виливає увесь жак тієї звичайної буденщини, серед якої жили мільйони кріпаків:

Та тяжкі мої болі більні,
Бо не маю я волі вільної.
Запряжу воли — потом миюся,
Розпряжу воли — на бік халюся;
Повалюсь на бік, не здрімаюся,
Знов на панщину підіймаюся..
Відроблю чуже — „Жінко-душечко!
Приголуб мене, щебетушечко!“
А вона у плач, розголосється,
На своє жене, бо й те проситься!
І змордується, закропляється,
А вона у плач — запивається („П'яниця“.)

„Ой я п'ю тепер, моя любая!“ — такий висновок із цього безнадійного, як темна ніч безпросвітнього життя не здасться вам несподіваним. Це натуральний, психологічно оправданий, більше — немінучий кінець того становища, коли чоловік тільки й може „болі більні“ згадувати. Прочитайте ще „Над коліскою“ — поезію, в якій бідолашна кріпачка снує над сивною коліскою думки про майбутню долю своєї дитини, — це теж гарна ілюстрація і до звичайної буденщини, і до того, як до неї автор ставиться; прочитайте „Могилу“,

де немов долю рідного краю змальовано алегорично — і ви оціните силу свідомости поета та любови його до батьківщини, але разом переконаєтесь і в тому, як немилосердно перекривила обличчя Руданському ота рутинна репутація, веселого та безжурного нустана в його ізробивши.

Але цей песніст не хилиться перед лихом і може здобутись часом на такі бадьорі ноти, до яких не зразу вишукаєш щось рівне красою й силою в нашій літературі. В поезії „Гей, бики“ повно тієї надії на перемогу над лихом, якої й тяжкі обставини не можуть до краю винищити.

Та гей, бики! Ломіть бадилля,
Ломіть його, валіть на прах, —
Нехай не буде того вілля
На наших батьківських полях!
А чересло мов іа-ліна,
Леміш із правої руки
Зігнуть і корінь того вілля, —
Чого ж ви стали? — гей, бики!

Поет одно проти одного ставить лагідне, ласкаве та гнучко безсилля і могутню силу, вічний протест проти обставин, і відає останньому перевагу, хоч би тяжка за його була розплата.

Нехай гнеться лоза,
А ти, дубе, кріпясь, —
Ти рости та рости,
Не хились, не кривись („До дуба“).

І паралельно, широким розмахом малює поет долю гнучкого безсилля, „що без слави в багні, як трава, зогниє“, і могутчої сили, яка навіть своєю голосною, славною смертю прислужиться справі протеста. Ту ж саму думку, тільки вже відповідно до людських обставин, надзвичайно гарно висловлено в поезії „Наука“, — цій антитезі двох напрямів, двох практичних філософій: гнучкої покірливости, що має на меті ідеал рабів — пролізти в люде і „в полем батьківським розпрощатися“, і твердої, впевненої непохитности в поглядах та праці, що, навпаки, ще тісніше зв'язує з тил рідним полем і непохитний ставить ґрунт під ногами.

Спина в похилу не іскорчиться,
Чоло в порогу не іскривиться, —

такою філософією воює гнучка рабська мораль. І проти неї гордо повстає наука справжньої людини:

Видиш, сину мій, як прячемо,
Видиш, сину мій, як горюємо, —
Кожний на світі на то родиться.
Не дивись на світ, що там робиться, —
Ти на пчіл погляди: в робучій,
Але й трутні є немилучій,
Так і на світі: одні риються,
Другі потом їх тільки муються.

І не рабську мораль, а гордий виклик та прокльони вчинкам рабів навіває авторові зазначений факт людської боротьби:

Будь же проклятій, милай сночку,
Як погнеш таким своєю спаночку,
Як простелишся на ряднночку!
І чоло тобі нехай зморщиться,
І хребет тобі нехай скорчиться...

„Ти усе спізнай“ — кінчається та справді людська наука:

Тоді з світом ти порівняєшся,
В добрі-розумі закунаєшся,
В добрі-розумі закунаєшся,
З полем батьківським привітаєшся („Наука“).

Мені здається, що мотиви протесту й обурення проти гнобителей, з одного боку, та проти поневірвання самохитів — із другого, найдужче брєніли на струнах цього „веселого“ поета, — принаймні тільки дужа, міцна духом людина могла так перекласти відомий плач вавилонський:

Ні!.. не дамо ми свої пісні
На сміх заклятих ворогів!
Розбийтесь, гуслі дорогії,
Порвіться, струни, всі у-раз,
Як я рукою на чужині
Діткнуся тільки-но до вас!
Ісохни ти, рука лукава,
Як тії струни коливнеш,
Закаменій ти, мій язвюку,
Як рідну пісню-но почнеш.

І враз же після цього запального прокльону таке ж запальноє благання про помсту „заклятим ворогам“ волі і правди.

Не багато в своїй спадщині лишив нам Руданський таких перлів ліричної поезії. Величезна частина цієї спадщини

складається в історичних поем („Мазепа“, „Іван Скоропада“, „Павло Полуботок“, „Вельми“, „Мініх“), з перекладів („Віщий Олег“, „Ігор Сіверський“ з цікавою передмовою, „Омирова війна жаб з мишами“, „Льонянка“ — тобто „Ліяда“) з численної маси народніх легенд у переробці („Байки світові в співах“) та анекдотів („Приказки“). Всякої ціни єсть речі між цими творами, але й у найслабших блискотять искорки поезії та чудова мова, що плине рівно, ясно просто, натурально, мов справді нани уючись у якісь чудові разки коштовного намиста. Між „приказками“ Руданського трапляються справжні перлини що-до форми і вони найбільшу популярність мають серед творів Руданського через ясний свій юмор та дотепність; вони ж і виробили авторові оту репутацію веселого письменника.

Цей сміхотун у сухотах, несимієт що-до сучасного, все-таки надіється на ясну долю рідного краю в будучині. Смерть фізична („перша смерть“) його не лякає, бо по йому лишаться його пісні („щілочки“), що ходитимуть між людьми на все добре їх нахиляючи. Далеко важча йому „друга смерть“ — смерть для тих „щілочок“, та й вона не страшить Руданського, бо вірить він, що хоч як матеріял здадуться вони новій поезії, хоч часткою увійдуть до неї:

Найдуть землю знов,
Зноу кинуться,
В сотні душ живих
Перекинуться („Моя смерть“).

„Перша смерть“ давно забрала автора. До „другої“ ж кращим поезіям Руданського ще далеко: ще довго вони то будитимуть людей духом протесту, то ясним юмором звеселятимуть; ще довго їх слухатимуть, як сподівався автор, мільйони одномовців Руданського, якому тільки нещаслива доля його власна й рідного краю не дала розгорнутись до тієї міри, до якої міг він силою свого таланта дійти.

Така ж сумна доля спіткала й однолітка та близького земляка Руданського — Анатолія Свидницького (1834—1871). Це теж не життя було, а безупинне борювання за людське достоїнство, за освіту, за добрі умови для розв'язку не аби-якого таланта, і теж у результаті розбиті надії, ані-вечений талант, дочасна смерть — і забуття, аж поки, через

десятки літ по смерті, з'являється велика повість „Люборацькі“, що становить безщасного автора в ряд найкращих наших художників-белетристів. Написана для „Основи“, повість-хроніка Свидницького побачила світ ціла й не покалічена тільки р. 1901, — рівно через 40 літ по тому, як її написано!.. Але й зуб часу не погриз цю першу в українському письменстві цілком соціальною повість, видержану в реальних тонах. Вже один цей факт показує, що за талант утратило рідне письменство в особі автора „Люборацьких“.

Анатоль Свидницький.

В формі „семейної хроніки“ Свидницький дав напрочуд гарну, яскраву картину, що показує розпад старих побутових форм на правобережній Україні під час переступного моменту в нашому національно - громадському житті. Старий патріархальний побут у близьких до народу сферах, — а таку сферу, а саме сільського духовенства її бере автор, — руйнується всіма сторонами; нове щось надходило, а що саме — чи ж розбірно було темним, не-свідомим людям? А тим часом треба було вспішатись за віком, інакше бо віз часу не помилює і всіма коле-

сами переїде, скоро хто не вспішиться на його вискочити й опиниться під колесами. Такіх переїханих і розчавлених масо в хроніці Свидницького цілу колекцію, і очевидно сем'я Люборацьких не єдиною була сем'єю, а типом за наших обставин, коли наука й інші умови одривали й одривають людей от рідного ґрунту, рідного коріння й кидають виснажених і знесиленних на бездоріжжі. „Дивна діла твоя, Господи! — каже автор про ту науку. — Здається, оці вчені та товчені пан-отці повинні б лучче громаді подобатись: і більш читав, і більше вчився — хоч в книжок, та

світ повинен би знати, і себе пізнати; а піди ж! виїде наче з ліса і в дяка вчиться правити, а в старости хазяїнувати. А в громаду виїде — що ясне сонце, високо-високо: як ни вклонись, не доглядить... На простого чоловіка як гляне, то наче ворога в йому пізнав. Чи така наука, чи такий світ настав? — запитує автор і немов на відповідь подає нам і картини тієї науки, і світові події, що скалічили й занепастили Антося Люборацького, та й не одного його. Не місце тут переказувати оті надзвичайно гарно змальовані картини, якими здирає Свидницький машкару з „науки“: уславлена бурса Помяловського блідне перед малюнками нашого письменника; не відновлятиму перед читачами й тієї дівочої „науки“, під яку піднала така само, як і Антось, безцясна сестра його. Але результати „науки“ добре видно з слів старої Люборацької, яку обидвоє вчених та дрюкованих дітей потріпують за просту, не освічену „хлопку“. „Оце біда мене опіла з тими чужоземцями, — каже собі стара. — То ляшка вдалась, цей москалем став. Сто понаучувались! Цур йому з такими школами!“ Не краще за школу було й життя, куди випихала покалічених морально й на розум людей ота школа. Та мораль що у Руданського люстрована словами:

Спина в похилу не іскорчиться.

Чоло в пороху не іскривиться —

панує тут цілком. І мерзенний донощик Рубуєвський у житті знаходить добру стежку до „щастя“ а Люборацький, у якого не все ще вбито в душі й виполото з корінням гарного — загубає. „Не своєю смертю я вміраю: мене вбила семінарія та“... — не докінчив Люборацький, але читачеві легко й самому докінчити, що саме вбило і вбиває без ліку таких Люборацьких, а між ними й самого автора „Люборацьких“. Коли ми згадаємо, що цю хроніку писала людина, навіть 30 років не дійшовши, що це перша спроба мало не юнака, то зможемо до ладу зміркувати ту втрату велику, якої завдало наше письменство в особі скаліченого і колесом життя переїханого Свидницького. За нормальних обставин не однією цією повістю, не двома піснями („Вже більшо літ двісті“ та „В полі доля стояла“), не однією етнографічною працею об-

дарував би він наше письменство. З „Люборацьких“ б'є такий дужий талант повістярський, який міг би статись одлєю з підвалин дальшого розвитку нашого, — а замість того навіть ота його єдина повість вилежується десятки років нікому не відома і тільки щасливий випадок не дав їй загинути. Яскраво малює Свидницький побутові картини, впевнено зарисовує типові постаті, розгортаючи перед нами страшне лихоліття переступного часу. Та — сам автор зробився такою ж жертвою того лихоліття, як і бідолашні його герої.

Теж жертвою, хоч і з иншого боку, був Данило Мордовець (1830—1905), — жертвою не так школи та життя, як своєї вдачі хисткої та загального становища українського слова під час реакції. Почав Мордовець свою діяльність в українському письменстві поемою „Козаки і море“ (надрукована р. 1859), виказав себе далі гарними оповіданнями в „Основі“ — „Давонарь“ і „Салдатка“, але як „Основи“ не стало, на довгий час не тільки зник з обрію українського письменства, а навіть виступав у пресі проти „провінціальних“, між їми й української, літератур („Провінціальна література“, „Центры и окраины“, 1875), обороняючи модну саме тоді централізацію не самих капіталів, а й талантів та розуму. Проти такої занадто вже далеко протягнутої централізації мусіли виступати навіть російські письменники, напр. Михайловский, що поставив був експансивного українця на своє місце. І не тільки лютість лютого часу була причиною таких скоків занадто ворушкого письменника, як і не полегкости цензурні вернули його до рідного письменства „Так якось-то, — писав він аж р. 1882, — одбився трохи, як ото одбивається весною та літом птиця од своєї стаї, а в-осени знов пристає до стаї, щоб укупі летіти до вирія. Так оце і моя думка під осінь до вирія забажала“ („Скажи, місяченьку!“). А забажавши до вирія летіти, знову дав Мордовець рідному письменству деякі окрушини, як публіцистична праця „За крашанку писанка — II. Кулішіві“, як ліричні оповідання „Сон-не-сон“, „Скажи, місяченьку!“ „Із уст младенців“, „Будяк“, та кілька історичних повістей: „Келих Карла XI“, „Дві долі“, „Палій“, — але знов же не були тільки невеличкі окрушини літературної продукції небіжчика: далеко більше давав тоді ж Мордовець російському письменству,

кався, що забував рідне, і знов забував своє каяття й знову кався. „Стоячи вже на порозі таємничої вічності, — писав Мордовець на обгортці „Палія“ р. 1901, — мушу я привселюдно зложити мою покуту в тім, що мало послужив на користь моєму рідному краєві й його мові. Але се з того, що їх доля — і моя доля“. Та й це останнє каяття діла не поправило...

Першими оповіданнями Мордовець належить до школи Марка Вовчка, показавши з себе не тільки доброго знавця народньої мови, але й майстра на типові ситуації та особи (найкраще оповідання — „Дзвонарь“ і „Старці“). Дальші твори його — „Сон-не-сон“, „Скажи, місяченьку!“, „Із уст младенців“ і інші — це власне авторські рефлексії на всякі, іноді механічно счеплені теми, де поруч зайвої балаканини стриваються дуже гарні ліричні місця. Окремо стоять історичні повісті й оповідання Мордовця, що витворили йому велику популярність серед невибагливої публіки та разом і вон тот у критиці, що автори історичних романів дуже мало тямлять власне історії, опріч Мордовця, який не тямить нічого сенько. Українські історичні оповідання Мордовця належать до тієї ж категорії. З позверхового погляду вони бувають іноді цікаві, але інтерес цей не великої вартости: авторові не вистарчає дара глибоко пройти в життя минулих часів і воскресити їх перед нашим очима. Опріч того дуже шкодить вражінню манера чи — краще сказати — манерність Мордовця. Для своїх українських писаннів вигадав він якийсь особливий рззтріпаний стиль, якийсь „юродиве патякання“, утрирований етнографізм, — одно слово ту манеру, яка знайшла вірного джуру в Ц. Білиловському та навіть і назву спе-

Данило Мордовець.

діяльну була дістала — „Біліло-Мордовщини“. Ці вади дуже шкодять творам Мордовця з художнього боку, присипаючи попелом порожньої балаканини іскру щирого почування й непосреднього ліризму.

Цілком вищою постаттю в нашому письменстві й громадському житті був Олександр Кониський (1836—1900). Як вийшов він на українське поле р. 1861-го в „Основи“, так і не сходяв з його до самої смерті, а втім мало сказати — не сходяв, бо здебільшого він перед вів у роботі, організовував робітників, гуртував людей, прихпляв і захоплював їх до праці на користь рідному краю. Ні тяжкі обставини громадського життя, ні особистий клопіт не відтягнули Кониського від громадських справ, і ледве чи знайдеться яка з них протягом 40 літ його діяльності, в якій б він не брав участі чи то як ініціатор, чи як щирій працівник. Особливо наслідки діяльності Кониського видко було на Галичині, куди він один з перших подався, шукаючи, де б прикласти свої сили, коли в Росії дорогу українству перегорожено адміністративними перетиками. Палкий, діяльний, енергичний, Кониський Сільше здався б на громадського

Олександр Кониський.

діяча, але природа не обминула його й літературним хистом і багато спли положив він на розвиток рідного слова, якого великим був знавцем. Це був діяч того ж типу, що й Куліш — запальний, ріжносторонній і хоч меншого росту, але більшої постійності й видержки в основних питаннях; пробував він своєї сили і в поезії, і в белетристиці, і в науково-публіцистичній сфері. Таких діячів надто потрібно буває на світанні, національного життя, коли одними руками й однією головою не одну треба роботу робити,

скрізь. поспіваючи, всюду закидаючи прогалини, заорюючи огріхи, в усякому ділі і приклад даючи, й чорну роботу справляючи. Іх ми й потім не одного мали — визначніні в таких діячів Франко та Грінченко, — і працюючи заповідливо на шкоду власному талантові, розмінюючи його на дрібняки, вони цією великою саможертвою справляли незмірної ваги громадську функцію під час посухи на громадські сили.

Покинь високі слова,
Возьмись за просте діло:
У нас робітників нема,
А ватажки нам надойли, —

ці слова Кониського як найкраще характеризують діячів цього типу. Дуже гарно виказують вони й енергичну, працювиту вдачу самого автора: дарма, що доводилось йому й ватажком бувати і взагалі стояти в передній лаві робітників — не цуравсь він ніколи й „простого діла“.

Твори Кониського—віршем і прозою, пуліцистика, критика і т. п. — розкидані по періодичних виданнях на протязі мало не 40 літ, бо тільки невелику частку оповіданнів зібрано в тих чотирьох томках одеського видання, яке розпочав був ще сам автор за життя. Дещо виходило і за кордоном окремо (повісті: „Юрій Горовенко“ під псевд. Красюченко, „В гостях добре, а дома ліпше“ під псевд. Дрозд, „Грінники“, „Молодий вік Максима Одинця“, то-що) але все те мало доступу знаходило на Україну. Ще менш відомі його поезії, бо окріч двох невеличких збірників („Порвані струни“, під псевд. Яковенко видані в Житомирі, та „Вибір з поем“ (?) — у Львові), нарізно не друкувалися зовсім. Це тим прикріше, що для свого часу твори Кониського безперечно мали чимале значіння, та й тепер багато з них можна залюбки читати, хоча письменство наше забагатилось за останні часи на нові твори високої літературної вартости.

Як поет, визначається Кониський прозорою думкою й легким та чистим віршем. Хоч багатьом його поезіям бракує безпосереднього натхнення й вищої творчої сили, та все ж вони служать цікавим документом часу, відбиваючи думки й сподівання не самого тільки автора. Зміст у Кониського пе-

реважає форму, та в змісті й сам автор бачить *raison d'être* своєї поезії:

В дари принесу я коханому краю
Не злото, не гроші — пісню голосну, —
Ту пісню старую про волю новую,
Про рівність, братерство . („Думка“).

І справді—більш проповідником старих ідеалів волі й братерства був Кониський у своїй поезії, ніж художником. Рідний край і народ—це його герої, і здебільшого недолю їхню оспівує він, збирає до одного джерела ріки сліз, що розлились по рідному краю, бо „то з народніх із сліз береги розійшлись“. Образ цілого народу немов з'осередився для Кониського в оцій вбогій постаті ратая на чужій-не-своїй ниві:

В'ярі скорбот, нужди, неволі
Важке він тягне „житіє“
І затаївши в серці болі,
Не нарікаючи на долю,
Оре він поле — не своє („Ратай“).

Кониський—співець не минулого, колишнього та забутого, а сучасного; одна з його найраніших поезій просто так і починається неначе полемикою з поезією попередників, що залюбки обертались до сюжетів з минулого, виявляючи свій жаль за ним:

Не обскурант я що ке плачу
За тим чого нема,
Що вже минуло і мина („Мое бажання“).

І зараз же розгортає нам автор свій ідеал долі для України—не в блискучих постатях, не в державній незалежності і не в чварах військових, а у братерсті всіх слов'ян, відповідно до федералістичних змагань кращих попередників Кониського. Нічого й казати, що дійсність не відповідала таким програмам, і Кониському, як поетові сучасности, доводилося спинятись більш на розбитих надіях („Сподівання“) скаліченому житті („До старої моєї неньки“), взагалі на невеселих сюжетах та сумних подіях. Довгою низкою тягнеться його цикл „із скорбних пісень“, справді перенятий тужливим почуванням та гіркою образою за скривджені й одурені надії.

Дивлюсь, дивлюсь — на сході тьма,
 Не проявляється, не дніє;
 Нігде і проміння нема,
 Північна хмара світ закрила.
 А де ж ти, віронько ясна,
 Сподівання, бажана доле?
 Куди сховалася, зайшла?
 Ба!... ти й не сходила ніколи!

Вище з літературного погляду стоять белетристичні твори Кониського, власне його нариси та оповідання, яких дав він більш п'яти десятків. В них змальовано життя всіх станів громадянства на Україні, починаючи од народніх мас і до тих освічених верств, що почали виходити на авансцену життя після селянської реформи. З художнього погляду вартніші оповідання першої категорії. Знавець не абиякий народнього життя, Кониський дав ряд типових постатів і картин з тієї переступної доби, що почалася в народньому житті слідом „за волею“ і психологічно з нею зв'язана неподільно. На такому ґрунті засновано оповідання: „Наймичка“, „В день святої волі“, „Протестант“ та інші. Автор бачить, що скасування кріпацтва не зніщило народніх злиднів, що „без землі воля — друга неволя: підуть знов і нові пани, і нові кріпаки“ („Наймичка“), що багато п'явок присмокчеться до народнього організму, п'явок з бюрократії, всяких жми-крутів, „аблакатів“ та інших до наживи чужим коштом охочих людей („Чи злочинець, чи ведужий?“, „Козарський ланок“, „Грошолюбка“, „У тісної баби“ та ин.). Кониський часто спинався на цій повсюдній біганині за матеріальною наживою, малюючи, як оборотну сторону її — „ступінь того тяжкого, хижого убожества, що з людської тварі стирає слід божого образу“ („Наймичка“). Та найгіршим лихом усього нашого життя Кониський уважає отой розбрат між народом та інтелігенцією, через який освічені люде цураються свого народа, полишаючи його на волю божу та оніку темної сили. „Пан сертучник, — каже Кониський, — одчахнувся од народа, одрікся од нього... Де ти бачив, де ти знаєш у нас українську національну інтелігенцію? Чи єсть вона і коли єсть, дак чи вона з народом? Чи вона піклується про народ? Чи веде його до освіти й добра?... Веде його поліція, начальство. Станові його просвіщають, урядники мора т'ають“

(„Народня педагогія“). Поставивши спершу оце питання, чи єсть українська національна інтелігенція, Кониський описав часто додивлявся до того, як ставиться інтелігенція до народу, виставляючи, з одного боку, позитивні постаті людей, що йшли з народом а з другого — перекінчиків, кар'єристів, лицарів наживи, що першим ділом задовольняють свої вузьенькі потреби егоїстичні. Коли не лічити сироби Куліша та цілком невдатного роману якогось В. Дорошенка. „На Україні“ (виданий в Осташкові р. 1863), то Кониський був у нас перший, хто звернув увагу в письменстві на новий тип людини — на українського інтелігента, на його погляди, змагання, шляхи. Цілий ряд творів Кониського, як „Перед світом“, „Семен Жук і його родичі“, „Юрій Горovenko“, „Непримиренна“ і т. и., присвячено народженню й діяльності оцих нових для того часу (60—70 рр.) людей. Поруч, для контрасту, автор дає й типи супротивної категорії людей (особливо „Грішники“), а також малює ті зверхні політичні обставини, що руйнують роботу нових людей, збиваючи їх з шляху систематичної культурної роботи на всякі небезпечні манівці („Юр й Горovenko“).

В своїх повістях Кониський стає перед нами народовцем, але иншого типу, ніж той, що панував тоді в російському житті. Це на українському ґрунті пересвідчений культурник, що з самої реакції до пануючого серед радикального російського громадянства напряду ставився негативно до революційних способів боротьби. Космополітична радикальна інтелігенція нехтує національну справу, і відтягаючи сили од безпосередньої праці на рідному ґрунті, тим самим, на думку Кониського, заважає тому, щоб інтереси та некучі потреби народні були повною мірою задоволені. Кониський якось не вмів погодити широких вимогів демократичної теорії з заснованою на ній практичною роботою, як це зробив одночасно Драгоманов, і завжди оддавав перевагу практиці над теорією. Може бути, цей однобічний погляд він ввів із часів свого молодого віку, коли ввагалі серед українського громадянства панував практично-культурницький настрій; з другого боку, цей погляд підсилювався еще вражінням од того часто справді безґрунтового руху, який пройшов у Кониського перед очима в 70-х роках, — але

досить того, що тому поглядів він лишився вірним до смерті. На цьому ґрунті у його виникали навіть непорозуміння в заступниках нових напрямів, яких він по-просту не розумів і не вмів оцінити тієї справжньої вартості, що несли вони з собою. Продуктом такого непорозуміння по-часті вважаю я й те уперте ворогування проти радикального руху в Галичині, що зайняло в діяльності Кониського всю першу половину 90-х років і підніжувало йому держатись за відому „угоду“ навіть тоді, коли вона вже цілком розвалилася. Зате для національної справи готовий він був усе вдати, і може через те й не тішилися його ласкою радикальні елементи, що — справедливо чи ні, то инше питання — в них він бачив фанатичних прихильників зненавистного йому космополітизму. З Кониського не був і шовініст, — він просто болів національним занепадом рідного краю і, вважаючи національне відродження народу за найнекучішу потребу, сюди головним чином оддавав свої сили. Повісті й оповідання Кониського такого програмового змісту проте найслабші з усієї його літературної спадщини, хоч вноді й вони бувають цікаві, як одлеск тих або инших громадських подій та змагань. Кониському не пощастило помирити тенденційність з художньою формою; коли він писав з тенденції, то вона говорить у його не образами, а авторовими устами, доходячи просто до публіцистики в белетристичній формі (особливо невдатний з цього погляду роман „Грішники“). Далекі краєці безпретенсійні психологічні оповідання Кониського („Грішник“, „Порвані сгруни“, „Музика Паюло Дортус“, „Чотири вечори“) і всі ті фотографії з життя, що справді зафіксували на вразливій пластинці цікаві постаті й події („Хоча б була постати дожала“, „Дід Євмен“, „Завертка“, „Млин“ і ин.).

Окрім поезії та белетристики, Кониський чимало працював на публіцистичному та науковому полі, давши тут багато вагнних, як на свій час, праць („Коли ж виясниться?“ „Відчити з історії русько-українського письменства“ й инші). Найбільш уваги в останні часи свого життя Кониський присвятив Шевченкові й окрім цілої низки дрібних про його нарисів дав капітальну працю: „Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя“ (два томи, Львів, 1898—1901;

російський скорочений переклад вийшов р. 1898 в Одесі). Це найкращий і досі в літературі про Шевченка життєпис, у якому критично зведено й оброблено весь матеріал, що до того часу з'явився був друком.

З Кониського була надзвичайно характерна постать для тєї досвітньої в нашому житті доби, з якої так таки й не пощастило йому вибратись. Енергичний, ворушк й, за-попадливий працівник, він вічно шукав, де б міг прикласти свої сили до діла. Хоч які тяжкі часи були, а не міг він сидіти, склавши руки, як багато його одно ітків зробило, не міг і одійти од українства, заспокоїтись працею на чужому полі. По-за українськими справами просто таки не можна було собі уявити цієї людини, що була не тільки людиною ініціативи, але й людиною чорної роботи, якої так багато єсть, та до якої так мало охочих знаходиться. Такими людьми, як Кониський, найбільш держалась українська справа під той темний час, коли навіть голосу українського не чути було; вони були не тільки робітниками, а немов прапорами цілої епохи, і якось легше на душі ставало од свідомости, що те джерело праці й енергії не засохло, а б'є невпинно, все нові піднімаючи справи й поновляючи старі заходи. Треба було самому пережити страшний час реакції 80—90-х років, щоб оцінити по заслугі творчу ролю таких людей-прапорів. Навіть помилки їхні, що багато свого часу колотнечі накоїли, не подавали аневірря, а були для українського громадянства немов остроги для доброго коня, викликали нові запаси не потраченої ще енергії й притягали нових діячів — все на те ж забуте й занедбане поле українського громадського життя. Навіть невдатні вноді літературні твори їхні змушували про себе думати й говорити, бо раз-у-раз живчик живого життя бив із їх і неустанно закликав — усе до одної справи. Справою тією було всестороннє відродження рідного народу і цій справі вони віддавали себе неподільно.

На Кониському закінчимо огляд літературної діяльності наших старших шестидесятників, що більш-менш зв'язали себе з скороминущим існуванням „Основи“ й були лемов першим випуском української інтелігенції, першим поколінням свідомих українських діячів, що виступали вже не

поодинокі, а *viribus unitis*, організованими громадами. Вони вважали бадьорого часу визволення, своїми очима бачили, як падали кайдани з кріпацьких рук і самі до того праці доложили. Вони мали певні надії на те, що й національне визволення рідного краю піде пружко наперед і працювали для його розвитку в літературі, в популяризації науки, в народній школі. Не довго, як знаємо, ця праця точилася. Впала „Основа“, зникли недільні школи, розпорошились на заслани українські молоді сили... З бюрократичного Олімпу вдарив знову грім на українство, працювати українцям стало знов дуже важко. Розпочинається новий антракт в історії українства в Росії. Тоді от уперше здійняла наших діячам думка про Галичину, куди не сягали Валусевські циркуляри, і письменники з своїми працями починають звертатись за кордон, де конституційні установи давали хоч маленьку надію на національний розвиток тієї гілячки українського народу, що одійшла колись була під Австрію. Нове покоління, молодші шестидесятники й семидесятники, вже цілком принагурюючись до того становища, яке вигорили репресії в Росії та національне відродження закордонних земляків, але розпочали систематичну працю в Галичині таки старші шестидесятники, Куліш і особливо Кониський. Ті поодинокі й спорадичні спроби літературного єднання України з Галичиною, які були ще у Срезневського, Лукаш-вича, Бодяньського та Максимовича, тепер міцнішають і стають регулярними й систематичними, як результат, з одного боку, національної самосвідомості, а з другого — тих позверхових обставин, що припинили українську роботу в Росії. З цього часу, oprіч недовгої одлиги в 70-х роках, Галичина робиться справжнім центром українського руху й літературним притулком про всіх українських письменників. Oprіч згаданих уже обставин, сиріяло цьому ще й те, що в 60-х роках українська національна справа в Галичині, підготовлена працею окремих людей починаючи в 30-х років, стає вже на твердий ґрунт, робиться громадським рухом, а не справою тільки одиниць, виносить на арену політичного життя. Отже час і нам оглянутись на Галичину, щоб там діялось, поки на Україні встигло зародитись і на певний ґрунт стати нове українське письменство.

Література.

- Огоновський О. — Історія літератури рускої, ч. II, в. 2, ч. III, в. 1. Львів, 1889—1891.
- Петровъ Н. П. — Очерки історіи укр. літератури XIX ст. Київ, 1834.
- Грушевський Ол. — Сучасне українське письменство. Київ, 1909.
- Вфремов С. — З офіційної літератури 60-х років. „Укр. Н. Збірник“, II. Москва, 1916.
- Костомаровъ М. — Письмо до редакції „Колокола“. Львів, 1902.
- Драгомановъ М. — Письмо Костомарова... Собр. полит. соч., т. II, Paris, 1903.
- Сокальскій Л. — Матеріали къ історіи національного движенія 60-хъ годовъ „Кіевская старина“, 1905, II.
- Драгомановъ М. — Австро-руські спомини. Львів, 1889—1892.
- Драгомановъ М. — Два учителі. Львів, 1902.
- Струнина Л. — Первыя воскресныя школы въ Кіевѣ. „Кіевская Старина“, 1878, V.
- Протопоповъ Д. — Історія С-Петербурзькаго Комитета грамотности. Сиб. 1878.
- Драгомановъ М. — Народні школи. „Громада“, II. Женева. 1878.
- Русова С. — Просвітній рух на Україні в 10-х роках. „Світло“, 1911, VI.
- Українець (Драгоманов). — Антракт в історії українофильства (1861—1872). „Правда“, 1875.
- Лемке М. — Эпоха цензурныхъ реформъ. Спб., 1904.
- Кревецкій І. — „Не было, нѣтъ и быть не можетъ“. „Л.-Н. Вѣстник“, 1904, VI—VII.
- Гуревичъ П. — Дѣло о распространеніи малороссійской пропаганды. „Былое“, 1907, VII.
- Вашкевичъ І. — Переводъ Кулиша на укр. языкъ манифеста 19 февраля 1861 г. „Кіевская Старина“, 1905, II—III.
- Науменко В. — Ф. О. Морачевскій и его литературная дѣятельность. Ibid, 1907, XI—XII.
- Стещенко І. — Українські шестидесятники, „Записки Укр. Н. Т. в Киїні“, II.
- Антоновичъ В. — Моя исповѣдь. „Основа“ 1862, I.
- Антоновичъ В. — Автобіографічні записки. „Л.-Н. Вѣстник“, 1903, VII—IX.
- Ефименко А. Я. — Літературныя сили провинціи. В. Б. Антоновичъ „Южная Русь“, т. II, Сиб. 1905.
- Томашівський С. — В. Антонович. „Л.-Н. Вѣстник“, 1909, I—III.
- Доманицький В. — Вол. Антонович. „Нова Громада“, 1906, IX.
- Грушевський М. — В. Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. „Записки Укр. Н. Т. в Киїні“, III.
- Лобода А. — Праці Антоновича по етнографії та літературі. Ibid.
- Стещенко І. — Антонович як суспільний діяч. Ibid.
- Матушевський Ф. — В. Б. Антонович при світлі автобіографії та давних історіі. Київ, 1913.

- О. Л. — О. Р. Рыльскій. „Кіевская Старина“, 1903, XI.
- Черетц В. — Павло Житецький. „Записки Укр. Н. Т. в Квіні“, II.
- Куліш П. — Погляд на українську словесність. „Хата“, Спб., 1860.
- Куліш П. А. — Сочиненія и письма (вийшло 5 томів). Київ, 1908—1910.
- Куліш П. — Твори („Руска письменність“), т. I—VI. Львів, 1908—1911.
- Живнъ Куліша. „Правда“ 1868.
- Гринченко Б. — П. А. Кулішъ. Біогр. очерк. Чернігів, 1899.
- Шенрокъ В. — П. А. Кулішъ. Біогр. очерк. Київ, 1901.
- Маковей О. — Панько О. Куліш. Львів, 1900.
- Дорошенко Д. — П. О. Куліш, його життя і літ.-громад. діяльність. Київ, 1918.
- Грушевський О. — З сорокових років (Кулішеві „Повість“ I „Україна“). „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 83 і 85.
- Грінченко Б. — До історії Кулішевих „Досвіток“. „Науковий Збірник“. Львів, 1906.
- Костомаровъ Н. — П. А. Кулішъ и его послѣднія литературная дѣятельность. „Кіевская Старина“, 1883, II.
- Мордовецъ Д. — За крашанку писанка — П. О. Кулішеві. Спб., 1882.
- Левинський О. — Недрукована стаття Куліша „Українофіламъ“. „Записки Укр. Н. Т. в Квіні“, т. VIII.
- Доманицький В. — Марко Вовчок про Куліша. „Л.-Н. Вістник“, 1908, X.
- Грінченко Б. — До читачів (про Куліша). „Дубове листя“. Київ, 1903.
- Грушевський О. — Поетична творчість Куліша. „Л.-Н. Вістник“ 1909, IX, X, XII.
- Балка А. — Бібліографічний покажчик Куліша. „Дубове листя“, Київ, 1903.
- Стороженко О. — Українські оповідання. Спб., 1897.
- Стороженко О. — Марко проклятий. Поема. Одеса, 1875.
- Кривський А. — Чому О. Стороженко покинув писати по українськи? „Л.-Н. Вістник“, 1901, V. (В додатку переклад статі в „Современника“).
- Стещенко І. — Олекса П. Стороженко. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 43.
- Житецький Ігн. — Українські оповідання А. П. Стороженка. „Кіевская Старина“ 1915, IX.
- Комаровъ М. — Къ біографіи А. П. Стороженка. Ibid, 1900, III.
- Марко Вовчок — Народні оповідання, два томи. Київ, 1902.
- Марко Вовчок — Народні оповідання, три томи. Львів, 1901—1904.
- Марко Вовчок — Посмертні оповідання. Київ, 1908.
- Марко Вовчок — Оповідання, видані по смерті письменниці. Київ—Львів, 1913.
- Котляревскій А. А. — Народні оповідання Марка Вовчка. Собр. соч. т. I. Спб., 1889.
- Добролюбовъ Н. — Черты для характеристики русскаго простонародья. Сочиненія, т. III. Спб., 1896.
- Фрашко І. — Марко Вовчок. „Л.-Н. Вістник“, 1907, VIII—IX.
- Єфремов О. — Марко Вовчок. Літерат. характеристика. Київ, 1907.

- Бойко В. — До питання про вплив „Записокъ Охотника“ Тургенева на „Народні Оповідання“ Марка Вовчка. „Наше Минуле“, 1918, кн. I.
- Доманицький В. — М. О. Маркович — авторка „Народніх Оповідань“, „Л.-Н. Вістник“, 1908, I.
- М. З. — А. В. Маркович, Чернігів, 1896.
- К. — Дещо про О. Марковича. „Правда“, 1839.
- Марковичъ Д. — Замітки и воспоминанія объ А. В. Марковичѣ. „Кіевская Старина“, 1893, IV.
- Ганна Барвінок. — Оповідання з передмовою Б. Грінченка. Київ, 1902.
- Грінченко Б. — Поет жіночого горя, О. М. Кулішена. „Л.-Н. Вістник“, 1900, IX.
- Грінченко Б. — А. М. Кулішъ. Чернігів, 1901.
- Старшійка-Черняхівська Л. — Ганна Барвінок. „Л.-Н. Вістник“, 1911, IX.
- Кулішъ П. — О повісти г. Кузьменка. „Основа“, 1861, IX.
- Грінченко Б. — Петро Кузьменко. „Пошана“. Харькiв, 1909.
- Кониський О. — Біографічні замітки. „Ватра“. Стрий, 1887.
- Сфремов С. — Жертви нашого лахоліття (Номис і Ніс). „Л.-Н. Вістник“, 1901, IV.
- Коваленко Г. — Очеркъ жизни и дѣятельности... С. Д. Нова. „Кіевская Старина“, 1901, IX.
- Торчин В. — Василь Кулик. Біогр. обрис. „Правда“, 1874.
- Ш—ко А. — А. А. Навроцькій. „Кіевская Старина“, 1902, XII.
- Біляловський Ц. — Коротенькі спомини про В. Александрова. „Складка“, Харькiв, 1893.
- Фр(анко) Ів. — Из поетичної спадщини В. Мова. „Л.-Н. Вістник“, 1899, VI
- Щоголів Я. — Ворскло. Лірика поезія. Харькiв, 1893.
- Щоголів Я. — Слобожанщина. Харькiв, 1898.
- Щоголевъ Я. — Автобіографіческая замітка. „Кіевск. Старина“, 1904, X
- Хоткевич Г. — Я. І. Щоголів. „Л.-Н. Вістник“, 1908, VIII—IX.
- Глібов Л. — Твори. Київ, 1904.
- Науменко В. — Л. П. Глѣбовъ. „Кіевская Старина“ 1893, XII.
- Загірня М. и Грінченко Б. — Л. П. Глѣбовъ. Чернігів, 1900.
- Руданський С. — Твори, сім томів (з передмовами Комаря, Кримського і Лукіча). Львів, 1895—1903
- Руданський С. — Твори, т. I (з передмовою О. Лотоцького. Кам'янець, 1911).
- Кримський А. — Про рукописи Руданського. „Житє і Слово“, т. IV.
- Свидницький А. — Люборацькі (з передмовою О. Коняського). Київ, 1901.
- Матушевський Ф. — Жертви переходной эпохи. „Кіевская Старина“, 1902, VII—VIII.
- Мордовецъ Д. — Оповідання. Спб., 1885.
- Мордовецъ Д. — Автобіографія. „Ватра“, Стрий, 1887.
- Франко І. — Д. Б. Мордовецъ. Ibid.
- Гашнокій Б. — Литературная дѣятельность Д. Л. Мордовцева. Историческій Вістник“, 1906, XI.

- Кониський-Перебендя О. — Твори, чотири томи. Одеса-Ялта, 1898—1902.
- Кониський О. — Автобіографія. „Світ“, 1882
- А. Я. Кониський (некролог і покажчик творів). Київ, 1901.
- Л. Ч. — А. Я. Кониський. „Русская Мысль“, 1901, 1.
- Грушевський М. — Памяти О. Кониського. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 39
- Франко І. — Про життя і діяльність О. Кониського. Львів, 1902.
- Андикевич О. — Огляд літературної діяльності О. Кониського. Перемишль, 1903.
- Маркович Д. — З давнього минулого. Про О. Я. Кониського. „Л.-Н. Вістник“, 1901, IX.
- Свѣицицкій П. — Обзор сношеній Карпатской Руси съ Россіей въ первую половину XIX в. „Извѣстія отд. р. яв. и сл. Академіи Наукъ“, 1906, XI, 3.
-

Розділ XI.

Національне відродження й первістки літературного руху в Галичині.

Історична доля Галичини. — Національний занепад. — Перші спроби відродження. — М. Шашкевич. — „Руська трійця.“ — Доля першого почину. — Цензура. — 1848-й рік. — 50-ті й 60-ті роки. — Федькович. — Вплив в Україні. — Москвафіли й народовці. — Письменники 60-х років. — Література.

1.

Галичина не вперше в XIX в. виступає в ролі захистного куточка або, мовляв проф. М. Грушевський, того резервуара, де могли собі знайти притулок на якийсь час культурні й громадські сили з усієї України, приснічені в центрі української землі, на Подніпрянщині. Таким резервуаром для України була Галичина в XIII в, захистивши перед татарами недогарки старої нашої культури; піред вела вона серед українських земель і в кінці XVI в., коли знов довелося обороняти рідну національність — цим разом од колонізації; зробилась вона для українства притулком і в XIX в., щоб могло тут сховатись бідолашне українське письменство од натиску російського централізму. Але перше, ніж дійти до того становища, коли могла вже дати захист усій українській культурі останнього часу, Галичина й сама перебула цілі віки занепаду, з якого тільки недавніми часами піднялась, та й то не одразу, а довго й дуже переболівши на ті слабости, що беруться незміцнілого організму. Найдужчою силою, що будила Галичину до нового життя, було почування своїх зв'язків з Україною, — впливи з України не тільки дали перший стимул до національного відродження Галичини, а вони ж та ще спільна робота з українцями, що перенесли свою діяльність сюди під час національного лихо-

ліття у себе дома, надали Галичині те першенство, яке вона до останніх часів мала в літературно-громадському рухові українському.

З українських земель Галичина жила найдовше в тісному зв'язку політичному й культурному з Польщею. З XIV віку, коли забрали її поляки й під назвою воєводства Руського прилучили до земель польської корони, і аж до р. 1772-го, коли добрі сусіди частками розібрали нещасну, хатніми чварами та иншими болячками розбіту Річ Посполиту — Галичина ~~ввесь час перебувала~~ перебувала під польськими порядками. Зазнала вона, певна річ, усього лиха, що посіло було в Польщі простий народ, утратила верхні класи і, як українська земля, лишилась тільки з поспільством, до того ж більше, ніж де инде на Україні, придушенням панською сваволею. Навіть великі народні рухи XVII в., що стрясли цілою Польщею, тільки легенькою озвались тут луною і після визволу України од шляхецько-польської неволі Галичина все ж таки зосталася під Польщею. Коли року 1772 дісталась вона під Австрію, як „королиство Галичина і Лодомерія“, то не було вже в ній аж ніякісеньких познак свідомого українського життя: українцями, „народом руським“, сами за себе були „хлопи“, невольники, що тяжку робили панщину на „нашій, не-своїй землі“. Все, що хоч трохи вибивалося вгору: шляхецтво, по часті міщанство, навіть духовенство уніятське — бо унія таки перемогла тут — уважало себе за поляків, горнулось до польської культури, силкувалось переймати польські форми життя, говорило по-польському. Письменство ще більше тут занепадо, ніж по инших сторонах на Україні, просвіта згасла. На священників для Галичини в Луцькому та Холмі висвячувано — з принципа: „всякое дыханіе да хвалить Господа“ — так званих „Луцаків“, то-б-то всяких неуків, аби тільки вони буквара трохи вміли слезбзувати та — головна річ — заплатили архієреєві за посвячення. Неуцтво дійшло Геркулесових стовпів, бо „сотый ісрей едва славенскій сразумѣть языкъ“, як нарікає одна з сучасних пам'яток. Зайва річ і згадувати, чого могли навчити темний народ отакі сліпі проводирі, — та вони й не пробували навчати, задовольняючись самою вовною в духовних овець і не дбаючи, щоб якось поліпшити

ім життя. Та й самі ці „пастирі“ нічим майже не одріжнялись од своєї „пастви“ і так само робити мусіли панщину на панів. Новим світом свінуло Галичині аж під Австрією.

Австрійський уряд, бажаючи знесилити шляхецький елемент у Галичині, зараз же (р. 1781) полекшив панщину й завів школи для виховання уніятського духовенства — спершу у Відні так звану *Barbagaen*, а р. 1783 духовну семінарію у Львові; р. 1784 засновано і львівський університет для русинів, бо вже з р. 1787 наука там ішла „руською“ мовою. Початок науки ніби-то рідною мовою привітали освітніші русини великим ентузіазмом та надіями. „День первий місяця листопада 1787 р. — писав один із сучасників, — єсть і буде всегда пам'ятним в життю народнім кожного галицького русина; в той бо день осуществилося нависшое рішення: на любомудрію і богословію отозвалися учителі народно-церковно-руським язиком... Се було истинним восхищенієм слухати, як молодії таланти своє бистроуміє в політичеських (sic) упражненіях на своїм родимім язичі із'ясняли і як превосходно в так многоважнім ділі просвіщенія поступали“ (Гарасевич). А „поступали“ вони так, що р. 1808 ту великонадійну науку вже зовсім скасовано — з ініціативи самих же „бистроумних політиків“. Темні, зденационалізовані, мертвою церковщиною забиті русини не вміли, та й не хотіли, покористуватись для національної справи з доброї okazji, щоб на завжди вдержати за собою науку в університеті. Хоча мову тієї науки й звали вони не без їхнї „народно-руською“, ба навіть „россійскою“, але вона ні тією не була, ні другою. Це було страшляве „язичіє“, несказання мішанина мертвої церковщини з польщиною та народньою мовою, — той „словено-руській язикъ“, що перед тим і на Україні панував по вищих школах, як кївська академія, та в письменстві серед вихованців тих шкіл. Народню стихію в мові, що на Україні тоді вже подужала макароничні вправи академічних письменників, галицькі вчені свідомо обмежують, зводючи до мінімум'а; поділ на „високій“ та „подлий“ стиль панує ще тут неподільно. Коли хто з прославлених Гарасевичем молодих талантів і прохопиться вноді „простим вираженієм“, то неодмінно сховається за „пользу юношества руского галиціанского“ й попрохає „у благо-

склонного читателя“ пробачення: „да не почудите простымъ иногда выраженіямъ“ (Лодій), або — „сего да не кто мнѣ отъ иностранныхъ (!) во зло вмѣняетъ“ (Захаріяевич). Певна річ, що така наука не світила нікому й не гріла, а лиш чадила, і, як знаємо, сами русини починають прохати, щоб науку їм польською давали мовою, бо — між иншим — священникам з польськими дипломами плачено на 150 гульденів більше, ніж тим, що одухали в університеті науку „въ народно-церковно-рускомъ язицѣ“. Перед спокусою мати на 150 гульденів річної платні більше не встояв високий патріотизм реальних політиків...

Після такої пікантної пригоди Галичина з національного погляду завмірас цілком. Німецький уряд, заспокоївшись що-до сепаратистичних замірів польського елемента, покинув дбати й про його антагоністів; до того ж він і сам до ладу не розбірав, яких то русинів, чи „рутенів“, чи „русняків“ послала йому доля після поділу Польщі. Перші три десятиліття XIX в., коли на Україні покладено вже міцні підвалини власного народнього письменства, в Галичині були цілком мертвим і глухим часом; народ по-старому робив панцину, а інтелігентні русини, сами за себе духовні, говорили польською мовою і з „подлим народом“ нічого спільного, окріч віри, мати не хотіли. Коли й виходили які книжечки, то це були церковні книги, букварі та ще хіба тріскучі оди й панегірики усяким особам „славено-росскою“, на зразок Семена Полоцького та Ломоносова, мовою, дарма що автори иноді наліплювали на неї етикетку з написом, що то має бути мова „мало-русская“. Та й виходило тих творів стільки, що власне нема чого й рахувати. Напр., за 18 років (з 1796 р. до 1814) в Галичині вийшло аж цілих... чотири публікації „въ рускомъ язицѣ“. З ниших народно-просвітніх заходів можемо згадати хіба спробу Ів. Могильницького заснувати р. 1816 в Перемишлі просвітне товариство, але воно нічим себе не виявило; були коло того ж часу змагання про те, якою мовою вчити в народніх школах. Місцева власть у цій справі стояла на тому, що найкраще вчити польською мовою, щоб „не плодити сепаратизму між людьми однієї місцевости“, а церковні книги коли не перекласти на польську мову, то хоч друкувати латинським шрифтом, „бо не

годиться, мовляв. для 'хлопа множити нарічія і п'сьма", Хоч у Відні не згодились на такий спрощений погляд і цісарь дозволив учити народньою мовою, проте це право лишилось на папері, бо нікому було навіть дбати, щоб його не лаmano: сами русини ще не могли дати собі ради з тим, яку саме мову вважати їм за народню. Гурток письменників, що вібрався був коло перемиського єпископа Снігурського, писав якою хоче мовою (частіше німецькою або польською), тільки не народньою. Коли хто з них обертася до „руської“ мови, то в цього виходило щось нечуване й ні на якій живій мові неможливе. Року 1822 у Відні видав Осип Левицький переклад з німецького — „Домоболіє (це так Heimweh перекладено!) проклятих“ з такою посвятою „учащемуся младенчеству народа словено-русскаго“:

Пуcкай вездѣ писать искусство совершенно,
Ты знаешь, что языкъ нашъ лучше несравненно,
Не собранъ изъ другихъ, онъ древній коренной,
Исполненъ всѣхъ красоть, богатый самъ собой;
Въ немъ птичьихъ посвистовъ, протяжныхъ нѣтъ напѣвовъ,
Ни звуковъ немилыхъ, ни дикихъ уху ревовъ,
Какія слышатся въ чужихъ языкахъ намъ,
Затѣмъ, что нашъ языкъ отъ нихъ свободенъ самъ.

Ці наївні хвастощі можна б за гірку вважати іронію та глум з усяких „домоболій“, як би автор зовсім серйозно не давав таких чудових перліє у своєму перекладі:

Чую съ далекихъ лѣковъ	Тяжестъ, что лежитъ при мнѣ.
Бреньканье и пѣвчинокъ!	Какъ подслужую,
Могбысь я тамъ вопхати,	Же шепчуть чую
Бога вразъ воспѣвати,	Черныя души
Могбы я взлетѣти,	Менѣ во уши,
На самъ верхъ вступить.	Молчи глухий дуракъ!
Но мене держитъ при днѣ	Молчи нѣмой глупакъ!

І такою от, дійсне „исполненною всѣхъ красоть“ мовою писали в Галичині не тільки в 20 роках XIX в., а й довго ще потім письменники, що з головою пірнули в XVII в. не тільки мовою, а й літературною мансрою та думкам. Полюбуйте, напр., ще з такого утвору, „въ малорусскомъ языку изображеннаго“:

Ахъ для Бога! ктожь бы ся не содрагалъ,
 Да тутъ съ ужасомъ все пропадаетъ;
 И ктожь, уважаючи то, не дрожалъ,
 Аще видитъ, якъ все исчезаетъ.
 Здѣсь буграми изъ льда нашоенны
 Горы; тамъ изъ каменевъ могилы;
 Въ той то странѣ холмы возвышенны;
 Волны тямже града жизнь покрыли.

Мова мовиться про повідь на Дунаї або, як надписав сам автор, було це „Воззрѣніє Страшилища въ Пестѣ н Будѣ наступшаго мѣсяцемъ Мартомъ 1838 года во время разлитія Дуная Сумеономъ Теофил. Лисенецкимъ Галиціянинномъ... въ Мало-Русскомъ языку изображенное“. Не диво, що отаке й инші „страшилища“ великий жах навели були навіть на такого поміркованого, але з непопсованим чуттям народньої мови українця, як Максимович, і він з незничайною для себе уразливістю оцінив оті віршовані покручі, „Желая Лисенецкому и всѣмъ товарищамъ его всевозможныхъ успѣховъ на поприщѣ стихотворномъ, — так писав Максимович у своїм „Кіевлянинъ“, — мы замѣтимъ одно: зачѣмъ на его „Воззрѣніи“ надписано, будто оно изображено языкомъ Малорусскимъ? Ни одинъ Малороссіянинъ не назоветъ этого языка своимъ, да это и не Великорусскій и не Бѣлорусскій языкъ: это искусственное Словенорусское словосочиненіе, которымъ лѣтъ за сто писали наши Русскіе стихотворцы, и отъ того ихъ произведенія состарились преждевременно.“ Показавши ріжницю мови на невмірущихъ зразкахъ народньої пісні й на нікчемному штучному „словосочиненіи“ старихъ письменників і зазначивши поворот до народньої стихії в російському письменстві. Максимович кінчає такими дуже до діла сказаними порадами: „Вѣковой опытъ нашего Русскаго стихотворства долженъ послужить въ урокъ для писателей Червонорусскихъ. Пусть они избѣгаютъ искусственнаго словосочиненія и стихосложенія! Живая литература у нихъ можетъ процвѣсти только на ихъ народномъ, живомъ языкѣ: пусть они изучаютъ его въ народныхъ пословицахъ, поговоркахъ, сказкахъ и еще болѣе въ пѣсняхъ Малороссійскихъ, особенно Украинскихъ, гдѣ народное выраженіе процвѣло съ наибольшею силою и красотою. Тѣмъ болѣе это прилично Червонорусской -музѣ, которая воз-

рождається в середотчій Словенського міра, п в ту именно пору, когда почти все Словены сознали цѣну своей народности и такъ горячо за нее ухватились“. Ці влучні слова Максимовича до речі було б проказати не тільки в 40-х роках, а й далеко нізніше, майже до останніх літ, адресуючи їх до того літературно-громадського напрямку в Галичині, що зве себе староруським. До ХХ віку донесли заступники того напрямку дяківсько-бурсацький зміст і „словенорусское словосочиненіє“ в своїх „страшлицях“ і тим поставили себе, як письменників, по-за межами всякого живого письменства. Не може їхніх творів прийняти за своє добро ні українське письменство, од якого вони свідомо одстали й одмежувались, ні навіть російське, до якого вони пристати бажали, але й трохи не наблизились, бо не зрозуміли ні духу його, ні вимагань. Староруські письменники — ці ні пави, ні ворони — задубіли на старих, давно пережитих формах і лишилися по-за межами всякого розвитку й еволюції, ставши довічним пам'ятником тому, як помщається живе життя на людях, що заплющують очі на його вимагання.

2.

Та вже тоді, коли Максимович слав свої поради галицьким українцям, серед їх саме почався національний рух, що в основу свою поклав був як-раз оті підвалини, на яких скрізь повстало народне письменство. Під впливом європейського романтичного руху та загального інтересу до народу і його національних форм життя, за приводом борців слов'янського відродження й особливо українського письменства, що доходило потроху й до Галичини, зарпсовується й тут поворот до народу, відживав інтерес до його життя, мови й духової творчості і разом перші повстають спроби щиро-народного письменства народньою мовою. Сталося це вже в середині 30-х років ХІХ в. і йшло поруч запальної полеміки про народню мову та найкращий для неї правопис і навіть азбуку, викликаної статтею Осипа Лозинського „O wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego“. Хоч як це давно, але азбучне питання, гостро поставлене у

Лозинського преці розбуркало серед галицьких українців загальний інтерес до свого письменства і, як згадував опісля сам ініціатор азбучної війни, після його виступу „русини як би із сна обудилися і до свого самосознання приходили“. Під час цієї війни вперше прилюдно виступає й Шашкевич, справжній піонер національного відродження наших галицьких земляків, що на проект Лозинського обізвався брошурою „Азбука і abecadło“ (1836).

Ще на шкільній лаві Маркіян Шашкевич (1811—1843) зацікавився справою слов'янського національного відродження, вчитуючись у твори „апостолів слов'янства“, як Добровський, Шафарик, Караджич, Копітар і інші. Твори Котляревського та видання українських пісень Максимовича й Вацлава з Олеська довершили той вплив, показавши Шашкевичеві скарби народньої поезії та зразки її письменства народньою мовою; він пориває з мертвою й облудою церковщиною й обертається до мови свого народу. В духовній семінарії, де вчився Шашкевич, за його приводом гуртується незабаром громадка таких самоентузіастичних прихильників рідного народу й письменства; поруч Шашкевича особливо визначались Іван Вагилевич та Яків Гологацький, і ця, як звали їх товариші, „руська трійця“ стала на чолі всього національного відродження галицьких українців. Спільну всіх товаришів своїх думку висловив Шашкевич оцими словами:

Руська мати нас родила,
 Руська мати нас понила,
 Руська мати нас любила, —
 Чому ж мова сї не мила?
 Чом ся нев встидати мам?
 Чом чужю полюблям?

Перший раз на галицькій Україні поставлено питання руба й молоді студенти під градом ворожих нападів, урядових репресій та цензурних заборон починають перші заходи коло того, щоб підняти рідне слово з занепаду й протоптати йому стежку до письменства... Року 1833 Шашкевич з товаришами складає перший збірничок віршів народньою мовою — „Син Русі“, в якому обертається з бадьорим словом заохоти до всіх прихильників народнього письменства:

Разом, разом хто свл має -
 Гонить в Русі мряки тьмаві!
 Заявть наї нас не спиняє,
 Разом к світлу, други жвані!

Збірничок цей друком не появилася, але Шашкевич все ж таки прилюдно заманіфестував свої погляди, намовивши товаришів казання по церквах українською промовляти мовою. Року 1835 надруковано у Львові перший твір Шашкевича „Голос Галичан“ — власне з категорії таких модних тоді в Галичині од. Не вважаючи на досить ординарний, як на оду, зміст, „Голос Галичан“ зробив величезне вражіння на земляків своєю мовою: це було для них тим *vivos voco*, якого досі бракувало, щоб оформити невиразне почуття любови до рідної землі й показати йому вихід. Заохоченій цікавістю земляків, Шашкевич збирається видавати український часопис, а поки що упорядковує з Вагилевичем та Головацьким „Зорю, писемце присвяченнос рускому язпку“; збірник цей складався з народніх пісень та поезій и наукових розвідок „руської трійці“. Цим разом товариству не пощастило: цензор Венедикт Левицький заборонив „Зорю“ друкувати, перелякавшись пів-фонетичного правопису та отаких, напр., віршів:

Заспіваю що минуло,
 Передвіцький вгану час:
 Як весело колясь було,
 А як сумно нині в нас.

Сумувати рішуче заборонялось, і не надумуючись довго, цензор счеркнув увесь збірник. Та історія з заборотою „Зорі“ завдала молодим авторам і по-за цим багато клопоту з поліцією, — їх потрушено, мало з семінарії не викинуто, але навіть це не охолодило ентузіястів: р. 1837 вони таки надрукували свій збірник під заголовком „Русалка Днієстрова“, але щоб обминути галицьку цензуру — в Будапешті, де Головацький мав знайомости. Митарства видавців не скінчилися і тепер: з наказу цензури львівська поліція конфіскувала невинну книжечку, коли її привезено до Львова, так що розійшлося її тоді щось тільки з сотня примірників; над видавцями розпочато слідство (між иншим митрополіт Мих. Левицький закидав Шашкевичеві москвофільство за псевдо-

нім Руслан, що його митрополіт перекутив на Russland!), поставлено їх під догляд поліції й потім довго ще всякі чинено прикрити. Офіційний погляд на всю цю справу влучно висловив тоді директор львівської поліції: „Ми, — казав він з приводу „Русалки“, — досить маємо клопоту й з однією національністю (польською то-б-то), а тут оці божевільні (Tollköpfe) хочуть ще вернути з гроба мертву українську (ruthenische) національність“. Багато теж і земляків, коли з'явилась „Русалка Дністровая“ — бісом на неї дивилися“, не розуміючи, як можна „хахольською, хлонською“ мовою книжки писати.

Проте почин зроблено. Серед слов'янських народів, що прокинулись до нового життя, „судилось нам послідіми бути“ — писав Шашкевич у передмові до „Русалки Дністрової“, але він вірив, що народне письменство в Галичині в тісному єднанні з Україною вб'ється в силу й послужить „простодушному і добросердному“ народові. І справді — „Русалка“ зробилась вістункою нового письменства в Галичині, а Шашкевич першим письменником отого нового письменства, тим живим мотором, що прилучив закордонну Україну до всеукраїнського національного руху. Ідеї Шашкевича, то пригашаючи, то новим полум'ям розгораючи, зробились підвалиною всього громадського життя для наших земляків закордонних.

Маркіян Шашкевич — це був Станкович українського відродження в Галичині, тільки присилуваній працювати в клерикальному осередку галицької духовної школи, серед національних суперечностей галицького життя. Організаторський таланти Шашкевича і принадно-чиста вдача так поділяли на його товаришів, що він зробився для них кумприм і світочем часто на ціле життя. „О безсмертний Маркіяне, — до його загробної тіні обертається один з товаришів, — ти зажег єси огонь в моїй груді, котрий лише гробова персть загасити зможе.“ Цьому впливу на товаришів помогали особливо його ясні погляди й уміння схопити і спопуляризувати справжні потреби часу, зрозуміти дух його і тенденції. Надто вражають погляди на письменство, які висловив 22-літній юнак. „Письменство у кожного народу — це його життя, його способу думати, його душі образ; воне повинно заклонутись

і вирости серед народу і розквітнути на його ж таки ниві, щоб не скидатись на того райського птаха, про якого розповідають, що не має ніг, а через те мусить до віку в повітрі виснути. Письменство — найперша потреба всього народу. Завдання його й мета найголовніша — сіяти просвіту поміж усіма членами всього народу, і поодиноких людей не виймаючи“. І літературна діяльність самого Шашкевича була висновком з цих його поглядів, почавши од мови і кіпчаючи змістом його творів.

Письменицький хист Шашкевича не виявивсь повною мірою через прикрі обставини його особистого життя та дочасну смерть, але все ж таки його невеличка чисто літературна спадщина показує, що це був симпатичний талант, що складав він свої пісеньки щиро, від серця. Не вважаючи на свою енергичну боротьбу за народне письменство, була це натура наскрізь лірична, з мрійними почуваннями, з нахилом до романтизму. Особливо гарно виходили у Шашкевича ліричні, на зразок народньої пісні, поезії, як „Веснівка“, „Дністрованка“. „Туга за милою“ й виші, — вони показують, що в особі автора змарнувався визначний лірик, якому нещаслива доля не дала розгорнутись на повну силу. Задуманим поглядом дивиться навкруги себе поет, маючи одрадість тільки в надіях, що „свободоньки сонічко заблїсне“, та в розвитку рідного письменства, що живим дихало тоді духом в Україні. Посилаючи Миколі Устияновичеві твори українських письменників, писав Шашкевич:

Оттак, Николаю, українські вірлята
 І веселять душу, й серце загрівають;
 Оттак, Николаю, руські соколета
 То в голос, то стиха матері співають.
 Аж мило вглатати, як то серце б'ється,
 Коли з України руськая пісенька
 Так мило, солідко вколо серця в'ється,
 Як коло милого дівка русявенька

(„Побратимові“).

То були твори Гребінки, Метлинського, Квітки, Шевченка — голоси нової вже поезії української. Вони й нових надіхнули надії батькові національного відродження в Галичині. З тією вірою в розвиток рідного народу працює він над просвітньою літературою („Читанка“), над перекладом єван-

гелії та слов'янських поетів на рідну мову і ту віру поніс із собою в могилу, ставши зразком ідейности й видержаности для потомних поколінь.

Інша спіткала доля його найближчих товаришів, двох останніх членів „руської трійці“. Іван Вагилевич (1811—1866) свою літературну діяльність почав віршованими творами („Мадей“ та „Жулин і Калина“), але згодом занехав поезію, до якої й хист мав не великий. Це вдачею й нахилом своїм був більше вчений, та лиха його була доля, що працював він за тих часів, коли українці в Галичині не могли вдержати при собі людей такого тину, не спроможні були створити обставин для наукової роботи. І талант Вагилевича заснітився і став з його тільки дилетант, що за все хапався і нігде не зміг полишити глибоких по собі слідів. З наукових його творів відомі: „Замітки о руській літературі“, „Передговор к народнім пісням“ та лихенька „Грамматика української мови (по-польськи). Нещастливий в особистому житті, як заєць хортами загнаний адміністрацією, збаламучений панславистичними мріями — Вагилевич забув незабаром благородні мрії молодого віку свого й перейшов до польського табору, хоч і це не врятувало його від поневіряння до самої смерті. В другий бік, але так само з рідного ґрунту зійшовши, попротував Яків Головацький (1814—1888), найвизначніший після Шашкевича член гуртка, надія велика земляків, духовий привідця, якому доля судила опісля зробитись лихим генієм для рідного краю. Головацький теж почав свою літературну діяльність ліричними поезіями та перекладами сербських народніх пісень, але найбільше вславився цінними, як на свій час, науковими працями: „Розправа о язиці южно-руським і його нарічіях“ (з ентузіастичним поглядом на рідну мову), „Три вступительніі преподаванія о руській словесности“, „Грамматика руського языка“ і т. и., а надто величезна, в Москві заходами Бодяньського видана етнографічна збірка „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“. Стоючи в практичному житті на принципі: „всѣмъ вся быхъ, да всяческая приобрящу“, або: „де не можеш перескочити, там підлізь, а йди дальше“ — Головацький після своїх голосних виступів на з'їзді „руських учених“ та перших університетських лекцій р. 1848, вже з р. 1851

починає писати мертвим „язичієм“, спорадично то вертаючись до народньої мови (лист в „Основі“) то вгрузаючи в макаронизм та мертвогу. Найвизначніший працівник національного відродження р. 1848, Головацький вже тоді почував деяку непевність, яку силкується пишними обіцянками замаскувати. „Я лиш боюся, — писав він до одного з приятелів, — чи не треба би принадом... зрадити тій хоругві, котрій присягав-ем... перед совістю, перед Богом, перед судом роду свого, — тої барви я боюся зрадити, і тої барви не скину ні за що, не продам за ніякі почести. Волю вічне мовчати... як бим мав зрадити або окривити стремління народне“. Проте не на довго вистарчило такого завзяття у Головацького. Незабаром він робиться ренегатом, хоча надзвичайно обережним та обачним, і потай, ховаючись, він провадить уперто лінію обрусительства, позначаючи на всіх обрусительних заходах свою м'яжку, але разом і деспотичну руку. Хисткий і перше та схильчивий перед сильними світа сього, здеморалізований до того ж впливом Погодина, Головацький після етнографічної вистави в Москві (1867 р.) вже зовсім пустивсь берега. Він переходить тоді на службу в Росію (не професором, як сподівався, а „предсѣдателемъ археографической комисіи“ у Вільні) і з колишнього ентузіяста народнього відродження робиться „істинно-руськимъ патріотомъ“ і занеклим українофобом, за-для кар'єри зрадивши переконання молодих літ і забувши свої ефектні обіцянки. Так безславно скінчив свої дні цей великонадійний колісь діяч, що виробився тільки на талановитого трансформіста, якому всякий хамалєон міг би позаздрити. З інших письменників, що близько стояли до „руської трійці“, варто згадати Миколу Устияновича (1811—1885), поета і повістяра, та Антона Могильницького (1811—1873), відомого найбільше своєю епічною поемою „Скит Манявський“. У обох під грубою корою шаблону і фрази хоч зрідка проблескує искорка щирішого почування, хоча обидва не втілки звичайної долі перших письменників Галицької України і хилялися од народніх основ письменства за-молоду до ідеї „єдиного народа“ на старости-літах. Окрім Шашкевича, всі вони були жертвами сумної історії Галичини, відбиваючи її на своїй особистій долі.

3.

Трагічна доля „руської трійці“ стала за якийсь ніби грізне пророкування чи символ для українського руху в Галичині: три товариші ясно зарисували власними особами три напрями громадянства й ті хитання, яким підлягало громадське життя в Галичині аж по останні дні — між основами народньої стихії (Шашкевич), споляченням (Загілевич) та москвофільством (Головацький). І мало не всі старшого покоління русини, що з Шашкевичем раділи з національного відродження рідного краю, що р. 1848 почували свою єдність з Україною й мали себе за народ і од поляків, і од великоросів окремих — опісля забували свої колишні ідеали й хилились то в той, то в той бік, — частіше всього то тієї фантастичної Москви, що утворило їхнє незнання, а часто й користливі обрахунки. Таким був, як згадано, Микола Устиянович, таким був Антін Могильницький, Богдан Дідицький, Іван Головацький, Іван Гушалевиц, Антін Петрушевиц, Северин Шеховиц, Іван Наумовиц і багато, багато інших, що міняли свої переконня не раз на протязі одного-двох років, мов зношений зодяг. Це не великого були хусту люде, до того ж вкрай зопсовані і своїм вихованням серед осередку, що додержувався здебільшого золотої поради Головацького: „де не можеш перескочити, там підлізь“, і загальним нерозумом та несвідомістю громадянства, і одсталістю та середньовіковими забобонами, і політичними обставинами, в яких „проводирі і батьки народа“ хотіли грати велику роль — „їздити на коні високої політики“, хоч до неї зовсім не були підготовані, хоч навіть азбуки її не розуміли. І кидаються вони від ентузіастичних надій до зневірря, від пишних фраз до порожніх діл, од свого народа до чужого, від идолопоклонства перед „національними святощами“ до прокльонів на їх, од високої політики до поалагодження політичним шляхом своїх особистих дрібних справ. Оpubлікована недавно заходами проф. Студинського величезна кореспонденція Головацького добре виставляє не тільки роботу цього злого духа Галичини, особливо в 50-х роках, а й фізіономію всього того гуртка, якого Головацький був центральною фігурою. Трудно инакше схарактеризувати їхні змагання, як словами —

моральна гидота. Недавні ентузіясти народнього відродження, що публично стояли за народню справу, в приватному листуванні зовсім порозперізувались і на кожному ступіні бризкають зненавистю проти народу („хахловь“ і „хахольства“); обскурантизм, кар'єризм, запобігання ласки у сильних, невимовна злість, нещирість та лукавство — б'є в вічі з кожного рядка цих надзвичайно цікавих документів, разом з комічним силкуванням писати „образованною“ російською мовою. Вражіння од цієї кореспонденції можна прирівняти хіба до вражіння од тих салдацьких листів до рідні, що таку анекдотично-сумну популярність здобули на Україні, — але не забуваймо ж, що ці люде мали претензії себе за цілі інтелігенції вважатп, за проводирів народніх! Сліпа доля поставила цих людей на чолі народнього руху, щоб вони вперед вели народ — тим часом вони сами жили в минулому й силкувались через те йти назад; маючи раз-у-раз народ на язичі, під народом вони розуміли власне не трудящих людей — то „чернь“ була — а тих, хто стояв над ними, то-б-то духовенство, що за старих часів єдиним було заступником інтелігенції української в Галиччині. Звідси клерикалізм галицьких проводирів, мертвотний дух семинарської схоластики, вузькоглядство, нетерпимість, прихильність до букви, до мертвих справ азбуки, правопису, обряду і занебдання живого народнього життя та справжніх потреб народу. Звідси й ті вічні компромиси, шукання високих меценатів, раптові скоки од свого до чужого, хитання од думок про власне письменство до рецептів, як „въ одинъ часъ (!) научитися малоруспну по русски“*). Звідси й ті прѣяви жахливого

*) Це заголовок курйозної брошури Богдана Дідицького, виданої у Львові р 1866-го, коли одверто виступило москвофільство, як політична партія, і сформуловало москвофільську програму. От яку філологічну теорію знайдемо в цій брошурі: „На Руси один русскій языкъ, а на (!) атомъ языкѣ два выговора: малорусскій и великорусскій. Малорусъ, узнавшій отличительныя примѣты великорусскаго выговора, станеть сейже часъ (!) и говорить по русски, провизношеніемъ великорусскимъ.“ Великоруси говорятъ, молвая, так само, як і українці, тільки вимовляють „троха твердше“. Та ба: не „один час“, а довгі десятиліття минули, відколи ця дивовижна теорія побачила світ, а й досі галицькі москвофи пишуть (говорять по-польськи) мовою митрополита Ларіона. Не багато одмін знайдемо, порівнявши до фантазій Дідицького напр. російську хіба-то граматику Вендасюка, що вийшла вже в останній передвійною роки.

обскурантизму, що найкраще може вплився в оцих класичних словах „отамана Погодинської колонії“ в Галичині, відомого Дениса Зубрицького: „есть мрачные изступленники, или скорѣе низкіе невѣжды, въ лѣтніа доселѣ проживавшіе, пренебрегавшіе всякую науку собственнаго языка (?), употреблявшіе чуждое нарѣчіе (?), прислушавшіеся только простонародному разговору своихъ слугъ и работниковъ и желавшіе теперь, чтобы мы писали свою Исторію на областномъ нарѣчій Галичской черни. Странное и смѣшное требованіе! — обурюется доморослій аристократ. — Исторію пишутся для образованнаго и образующагося класса народа. Для простолюдина довольно молитвенника, катехизиса и псалтпря“. Більшого запаморочення й темноти, як у цьому дикому викрикові, не можна, здається, й уявити, а це ж не одного Зубрицького була улюблена думка, а більшості галицького громадянства, з-поміж якого тільки проблєсками визначалися світліші одиниці, що до кінця встояли на народній позиції (Осип Лозинський). Здебільшого громадянство в Галичині, аж поки виступило в 60-х і особливо в 70-х роках молоде покоління, тільки формально стояло на національному ґрунті, бо ніякісенької не звертало уваги на те, що становить душу національності — народ, і його інтереси заступало інтересами уніятського кліра. Наука і приклад польської шляхти для його дурно не пройшли і в „плебанії“ з таким же призи́рством дивились на „хлюпа“, як і з „двора“; націоналізм галицьких патріотів не був скропленій демократизмом і виродився в формальну пошану перед „національними святощами“, під якими кожному була воля розуміти, щд на думку спадеться. Під час рішучого моменту, коли важилась доля народу, коли падали кайдани кріпацтва й неволі, коли маси шукали поради й допомоги, коли народ оплутувано проппнацією, індемнізацією та сервитутами й иншими нерезжитками галицького феодалізму, коли селянство один по одному програвало процеси за „ліси і насовиська“ й новій підпадало панщині — пан-отці патріоти й „батьки Русі“ завзято гризлились за алфавит, за правопис та инші такі „національні святощі“, за церковний обряд, за букву і форму, покинувши тих, во ім'я кого це все ніби-то робилось, на ласку божу та отих в'юнких істот, що раз-у-раз коло чужої

бідя зуміють добре погріти руки. В письменстві запанував високий стиль та „прарускій языкъ“, вихвалювано княжі часи, витворювано небувалих героїв *ad majorem gloriam* абстрактної Русі і для більшого приниження „галичской черни“. І поки патріоти отак бавились своїми князями та робили „високу політику“ — народ лишився без лісів та пасовищ, занутився в тисячах аграрних процесів, борсаючись у мілних сільцях дворів та мандаторів, п'явок своєї і чужої породи. Не краще тоді було з письменством і на Буковині, де брати Продани, Ферлесвич, Коморошан і ин. ще в половині XIX в. писали голосні оди складом і мовою Полоцького та Державина. Не краще й на Угорщині, де Духновичі, Кралицькі та Павловичі й по сей день не виїшли з манери Полоцьких та Державинних і плодять усякі „новия оды къ старой реверендѣ“ вже яквмсь „панрусскимъ языкомъ“. На закордонній Україні найдужче справдилась влучна увага Кошітара: „це ваше нещастя, що маєте дві мови — одну церковну, другу про звичайний ужиток“. Письменство з України, що навіть у початках своїх було стихійно-демократичним, спершу робило в Галичвні вражіння тільки своєю мовою, — зміст його й дух незрозумілий був для таких панів, як Зубрицький. Через те і вплив його тут довго був формальним і, стоючи ніби на народньому ґрунті, письменники галицькі усилюються творити панську літературу для „образованного класса“, якого й позначки не було; через те й галицьке письменство довгий час нічим власне не було зв'язане з письменством українським, і тільки в 60-х та 70-х роках, коли на галицькому ґрунті зійшло насіння справжнього демократизму, прилучається воно до всеукраїнського пня.

Після перших манифестацій Шашкевичевого гуртка якийсь час галицьке громадянство було цілком тероризоване урядовими репресіями. До Метерніхової системи, що панувала тоді в Австрії, долучилося ще специфічне галицьке обскурантство заступниками якого були згадані вже — митрополіт Михайло Левицький („Ирод“ на прізвище) та „навпженний“ цензор Венедикт Левицький. Важко й зміряти, скільки лиха накоїла в Галичині й як її національному відродженню пошкодила оця добрана пара Левицьких, „облеченихъ всею полнотою власти“ над нещасним письменством. Вони думали

кожне свіже слово. бо на їхню думку всяким новаторствам „протявиться основна вдача Русинів — консервативний принцип“; вони знищили всі літературні заходи, керуючись навіть не принципіальними, а чисто особистими мотивами (заборона праць О. Левницького та Лозинського); вони забороняли навіть молитовники, навіть переклад австрійського гімну, не кажучи вже про Основ'яненкову „Марусю“, яку спіткала кара за „правонаписаніє та українські слова, намъ непонятни“. Анекдотами про тодішню галицьку цензуру можна б величезні томи сповити. та біда лиш у тому, що ця анекдотична діяльність занадто важко на письменстві одбивалась, на його живому тілі практикуючи болючу вівісекцію... Напр. р. 1839 Антін Могильницький видав у Львові „Радостное привітание“ ерц-герцогові франц-Карлов; цей архиблагонадійний панегірик митрополит звелів конфіскувати вже після цензурного дозволу, бо — „jak można tak prostym językiem takiego dostojnika witać!“ Як бачимо, тодішня галицька цензура не поступиться першенством навіть перед російською цензурою часів Бирукова та Красовського: тут хоч „вольный дух“ викурювали, а там просто вже до слів та мови чіплялись.

Проте хоч як стероризоване було громадянство в Галичині, але події в 40-х роках прудко йшли по одній. Починаються заколоти, мов грім ударила різня 1846 р. На передодні 1848 р. Метерніх у своєму щоденнику записує: „ніколи ще не починався рік так тихо і спокійно; ніколи ще так міцно й твердо не стояв громадський лад, як тепер“, — а вже у березні кенський пророк мусів п'ятами наківати з Австрії. Прийшла знаменита „весна народів, що принесла з собою знесення панщини в Галичині, скасування цензури й перші публічні маніфестації галицьких русинів, як нації. Десять літ тому директор поліції говорив про „руську трійцю“, як про божевільних, що силкуються вернути з гроба мертво національність; тепер сама власть, в особі галицького губернатора, гр. Стадіона, „вигадує русинів“, щоб їхніми силами здушити польське повстання. Русини, ці „вірні тирольці сходу“, дуже добре справили надії німецького уряду, своїми руками жар його вигортаючи. Але попервах, під час загального розворушення, вони ніби-то прокинулись були й сами

до національної роботи. Р. 1848 заснувалась у Львові „Головна Рада Руска“, що враз же видала маніфест до народу. „Ми русини галицькі, — стояло в тому маніфесті, — належимо до великого русько́го народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, с котрого півтретя мільйона землю галицьку замешкує. Той народ був колись самодільний, рівнявся в славі найможнішим народам Європи, мав свій письменний язик, своїх власних князів, — одним словом був в добрім буттю, заможним і сильним“... Розповівши про обставини, що довели народне життя до занепаду, і закріпивши народ надією на добро від нового конституційного ладу, маніфест кінчиться дужим покликком, може найкращим з того, на що здобулась тоді галицька свідомість: „А ми ж, браття, сини так великої руської родини, малибсьмо сами одні на світі позістати на далі в тім нещаснім замертвінні? Ні! Пробудився вже й наш лев Руський і красну нам ворожить пришість... Вставайте ж, браття, вставайте з довгого сну вашого, бо вже час! Встаньте, але не до звади і незгоди, но двигнімся разом, щоби піднести народність нашу і забезпечити дані нам свободи. Пожиткуймо з тої нагоди, аби-сьмо. не покрилися ганьбою перед світом і не стягнули на себе нарікання наступних поколінь. Постунаймо з иншими народами в любові і згоді. Будьмо тим, чим бути можемо і повинні-сьмо. Будьмо народом“!

Оце прекрасне — „будьмо народом“ — показує, до якого пафосу знеслася була національна думка галицьких українців в момент визволення. Заклики до згоди й порозуміння свідчать, що не бракувало й громадського розуміння. Та не на довго вистарчило і тієї висоти захоплення, і того розуміння. Зараз же почалась і звада, бо такий самий маніфест видав і „Руський Собор“, що його для конкуренції „Головній Раді“ васнували світські особи, переважно з польських кругів: і він обіцяв так само „занятися потребами руського народу“. Але одночасне існування двох конкурентних органів привело до самої сварки, до розполовиннення національних сил, а згодом і до запаморочення та затемнення такого простого і ясного гасла — „будьмо народом“...

І „Головна Рада Руска“, і „Руський Собор“ між иншими своїми завданнями становлять і заходи коло розвитку народ-

ньої мови та письменства; повстають органи: „Ради“ — „Зоря Галицька“ (1848—1857) та „Собору“ — „Дневникъ Рускій“ (під редакцією Вагилевича). „Дневника Руского“ вийшло, правда, всього кільканадцять чисел і незабаром він припинився, та й сам „Собор“ зник, не знайшовши собі спочуття й прихильності між русинами. Того ж р. 1848 ухвалено завести українською мовою науку по гімназіях та у львівському університеті, — по гімназіях, коли знайдеться досить учителів, що могли б цією мовою вчити, а в університеті зразу ж утворено кілька кафедр, між якими найбільшу вагу мала кафедра української мови й літератури; за професора на цю кафедру настановлено Я. Головацького. Щоб обміркувати справи мови й письменства та організувати наукову й літературну роботу, зібрався того ж року у Львові „Собор руских учених“, який між иншим ухвалив заснувати „Галицько-руську Матицю“, науково-просвітну інституцію, що мала піклуватись про науку й письменство. Всі національні інституції здобули собі притулок у „Народному Домі“, який збудовано р. 1849 на подарованому „русинам міста Львова“ місці старого університету, зруйнованого канонадою під час революції 1848 р.

Такі були практичні здобутки русинів на „весні народів“. Невеличкі самі собі, вони звелись незабаром ні на що через вазначену вже темноту, безпорадність та політичну нетямучість тих, хто брався бути „проводирями Галицької Русі“. Темні, бідні, на інтелектуальні сили, дріб'яковими незгодами поділені й роздерті, вони не здужали поставити національну роботу на потрібну височінь і надати їй широкого розмаху; кволі політично, не могли прислухувати центральну та місцеву власть в своїм домаганням рахуватись і замість конституційних способів боротьби звикали ходити „до високого трону“ простішим шляхом сширенних петицій, які там збували щедрими обіцянками й нічим реальним. Поки русинів годовано обіцянками, вся власть у Галичині перешла до рук дужчого елемента — поляків і незабаром вони виступлять з програмою: „лієта Rusi“, тим часом як національна робота самих русинів провадилась, як мокре горить. Усі справи національні неодмінно починались і кінчались усе тим же азбучним питанням: чи друкувати книжки кирилицею, чи гражданкою, чи при-

пяти латинку і якого правопису вживати — „історического“ чи зреформованого і якою мовою писати — народною, чи „образованою“, чи навіть церковною. „Матиця“ не виявляла ніяких ознак життя, зрідка видаючи нікому не потрібні публікації мертвим язичем; а „Народній Дім“ зробився аж по день одхода російського війська з Львова р. 1915 твердицею найзанеклішого обскурантизму, попавши до рук жмені москвофілів, що зовсім не підпускала „русинів міста Львова“ до їх номінальної власности.

Важко було розвиватись письменству на цьому неродючому ґрунті, і справді її тут ми бачимо ту саму мертвоту, що і в політиці та в громадському житті. Ще попервах, під свіжим вражінням подій 1848 р., були якісь надії, і в єдиному тоді літературному органі, „Зорі Галицькій“, лунали веселі голоси:

Гей, хто русин — веселися
 Покинь смуток,
 Отри сльозин, —
 Не журися!

Або:

Де с тепер тая сила,
 Щоб Русина повалила?

Але всі такі наївні хвастоці та вигуки не виявляли ні літературного розуміння, ні смаку художнього, ні таланту. Покоління, що виступило на публічну р. 1848 показало себе дивно безплідним і нікчемним; ні одного свіжого таланту, ні одного показнішого утвору не можемо назвати за цей час аж до нового припливу громадських сил. Всі оті „стишки“ та „повістки“, що появляються протягом 50-х років нарізно і по часописах („Зоря Галицька“, „Гасичо-руській Вѣстникъ“, „Новини“, „Пчола“, Вѣстникъ“, „Лада“, „Семейная Библіотека“ і ин.), свідчили тільки про надзвичайний занепад літературного життя, а всякі тодішні славні пііти, „диктатори грамматицальні і герої азбучні“, дають такий образ убожества художнього й інтелектуального, що до красного письменства їх прилучати можна хіба з непорозуміння. Дрібні мотиви, недолуга форма, дивовижна мова, реакційний, обскурантний зміст — оце риси тодішнього галицького письменства. І прихильники народньої мови в письменстві, і вороги її писали

майже однаково неможливою мовою, немилосердно калічили й плутали народні форми і слова з церковними, російськими та польськими. 50-ті роки в Галичині — це період макаронизму в мові, що вже сам один міг убити який хочете літературний таланти і позбавити його всякої ваги. Уславлені тоді твори-однаково і „Скит Манявський“ Могильницького, і „Конюшій“ Дідицького, хоч сучасники рівняли авторів до Байрона та Мицкевича — лежать тепер мертвим капиталом і ніхто не шукатиме тут не то естетичної втіхи, а навіть простої цікавості не задовольнятиме. Жадного наймення не дала тодішня література, коло якого спиняться нащадки; вже за життя то були ходячі здебільшого трупи, од яких далеко несло розпадом і цвіллю. Їхні літературні твори, цікаві як ознака часу для історика громадського життя, цілком непотрібні історикові письменства: з цим добром йому нема чого робити внішого, як тільки поповнити бібліографії та статистичні. Література тодішня одцуралась коріння й джерела всякої живої творчості — народніх мас, заходилась „двигати язик із порока сільської грубости“, щоб „не утопати в грязі фразеології мужиков“, отієї „болтовни якого-либ простолюдиця, пасьчника Грицька или пастуха Панька“ — й історична Немезида тяжко за це її скарала...

4.

Новим повіяло духом у Галичині аж на початку 60-х років. По нещасливій війні з Італією Австрія знов вертається до конституції, фактично знищеної під час реакції 50-х років, і громадське життя набірає жвавішого темпу. З другого боку, в Україні доходять звістки про літературно-просвітні заходи, що прокинулись після Кримської кампанії; по Галичині розходяться твори Шевченка, Марка Вовчка, Куліша, доходить сюди й „Основа“. Чи ж до них було рівнятися „граматикальним диктаторам“ та „героям азбучним“, що встигли вже всім набриднути своїми нескінченними війнами за дрібниці та хитаннями на всі боки? Особливе враження зробила тут на молоде покоління Шевченкова муза. „Наче нова зоря, віщунка великих подій, — пише згодом один з молодих галиць-

ких письменників, — появилася навелика книжка „Кобзарь“, що дивне диво сподіяла. Її читали й не начитались, переписували, наізуст вчилися, з рук до рук подавали, а скрізь лишала вона свої незатерті сліди в молодих серцях, в свіжих умах. Се повівяв перший вітерець із далекої України новим весняним духом; се ринула на галицьку ниву нова живуща й сіцлюща вода, що зрошала й оживляла ізсушені поля, повалені первоцвіти, — і після несталої, хоч вноді дуже блискучої марцовиці, розпочиналась тепер правдива весна — весела, соняшна, животворна. І розкрилось замулене джерело споконвічної сили нашої — ожила громада“ (Вол. Барвінський). Навіть дехто з старших, вже скомпромітованих дезертирством русинів пробує знов примазатись до народнього руху: Я. Головацький пише ентузіястичні листи до редакції „Основи“, Дідницький видає народньою мовою і з похвальним словом перші поезії Федьковича, Шехович редакує вже українські видання замість своїх „письмъ поучительныхъ рускимъ дѣвцамъ и молодцамъ въ забаву и поученіє“, що друкував в 50-х роках „въ общерусскомъ языкѣ“. Та ці перелітні птахи швидко зникнуть і не на них сперся новий рух, а на молодому поколінні. Галицьке покоління 60-х років пробує вже органічніше засвоїти демократичні ідеї українського письменства, писати не для „образованнаго класса“, якого було в Галичині мов кіт наплакав, а для народу. Повстає цілий ряд нових, ще слабівіких виданнів, як „Вечерниці“, „Мета“, „Нива“, „Русалка“, з р. 1867 „Правда“, в яких після смерті „Основи“ та Валуєвського циркуляру вже не спорадично, а систематично починають працювати письменники з України. Поміж дрібнішими письменниками, що виступили тепер на літературне поле, як Володимир Шашкевич, Климкович, Воробкевич (Млака), Згарський, Свенцицький (Павлю Свій) та інші, з'являється врешті й перший дужий талант всеукраїнської ваги в особі Федьковича.

Осяп-Юрій Федькович (1834—1888), буковинець з роду, замолоду служив у війську, одбуваючи криваві походи в Італію. Це положило виразну ознаку на його поезію і твори на „жовнярські“ теми належать до найкращих серед літературного надбання „буковинського соловія“. Ввесь побут жовняра (солдата) та пригоди військового життя знайшли

відгомін у його колоритних, сумовитих малюнках: і тугу за рідним краєм („Дезертир“, „Рекрут“, „Святий вечір“), і тяжку службу („В арешті“, „Під Кастанедолов“), і участь у баталіях („Товарині“) та смерть жовняра („Трупарня“, „В церкві“) — все оспівав Федькович у м'яких та ніжних тонах. Після тріскучої порожнечі попереднього періоду з II князями, боярами та „красавицями“ Федьковичів простий „жовняр“ з своїми щиролюдськими переживаннями був з'явником епохальним, як поворот до живих тем. Гуманна думка проймає і скрашує ті пісні з їх колоритними буквинськими народніми зворотами й формами; поет не може подарувати отій „царській славі“ за те, що вона

Красить наші китасчки
Кроваво, кроваво („Думки“),

і найбільше тепер Федькович спиняється на неповинних діях мілітаризму, отих непомітних, нікому непотрібних і ніким не віджалуваних жертвах війни.

Молод жовняр в домовині мертвий спочиває;
Ні сестричка не голосить, нелька не імліває,
Лиш там свічка воском плаче, а за мев ікони („В церкві“).

Бо „то жовняр, сиротина — хто тужити буде?“ — закінчує свій малюнок Федькович. Правда, за тим одним трупом висупає раз-у-раз ціла зграя розбитих надій, людського лиха та злиднів:

Не впиши, милий брате, — он-де на підлові,
Де кров вмерлому з груди капле в дві дорозі,
Сидять діточок двох, видко свротині,
Головков б'ють до лави, аж ослони сині?
А за тими діточками повдовіла мати
Хвиляє бідну г'олов, ніби хоче спати;
Ні плаче, ні голосить, бо від'ай не може,
Лиш часом, часом йойкне: „Боже, милий Боже!“

(„Трупарня“).

Обставини військового життя і психологія одірваної від рідної сторони людини навівають Федьковичеві такі розкішні поезії, як: „Рекрут“, „Святий вечір“, особливо „Дезертир“, граціозне, повне трагізму оповіданнячко про те, як одбилпсь на жовнярові вістки в дому. Замислився він тяжко, прочитавши „писаннячко дрібнесеньке“:

Ой, ненецька старенька
 Ми піше в одно,
 Що там зима тяженька,
 А їй студено;
 Нема, нема її кому
 Врубати дрівець,
 Бо їй синок, один в дому —
 Цісарський стрілець.

І не видержало враз синієське серце:

І схопився як поломінь,
 Полетів як птак,
 А вітер з ним не йде в догін.
 Бо годі їму так;
 Бо він летить до Матінки
 Старої домів,
 Дрівець її врубатоньки,
 Бв хатку нагрів.

Окремі малюнки горя людського зводить поет в одну загальну картину в гарній поезії „Пречуста Діво, радуйся Маріє“, в якій спокій ясної природи ставиться поруч темної безодні людського бідування. Поет не може зносити всього лиха, що діється кругом його, — проте, каже він —

я маю душу,
 І чути мушу, і дивити мушу,
 Щоб тутки на світі, ах, тутки ся діє.

Це ж загальне, світове лихо добуває йому з грудей розпачливий поклик:

А де ж я піду, де то той притулок
 На світа крузі, бв людей не було?
 На синє море, чи на білі гори?
 І вдовж і на-хрест люде все споролл
 І все лиш люде, люде все та люде!
 Коли вже раз кінець нам буде?

(„Неділя завтра“).

Так само виходять гарно у Федьковйча поезії, на зразок народніх пісень складені, як „Поклін“, „Вечером“ „Сестра“, — і там теж сумовитий настрої поета знаходить собі чудові образи, щирого чуття повні, грації та краси.

Не абп-яким художником виступає і в своїх оповіданнях. Це майстерні малюнки на зразок оповіданнів Марка Вовчка, якого Федькович дуже високо ставив, але зовсім

оригінально скомпоновані вони і незнайні до того світ стануть перед читача. Не дурно ж, прочитавши Федьковичеві оповідання, такий майстер слова, як Тургенєв, писав до Драгоманова: „туть только и бьетъ ключъ живой воды, а все остальное (то-б-то галицьке „обще-русское“ письменство) — либо призракъ, либо трупъ“. І в своїх оповіданнях Федькович малює життя жовнярське та селянське, — найбільш отих гуцулів, яких він перший вивів у літературний світ. „Везталанне закохання“, „Три як рідні брати“, „Люба-згуба“, „Сафат Зінич“, „Побратим“ та інші оповідання талановитого, буковинця повні тієї теплоти сердечної та щирости, що роблять із цих простеньких, безпретенсійних історійок дорогий матеріал для спізнання людської душі. Федькович перший на всю закордонну Україну звернувся безпосередно до народу, черпаючи од його мотиви й зміст для своїх творів, — принаймні кращих, — і цим заняв в історії українського письменства одмітне місце. З закордонних письменників першого Федьковича твори розійшлися по всій Україні (київське видання Драгоманова) і були перекладені навіть, заходами Златовратського, на російську мову.

Осаип-Юрій Федькович.

Та, на жаль, єсть на цьому сонці закордонної України й темні плями. Федьковича закрутила і згубила та рутинність і мертвотність, що були ознакою тогочасного галицького лихоліття. Не тямив своєї ваги та сили ні сам поет, ні тим більш люде, з якими йому доводилось у житті стріватись, то-б-то мало не все закордонне громадянство українське. З Федьковича був, буквально розуміючи, незужитий капітал, що невщипно, але марно розвіювався протягом усього

життя поетового, аж поки зовсім вичерпаєся, до останнього шеляга. В літературній діяльності „буковинського соловія“ мішма стоять — велика талановитість з повним занепадом, оригінальність з безвартним наслідуванням, острій розум з абсолютною безкритичністю, знання реального життя з містичними нахильностями — справжнє поетичне натхнення на градусі, до божевілля близькому . . . Перші твори „буковинського Кобзаря“, справді свіжі й талановиті, були викликали великі надії в Галичині: поета захвалювали, рівняли до Шевченка. Людина малої науки, з досить обмеженим світоглядом і без тієї геніальної інтуїції що слугувала, по всяк час Шевченкові — Федькович сплкується справдити таку високу репутацію, сплкується і . . . починає переспівувати по-рабському Шевченка та самого себе. Занехавши те, до чого справжню мав силу, то-б-то ліричні відгуки на відомі йому обставини і події, надягає він тогу навчителя і пророка:

З'орю свою Буковину,
Як наш Тарас, як мій тато
Научив мене орати;
І віру, любов, надію
Буковиню скрізь посю („Нива“).

Але не лицювала Федьковичеві пишна тога і з-під пера його в'являються такі дивовижні вірші „під Шевченка“, як от „Мертвець“, де читаємо на початку правдиву нісенітницю:

Кохайтесь, чорнобриві,
Та не з умерлими (!).

Вже цілком по-за межі літератури виходять його „дивоглядії“ (драматичні писання), — справді дивоглядні твори, в яких по-між дієвими особами знайдемо навіть . . . образи святих, що промовляють із стін несосвітненні речі. Так само не-літературою одгонять усі оті життя святих, що їх чимало понаписував Федькович, і нарешті. „Пісні жовнярські“, повні такого рутено-австрійського патріотизму та лойяльності, що й трохи не нагадують його ж таки жовнярських малюнків в молодого ніку. Тут Федькович кличе вже до бою й обіцяє цісареві такі перспективи „на враговъ побѣды и одолѣнія“:

А твоїх врагів	І-гі вороги!
Заженем у хлів (!):	Вигнете до ноги!
Нехай собі рохкочуть,	Не велика робота:
Коли всістись (?) не хочуть,	Хлопці вміють колотити!
Коли чорт їх нагрів!	Гура-га! ураги! („До бою“).

Щаслива Австрія може безпечно спати, бо надійного має собі сторожа в тих вірних „тирольцях сходу“, що за всяку ціну хочуть лойяльними бути:

По від Дунаю аж по Збруч,
Від Татрів аж по Сави ключ
Зарув австрійський наш орел:
„Хто край мій буде соковит?“
О орле наш! без нужди будь,
Бо твоя страж єсть руська грудь.

(„Страж Австрії“.)

Це було вже конанная дужого, але несвідомого й неввробленого та недісциплінованого таланта, який в'очевидячки завмірав, зійшовши на такі страшні для талановитої людини ноти, заскочивши в невилазні нетри ідейних суперечностей і там заблукавшись серед містики, ворожбитства, страху перед людьми. Це була жертва не тільки нещасливого свого темпераменту й завичок, але й тієї громадської темноти, безпорадності та байдужості, що панували тоді на закордонній Україні. Дорого, бо ціною власної репутації, заплатив Федькович за гріхи всього громадянства, що не тільки не вміло своїх кращих людей оберігати, а ще само пхало їх на бездоріжжя.

Але заплативши, він проказав иншим стежку, якою власне не треба йти, і даліше покоління галицької інтелігенції, покоління 70-х років, під дужчими вже впливами з України, гперше стало на цілком європейський ґрунт і дає вже продукти письменства, варті цього ймення. З того часу галицький паросток робиться вже органічною частиною єдиного українського письменства, входить до його складовим елементом, якого вже не можна вирізнити з історії літературних течій і напрямів. Коли писання старшої генерації галицьких письменників можна здебільшого без усякої вади для розвитку нашого письменства поминути, коли ймення таких „диктаторів“ на літературному полі Галичини, як Зубрицький, Дідицький, Наумович і ин., можна преспокійно облишити на

здобич бібліографам, бо на розвиток українського письменства не мали вони аж ніякісенького впливу і життя просто обійшло їх, — то твори Івана Франка заповняють одну з краєвих сторінок нашої спільної історії. Поміж цими двома поколіннями середню, переступну, позицію займає покоління 60-х років з Федьковичем на чолі; воно вже твердо стало на національному ґрунті, але мусить ще платити за опортунізм та безпринципність своїх попередників. Цим поколінням ми закінчимо період галицького відродження й далі розглядатимемо вже письменників-галичан поруч українців, не вилучаючи їх окреме. Маючи деякі відмінні в мові та манері, вони духом своїм цілком відповідають вже всьому попередньому розвитку українського письменства і становлять одне кільце в спільній літературній еволюції.

5.

Сприяло цьому, як ми вже знаємо, те, що письменники з України через репресії у себе дома мусіли з своїми працями податись за кордон, щоб хоч на меншій, зате вільнішій частині спільної батьківщини свою творчу діяльність виявляли. Ім самим і разом українському письменству це зробилось питанням „бути, чи не бути“, а певне, що ніяка справді жива істота не згодиться живцем лягати в домовину, не випробувавши всіх заходів, щоб такн задержатись при житті. Репресії погнали українських письменників за кордон і тут вони починають систематично працювати. Вплив цієї праці ближчих стосунків України з Галичиною зараз же виявився на галицькому ґрунті. Насамперед заострив він тут національне писання і, розбивши тутешнє громадянство на два ворожі табори, сприяв національному самовпзначенню без того хитання та уклонів то в один, то в другий бік — то в бік „15-мільйонного народу“, то в бік „літератури для образованного класу“, як було досі. Українські письменники, що у себе дома питання національної природи давно вже вирішили, тут, на галицькому ґрунті, могли ставити його навіть радикальніше, ніж на Україні. Навіть помірковані „южнорусси“ робились на галицькому ґрунті непохитними і

консеквентними українцями. Той самий старої школи опортуніст Максимович, що думав, ніби на Україні не може бути цілої літератури „южно русскимъ языкомъ“, хоч можуть бути поодинокі твори, тією мовою писані — цей самий Максимович рішуче і без жадних компромісів, як ми вже бачили, домагається, щоб галицькі письменники писали тільки народною мовою, бо тільки в цьому й бачив він рятунок для галицьких українців, як нації: „пора языка польскаго, — писав він до Зубрицького, — для нихъ давно прошла, пора великорусскаго языка для нихъ еще не наступила“. Що ж про інших українців говорити, які й на Україні свідомо вже працювали, щоб високо поставити рідно письменство?

І от першим наслідком напливу в Галичину українських праць була глибока внутрішня розколина, що пройшла вертикально по галицькому громадянству й розбила його на дві ворожі частини, що з цього часу не могли вже поєднатись ніколи, не одмовившись од самих підвалин свого існування. По один бік стали прихильники „літератури для образованого класса“, — усі ті, кому смердів мужицький піт „галицької черни“ і кому тепер ясніше став „Владимірській путь“ до Москви; по другий — прихильники рідного народу та його письменства мовою галицького „хлопа“. Так повстали москвофіли й українофіли чи народовці. Власне третьої позиції вже не могло бути, хоч і пробувала була організуватися ще одна група, що взагалі вмивала руки од усяких ширших питаннів і знала тільки „рутенську націю“, однаково одмежуюючись і од України, й од Москви і знати нічого не бажаючи „по-за чорно-жовтими, мовляв Франко, стовпами, що відмежуюють Галичину від Росії“. Але така гебридна позиція вела, очевидно, не до розв'язання справи, а тільки до тимчасового її затушковування, — це була може остання спроба боязко одмахнутись од пекучих питаннів, і як така, зразу ж засуджена була на загибель. Ще в 50-х роках один з галицьких редакторів писав до автора, що згадав у своєму вірші Україну: „не могу в уступі позоставити „Україна“, аби нас не посужано о переморгування в Росією“. Україна в вірша зникла, але, раз почавшись, концепсії на цьому пункті кінця-краю не малі: признавши кому-небудь право чеплятись до „переморгування в Росією“ через

Україну, довелося їй далі йти тим же шляхом. Принаймні тому ж таки обережливому рутенцеві зараз же довелося оминати й слово „Русь“, бо „тос слово нам всегда закидуют“, а замість того писати вже просто — „ми“. „Рутенська“ позиція вела, як бачимо, до повної затрати навіть національного ймення і певна річ, що „рутенці“ не могли існувати й повинні були йти в один, чи в другий з ворожих таборів і — справді таки пішли. Таким чином, систематична праця письменників з України найперше смертельного удару завдала „рутенству“ і зробила його існування неможливим. Далі прийшла черга на москвофільство.

Багато причин склалось на те, щоб на галицькому ґрунті дати поживу цій бридкій квітці народнього лихоліття, і певна річ, що заважила тут не сама панславистична агітація та своскористливі заміри й бажання коштом зради народній справі свої власні „дѣлишки обдѣлать“. Призвела до москвофільства ціла амальгама громадсько-політичних причин: були тут — і утрата серед лойяльних рутенців усяких ілюзій та надій на австрійський уряд, що після короткого роману з „тирольцями сходу“ живцем віддав їх на з'їдень полякам; і бажання знайти потужного оборонця в східньому сусідіві, що імпував своєю показною державною силою; й сподівання, що по погромі 1866 р. під Садовою Австрія розвалиться й, як державний організм, не животітиме. Все це неминуче вело до великого рѳзбрату між галицькими українцями, що мусіли загадувати вперед, рішати про свою майбутню долю й вибрати шляхи для свого національного існування: рѳзбрат вперше заманіфестовано отверто в „Слові“ 1866 р. статтею „Поглядъ на будущнѳсть“, де категорично заявлено про один, од Карпатів до Камчатки, народ, „одинъ языкъ и два выговора“. Правда, од цього виступу характер москвофільства не одминився: нові „русскіє“ по-старому не знали й знати не хотіли справжнього російського життя і письменства,*) прихилились тільки до офіційної Росії, хоч це не

*) Російське життя москвофили малювали як якусь солоденьку пастораль або ідилію. „Отъ якбысьте, — писалось якось у „Науці“ Наумовича, — ваѳхали въ Россію, и якбысьте пустилися въ край глубше, то чѳмъ близше до Москвы, тѳмъ боцатшій народъ и села дуже красні и богатѳ. Хаты великі, wygodнѳ, а що деревяннѳ — то теплѳ, бо тамъ

заважало їм у себе дома бути найсмирнішими рутенцями та чорно-жовтими австрійськими патріотами. Надзвичайна бо, справді, річ: популяризували російське письменство і взагалі правдиві відомості, про Росію давали в Галичині як раз „українофіли“, а надто Драгоманов, яких „москофіли“ раз-у-раз виставляли фанатичними ворогами усього „руссакаго“. Вплив українського письменства й участь письменників з України в галицьких справах сприяли тому, що глибоко схований і затаєний антагонизм виявився нарешті одверто й набрав гостріших форм. Або праворуч ідіть, або ліворуч, а не топчіться на одному місці, удаючи, що йдете разом на обидва боки, — так ніби проказали українські письменники до галичан і всією діяльністю своєю кликали на певно-означений шлях — до народу, до праці на його користь. Демократизм українського письменства прищеплено, таким чином, і в Галичині й насіння його починає прийматись і пробиватись навіть серед клерикально-феодалної ідеології старого рутенства.

Молодь, як і скрізь чуткіша та одзивніша, і тут перша пішла за новим накликом українського письменства. „Вихопившись із школи, — пише згаданий вже В. Барвінський, — збиралася потай миру тиха, молода громада мов у другу школу, щоб почути свого вчителя і батька“... Українське письменство, а найбільш „Кобзарь“ — „це була та друга школа молодого ідеалізму. Звідтіля виходили проповідники Кобзаревих ідей, сміло здіймали свій голос про нові ідеї перед старшими людьми на забавах, празниках, серед народу і серед приснітілих братів і сестер своїх“. „Новий, нечуваний світ отворився нам із „Кобзаря“, — пише другий свідок тих часів, О. Терлецький, — і молоде, свіже, незопсоване серце відразу полюбило його. Зовсім инакшим показався нам тепер мужик. Погорджений і зневажений до недавна, він нараз піднісся на висоту народнього ідеалу і став в очах молодіжжі німим, довготерпеливим мучеником, якого всі били, катували,

красний край и леса достаткомъ и тамъ нема жидовъ, а вся торговля, всѣ мастки суть въ рукахъ народа. Въ хатахъ въ сердинѣ тамъ, такъ якъ у насъ въ панських покояхъ, особливо суть тамъ прекрасні образа виволочовані“. Просто рай, бо в Росії „и вельможи, и сельяне, и солдаты живутъ какъ братья“...

надуживали, а який своєю довговіковою боротьбою за свободу, за віру і правду урятував перед судом історії честь українського імені. Не мужик нам, а ми мужикові повинні були служити; не мужик, а ми заслугоували на погорду і зневагу... Всіх голосна муза великого поета як кліщами тягла до себе і всі ми тоді поробилися гарячими хлопома-нами. Аж дивно згадати, — кінчає Терлецький, — як одна газета і кілька книжечок у короткім часі перевернули ввесь наш світогляд до гори ногами і зробили формальну революцію в наших головах⁴. Під впливом цих нових ідей з'являються серед молоді нові люде, що пробують поновити роботу на народньому полі. Вони починають видавати книги й часописи народньою мовою; замість сном праведним почиших і до народу ворожих „Матиць“ та „Народнього Дому“ засновують „Просвіту“ (1868) й „Товариство імені Шевченка“ (1873), пробують організовано виступити проти старого духу й старої закваски. Звичайно, з першими спробами не скрізь їм щастило, старий дух клерикалізму й феодалізму ще озивається досить часто навіть у молодих своїх супротивників. Так, літературні спроби їхні одна по одній занепадають, і аж журнал „Правда“ (1867—1884) став уже міцніше і на гвердому ґрунті, зробившись на якийсь час єдиним літературним органом про всю Україну; од демократизму одгонить вноді просто козаколюбством та маскарадною манерністю; „Товариство ім. Шевченка“ довгий час не може здобутись ні на яку роботу, а „Просвіта“ — взяти певний тон у своїх виданнях; у громадському житті панацією проти всякого лиха по-старому виставляється проповідь тверезости та моральности разом з наріканнями на „ледачого хлопа“, що „як дати йому землю та лишити самого, то він ляже під грушкою, та й спатиме і нічого не робитиме“, як переказує думки одного визначного народовця Драгоманов. Це важка була спадщина, якої проти волі занадто напозичались у батьків навіть перші народовці в Галичині, що не могли ще до'станку позбутись рутинерства та цвілі. Але головна річ у тому, що н а п р я м вони вибрали правдивий і раніше чи пізніше, а він повинен був їх довести до справжнього демократизму, по дорозі обірвавши й покидавши начеплені на них реп'яхи старого духу й зривавши з молодого покоління дійсних демократів народо-

ців. Сталося це вже в 70-х роках, коли могучий розум Драгоманова поставив перед галицькою молоддю навіть і руба страшну загадку життя — кудю йти і де тії правди шукати?

Не виблискує талантами галицьке письменство цього переступного, більш організаційного часу, та й не могло, як ми бачили, виблискувати серед отого хаосу громадських стосунків та обставин, що мертвили всякий свіжіший почин. усяку думку живішу, заводючи їх у тісні суточки шаблону та манерности, вбиваючи енергію поодиноких людей загальною байдужістю. Тільки дуже великий, геніяльний талант міг би піти навпроти того мертвоючого духу й виїти з боротьби, подужавши його. Менші, як бачили ми на прикладі навіть Федьковича, просто марнували свої сили, часто не даючи собі ради в клубком поплутаних обставин. Згадаємо коротенько письменників, що починали, а часто й кінчали свою літературну діяльність на світанні справжнього життя.

Євген Згарецький (1833—1892), автор поеми „Маруся Богуславка“ й критичних праць, рано зійшов з літературного поля. перейшовши до москвофільства. За ним пішов і Ксенофонт Климкович (1835—1881), визначний публіцист свого часу, що перший спробував був (у „Меті“) дати нарпе теоретичної програма молодого руху. Його програмові статті, як напр. „Становище Русі супроти лядсько-московської боротьби“ (1863 р.) й ин., великий мали вплив на формування національних поглядів серед молоді. Так само і Даніло Тянячківич, що тоді ж писав під псевдонімом Грцицько Бudevоля („Письмо до громад“, 1863 р.), зумів знайти шлях до молодих сердець і послужити заснуванню перших національних організацій у Галичині. Разом з сином Маркіяна, поетом Володимиром Шашкевичем (1839—1885) це були перші народовці на галицькому ґрунті, організатори народніх виданнів і піонери тіснішого єднання всього українського народу на основі єдиної культури.

Федір Заревич (1835—1879) лишив по собі кілька оповіданнів та повістей, між якими за краці вважаються „Хлопська дитина“ (з життя 1848 р.) й „Син опришка“, та драму на сюжет народньої пісні „Боднарівна“. Буковинець Ісидор Воробкевич (1836—1903), відомий під псевдонімом Данило Млака, дав багато ліричних поезій (збірка „Над

Прутом“), балад та поем („Гостинець з Боснії“, „Нечай“, „Мурашка“), оповіданнів („Хто винен?“, „Мість Чорногорця“) та драматичних творів. Брат його Григорій Воробкевич (1838—1884) лишив по собі кілька історичних дум („Берестечко“). Корнило Устиянович (1839—1903) придбав був між земляками славу місцевого Шекспира своїми трагедіями на історичні теми („Олег Святославович Овруцький“, „Ярополк“), але було б до правди ближше бачити в його наслідника псевдокласиків, що щире чуття й натхнення заступив холодною, надутою декламацією. Кращі за драми його поезії; спомини з пережитого — „М. Ө. Раєвський і російський панславизм“ (1884) дають чимало цікавих документів з того панславистичного запаморочення, на яке не сам автор тільки переболів у Галичині. Василь Ільницький (1823—1895) надрукував чимало оповіданнів та подорожніх згадок.

Цікаву літературну постать уявляє з себе Паялин Свенцицький (Павло Свій, 1841—1876), польський хлопець, що емігрував в Україну. Оселившись у Галичині, Свенцицький видавав журнал „Siolo“, присвячений українським справам, писав по-українському повість й поезії („Байки“), драматичні твори й наукові розвідки. Його ентузіастична праця „Вік XIX в діях літератури української“ належить до перших оглядів нашого письменства.

Анатоль Вахнянин (1841—1907), перший голова „Прогресу“, композитор і політичний діяч, рідко звертався до красивого письменства; з белетристичних його творів визначаються: „Три недолі“, „Жінщина“, „Отець Александр“; цікаві його спомини, написані вже на схилі віку. До того ж покоління галицьких діячів належать: Євген Желєхівський (1844—1885), редактор українсько-німецького словаря; Омелян Партицький (1840—1895), автор кількох літературно-критичних праць („Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка“, то-що) та редактор багатьох виданнів („Зоря“); Омелян Огоновський (1833—1894), автор великої й фактичним матеріалом цінної „Історії літератури руської“, про яку була вже у нас на своїм місці згадка; Юліян Романчук (народ. 1842), опісля редактор популярної „Батьківщини“, а останніми часами бібліотеки українських класиків,

що під назвою „Руська письменність“ видає тепер „Просвіта“; Олександр Барвінський (народ. 1847 р.), автор кількох історично-літературних праць, між иншим шкільного огляду історії українського письменства, редактор „Правди“ з 1888 р. й багатьох інших виданнів; надруковані р. 1912—1913 Барвінського „Спомини з мого життя“ дають чимало цікавих фактів з історії національного руху в Галичині. Деякі праці літературні дали Олександр Борковський, пізніше редактор „Зорі“, та Іван Верхратський, найбільш відомий філологічними дослідями.

Надто замітною літературною постаттю серед цього покоління був Володимир Барвінський (1850—1883), жвавий публіцист, осадчий часопису „Діло“ (1880), ініціатор народніх віч у Галичині (перше одбулося р. 1880), енергійна, ворушкя, працьовита людина. З белетристичних творів Барвінського (псевд. Василь Барвінок) чималу свого часу популярність мали оповідання; „Скошений цвіт“, „Сонні мари молодого питомця“ і „Безталанне сватання“. Правда, і в оповіданнях виступав автор більш публіцистом, ніж художником, але для того часу вони безперечно давали цінні спостереження з життя. Це чи не перша у наших закордонних земляків спроба зафотографувати ті громадські течії, що проходили по галицькому ґрунті. Значний також слід по собі лишив талановитий публіцист і економіст Володимир Навроцький (1847—1882), якого діяльніст так само перепинила дочасна смерть. Гострий критичний розум Навроцького й аналітичний талант спричинились до того, що його праці зробились немов би практичною школою для нового покоління. Деякі з тих праць, напр. „Що нас коштує проінація“ й особливо „Руська народність в школах галицьких“, і досі не стратили своєї ваги завдяки доброму методові й багатому фактичному матеріялу. Вол. Барвінського, а ще більше Навроцького можна вважати за провістників того напрямку, що поєднав духові інтереси українців і галичан в одному спільному письменстві.

Таким чином — ще раз зазначимо — літературний сепаратизм Галичини од України скінчився в 60-х роках і з того часу зв'язки між цими поділеними кордонем частками єдиної землі української міцнішають, не вважаючи на тяжкі обста-

вини того єднання. Спершу несміливо, потім — у 70-х роках — голосніше думають ідеї літературної спільності й провадиться практично спільна робота, аж поки, після 1876 р., за малим не вся літературна продукція була вже перенесена до Галичини. „Виганяй природу в двері — вона влетить у вікно“. Галичина зробилась вікном про цілу Україну, звідти доходили сюди звістки про національні здобутки й окриляли надіями на кращі часи. І таку історичну роль справляла Галичина неподільно до 1906 р., а великою мірою й потім, до самого початку світової війни року 1914.

Література.

- Огоновський О. — Історія літератури русков, ч. II, в. I і 2, ч. III, в. 1, ч. IV. Львів 1889—1894.
- Левницький І. Е. — Галицько-руська бібліографія за р. 1772—1800. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 52.
- Ефремов С. — Изъ історіи возрожденія Галичини. „Голосъ Минушаго“, 1915, II, IV, IX.
- Ефремов С. — Въ полосѣ апатій и востоя. „Голосъ Минушаго“, 1916, VII—VIII.
- Ефремов С. — Галичина в началѣ конституціонной еры. Ibid 1917, IX—X.
- Франко Ів. — Матеріяли до культурної історії Галицької Руси XVIII і XIX в. Львів, 1902.
- Драгоманов М. — Про гал.-руське письменство. Передне слово до „Повістей Федьковича“. Київ, 1876.
- Драгоманов М. — Русскіе въ Галицѣ. „Полит. соч.“, т. I. Москва, 1908.
- Драгоманов М. — Літературное движеніе въ Галиціи. Ibid.
- Драгоманов М. — Літературно-общественныя партіи въ Галиціи. Ibid.
- Коцовський В. — Оглядъ національной працѣ галицкихъ русиновъ. „Зоря“, 1887.
- Заневич І. (Терлецький О.) — Літературні стремління галицьких Русинів 1772—1876 р. „Житє і Слово“, т. I—IV; частину видано окреме. під заголовком: „Знесення панщини в Галичині“ Львів, 1896.
- Возняк М. — Просвітні змагання галицьких українців в 19 в. Львів, 1912.
- Гнатюк В. — Національне відродженіе австро-угорських українців. Відень, 1916.
- Терлецький О. — Галицько-руське письменство 1849—1865 р. „Л.-Н. Вістник“, 1903, VI—XII.
- Верхратський І. — в перших літ народоєдця (1861—1866). „Записки Н. М. ім Шевченка“, т. 124.

- Павлик М. — Про русько-українські народні читальні. Львів, 1887.
- Студинський К. — Причинки до історії культурного життя Галицької Русі в літах 1833—47. Передмови до „Кореспонденції Я. Головацького“, два томи. Львів, 1909 і 1905.
- Студинський К. — З кореспонденції Д. Зубрицького. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 43.
- Тершаковець М. — Матеріали й замітки до історії національного відродження Галицької Русі. Львів, 1907.
- Тершаковець М. — Галицько-руське літературне відродження. Львів, 1908.
- Свйнцицький П. — Матеріали по історії возрожденія Карпатской Русі, ч. I—II Львів, 1906—1909.
- Свйнцицький П. — Обзорь сношеній Карпатской Русі съ Россіей в 1-ю полов. XIX в. „Изд. Академіи Наукъ“, 1906, XI, 3.
- Вовняк М. — Епізоди культурних зносив Галицької й російської України. „Записки У. Н. Т. в Києві“, т. 13; „Філологічний збірник пам'яті К. Михальчука“. Київ, 1915.
- Студинський К. — Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846. „Записки Н. Т. ім. III-ка“, т. 80 і 82.
- Тершаковець М. — Відносини Копітара до гал.-українського письменства Ibid. т. 94 і 95.
- Маковой О. — Три галицькі граматки. Ibid., т. 51 і 54.
- Вовняк М. — Студії над гал.-українськими граматками. Ibid., т. 89—91 93—95.
- Оншкевич О. — Руска бібліотека, т. III. З передмовою В. Коцовського. Львів, 1884.
- Твори М. Шашкевича, Я. Головацького, Н. Устияновича і А. Могильницького. „Руска письменність“, т. III. Львів, 1906.
- Огоновський О. — М. Шашкевич, його жите і письма. Львів, 1886.
- Коцовський В. — Жите і значінне М. Шашкевича. Львів, 1886.
- Коцовський В. — Пам'яті М. Шашкевича. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 3.
- Тершаковець М. — До життєписи М. Шашкевича. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“ т. 103—106.
- Тершаковець М. — Причинки до студій над М. Шашкевичем. „Науковий Збірник“, Львів, 1906.
- Студинський К. — Генева поетичних творів М. Шашкевича. Львів, 1909.
- Ярема Я. — М. Шашкевич, як лірик-поет. Тернопіль, 1911.
- Я. Г(оловацький). — Судьба одного гал.-русского ученого (про Вагилевича). Кіевская Старина“, 1883, VII.
- Франко Ів. — До біографії І. Вагилевича. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 79.
- Свенцицький І. — Ів. Вагилевич, як проповідник. Ibid., т. 84.
- Науменко В. — листи Головацького до Максимовича та Лукашевича „Укр. О. Збірник“ т. I. Москва, 1915.

- Возняк М. — До внясення національних поглядів Я. Головацького. „Записки Н. М. ім. Шевченка“, т. 121.
- Русинів в 1847 году. „Основа“, 1862, IV.
- Созанський І. — Участь русинів у слов'янському конгресі в Празі. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 72.
- Франко Ів. — Панщина і її скасування в 1848 р. Львів, 1912.
- Тишинська Е. — Погодин і Зубрицький. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 110.
- Франко І в. — Іван Гушалевиц. „Л. Н. Вістник“, 1903, VIII, IX, XI.
- Франко І в. — О. Антія Петрушевиц. Ibid., 1901, III.
- Франко І в. — Із історії москвофільського письменства в Галичині (про Наумовича). Ibid., 1899, X—XI.
- Франко І в. — Двоязычність і дволичність. Ibid. 1905, VI.
- Созанський І. — Олександр Духнович, угороруський автор народних учебників і публіцист. Львів 1908.
- Созанський І. — Поетична творчість О. Духновича. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 86.
- Устиянович К. — М. Ф. Раєвський і російський панславизм. Львів 1884.
- Возняк М. — З-за редакційних куліс Віденського Вістника та „Зорі Галицької“. Записки Н. Т. ім. Шевченка“ т. 107.
- Возняк М. — З зарання української преси в Галичині. Ibid., т. 111.
- Франко І в. — Азбучний спір в 1859 р. Ibid., т. 114—116.
- Писання О. Ю. Федьковича. Перше нове і критичне видання, чотри томи Львів, 1901—1910.
- Колесса О. — Юрій Косован, Федькович. „Зоря“ 1893.
- Барвінський О. — Огляд життя і творів О. Федьковича. „Ватра“. Стрий, 1887.
- Заклинський Р. — Спомини про Федьковича. „Л.-Н. Вістник“, 1901, I—II.
- Заклинський Р. — За слідами Федьковича. Ibid., 1903, IX і XII.
- Маконой О. — Життєпис О. Ю. Гордіяського-Федьковича. Львів, 1911.
- Данько М. — Баянъ Букованской Украины. „Укр. Жизнь“, 1914, V—VI.
- Євшан М. — Федькович в світлі нових матеріалів. „Л.-Н. Вістник“, 1911, IX.
- Твори Л. — Глібола, К. Клямковича, В. Шашкевича. „Руска письменність“ т. VII. Львів, 1911.
- Воробкевич І. Твори т. 1 і 2. „Руска письменність“, т. XII. Львів, 1903—1911.
- Радзкевич І. — Павлин Свенцицький. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 101—103.
- Барвінський О. — Спомини я моего життя. Львів, 1912—1913.
- Терлецький О. — Згадки про життя В. Навроцького. Предмова до Творів Навроцького, т. I. Львів, 1884.
- Споминки про життя і діяльність Вол. Барвінського. Львів, 1884.
- Копач І. — Ом. Партицький. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 5.
- Кокорудз І. — Проф. О. Огоноєвський. Ibid.
- Макарушка О. — О. Омелян Огоноєвський, його життя і діяльність. Львів, 1895.

- Чернышевскій Н. Г. — Національная безтактность. Сочиненія, т. VIII. СПб. 1906.
- Объ отношеніи русиновъ къ сосѣдямъ. „Основа“, 1882, V.
- Драгомановъ М. — Австро-руські спомини. Львів, 1889—92.
- Конисскій А. Я. — Просвѣщеніе въ Галицкой Русси. „Русская Мысль“, 1891, V.
- Василевскій Л. — Современная Галиція. СПб. 1900.
- Пыпинъ А. Н. — Особый русскій языкъ. „Вѣстникъ Европы“, 1888, XI. Переклад у „Правді“ 1889.
- Терлецкій О. — Москвофилы й народовці в 70-х роках. Львів 1902.
- Франко Ів. — Стара Русь. „Л.-Н. Вістник“, 1906, VI—VII, IX—XII.
- Антоновичъ В. — Къ вопросу о гал.-русской литературѣ. „Кіевская Старина“ 1900, III.
- Смаль-Стоцькій Ст. — Буковинська Русь. Чернівці, 1897.
- Терлецкій В. — Угорская Русь. Кіїв, 1875.
- Лукич В. — Угорська Русь. „Ватра“, Стрий. 1887.
- Д. Д. — Угорська Русь. Кіїв, 1914.
- Ганейко В. — Національні відносини Галичини. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 84.
- Грушевскій М. — Къ польско-украинскимъ отношеніямъ Галиціи. „Освобожденіе Россіи и укр. вопросъ“. СПб. 1907.
- Ловинскій М. — Галичина в життю України. Відень, 1916.
- Галичина, Буковина и Угорская Русь. Составлено сотрудниками журнала „Украинская Жизнь“. Москва, 1915.
- Томашівський С. — Галичина. Політично-історичний нарис. Відень, 1915.
- Ярлявчъ Ан. — Галичина въ ея прошломъ и настоящемъ. Москва, 1915.
- Ефремовъ С. — На перепутьи. „Русскія Записки“, 1914, II (декабрь).
- Лозинскій М. — Утворення українського коронного краю въ Галичині. Відень, 1915.
- Левицкій П. Е. — Галицко-русская библиографія XIX ст. съ уясненіемъ изданій, появившихся въ Угорщинѣ и Буковинѣ. Два тома. Львів, 1888—18.5.
-

Розділ XII.

70-ті роки.

Нова праця. — Акт 1876 р. і його наслідки. — Драгоманов. — Старичків. — Кропивницький — Тобілевич (Карпенко-Карий). — Ів. Левницький-Нечуй. — П. Мирний. — Франко. — Інші письменники 70-х років. — Загальний погляд на 70-ті роки. — Література.

1.

Репресії, що спіткали українство в Росії після короткого періоду куценької волі на початку 60-х років, мали зеленезні наслідки для всього українського руху і з принципіального боку були навіть тяжчі за розгром 1847 р. Тоді заборони стояли більш на особистому ґрунті, хоча усіх визначніших письменників зачепили; заходи Валуєва мають цілком вже принципіальний характер і торкаються усього письменства, у якого виривано з-під ніг ґрунт для розвитку. Не диво, що циркуляр 1863 р. мов обухом ударив українських письменників, давши початок новому антрактові в історії українства; були роки, напр. 1866-й коли в Росії не з'являлось жадної українською мовою книги. Одні з українських діячів замовкають, другі тим часом випробовують ґрунт у Галичині. Так минає ціле десятиліття, поки, на початку 70-х років, українство знов одживає, з'осередившись цим разом вже в Києві.

Першою ознакою нових часів була надзвичайно інтенсивна наукова робота, що положила міцні підвалини українознавства. Як згадано вже, ціла громадка визначних наукових сил (Антонович, Драгоманов, Житецький, Кістяківський, Михальчук, Русов, Чубинський і ин.) гуртуються коло „Юго-западного отдѣла“ географічного товариства; українознавство (історія, філологія й етнографія) в працях кївської школи

не тільки збирає силу сирового матеріялу, але й дає зразки оброблення його відповідно до нових наукових методів. За наукою пішли й інші прояви українського руху. В сфері музики з'являється перший серйозний композитор — Микола Лисенко; художнє письменство збагатилося на такі сили, як Старицький, Левицький. Мирний, а в Галичині Франко; у Києві й разом на степовій Україні починаються зародки театру, якого піонерами були Старицький, Кропивницький та Ів. Тобілевич; зростає й популярно-просвітня література працею М. Комарова та ин. Наперекір репресіям український рух шириться і в силу вбивається письменство.

Це не могло не звернути на себе уваги офіціальних сфер і тих охочих людей, які раз-у-раз гукають на гвалт, коли на очах у них діється „нарушеніє порядку“. Один із таких охочекомонників, М. Юзефович, колишній приятель Костомарова, якого видав потім жандармам, хоч у 60-х роках і знов загравав з українством, перший подав р. 1876 по начальству „докладную записку“, повну нісенітниць та обмовних вигадок на „Юго-западный отдѣлъ“, на окремих його членів, як Драгоманов, та на весь український рух. Сучасне українство, як писав Юзефович, „єсть ничто иное, какъ попытка, которой маскируется чистѣйшій соціализмъ пли, вѣрнѣе, чистѣйшая демагогія“. За лаштунками адміністративних органів одбуваються якісь тасмичі наради, слідства з приводу „превзятаго“ розповсюдження книжок, які хоч і „разрѣшены къ печатанію цензурою и по содержанию не имѣють анти-правительственнаго характера“, але — українською мовою писані. З царського наказу складено „особое совѣщаніє“, щоб обміркувати українську небезпеку (міністри Тимашев і Толстой, шеф жандармів Потанов і „тайный совѣтникъ“ Юзефович). Розглянувши згаданий донос Юзефовича, „совѣщаніє“ прийшло, певна річ, до висновків, що „вся литературная дѣятельность такъ называемыхъ украинофиловъ должна быть отнесена къ прикритому только благовидными формами посягательству на государственное единство и цѣлость Россіи“ і що „центръ этой преступной дѣятельности находится въ настоящее время къ Кіеву“, Корінь крамоли знайдено, долю українського письменства впрішено. Того ж самого року, коли Росія лагодилась турецьких слов'ян визволяти, у німецькому

Емсі підписано указ, що засуджував на смерть письменство одного з найбільших слов'янських народів у Росії. Ось текст цього надзвичайного документа.

Государь Императоръ въ $19/30$ день минушого мая Высочайше повелѣтъ соизволилъ:

1) не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати какихъ бы то ни было книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малорусскомъ нарѣчїи;

2) печатаніе и заданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ же нарѣчїи воспретить, за исключеніемъ лишь: а) историческихъ документовъ и памятниконъ и б) произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниконъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ; въ произведеніяхъ же изящной словесности не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобы разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописей въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати;

3) воспретить также различныя сценяческія представленія и чтенія на малорусскомъ нарѣчїи, а равно и печатаніе на такомъ же текстовъ къ музыкальнымъ нотамъ.

Рівняючи до попередніх репресій, бачимо тут ще ступінь уперед: курс взято твердо й категорично, без жадних ваганнів. Коли Валуєвський циркуляр не кидав місця для путящої народньої книжки, то акт 1876 р. („lex Josephoviana“) ставив хреста над українським письменством взагалі, не милуючи ні театра, ні навіть пісень („текстовъ къ музыкальнымъ (!) нотамъ“) Пригадується Петрів наказ 1720 р. оте „вновь книгъ никакихъ не печатать“, хоча творці указу 1876 р. певне й не відали, якого знаменитого попередника мають... Отже цим разом практика ще зсунула й без того тісні межі дозволеного, то-б-то самої белетристики, і прибила ті спроби української роботи, які так гарно починалися в Києві, і вже тепер рішуче перекинула центр українського культурного життя за кордон, куди р. 1876 виїхав і один з найбільших діячів українських, Драгоманов. Проте не справдилсь ані трохи ті надії, що покладала на свій заборонний акт бюрократія. Сила бумажних заборон і сила життя стрілися віч-на-віч і... не треба говорити, де сталась кінець-кінцем перемога.

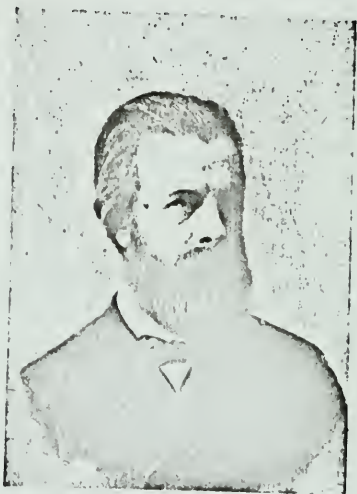
Письменники, що розпочали свою літературну діяльність після 1863 року, вже зовсім инакше ставляться до обставин, ніж їхні попередники. Коли в старовину який-небудь Корсун міг тішитися, що українцям „співать пісні про коляшине не забороняють“; коли навіть де-хто з Кирило-мефодієвських братчиків міг на початку нового царювання голубити надії на нейтральну принаймні позицію влади до українства, то 1863 рік усяким ілюзіям повинен був покласти край. Указ 1876 р. вже не був такою несподіванкою, як попередні репресії: цього раз-у-раз можна вже було сподіватись і на це треба було готовим бути. Може через те й наслідки нової заборони були не зовсім ті, яких сподівались автори того дивовижного документа. Практика ще раз довела, що найсуворіші репресії нічого не вдіють, коли життєві причини викликали й підсплюють громадський рух, що взагалі „идеи на штыки не улавливаются“... І після першого, досить короткого моменту пригнічення вже найближче по 1876 році п'ятиліття робиться свідком нового зросту української ідеї. Нічого, окрім протесту та опозиції, система репресій не витворила. Правда, частина „українофілів“, серед якої перед вів тепер Костомаров, старанно уникала всякого протесту, замикаючись у рямці „літератури для домашнього обихода“ та викидаючи прапор „безполітичної культури“, що апогея дійшла опісля вже, в 80-х роках. Але репресії зовсім не розбірали „безполітичної культури“ од „політичної“ і власне на культурні заходи й падали найбільшою вагою, бо вони видніші були й легше їх було дістати. Та й самі заборони, дістаючи, напр., „Де-що про світ божий“ і такі інші од політики величезної дистанції речі, сами підказували висновки і протверезили більш тямущі голови од усяких марних сподіванок. Принципи „безполітичної культури“, окрім окремих гуртків, не здобув на Україні широкої популярности. Зате в письменстві цього часу знайдемо вже неприхований протест проти політичного, соціального, економічного й національного гніту. Йдучи щодо перших трьох домаганнів поруч усієї поступової громади, українське письменство особливо висовує національний момент, розробляючи його на основі традиційного федералізму. Не маючи змоги працювати у себе дома, українські письменники переносять, як знаємо, діяльність свою за кордон і там, по-

за межами цензурного догляду, розвивають сміливість думки, привчаються становити питання виразно, не маючи потреби в „азоповскомъ языкѣ“. Народ, праця на його користь, досліди над його життям і слугування його інтересам — усе голосніше брешуть в українському письменстві; елемент протесту проти всякого поневолення стає могучим окликом літератури й надає їй, поруч художньої цінні, ще й величезної громадської ваги й інтересу. Репресії стали тут замість того маяка, що не підпускав українських діячів до рифів та мілзвни офіціалщини й направляв письменство на вільні й широкі простори протесту проти поневолення. Духовим батьком і привідцею цього нового, протестантського й політичного раг excellence, руху був Драгоманов.

2.

Михайло Драгоманов (1841—1895) був характерним продуктом нових часів, по-Шевченкової вже доби. Визначний учений, ніколи він не міг замкнутися в рамках чисто наукової роботи й коли йому дорікали, що він за біжучими справами нехтує свою спеціальність, історію, то він відповідав, що йому більш до душі творити історію, — і він дійсно творив її, творив не кабінетним робом, а як діяльний учасник і борець за ті форми життя, які вважав за єдино розумні й справедливі. Людина глибокого творчого розуму, Драгоманов із добутоків українського руху та з основ сучасної науки зумів скласти широкий і цільний світогляд і прикласти його до рідного ґрунту, на йому шукаючи підстав для практичної діяльності. Він сам ставив себе в зв'язок із попереднім українським рухом. „Коли я претендую на що-небудь, — писав Драгоманов у своїй відповіді на ювілейні привітання, — то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-мефодієвські і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів у наші молоді часи, в 60-ті й 70-ті роки, — звісно, з одніми, котрі принесла всесвітня наука і політика в новіші часи“. Але заснувавши свій світогляд на демократичному федералізмі братчиків, Драгоманов підшив ті основи новітніми

здобутками європейської соціальної науки й витворив програму українства, як широкого громадського руху, всіма сторонами зв'язаного зо вселюдським поступом. Широко освічений, з глибоким критичним апаратом та не абияким публіцистичним хистом, Драгоманов щасливо поєднав український федералізм із новітніми ідеями західно-європейського соціалізму. Тим то, ставлячи перед собою широко-людський ідеал — вільної з кожного погляду і всіма сторонами особи людської, він простував до того ідеалу українським шляхом і найбільш працював для свого рідного краю. Шлях до незалежності й волі особи людської йшов для Драгоманова через політичну волю, а ця остання в його світогляді невідлучно зв'язувалася з волею народів, з федералістичним ладом у державному житті. В принципі і в далекій перспективі це був анархист Прудонівського типу, але на практиці він завжди залишався державником, та разом і протестантом проти сучасних форм централізованої держави. Державний централізм взагалі ледві чи мав коли-небудь більшого ворога, як

Михайло Драгоманов.

Драгоманов, що бачив у централізації чи не найгірше лихо сучасного державно-громадського ладу. От через віщо, вимагаючи волі і простору для кожної особи, для місцевих елементів, спинився він на національності, як на натуральному антагоністові центротяжного процесу. Як у принципі бувши анархистом, на практиці Драгоманов залишався державником, — так само, стоячи принципіально на космополітичному ґрунті, він практично не переставав бути націоналістом у найкращім цього слова розумінні. За підставу до всієї своєї діяльності узяв він дійсні інтереси й потреби на-

роду, то-б-то трудящих класів, що вимагали в державному житті широкої децентралізації, і через те не розплився, з одного боку, в безкрайньому морі абстрактного космополітизму, як і не замкнувся, з другого у вузькі межі формального доктринерського націоналізму. „Космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і в формах культурної праці“, — така була улюблена формула Драгоманова, якою він гармонічно сднав загальнолюдські й національні потреби свого рідного краю. „Чи вмітимуть, — писав він, — наші письменні люде вхопитись за край тієї нитки, що тягнеться сам по собі в нашому мужицтві, чи вмітимуть прив'язати до нього й те, що виплела за XVIII—XIX ст. думка людей, котрих історія не переривалась, і звести в темноті й на-самоті виплетену нитку — иноді більш бажання, ніж ясної думки — нашого мужицтва з великою сіткою наукових і громадських думок європейських людей — ось у чому тепер все діло для письменних людей на нашій Україні. Ось де для них — чи жити, чи помірати“ (Передне слово до „Громади“). І сам Драгоманов найбільш побивався, щоб ізнайти ту нитку демократичного руху в нашому минулому й приточити її до всеєвропейського поступу, вивести Україну перед очі цивілізованого світу. Драгоманов першим був з тих, хто обернувся з українськими справами до Європи (протест на літературному конгресі в Парижі проти заборони 1876 р., систематичне освітлювання української справи в європейській пресі, розділ про Україну в географії Е. Реклю), як і на Україну він же таки прорубав вікно просто з Європи, раз-у-раз умовляючи своїх земляків черпати ідеї просто в перших рук, а не через посередників.

Та бувши „європейцем української нації“, „западником“ у найкращім розумінні слова й консеквентним космополітом що-до мети своєї праці, Драгоманов так само був консеквентним націоналістом що-до форм її способів. Не вважаючи на принципіальний космополітизм, або — краще — через широту свого космополітизму, він був серед перших діячів на Україні, що почали в школі вчити й наукові твори писати українською мовою. „Письменні люде мусять усі свої сили приложити, щоб не було простого і не простого народу, щоб народ увесь став вольним та багатим, щоб учити його

тільки тому, що показує розум та правдива наука, щоб писати про все як можна зрозумілою простому народові мовою“ („Галицько-руське письменство“) — ось як ставив Драгоманов питання про форми й способи національної праці. І тут він ішов просто до таких висновків, що й тепер де-кому здаються занадто сміливими. „Кожний чоловік виїшовший з України, кожна копійка потрачена не на українську справу, кожне слово сказане не по-українському — єсть видаток з української мужицької скарбниці, видаток, котрий при теперішніх порядках не звернеться в неї ні звідки“ (Переднє слово до „Громачи“). Не зразу став Драгоманов на такий позиції, — до 1876 р. він пережив, як зараз побачимо, досить складну еволюцію в своїх поглядах, — але став твердо. Українська справа для його тісно була зв'язана з працею на користь трудящого люду, свідоме українство — з соціалізмом, громадівством на його термінології. „Коли українець, котрий не став громадівцем, показує тільки, що він не додумавсь або не довчився до кінця, — тако ж само й громадівець на Україні, котрий не пристав до українців, теж не довчивсь, не додумавсь до кінця, не поборов у собі пана, чиновника“ (ibid). Логичний, до краю додуманий демократизм був основною ідеєю Драгоманова, яку скрізь і завжди прикладав він до людського життя і стосунків.

У справах державного ладу виступав Драгоманов не менш консеквентним федералістом і супротивняком державного централізму, маючи в ідеалі „безначальну“ вільну спілку незалежних громад людських. „Всякий українець і не-українець мусить, — на думку Драгоманова, — розуміти, що він просто служить неволі цілої великої країни й усякому обдиранню — і кишені й розуму великої людської породи, коли по волі чи по неволі, ділом чи безділлям підпіра й продовжує наслідки тієї неволі й централізації“. „Ми думаємо, — пише він далі, — що українцям замість того, щоб рватися заложити свою державу або які-небудь дуалізми, напр. як угорський в Цісарщині, ліпше старатись розбавляти усяку державну силу й прямувати до волі красвої й громадської вкупі з усіма иншими країнами й громадами. От через те українцям найліпше виступати з думками не стільки національними, скільки автономними й федеральними, до

котрих пристане завжди багато людей і з других країв і пород. В кінці всього, — підкреслює наш письменник, — тільки автономія самих дрібних куп людських може помирити всі теперішні сварки між породами людськими“ (ibid.).

Такі висловляв думки в своїх творах Драгоманов, — думки, як сам він коротенько сформулював, „про союзну спільність (федералізм) людей нашої породи з сусідами близькими й дальшими, про вільність особи в усьому житті товариському, про громадівство (соціалізм) в справах господарських, про розумність (раціоналізм) і дійсність (реалізм) в справах науки й умілости („Листок Громади“ 1878, 1). Розробляв і доводив оці думки Драгоманов у цій низці дуже цікавих, на факти й на висновки багатьох публіцистичних праць, як „Восточная полатика Германії и обрусеніє“, „Передне слово до „Громади“, „Україна і центри“, „Вільна спілка“, „Историческая Польша и великорусская демократія“, „Чудацькі думки про українську національну справу“, „Листи на Наддніпрянську Україну“ й сила дрібніших статей і зам'ток. Для нас тепер найбільш цікаво буде спинитись на тих працях Драгоманова, в яких він висловлював свої погляди на літературу взагалі і на ролю української літератури з'особна. Бо хоч Драгоманов за літературного критика виступав спорадично й випадково, та проте ж і в цій сфері дав чимало такого, що свого часу мало велику вагу для нашого письменства й керувало письменниками. до чого дослухались сучасники.

Згадано вже, що в справах мистецтва Драгоманов стояв на позиції дійсности, то-б-то реалізму. Мотивувати цей пункт детально він, очевидно, не вважав за потрібне, бо в тих часах на Україні було це загальною думкою. Характерно для Драгоманова інше, а саме — що реалізм у письменстві та завдання його служили потребам народніх мас виставляє Драгоманов за найдужчий аргумент в оборонному арсеналі українського письменства. Він просто становить як дійсний факт, що „ті ж самі причини, що викликали великоруську поезію й беллетристику, т. є. демократизм і реалізм, викликали й українську“ („Література російська, великоруська, українська й галицька“). Про так зване „общерусское“ письменство Драгоманов тієї був думки, що на Україні воно „не може задо-

вольности усіх і в усякій потребі. І досі письменство це і його мова зостається панською . . . Чи добре ж діло піддержувати, щоб на Україні жило як би два народи — панський та мужицький? — запитує Драгоманов і, розгортаючи перед інтелігенцією повинність служити народові своїм розумом і наукою, каже, що цього „не може бути без книг про народ, для народу та народньою мовою писаних“ („Галицько-руське письменство“). Українське письменство для його — спосіб „пізнати свою країну й породу і приченитись до всесвітніх думок і інтересів . . . служити всесвітнім інтересам на українській ниві“ („Шевченко, українофіли й соціалізм“). Власне, як згадувалося вже, Драгоманов і сам перейшов досить довгу й характерну еволюцію в своїх поглядах на українське письменство, і рік 1876-й стоїть граничним стовпом між його початковими, скажу так — „українофильськими“ поглядами й пізнішими, щиро вже українськими. В своїх перших працях, як „Русскіє въ Галиціи“, „Литературное движеніе въ Галиціи“ й особливо в серії статтів, під псевдонімом Українець друкованих у „Правді“ — „Література російська, великоруська, українська й галицька“, стоїть автор ще на українофильському становищі. Українське письменство, нарівні з новішим (після Гоголя) письменством у самих великоросів, було тоді для його тільки частиною російського, — того що „малює життя передової меншости так званої образованої громади“, — погляд, що нагадує ніби ту „літературу для домашняго обихода“, якою пекли українцям очі слов'янофіли на початку 60-х років і яку згодом прийняли й поміркованіші українці, як Костомаров. Правда, Драгоманов і тут ставить справу ширше, бо самий отой „домашній обиходъ“, на його думку, „обніма собою досить широку систему ідей, котрі роблять мабуть чи не основне й у літературі повисших класів“ („Література“ . . .*). „Прогрес української літератури звизу вгору“

*) Цікаво оту широку програму народо-просвітньої літератури („популярної енциклопедії по системі позитивизму“), яку Драгоманов зачеркнув у цій праці („Література“ . . . стор. 33—39 нарізного видання у Львові 1874 р.), порівняти з відповідною програмою Костомарова („О преподаваніи на южно-русскомъ языкѣ“, Основа, 18 2 V). З порівняння цього наочно встает той величезний простір, що за малий час пройшло українство.

— от що мав на меті Драгоманов, викладаючи такий шлях спроквільного розвитку письменства, натуральний, на його думку, для „плебейських“ націй. „Коли б нам пощастило, — писав він згодом, — виробити літературу строго мужицьку по мові, посвячену інтересам найбільшої маси людности нашого краю, тепер соціально-найнизшої, а в той же час літературу одушевлену найвищими ідеалами європейської цивілізації — тоді б ми появили щось дійсно оригінального серед культурного світа, — такого, що про нього і той світ заговорив би“ („Листи на Наддніпрянську Україну“). Згодом сам Драгоманов не обстоюватиме за теорію „літератури для домашняго обихода“ навіть у такому широкому масштабі, але погляд на службову роль письменства лишивсь у його без одмінн. „Мова, — писав він в одній з останніх праць, — не святоц, не пан люднин, народа, а слуга його. Література мусить нести в маси народа просвіту як найлекшим способом. Для того мова літературна мусить бути як найбліжча до народньої“ („Чудацькі думки“...)

Виходячи з такого погляду, Драгоманов ще в 70-х роках зважився в Галичині на сміливий експеримент, що дав блискучі результати. Розумію його листи до редакції „рутенського“ журналу „Друг“, писані з педагогичного наміслу російською мовою, якими він ціле покоління галичан, у тому числі Франка, Павлика й інших, одвернув од безнадійного „рутенства“ й вивів на широке поле щиро-людської праці на українському ґрунті. Без жалю, жадного пункту не минаючи, бичує він у тих листах вузькоглядство й цвіль галицького „рутенства“; користуючися з москвофільських симпатій своєї аудиторії, показує їй на справді демократичну, „хлопоманську“, нову літературу російську, кличе до народу — свого рідного народу й робить цим цілий переворот у світогляді своїх молодих кореспондентів. Вони пробували були спершу обороняти свої позиції, роблячи примітки до листів Драгоманова; та де далі полемка з їхнього боку робиться млявішою, приміток меншає і . . . незабаром „Друг“ дає почин справді вже демократичному напрямку в Галичині, Це історична заслуга Драгоманова та його листів до редакції „Друга“.

Взагалі, як літературний критик і публіцист, Драгоманов будив думку, розгортав перед нею широкі обрії, без жалю

всякі ілюзії руйнуючи, всяке верхоглядство, вузьке самовдоволення та поклони перед „національними святощами“. „Destruam — et aedificabitur“ надписав він епіграфом на своїй „Літературі“ і справді невпинно руйнував він застарілі схеми й погляди, — руйнував, щоб зараз же будувати новий світогляд на основі правди і науки. Для України Драгоманов справді був тим „апостолом правди і науки“, що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко. „Сія вся завсігди само приложиться, коли ми будемо шукати поперед усього правди“ — писав Драгоманов і правду вживлював він у теоритичних міркуваннях і в практичних домаганнях, на науці він будував Іх і показував при світлі здобутків людського розуму, думаючи, що „всі гріхи простяться, окрім гріхів проти народа і розума“ („Література“...). Широким розмахом своєї думки обіймав Драгоманов усю Україну в своїй праці, але політик-практик насамперед — уважав, що „Австро-угорська Україна наша на теперішні часи може чи не саме найважливіше місце української праці.“ Через те з самого початку своєї діяльності на закордонну Україну звертав він найпильнішу увагу (київські товариші навіть прозвали його були за це Михайлом Галицьким), словом і ділом учив закордонних земляків бути людьми й українцями, а не кастовими муміями й рутенцями. На самій Галичині не обмежувались його заміри: немов пораненого брата, не міг він забути Угорської України, даючи собі вже на схилі віку „Аннибалову присягу працювати, для того, щоб прив'язати Угорську Русь до нашого національно-демократичного і поступового руху, в котрому лежить її єдиний порятунок“ („Відповідь на ювілейні привітання“). Це, правда, лишив він у спадщину наслідникам свого діла...

3.

В світлі критично-публіцистичних поглядів Драгоманова рельєфніше виступає літературна продукція того нашого покоління молодших шестидесятників, що зовсім виявило себе в 70-х роках і працювало аж до останнього часу, але задержавши той основний настрій, в яким вийшло на літературну ниву. В поезії це заступники громадянських мотивів, у бел-

тристиді — реалісти, в драматичному письменстві і в сценічній діяльності прихильники етнографізму. Народ, його минулі нещастя й сучасні злидні — головний зміст їхніх творів: любов до рідного краю, але любов широка, що не заплющує очей на найгірші сторони життя й проривається то тяжким докором, то сатиричною ноткою — найзвичайніший мотив їхньої творчости. Хронологічно першим у лаві цих письменників стоїть Старицький.

Михайло Старицький (1840—1904) був чи не най-типовішим співцем цього важкого, повного зруйнованих надій і найдошкульніших реальних ударів часу. Національний гніт, війна за слов'янство й слов'янське питання, народні злидні,

Михайло Старицький.

розпад і зневірря в інтелігентних класах — ось що знайшло вираз у його поезії ажно програмових заяв українства того часу. Що-до форми, то й тут час одбився на йому найпомітніше, як на одному з піонерів того напрямку, що вже обличив усяку думку про „літературу для домашнього обихода“ й узявся творити просто літературу, озиваючись на всякі питання дня і теми ширшого характеру. Нові часи принесли нові розуміння й інтереси, а це й нових вимагало форм та слів, — і ні на кого, як на того ж таки Старицького, не падало стільки до-

корів, часто несправедливих, за новаторство в мові, за оте обридле тепер усім „кування слів“. І чужі, й свої тут докладали дотепу і глузування, або — як гірко скаржиться сам Старицький —

Злобителі мені в'язали руки,
А друзяки не ратували, ні

(„Коли засну“).

З другого боку, той же час великої громадської боротьби одбивсь на Старицькому рішучою перевагою громадянських мотивів (не дурно ж так багато й перекладав він з „власти-теля думъ“ тодішнього, Некрасова) над творами особистої лірики. Старицький цілком свідомо бере на своїй лірі як-раз оті мотиви. Коли перед ним стає дилема: або загинути в боротьбі „в тію сялоу страшною“, або —

Замкнути серденько від миру
 Її налаштувати свою ліру
 Для власних мук, для власних слів,
 Для потайних лише погріз, —

то вихоплюється у його дужий крик протесту проти такого замикання „в своїй господі“:

Ні, трічі ні! Хаї краще струни
 Порве мій стогін навісний!
 Коли кругом в дочасні труни
 Борців лягає гурт тісний,
 Коли юнацька свля в'яне,
 А там сміється щось погане —
 Не про кохання, не про рай,
 Співаче, голосно співай! . . .
 Співай, радий і будь готовий
 Замість лаврового — терновий
 Вінець уявля на чоло („Поету“).

„Той умірати лише зна, хто зна любити свого брата“ — це найголосніша струна, що бренть у поезії Старицького. Пророк його „бачить неспромогу без мученства служити для добра“; він знає, що „для себе жись між миром можна лише, але сконать можливо для других“ — і „смерть для його любя“ („Пророк“). Любов до рідного краю та „обездоленого люду“ її була тим добром, якого домагається поет і за яке він на страту радить їти.

Бо стоголовий людський кат
 Лютує, дужчає що дини . . .
 Не можна тратити і хвилини,
 Поки ще стогне менший брат . . .
 Най кат жене, а ви любіть
 Свою окрадену родину, —
 Й за неї сили до загину
 І навіть душу положіть („До молоді“).

Дочка Іефаєва у Старицького „сміливо йде з ясним оком на страту“, бо жертви цієї вимагає від неї рідний край, бо вона певна що власною смертю йому сили додасть і зміцнить його одсіч ворогові. На порозі небуття марить вона,

Що одужа народ, не знесе більш ярма
І розправить натружені груди,
Що на рідній землі просвітліша пільма,
Правди сонце засяє повсюди, —
І на вільних полях в свою землю ратай
Кинє зерно добірчого жита
І красуня-дочка тої збере урожай,
Не даючи напастнику мита

(„Дочка Іефає“).

З другого боку зрада ідеалам, несміливість і полохливість, потайні симпатії, ділом не означені — це для Старицького та „вина против Духа свята“, за яку нема у його опрощення. Так робить Месія в чудовому Старицького перекладі понулярної в 70-х роках поезії „Потайні ученики“:

Усе простив він ворогам;
Він душоубу, лиходію
В раю зустрісь дав надію, —
Та чи простив же він дриазям? —

запитує поет-перекладчик, розуміючи тут тих потайних учеників, що на муки вчителя „двинулись оддалі та обережливо мовчали“, в глибині душі ховаючи непотрібні жалі свої. Такі полохливі слабодухи завжди знаходяться під лютий час за нападу в громадському житті, коли воно тільки чадить, „мов каганець, засвічений без лою“, і завжди вони колодою лежать на дорозі у борців, що органічно не можуть на компроміси приставати. Знаходяться й зрадливі циніки, що „за ласощі, великопанський гній“ просто переходять до табору переможців. Та не на них світ стоїть, бо — каже Старицький —

Знайшлися й куті в криці груди,
З яких біда кресала лиш вогонь;
Вони несли без ляку світло всюди
І в боротьбі не стали осторонь

(„На новий рік“).

До цих і обертається поет, на них і покладає свої надії, що не загине й не заснитіє робота на рідній ниві, що

Хоч не ми, то може внуки
Дочекають того живва („Нива“.)

І хоч кругом занадто мало матеріалу для оптимистичного погляду, хоч дихати часто нема чим, хоч і чудес тепер не буває на землі, та вірять Старицький, що з'явиться таки

Загублена сподівана воля —
У проміні, як пишная весна,
В вінку яснім з квіток свого вже поля
І з свігоцем яскравим у руках,
З ухмилькою несказанної вроди
З відрадістю у лагідних очах
І в пранором любови, правди, згоди

(„Занадто вже“).

Як вазначено вже, Старицький був переважно співцем громадянських настроїв, але брєніли у його — правда, зрідка — й чисто ліричні тони небуденної краси, що до самого серця доходять і проймають його відповідними почуваннями. Такі поезії, як „На озері“, „Виклик“, „Сльоза“, „Перед труною“ та інші, певне довго ще будуть гарними зразками ліричних творів в українській поезії.

Замітний слід лишив Старицький і на вишій ділянці нашого письменства — в сфері драматичної літератури і взагалі в історії українського театру, як драматичний письменник та голова першого на Україні театрального товариства. Драматичних творів написав Старицький таки чимало — коло трьох десятків п'єс, — але більшість із них не має літературної вартости, бо це переробки чужих творів, які Старицький, знавець сценічних вимагань, дуже добре вмів прилагодити до сцени. До цієї категорії належать такі популярні на театрі п'єси його, як „Чорноморці“, „Ой не ходи, Грицю“, „Крути, та не перекручуй“, „Циганка Аза“, „Ніч під Івана Купала“, то-що. Свого часу, коли репертуар українського театру був занадто вбогий, обмежуючись кількома п'єсами старших авторів, вагу мала й така діяльність Старицького, постачаючи матеріал для вистав; але справжню літературну вартість мають тільки ті драматичні твори його, в яких він пробує розробляти свої сюжети. Драма Старицького „Не судилось“ — найкраща між його творами й одна з кращих у всьому нашому письменстві — написана на болючу тему стосунків між інтелігенцією та народом. Це гарна ілю-

страдія до Шевченкового „Як би ви знали, панпчі“, даючи, з одного боку, влучну сатиру на ті, поетичні ідплії, що впріяли собі мальовані народолюбці а з другого — показуючи тип справжнього народолюбця. Драма „В темряві“ дає темний малюнок сільського життя з його боротьбою на соціальному ґрунті. Останні драматичні твори Старицького, написані здебільшого на історичні сюжети („Богдан Хмельницький“, „Оборона Буші“, „Маруся Богуславка“ й „Остання ніч“), торкаються високо-драматичних моментів з нашого минулого. На жаль, і в них, як і взагалі в драматичних творах Старицького, сценичність переважає й забиває чисто літературну сторону. Сміливий новатор у своїй ліриці, Старицький не мав сили визволитися з-під шаблону й рутини в драмі; традиційних аксесуарів старої української драми, як співи, танці, горілка і взагалі позверховий етнографізм, повно в його драматичних творах, та не хто ж і сприяв найбільш тому, що той шаблон зананував був в українській драмі. Та все ж треба зазначити, що на цьому, тепер уже безповоротно пройдену, але колись немнучому етапі нашої драми Старицький зробив театрові й чималу послугу. Невисокі з літературного боку, п'єси Старицького були репертуарні, принажували своєю сценічністю до театру публіку і, призначуючи її до українських вистав, промощували дорогу більш поважному репертуарові.

Справжнім батьком українського театру й виключно драматичним письменником був Марко Кропивницький (1841—1910), що написав першу свою п'єсу „Микита Старостенко“ („Дай серцю волю“) ще 1863 року. Спільний сценичний талант, оригінальний і глибокий артист, Кропивницький знайшов прирощенну свою дорогу в сценичній діяльності, де разом з своїми славними товаришами (Заньковецька, Затиркевич-Карпинська, Карпенко-Карий, Садовський, Саксаганський) витворив цілу школу театральну й положив у 80-х роках міцні підвалини під новий український театр. Старий театр, — театр шкільної драми та трагедокомедій, театр інтерлюдій та вертепа, — як знаємо, оджив свій вік ще перед тими часами, коли почалось нове українське письменство. Цілий комплекс і досить складних внутрішніх і зверхніх причин довів його до занепаду вже в XVIII в., і

перші діячі нового українського письменства, як Котляревський, Гоголь-батько, Квітка, то-що пробують поновити й театр на вищих вже підставах, даючи драматичні твори в сучасних формах. Проте українського театру все ж не витворили вони, бо українські вистави були тоді спорадичним, випадковим, в усякому разі небуденним з'явищем. Українську п'єсу з тодішнього вузького репертуару (найчастіше „Наталку-Полтавку“) зрідка виставляють мандровані трупи українсько-польсько-російські, що їздили по Україні, або вносили такі гастролери, як Щепкин, Соляник, то-що; панській розвазі служили українські вистави у таких магнатів, як Троцинський, що їм догрожали почасти й сами драматурги. Тільки в 60-х та 70-х роках починаються мало не в один час у двох пунктах, у Києві та на стеновій Україні, більш серйозні заходи коло відродження театру, вже як національної інституції і в цілком сучасних формах. У Києві це робив гурток Старицького та М. Лисенка; в Єлисаветі — Кропивницький і Тобілевич

Марко Кропивницький.

(Карпенко Карий). Після невеликої перепинки 1876—1880 років, коли відомий указ 1876 р. заборонив був цілком і без винятків „различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ языкѣ“ — український театр під тямуючою рукою Кропивницького одразу здобуває собі широкую популярність і робиться, з одного боку, великим фактором національної самосвідомости серед громадянства, з другого — вихідним пунктом для розвитку українського драматичного письменства. Театр, потреба в репертуарі певне найдужче сприяли тому, що й Кропивницький знов береться за перо, виступаючи в ролі драматичного письменника.

Як драматург, Кропивницький робить ступінь наперед, коли рівняти його п'єси до творів Старицького, хоч самими способами малювання вони належать ще цілком до старої етнографічної школи. Темати для своїх творів Кропивницький бере здебільшого події з народнього життя; найбільш йому припадає до душі — обробляти окремі малюнки, давати поодинокі образи, так живо схоплені, що як давно вже завважила критика, іноді здається, ніби за-для них тільки й пише автор цілі сцени. Така манера вадить не трохи цілості п'єс, бо мало не всі зводять просто на „драматичні картини“ без міцного внутрішнього вузла; але разом надає їм і ту принадну барвистість, що джерелом живим б'є особливо в перших творах Кропивницького. Звертаючи найбільшу увагу на окремі сцени, автор іноді зовсім ніби забуває про цілість і не дбає про те, щоб його п'єси були гарно вбудовані, щоб частини їх пристосовані були одна до одної. Звідси деяка млявість дії, розтяглість п'єси — до того часу, поки прийде жива, блискуча сцена, що закрасить собою всю п'єсу й дихне на читача чимсь таким близьким, од чого одірватись не можна з цікавості. В цій мозаїчності творів Кропивницького і сила його, і слабкість, як письменника. Даючи гарні моменти, він не дає цілості; малюючи живі образи, не підіймається він до типів, до того широкого синтезу, що надавав би його п'єсам значіння не скороминущих творів. Здебільшого у його тільки нацятковано те, що в руках більш дисциплінованого письменника і з добрим почуттям художньої міри могло б перетворитися в зразки справжнього мистецтва.

Кропивницький звертає велику увагу на зміст своїх творів, у яких (окрім де-яких пустеньких жартів, як „Пошились у дурні“) здебільшого пробує схопити й зафіксувати такі моменти з народнього побуту, що і в самому житті на перший виступають план. Вже перша його п'єса „Дай серцю волю, заведе в неволю“, вся заснована на факті насильства дужчих елементів нашого села, що користуються з свого становища, щоб гнівити беззахистних людей. „Глятай“ ще виразніше становить питання про грубу силу — силу влади й капіталу. Бичок Кропивницького не вважаючи на де-яку свою схематичність, це вже спроба, перша в нашому драма-

тичному письменстві, живої постаті з сфери тієї соціальної боротьби, ареною якої зробилось наше село після волі. Такий характер мають — і жмикрут Балтиз („Олеся“), і дуже гарно змальований „самодур“ на українському ґрунті Самрось („Дві семі“). Розпад родинного життя намалював Кропивницький у гарній і з художнього погляду чи не найкращій своїй драмі — „Зайдиголова“. Мало не універсальний образ сільського безладдя невмірущими рисами дав Кропивницький у драматичному етюді „По ревизії“: маємо тут влучну і дошкульну сатиру, в якій по-за видимим комизмом ситуації аж просить на верх сховане обурення та внутрішній драматизм. Пробирав Кропивницький сфотографувати й події найновішого часу — визвольний рух, революційні настрої („Розгардіяш“, „Скрутна доба“ та інші), але це вийшло у його найслабше: чи, чуття зрадило автора, чи бракувало йому розуміння нових подій, а тільки ці драми не перетворились у його в широкі картини загального руху, та і в індивідуальної сфери не дали нічого, що варто було б глибшого інтересу.

Заслуга Кропивницького, як драматичного письменника, цілком уся в минулому: в час формування українського театру він постачав матеріял для репертуара, давав поживу ще молодій справі, і через те його літературна спадщина сходить на другий план, коли рівняти її до заслуг його в історії українського сценічного мистецтва. Тут він був справжнім творцем, ініціатором, зразком, — там тільки працівником, що боровся, скільки снаги було, з лихоліттям „лютого времени“. Артист переважив у Кропивницькому письменника. На сцені він жив, сцені він служив переважно, мало не на сцені й смерть його спобігла — і сцена зробила ім'я Кропивницького незабутнім в історії українського відраження. Але добру по собі пам'ять лишив він і своїми драматичними творами, ставлячи цікаві питання й шукаючи на них відповіді. Цим він підготував ґрунт новим діячам на ниві драматичного нашого письменства. Першим з таких діячів був Тобілевич (Карпенко-Карий).

4.

Іван Тобілевич (1845—1907) в своїми драматичними творами виступив власне пізніше, вже на початку 80-х років, але настроєм і світоглядом своїм, як і взагалі характером

своєї літературної діяльності, і цей письменник-драматург належить увесь до того початкового періоду українського народництва, коли нові обставини життя після реформ 60-х років та політично-громадська реакція поставили перед громадянством велику силу нових питань. До них підходили й попередники Тобілевича, Старицький та Кропивницький, але найбільш виразну відповідь на них у драматичній формі дав такі Тобілевич. Власна його в історії українського драматичного письменства стежка лежить у тому, що він перший виступив за межі шаблону — отієї етнографічної, з неодмінним коханням у центрі, драми й дав початки серйозної комедії, цінної і з громадського, і з художнього погляду, як галерея типів, як образ справжнього, не підсоложеного життя, перетвореного глибоким і дужим талантом. Як письменник, Тобілевич одразу дебютує такою сильною й вкінченою драмою, як „Бурлака“, і вже тут показує кращі ознаки свого літературного таланту, котрі опісля розгорнув у своїх драмах і комедіях, гарно змалювавши широку картину українського, переважно народнього, життя. Найбільш характерною прикметою Тобілевича можна вважати те, що він не розмінюється вже на окремі малюнки, а дає цілу картину, в якій поодинокі частки зв'язано внутрішньою єдністю її цільним світоглядом.

На цій картині талановитого драматурга кидається насамперед у вічі боротьба за щастя, як вона одбувається серед людей за даних обставин життя. В боротьбі за щастя, за отой нерв людських змагань, людина тільки за себе саму й дбає і не вагаючись, свідомо топче під ноги все, що стоїть їй на шляху до мети, добуваючи собі задоволення чужою працею, чужим безталанням. „На безталанні одного виростає щастя другого“ — це ще в „Бурлаці“ сказав автор і потім безліч разів вертався до цієї думки, мало не кожною своєю п'єсою даючи нову до неї ілюстрацію. Життя людське — це безупинна, немилосердна війна всіх проти всіх і цю війну змалював Тобілевич гострими й вимовними рисами. Надто цікавить письменника царство безмежної експлуатації поту людського, тієї безсоромної наживи коштом ближнього, якого доля пхнула в пазурі лицарям власної користи. І життя цих героїв сучасности Тобілевич вистежив і аналізував з самих, мовляв, пелюшок, од самого завязку, коли вони, ще

несміливо, тільки стають на стежку наживи, і до того моменту, як вони й самі починають умлівати під вагою нагромадженого не знать за яку пам'ять і на віщо добра. На своїх героях показує автор усі стадії розвитку й росту тієї експлуатації з її неблаганним процесом видушування людського поту, висмоктування крові людської. Од старшини Михайла („Бурлака“), Михайла Окуня („Розумний і дурень“), Філімона („Підпанки“), діда Миколи („По-над Дніпром“) цей експлуаторський тип Финогена („Хазяїн“) та Калитку („Сто тисяч“) переходить до Пузиря („Хазяїн“) і в йому досягає свого довершення. Принатурюючись до людей та обставини, вибіраючи як краще, але всюди твердо і непохитно йдуть ці лицарі голої матеріальної вигоди своєю рунницькою стежкою. Устами Пузиря вони висловили свій символ віри: — „йти за бар'шами на-осліп, штурмом, кришити на-право і на-ліво, плювати на все і знать не хотіти людського поговору“. Автор на всьому ходу показує нам „велике хазяйське колесо“, як воно крутиться, видушуючи соки живі навкруга, і топче кожного, хто не встиг завчасу одхилитися. „Все продається“ тут, у цьому царстві примитивного матеріалізму; „аби бар'ш, то все можна“ — це його звичайна мораль; „всі рвуть, де тільки можна зірвать“ — з цього складається життя тут, у цьому кутку голого, нічим не скрашеного інтересу. Нажива тут обертається в кумир, у якийсь самостійний паросток мистецтва, — це суще „вскусство для искусства“ що само для себе існує і само себе й нічого иншого вдовольняє. І одно одного викохують ці артисти свого діла, набіраються один у одного розуму та спритності й широко навкруги себе

Іван Тобілевич.

сіють розпусту, розкидають деморалізацію. Розум, кохання, честь, право, совість — усе це має тут ціну лиш на стільки, скільки можна його повернути для прибутку, перевести на гроші, витягти бариш, — „хоч би й зубами прийшлося тягнути — тягни“. як каже один з героїв бариша („Хазяїн“). Одно слово — „все продається“ на цій справжній торговці життя і за все тут грошовим еквівалентом вертають.

Аналізуючи руїницьку ролю отих „хазяйських“ натур, письменник разом з тим зазначає, що хоч у боротьбі за щастя вони ніби й виходять переможцями, але на ділі щастя їм у руки таки не дається: переможці вони разом і жертви стихійного процесу, жертви з морального боку, з погляду справжнього задоволення духових потреб. Для автора це тільки „нещасна безводна хмара“, яку прогонять вітер над рідною землею, „не проливши й краплі цілющої води на рідні ниви“. Не диво ж що під такими безводними хмарами Тобілевич не добачає як раз того, що найбільше цінить у людині, то-б-то широлюдського серця, і йому часто здається, що „лекше жити з вовками-сіроманцями, ніж з темними людьми“ („Бурлака“), що „лекше наскладати повнісенський чумацький ящик самих червінців, ніж між людьми найти серце, налите правдою одною і любовію до всіх („Чумаки“). Але письменник таки шукає того серця, шукає інших, ніж та темна темнота, людей, іншої сили прагне, яку б можна поставити навпроти тієї зоологічно-елементарної сили нагромадження достатків за-для самого процесу нагромадження. Таку силу знаходить Тобілевич у самодіяльності, в солідарності експлуатованих, нарешті в моральному оновленні людей через життя до природи близьке. З драматичних картин „По-над Дніпром“ почавши, Тобілевич вкладає ці думки мало не в усі свої п'єси, в яких „Суєта“ й „Житейське море“ найхарактерніші для свідогляду автора. Тут виступає вже Тобілевич не тільки художником-реалістом, що в широко задуманих і гарно оброблених картинах показує нам дісне життя, а й вповідником любих йому принципів моралі, пропагатором громадських і особистих ідеалів. В особах Мирона („По-над Дніпром“) та Карпа („Суєта“) автор пробує дати образ тих нових людей, „котрі борються з старою закваскою“, з тим ладом громадським, у якому, „споконвіку в корені лежить неправда“ і

який так сприяє збагаченню одних коштом громади. Той „хімерний“ Мпрон з „По-над Дніпром“ насамперед людина совісти. „Я ні пан, ні мужик, — каже в'н, — я, тату, чоловік. Це перше всього, а потім я селянин, хлібороб з діда-прадіда... Нежданно-негаданно, дякуючи земству, мене вивчено на мужицькі гроші, на мене одного потрачено стільки грошей, що можна б було вивчити добре грамоти пів сотні мужицьких дітей... Совість моя мені не дозволяє панувати. Я хочу тим світом, який я здобув за громадські гроші, освітити шлях своїм селянам до кращого, безбідного життя і наваживсь працювати біля землі і помагати темним людям, чим тільки зможу, щоб поменшити біду, яка у нас на селі панує“. Але не тільки ці ідеологічні міркування тягнуть Мпрона на село: як „хлібороб з діда-прадіда“, він розуміє поезію хліборобської праці. „Сонце пече, спина мокра, піт очі заливає, дерев'яніють руки, а станеш, глянеш навкруги — все поле, як море зелене, перед тобою, вбране квітками всякого кольору, і красм своїм воно зіійшлося в небом! Вітрець по йому легенький подиха і горне хвилі зеленої, пахучої трави: очі в себе вбірає — так мило. А груди широко роздуваються, сила росте, мов здоровля вливається в тебе широкою річкою. Землі під собою не чуєш, і знову закипить робота! На душі легко радісно; ніякі думки в голову не лізуть — одна у всіх спільна думка: поможи, Боже, за години сіно убрати — до хліба прийнятися“... Хоч ідеали Тобілевича й не визначаються широкою і не стоять нарівні з теперішніми поглядами на громадські справи, але проте ж вони показують, як сам автор вдумливо ставився до життя й як пильно шукав він відповіді на „прокляті питання“ часу.

Так само вдумливо він ставився й до тих психологічних проблем яких йому доводилося торкатись у своїх творах („Безталанна“, „Наймичка“, „Мартин Боруля“), або до минулого життя нашого народу (найкраща у нас історична драма „Сава Чалий“, „Гандзя“, „Бондарівна“ і ин.). І тут громадсько-соціальний елемент буває у Тобілевича звичайно тим фоном, на якому він і свої психологічні проблеми розв'язує, і минуле життя малює. Кількома рисами Тобілевич зумів поставити перед читачем той фон і на йому розгортає вже дію, здебільшого живо, цікаво, колоритно, з широким розмахом

справжнього таланта. Можна вноді не згожуватися з тим, як автор розв'язує питання, але ви раз-у-раз з інтересом його слухатимете. Це одно вже показує, що в особі Тобілевича маємо не аби-якого художника, що вмів грати на струнах людської душі й держати її під чарами свого творчого натхнення. Твори його не перестаріли, та певне й довго ще не перестаріють, не вважаючи на прудку зміну інтересів і подій у сучасному житті: є в них де-що таке, що виносять їх по-за сферу біжучого життя з його хвилинними настроями та скороминущими інтересами. До тієї галереї живих образів, що змалював у своїх творах. Тобілевич, довго ще доведеться обертатись не тільки історикові письменства, а й дослідникові життя нашого.

5.

На передодні 70-х років виступає в літературі й один з найбільш помітних у нас повістарів, Іван Левницький-Нечуй (1839—1918). Напряж його літературної діяльності й зміст його численних творів залежать цілком од тієї надзвичайної епохи, коли він почав літ і свідомості доходити. Як знаємо, то був час скасування кріпацького ладу, час першого серйозного звороту інтелігенції до народу, час великих надій на „увільнення зданія“ конституційними формами державного життя. Почавши свідомо жити під час перелому громадського життя в Росії, Левницький поруч Тобілевича та Мирного, зробився найкращим заступником і виразником цього перелому в нашому письменстві. Це, скажу так, літописці українського життя пореформенної доби, хоча, певна річ, корінням свого світогляду вони сягають далеко глибше, ставлячись осудливо до всього ладу. „Хто в Кляч, — пише Левницький у повісті „Причепя“ — не пам'ятає часу перед Севастопольською віною? То був тяжкий час для України, то було її лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панам, мусів мовчати й терпіти гірше, як до Хмельницького. А за кожний стон його московським звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази і не могла наукою дійти до страчених думок. На обох боках Дніпра опинились у чужих порядках, в чужій шкурі, набіралися чужої мови,

забували свою. Згинула наука, впала просвіта, zostавшись тільки в схоластичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбука європейської просвіти, обрізаної по казенній мірі. Та наука хотіла повпучувати собі людей на москалів, до війська, до уряду. З українських університетів і других шкіл повиходили ті хаптурники, хабарники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а виноватого правим; ті консерватори-вчителі і професори, що вертіли історією по московському наказу; ті офіцери-москалі, що забивали свій же народ на закуцях. А народ робив панцину, а поміщики, ляхи і москалі, дерли останню шкуру з України тим часом, як наші щиро-українці за свою молоду українську ідею спділи вже в неволі, на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався!". Та й реформа, не дороблена, припинена на найживішому місці, не знесла всієї гнилизни, що про неї тут говорить Левицький. Слід старого лихоліття виявився зараз же по скасуванні панщини і на першому плані стоять, на думку Левицького, недогризки кріпацтва в сучасному економічно-громадському житті та непевне становище і шлях національної справи. Народ найбільш відчуває на собі перші інтелігенція ламає ноги на другому. Цей двобічний процес і малює Левицький у своїх повістях та оповіданнях.

Іван Левицький-Нечуй.

Народне життя стоїть перед письменником, як один тьмянний образ великих влиднів, лиха, вбожества й темноти. „Весело й хороше на світі божім, та погано жити людям“ („Рибалка Панас Круть“) — оце загальний, можна сказати, погляд Левицького. Зв'язок між сучасним та минулим особ-

лпво яскраво змалював він у повістях — „Микола Джеря“ та „Бурлачка“. З усього незадоволеній, вихований кріпацтвом на непримиренного протестанта проти сучасного ладу, Джеря ціною знівченого життя — і свого власного і всіх близьких людей — купив саме тільки страшно розуміння своєї безпорадності. „От тобі й воля! — говорив старій протестант, чемчпкуючи після „волі“ до тюрми за „підбурювання“ проти панів. — От тобі й вернувся до господи! І на що було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од Бога і од людей!“ Страшне резюме цілком натуральне: на пореформенній Україні повстала така безмежна експлуатація темного народу, перед якою панщина одну тільки лиху перевагу й мала — особисту неволю: та хоч вона й зникла, але наш селянин під нагнітом злиднів і темноти все одно не може тепер оборонити навіть своєї людської поваги. „Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною виспсає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші зелені дуброви, наші темні луги, що так любо виспівано їх у піснях („Причена“) — ось образ України, якою виступає вона в творах Левицького. Малюючи в повісті „Бурлачка“ ці нові порядки, автор просто вже зве їх „маленькою новою панщиною“. Образ цієї нової панщини з усіма її наслідками в народньому житті й дає Левицький у згаданих повістях, але не тільки в них, бо і в інших творах то тут, то там докине він нову рису, свіжу деталь до цієї старої й вічно нової, для автора, видимо, дуже болючої теми. В творах його зібрано велику галерею образів, що в цілому складаються в гнітючу картину безпросвітнього вбожества і темноти. „Дві московки“ — це жертви на вітар мілітаризму. Епічний рибалка Панас Круть од свого поневірянна бурлацького знаходить одиочиннок тільки на дні Росії. Картини життя по заводах та фабриках у „Бурлачці“ вочевидячки вертають усе страхіття кріпацтва. Невміруці баби Параска з Палажкою („Баба Параска та баба Палажка“) — ніби живий образ тієї темноти безпросвітньої, що непроглядним туманом огорнула Україну. Те ж саме в повісті „Кайдашева сем'я“, цій буденній історії звичайної селянської сем'ї; те ж саме в повісті „Пропащі“; те ж самісеньке в оповіданні „Живцем поховані“...

Одно слово, Левецький вибірав із життя й поставив на очі читачеві багатюшу колекцію „пропащих“ та „живцем похованих“, і роздвигнувшись на неї, ви згодитесь з автором, що інакше й не може бути соціальних обставин, за яких довелось цим людям жити. Не дурно ж героїня казки „Запорожці“, повернувшись через сто літ до рідної оселі, застає тут гірше лихо, як за гетьманщини було, й воліє обернутися в кущ калини, аніж волочити серед злиднів мизерне животіння. І по-часті це безперечно самого автора думка...

Вже серед народу Левецький завважив і показав наслідки „обрусенія“, що виявляється на Україні продуктами лакейсько-салдацької цивілізації (нарубчак Бубка в „Хмарах“). Ще більшу звертає він увагу на цю болячку нашого національного життя в своїх повістях і оповіданнях із побуту інтелігенції. „Московська школа на нашій Україні, — пише Левецький у повісті „Причепка“, — багато одрізнила луччих людей од свого народу, од свого плем'я, од батька й матері. А знов народ дуже одрізнив сам себе од панів, од вчених українців і косм оком споглядає на їх. Між ними викопана велика безодня! І потрібно великої-великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату ляхами, скінчену москалями, щоб зв'язати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужість та ледача недобачливість“. Перші сліди цієї безодні зарисував автор у гарних побутових нарисах із життя сільського духовенства „Старосвітські батюшки і матушки“, де виразно вже позначилися ті умови, що порізли народ з духовенством і довели їх потім до войовничого антагонізму („Поміж ворогами“). Але найкращу у Левецького ілюстрацію згаданої безодні дають повісті „Причепка“ й „Хмари“, що виставляють процес деаціоналізації української інтелігенції на два боки: перша дорогою сполучення, друга — обрусенія. В обох повістях автор майстерною рукою змалював ряд картин і типових постатів, що показують занепад середньої верстви на Україні, своєкористливість панства, брак у його певної мети й шляхів до неї. Це здебільшого інертна, пасивна маса, у якої винято, мовив би Успенський, душу, яка не має в собі нічого вразного, окрім егоїстичних обрахунків, яку може повести за собою всякий промітний чоловічина, аби вмів награвати на

І темних інстинктах. Поруч цих негативних постатів, автор показує й „нових людей“ (Радюк у „Хмарах“, Комашко в „Над Чорним морем“), що розуміють своє становище й обов'язки до рідного народу і пробують на його користь працювати. Як надмірна праця, з одного боку, та чужа школа, з другого, порізнили народ з інтелігенцією, — так справедливий поділ праці та справжня, на рідній основі, наука повинні звести їх до гурту, втворити нове братання порізнених класів. „Треба й нанам до роботи братись, — каже Радюк баштанникові Ониськові, — розділяти працю з простим народом, а вам треба й до книжок, до науки. Як поділялось ми працею й наукою, то буде на світі добро“ („Хмари“). На жаль, ці ясніші постаті слабшими вийшли у Левицького, ніж особи з першої категорії: життя в них менше, зате чимало реторичности в промовах, неконсеквентности у вчинках і вдачі. Вони ще, як от і Радюк, часто й сами не знають, „з чого почати і за віщо взятись“, блукаючи манівидами, хоч виразно вже їм снуються мрії про ідеал нової України „з гордим, поетичним і добрим народом, багатим і просвіченим, з вольним народом, без усякого ярма на шії, з своїм язиком і літературою, з своєю наукою й поезією“. З цими своїми героями Левицький зходить іноді на шлях публіцистики, на якому пробував себе й безпосередно (книга — „Українство на літературних позах з Московщиною“, видана під псевдонімом — Баштовий). Годиться між иншим згадати, що Левицький взагалі не обмежував себе чисто художньою діяльністю, а вступав і з критичними увагами про письменство, — найвизначніша з цієї сфери його праця „Сьогоднішнє літературне прямування“, в якій автор пробує угрунтувати теорію реалізму національности й народности в письменстві. — тих саме принципів, яким практично служив він своїми белетристичними творами.

Левицький з його спокійною, урівноваженою, трохи аж ніби холодною вдачею певне чи не єдиний на Україні письменник, що весь час працював рівно, спокійно, без великих переппнок, рік за роком даючи майже однакове число белетристичного матеріалу. Не кидав він пера аж до смерті. На жаль, що далі одходив автор од тієї епохи, яка дала йому перші вражіння та надухнула перші його повісті й опові-

дання, тим твори його робляться блідшими, реальної и художньої правди в них меншає, ніби все потроху вичерпувався запас живих спостережень, аж поки зовсім минувся. Принаймні за останніх 25 років письменник не дав нічого, що б можна було поставити нарівні з згаданими попереду творами, які й треба вважати за кращі в його літературному надбанні. В них Левецький виявив себе справжнім майстром рідного слова і громадянином рідної землі і, як ще Куліш вазначив, „перший доторкнувся життя нашого товариського та тим поклав засновку до романів соціальних“.

6.

Достойним Левецькому товаришем і партнером на цьому полі став Пана с Мирний (псевдонім). Єсть у цих двох письменників схожість і в темах, і в загальному світогляді, хоча цілком вищі у кожного з їх у натурі художні засоби. З Левецького швидче жанрист, зверхні обставини притягають найбільш його увагу, тим то може й любується він так в описах природи та вроди своїх героїв і щедро розсипає ті описи по своїх творах. З Мирного — більш психолог. Проблеми внутрішнього життя, переживання душі людської переважно цікавлять цього письменника і не етнографія, не вверхні обставини, не природа в її показних формах, а люде з усіма людськими рисами стоять у його на першому плані. „Бачу я, — каже автор у передмові до своїх творів, — заздрість нелюдську людей, хижість та муки голодного брата безпомішні сльози вдови, плач малих діточок, зраду своїх і чужих, муки пропавших надій, лихої долі заміри“ („В дорогу“). Все це — „буденне життя мого краю“ — додає Мирний і сгавить собі завданням „просто й правдиво“ оповідати про те буденне життя людам. І цієї програми додержує автор у своїй творчості.

Психологічними малюнками з буденного життя почав Мирний свою літературну діяльність. Оповідання: „Лихий попутав“ — доля зведеної дівчини, „П'яниця“ — доля тихої, смирної людини, яку затерло й зламало життя і до останньої міри занепаду довело — це справді психологічні ескиси, що

просто й правдиво показують нам переживання маленьких, з натури пасивних людей. Так само переважно психологічну вартість має й повість „Лихі люди“, але тут виступає вже й нова риса в творчості нашого автора: в його героях уперше виявляється елемент активності, ті змагання, що ведуть людей на стежку протесту проти даних форм громадського ладу і хоча самих протестантів до загибю доводять, але дають їм зазнати й високої втіхи в процесі боротьби. Повістю цією розпочинає Мирний низку творів, у яких головним мотивом поставлено активне шукання правди, разом із протестом, бунтом проти того соціального укладу, що правді не тільки не сприяє, а навпаки скрізь сажас кривду на покуті й помагає їй верховодити в житті. Такою жаждущою правди фігурою, що гине, не знайшовши нічого, але гине все ж протестантом — стає перед нами Чінка, герой романа „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ („Пропадла сила“), що написав Мирний укупі з другим письменником, Ів. Білком (Рудченко) З Чінки — справді пропала сила: повний найкращих замірів, він якось непомітно для себе занутився у нетрях життя, загруз у драговині нерозважених суперечностей і всю енергію свою, розум та хист віддав справі нерозумного протесту, викресливши себе цим із гурту людей, що справляють творчу роботу в житті. Роман задумано на широкий штиб, автори починають здалеку, показують, якою духовою спадщиною наділили нашого героя предки, на якому соціальному ґрунті він виріс. Змалечку вже прокидалась „невеличка злість в його невеличкому серці“ і разом з питанням — „де правда?“ та браком відповіді на те питання росла-виростала в велику злість у великому серці. Не знайшов Чінка жаданої правди ні в громаді, ані в державних установах, ані в родинному навіть житті. „Немає тепер нічого, ані-ні, — каже він після однієї з спроб ізнати правду. — Пропало, все пропало! І добро, і душа пропала, бо немає правди на світі“. І разом, як цей етичний нігілізм опановує душу, то й шукання правди помалу-малу набірає тільки негативних рис, обернувшись у самий протест проти кривди, в помсту кривдникам, що розростається в принципіальне нехтування усього громадського ладу, який їм підпору дає. „Коли є правда, то для всіх хай буде рівна; коли нема, то

всім нема!... Усі налягли на нашу шпю, всім бажається поїздити на їй. Пан — як пан: він тільки своє діло знає — панське. Коли б до нас старші над панами правдивіші були — і пан бу був не той... І пан, і старші одна біда“. Здавалося б, джерело кривди знайдено, але раз розбуркана думка не має спокію, не знає межі і впину; соціальнодержавна кривда розростається у Чіпки згодом у якусь абсолютну кривду, що цілпй світ зажерла, всіх людей посіла. „Куди не глянь, де не кинь, — каже він, — усюди кривда та й кривда! Коли б можна — весь би цей світ виполонив, а виростив новий! Тоді б може й правда настала!“ — до такого максималізму впросла вже невеличка спершу злість, що була в невеличкому серці заройлась. Нахил до протесту, надиктований самою злістю й накерований етичним нігілізмом, робить із Чіпки свідомого бунтовника проти всіх норм зненавистного ладу, не розбіраючи між їми. „Хиба ми ріжемо? — вправдовується він проти закиду душогубством, — ми тільки рівняємо багатих з бідними“, дарма що не тільки багаті підвертаються під ніж, яким орудує сама злість та нерозважний нігілізм, що не може направити справедливого взгалі протесту на правдиву стежку і правдивих способів узятись. Чіпка гине не тільки физично: він — а це далеко страшніше — морально гине, і питання, що ним опекала його в-останнє нещасна жінка: „так оце та правда?“ — було найстрашнішим його іспитом і найважчим осудом. Нігілізм не зродив нічого і певно, що не міг Чіпка правди знайти на тому шляху, на який ступив був з своїм протестом.

Та й не тільки Чіпка, бо його особистій невдачі автор ніби принципіально потакує. Виставляючи одним з найдужчих постулатів людської натурн шукання правди, Мирний і сам наче доходить до зневірря, чи й може взагалі вона бути на цьому світі. Боротьба персоніфікованої Правди з Кривдою („Казка про Правду та Кривду“) кінчається не тільки повною фактичною перемогою останньої, але й принципіально, на прийдущі часи не кпає жадного місця ілюзіям. Характерний дуже кінець казкп.

— Бабусю! а чи настане коли такий час, що Правда подоліє Кривду і почне на землі паувати? — спитався бабусі білолиций Івась.

Усі діти уп'яли очі в бабине обличчя, дожидаючи, щоб та скаже. Бабуся нічого не одказала, тільки низько-низько схилила голову, і та стара голова її на тонких в'язах чогось дуже хиталася . .

Це вже повна безнадія, принципіальний якийсь песимизм. Не диво, що й малюнки життя на ґрунті такого песимистичного світогляду виходять темними, що засіяне давніми порядками лихо для його розкоріняється і зростає буйно за порядків нових. Лихо колишнє, кріпацтво, Мирний змалював ще в романі „Хиба ревуть воли“, показавши теж і насіння його, що зросло на новому вже ґрунті. І рівняючи старе лихо до нового, Мирний в останньому багато бачить гіршого. „Правда, що й тó лихо було, — вигукує дід Улас, — тяжке лихо, що нас до землі гнуло, над нами знуцалося, за людей нас не лічило. А проте — те давнє лихо не різнило людей, не розводило їх в різні сторони, не примушувало їх забувати своїх, навчало держатись купи. А тепер — яке лихо настало?! . . . Ох, сьогочасне лихо — то справжнє лихо!“ („Лихо давнє й сьогочасне“). Один зразок „лиха сьогочасного“, тієї ростічі братовбивчої та ворожнечі, ми вже бачили у Мирного в романі „Хиба ревуть воли“: вже там Чіпка, рівняючи багатих з убогими, не самих панів розбиває, а не помилує й свого брата-багатиря, бо й багатирі ж голоди не милують. Другу, ще вимовнішу ілюстрацію того ж таки лиха сьогочасного бачимо в повісті (не скінченій) „Повія“. Тут ворожнеча між голодою й багатирям велика соціяльна ростіч, виступає вже на перший план картини, ніякими нишми справами не заступана. Грицько Супрун — це з тієї категорії людей, що сами підіймаються знизу, здобувають достатки й тоді вже ярмом важким налягають на сірому. „Ти знаєш, — каже він, — що твій мир у нас у руках, отут у жмені, сидить?! Схочемо — пустимо жить, схочемо — задавимо. Що твій мир?!“ І Грицько крутить громадою, як хоче, бо фактична сила справді у його в руках, а сіромі лишалися самі думки та страхи. „Щоб, коли справді одберуть од неї землю? — думає одна з тих скривджених істот. — Без землі — голодна смерть. Господні! Як же без землі бути? Добре тим панам, — у їх її не орано, не міряно, а в нас той невеличкий шматочок, а скільки то очей заздуться на його, скільки рук тягнеться

за нею? Кожному хочеться схопити, бо в землі хліборобська сила". Йде з рідного села „шукати десь кращого місця“, то-б-то тієї ж правди, і героїня „Повії“; повість, як згадано, не скінчена і ми не знаємо, яка спіткала її доля на шляху до правди, — не знаємо тільки в подробицях, бо сам уже отой лиховістний заголовок натякає, якої по світах правди дошукалась нещасна Христя. До всіх своїх творів Мирний сміливо міг би взяти епіграфом відомий вже нам крик народньої душі: „Нема в світі правди, правди не зискати“, бо всі вони дають ту чи іншу ілюстрацію до цього висновку з народнього світогляду,

Де ж причина того „лиха сьогочасного“? що задає людеї, що на поневірвання оддало правду, а кривду на покуті посадовило? Мирний бачить корінь лиха в сучасних економічних обставинах, у нерівному поділі праці й здобутків її, — в тому, що в одного землі не міряно, слуг не злічено, а другий мусить з голоду пухнучи все ж таки ділити усе на „моє“ і „твое“. Ось думки автора, коли побачив село. „Ген по горі розіслалося воно невеличкими дворами з вишневыми садками, з білими квітками. По дворах, як і слід, комірчини, хлівці усякі, крутом тини та загороди. На що то? Від кого люде розгородилися? Від якого ворога захищають своє добро отими тинами невисокими?... Самі від себе? Від свого сусіди?... Ох, люде, люде! На широкому світі є багато і волі, й простору, і добра усякого без міри, та ваше ненажерливе око не задовольняється тим, чого треба, — гарба, скільки засягне. Треба тинів та ровів, щоб вашу ненажерливість спинити“ („Серед степів“). Це корінь лиха, а разом і авторого песимизму. Але Мирний — художня натура, з широким розмахом, з розумінням людського серця. Тим-то поруч отих невимовно тяжких картин знайдемо у його тихомирні нотки, особливо коли звертається він до малювання природи. Під пером Мирного вона оживає й своєю красою, саявом та супокоем найдужчий справляє контраст до темного, понурого життя людського. Такі малюнки, як „Польова царівна“ (з „Хиба ревуть воли“), як сцена колядування в „Повії“, або образок „День на пастівнику“ — не зробили б догани й першорядному художникові надзвичайною пластикою та красою. І безперечно, що в особі Мирного з таким художником і

маємо діло, тільки що лихі обставини якось не дали йому досі уповні свою силу розгорнути.

7.

70-ті роки, як знаємо, й Галичину прилучили до тих розумових течій, якими жило і живилось українське письменство. Згадано вже, що діяльність у Галичині українських письменників, особливо Драгоманова, дала дуже гарні наслідки в першому ж поколінні, що активно виходить на арену громадської роботи в половині 70-х років. Найкращим і найбільш визначним заступником цього покоління став Іван Франко (1856—1916). Виступивши, як сам каже, на ниву громадсько-літературної діяльності „в пору тяжкого перелому“ в галицькому житті, Франко невводими рисами записав своє ім'я не тільки в подіях того моменту, а і в цілій історії українського руху за останні десятиліття й придбав собі одно з найпочесніших місць у нашому письменстві. Учень Драгоманова, він у своїй діяльності йшов дорогою, яку проказав великий навчитель, і самостійно перетворивши його погляди, висловлював їх і як поет, і як белетрист, і як критик та публіцист, і як учений. Нема певне тієї ділянки літературної, до якої б не доложив Франко рук своїх, якої б не збагатив своєю працею. І скрізь він визначався з гурту своїм яскравим талантом та кипучим темпераментом; скрізь ставив рідний народ підставою своєї діяльності, добро народне — метою, розум, науку — шляхом до мети. Франко був одним із перших у Галичині, що рішуче порвали з старою цвіллю галицького життя, пішли новою дорогою і зробились учителями й проводирями до поступу молодших поколінь.

Обриваються звільна всі пута,
Що в'язали нас в давнім життєм!
З давніх брудів і думка розкута, —
Ожжемо, брати, ожжем, —

таким бадьорим маніфестом починає Франко свою свідому діяльність, закликаючи все живе на боротьбу в „давнім життєм“. І поетом, співцем боротьби став він у нашому письменстві, як борцем за свої ідеали був увесь час і в житті.

Зазначено вже, що народ поставив Франко підставою своєї діяльності, — народ не як стан селянський, а як соціальну категорію, що містить у собі всіх „у поті чола“ трудящих, усіх, хто працею пучок чи голови хліб насущний собі здобуває. Про інтереси цих у поті чола трудящих людей завжди пам'ятає Франко, їхньою долею найдужче він клопочеться. В своїх белетристичних та поетичних творах Франко малює, з одного боку, життя цих трудящих людей, з другого — ті підступи, з якими приходять до їх дармоїдні класи, ту страшну, безмежну експлуатацію, якою висмоктують вони кров і піт і життя саме з трудящих.

Всі Франкові повістки, що вийшли книгою „В поті чола“, всі „бориславські“ оповідання й повісті („Полуйка“, „Ріпник“, „На роботі“, „Навернений грішник“, „Вівчар“, „Яць Зелепуга“, „Воа constrictor“, „Борислав сміється“ й ин.) і багато з його поезій — це частини однієї великої картини безталання, вбожества й темноти народньої. Цю картину тямуща рука знавця народнього побуту змалювала, працював над нею сміливий художник, що не вагається, коли треба, кинути громадянству виклик, стати

Іван Франко.

одному проти всіх і голосно проказувати те, що за правду вважає. Франко особливо любить спинятися на контрастах соціальних і психологічних („у парі в житті смутки й радощі йдуть“), і справді тут він майстер не аби-який, бо вміє вибрати й поставити поруч такі події й особи, які найдужче підкреслюють думку автора. А думка його скрізь і завжди коло одного осередку обертається — отих у поті чола трудящих. Письменник бачить, що народ під тиском нових обставин життя опинивсь на роздоріжжі, що він не

знає, кудюю її як простувати і до якої мети. „Оцеї старий, що заблудився в близькім сусідстві рідного села, що стоїть насеред гладкого, рівного шляху її не знає, в якій бік йому додому — чи ж це не символ усього нашого народу? — питається Франко устами одного з своїх героїв. — Змучений важкою долею, він блукає, не можучи втрапити на свій шлях, і стоїть мов оцей заблуканий селянин серед шляху між минулим і будучим, між широким свободним розвоєм і нещасним видінням і не знає, куди йому йти, не має сили, ані надії дійти до цілі“ („Перехрестні стожки“). Але коли не має надії народ, то за його горить надіями поет, він вірить, що народ не може загинути, що будуччина йому належить, що переможцем вийде він з усіх пригод. „Ори“, — обертається до його Франко —

Ори, ори й співай ти, велетню, закутий
 В недолі й тьмі ярмо!
 Пропаде п'ятьма й гніт, опадуть а тебе пута
 І ярма всі ми порвемо.
 Не даром ти в біді пригноблений врагами
 Про силу духа все співав,
 Не даром ти казок чарівними устами
 Його побіду велчав.
 Він побідять, порве шкарлущі пересуду,
 І вільний власний лан
 Ти знов оратимеш, властивець своєю труду
 І в власнім краю сам свій пан.
 („Наймит.“)

З народом іде до кращої будуччини й сам поет, що свою долю неподільно зв'язав з долею рідного народу.

Я син народа
 Що вгору йде, хоч буз запертий в лох,
 Мій поклик: праця, щастя і свобода,
 Я є мужик, пролог — не епілог.

Народ тільки-но починає, на думку Франка, свою творчу путь, його слово ще все спереду, це тільки „пролог“ до прекрасної поеми майбутнього життя. Віра в народ, у мільйони трудящого люду переходить у Франка в віру до цілої людскости, яка повинна колись справжнього щастя основи витворити, йдучи шляхом невпинного поступу.

Хоч порох чоловік, та вірю я в той порох:
 Я твердо вірю в труд його могучий,
 В ті мільйони невисуцущих рук,
 І твердо вірю в людський ум робучий
 І в ясний день по ночі горя й мук.

(Поема „Нове життя.“)

У цій вірі глибокій на перемогу й криється чарівна принади́сть таких письменників, як Франко; за-для своєї віри він і такі, як він, люде несуть великі жертви, роблять себе чорноробами на шляху посту́пу, власною рукою прикувавши себе до скелі життя, як образно проказав Франко у відомій поезії „Камінярі“ за себе й своїх товаришів. „Ми ломимо скалу, рівняєм правді путь“, — дарма що щастя всім „прийде по наших аж кістках“ —

Розвіємо скалу, роздробимо граніт
 І кров'ю власною і власними кістками
 Твердай змуруємо гостинець і за нами
 Прийде нове життя, добро нове у світ.

Та поки прийдуть оті щастя й правда в людському житті, доводиться за їх боротись, доводиться бачити перевагу кривди та насильства людей над людьми, насильство не тільки матеріальне, а й духове. Як і попередні письменники, Франко в своїх творах зібрав коштовну колекцію таких хижаків у людському образі, отих справжніх „ловцовъ чело-вѣковъ“, яких „натура тягне до того, щоб боротися з людьми“ („Гава“) і на них випробувати міць не тільки своїх зубів та пазурів, але й інтелекту та психики. Мало не в кожному оповіданні знайдете ви у Франка хоч одну-дві рисочки до цього широко по світі божому скрізь розкиданого типу. Та найдужчий синтез його дає автор в образі пѣлоза („Воа constrictor“), що все навкруги оплітає своїми страшними кільцями й трощить на гамуз життя кругом себе: „мов Лякоон серед змії, так люд увесь в тих путах в'ється“. І не тільки в матеріальній сфері працюють такі полози, як Гава, Герман Гольдкремер, Вагман та інші герої сказаної спекуляції в „бориславських“ повістях і оповіданнях; вони часто й сферу духового життя вибірають для своїх ловів („Украдене щастя“, „Чума“, „Для домашнього огнища“). „Життя — то борня“, життя — боротьба, жорстокі, дикі лови“,

„життя — боротьба вічна, безупинна“, „лиш боротись — значить жить“ і т. и. без упину проказує Франко, підіймаючи принцип боротьби на ступінь якогось загального світового закону — боротьби між ясною й темною силою, Ормуздом і Ариманом. Початок чудового оповідання „До світла“ роз-

Іван Франко.

гортає перед вами цілу філософію цієї життєвої боротьби, стихійної, неблаганної, бо „мама-природа не знає сентиментальности й не слухає мрій. — Буду я з вами, дурнями, панькатись! — воркоче вона. — Чуєте в собі силу, то трібуйте впрватися сами наверх. Ще би я не мала роботи та вас підсажувати“ („До світла“). Мама-природа може не знати „сентиментальности“, але людина не має права бути „къ добру и злу постыдно равнодушной“, — і Франко найдужче ненавидить оту грубу силу, що тонче з своєї високости й толочить життя люд-

ське. Величний орел гірський, красень-беркут, не милування викликає у нашого письменника, не гимни силі, а прокльони їй:

Я не люблю тебе, ненавижу, беркуте!
 За те, що в грудях ти ховаш серце люте,
 За те, що кров ти сієш, на ніжких і слабих
 З погордою глядиш, хоч сам жвєєш із них;
 За те, що так тебе боїться слабка тварь, —
 Ненавижу тебе за те, що ти царь.

(„Беркут.“)

Такий настрій у Франка виникає з любови до реальної, конкретної людини; зненависть у його „любви сестра й товариш невідступний“: він ненавидить зло через те, що любить добро — через свою велику гуманність, якою обіймає всіх людей, окріче тих, що сами забули про любов, що во-

рогами правди й волі виступають. Та й Іх Франко по своєму жаліє, бо розуміє своїм серцем широким, що

Не в людях зло, а в путях тих,
Котрі незримими вузлами
Скрутили сильних і слабих
З Іх мукою і Іх ділами.

(„Думи пролетарія“, VIII.)

В творах Франка повно маємо прикладів, як народжується на-ново людина в людині, як прокидаються приспані життям, заколисані буденщиною щиро-людські почування. „Цілий чоловік“, що живе повно, всіма сторонами людської непокаліченої природи — це ідеал нашого гуманіста, і він кожного благає бути „хоч хвилечку ним“, отим цілим чоловіком, і в любовістю підглядає такі людські хвилечки в житті найзапекліших звірів („На дні“, „По-людському“ й ин.).

Багато написав Франко творів за довгий час своєї літературної діяльності; самий показник неповний його праць склав чималу книжку. Єсть у його твори неодинакової вартості — то високо мистецькі, до останнього слова оброблені, то писані на-швидко, щоб зашовити ту чи иншу прогалину, або за-для шматка хліба, що його автор заробляв, як і його герої, „в поті чола“. Але скрізь виступає він великим жалібником людини, гуманістом, борцем за її оновлення, проповідником любови

До всіх, що ллють свій піт і кров,
До всіх, котрих гнітуть окупи. („Моя любов.“)

З щирим серцем міг він сказати про себе:

Та над усе ціню я ту
Малую мірку мук і болю,
Котрі прийняв я в цім життю
За правду, за добро, за волю.

(„Думи пролетарія“, IX.)

В громадському житті нашому Франко весь час стояв тим світочем, що осягає навкруги себе шлях і проказує дорогу людям своїми й художніми творами, і критичними та публіцистичними працями. Одним став він за вчителя й проводиря в нетрях буденщини, надихаючи на протест проти неї; з другим працював поруч на ниві громадської діяльності, ще

ишим давав „чисту роскіш братньої любови“, а найбільш — чарував своїм художнім словом. „Правдива поезія мусить бути завжди моральною“, — ці власні слова твердо пам'ятав Франко в своїй літературній діяльності і моралістом — не в ходячому, певна річ, розумінні — він раз-у-раз був, як письменник. До світла він кликав, „ratio vincit“ написав на своєму прапорі і склав Ашибалову присягу раз-у-раз нехитно йти „на чесно, праве діло“.

За його радо в горі вму
І аж до гробу додержу!
Свій прапор ціло. („Скорбні пісні“.)

Франко свого слова додержав, не вважаючи на всі перешкоди, що шми густо всинала його шлях химерна доля. Перешкоди ці багато сили у цього надзвичайного письменника одібрали й марно розвіяли, не давши йому виробитись на діяча такої міри, до якої міг підняти його великий талант. Проте це не затьмарило його ваги в історії українського письменства і багато Франкових творів довго ще не опадуть „листочками зів'ялими“. І між ліричними поезіями, й між белетристичними та публіцистичними творами Франка, і між його поемами чимало знайдеться таких, що на довгі часи переживуть самого автора. Мов велетень духа — Мойсей, якого оспівав Франко в своїй останній поемі („Мойсей“), він не увійшов до землі обітованої, на самому її порозі впавши, але як Мойсей же, буде він довго духовим ватажком свого народу, —

Я ж весь вік свій, весь труд тобі дав
У незломнім завзяттю:
Підеш ти у мандрівку століть
З мого духа печаттю („Мойсей“).

Франкового духа печать справді бо не зітреться з письменства та і взагалі з культури українського народу.

8.

З інших наших письменників, що належать своєю діяльністю до 70-х років, згадаємо тут ще кілька заслужених імен. Остап Терлецький (1850—1902), працьовитий публіцист і критик, написав між иншим простору історію громадського

руху в Галичині в якій широко використав друковані матеріали, розкидані по старих виданнях. („Літературні стремління галицьких Русинів“ і „Галицько-руське письменство 1848—1865 р.“) Михайло Павлик (1853—1915), автор кількох оповіданнів, що колись скандалізували галицьке громадянство своїми натуралістичними деталями й викликали проти автора голосний процес літературний („Ребенщукова Тетяна“, „Пропавший чоловік“, „Юрко Куликів“ і ин.). Більш ваги мала публіцистична діяльність Павлика, особливо в 90-х роках у „Народі“ й інших радикальних виданнях, та праця коло опублікування матеріалів про Драгоманова. В цікавій своїй книзі „Про русько-українські народні читальні“ Павлик подає історію просвітніх заходів у Галичині. Михайло Комаров (1844—1913) видав кілька гарно написаних популярних брошюр, але головну свою увагу віддавав бібліографічній справі. Йому належить сила бібліографічних заміток і оглядів по періодичних виданнях („Зоря“, „Кієвская Старина“, „Діло“ і ин.) та покажчиків як усього українського письменства разом („Бібліографічний покажчик нової української літератури“, 1883, „Українська драматургія“, 1906 і ин.) так і літератури про окремих письменників (Котляревського, Шевченка, то-шо). З цих праць його особливо цікавий нарис із історії цензури на Україні — „Де-що з історії українського письменства“ (в „Ділі“, 1885). Окрім того Комаров редагував „Словарь російсько-український“ (4 томи), що вийшов у Львові під псевд. Уманець і Снілка. Цезарь Білиловський та Володимир Масляк — поети не без искри таланту, але вона не розгорілась ясніше. Драматург Григорій Бораковський поруч безглузких водевілів пробував писати й серйозні драми з народнього життя. Докладніше спинимось на літературній діяльності Ніщинського, Манжури та Косачевої.

Петро Ніщинський (1832—1896) займає досить високе місце в історії українського письменства своїми перекладами. Перекладання на українську мову класичних творів і взагалі з чужих літератур почалось у нас досить давно. Вже письменники романтичної школи, як Метлинський, Костомаров та ин., захожувались коло того, щоб збагатити рідне письменство на переклади, переважно з слов'янських

поетів; і хоч опісля Костомаров і радив „оставить всѣхъ Байроновъ, Мицкевичей и др. въ покоѣ“, але, видима річ, така порада не могла спиняти людей од праці коло перекладів на рідну мову творів світового письменства. На цьому

Петро Ніщинський.

полі дуже багато працювали: Куліш (переклади з Шекспіра, Байрона, то-що), Руданський („Іліада“), Старицький (сербські пісні та з російських поетів), Франко і чимало пізніших наших письменників. Ніщинський надумав дати українською мовою переклади творів класичного письменства: „Одисею“ й „Антигону“ він переклав цілком, а „Іліади“ тільки 6 пісень. Переклади Ніщинського, найбільш „Одисея“ (вийшла під псевд. Петро Байда у Львові р. 1889 -92), мають велику ціну в нашому письменстві; вони дуже гарно передають чистою народньою

мовою античні твори, додержуючи і складу оригіналів. На аразок візьмемо початок „Одисеї“.

Музо! повідай мені про бувалого лицаря того,
Що наблукався по світу, столицю Троїи зруйнувавши,
Що й на всіляких людей надивняся й спізнав несь їх побег,
В морі ж біди натерпівся та горя як тілом, так духом,
Щоб і себе й товариство снасти і вернути додому;
Та не вхранив товариства, хоч сильне об тім побивався:
Марне загинули всі од свого ж розсудку дурного,
Бо пережерли биків Геліоса, що ходять над нами,
І за цю кривду їх їм не судилось вернутися, —
От про це все й розкажи нам богине, Зевесова дочко!

Отаким гарним віршем неіє складено всю „Одисею“ і ця праця востанеться довгорічним пам'ятником у нашому письменстві талановитому перекладчикові.

Талановитий з натури, та безталанний життям Іван Манжура (1851—1893) своєю особою дав ще один приклад

не аби-якої пропащої свли, що згинула марно серед нашого лихоліття. Це співець степу, тихої господарської праці та хліборобського, хоч дрібного, але насущного клопоту. Дуже гарно й сердечно змалював він надії й турботи хлібороба над своєю нивою:

Коли ж вона, улета пітом
 Моїм трудовим та клопотом
 Безсонним скохана, марніе,
 А по-над нею тяжко ние,
 Злиденна хмара зла мошки
 Та скрізь гуляють ховрашки —
 Турбуюсь я: бо вже не ждати
 Мені від неї благодати...
 Даремна праця і надія!
 На серці ж сум лихев діе:
 Воно холоне, омліва
 І никне-никне голова.

(„Дума“.)

Гарна теж „Дінчача дума о Покрові“, чудово схоплено тип бурлаки очайдушного („Бурлака“). Скрізь у Манжури виступає його гуманне почуття, сум по знівченому життю („Нечесная“, „Леліі, „Не хрещатим барвіночком“), широка любов до людини. Про свої сни він каже, що „любов ік людині, недолею стрітій, мені проказала сумуючи їх“; його музі любіше йти на вбогу ниву, „пїт де трудівницьквій ллється“, туди, „де неправда керує“. Але нема слова протесту у Манжури, тільки сум розлягається з його пісень; навіть безжурний з погляду бурлака не має відповіді на своє питання: „кому жити ще так славно у світі за мене?“ Дуже схожий з своїм бурлакою, Манжура пронав для письменства цілком, не використавши її малою мірою своєї сили.

До 70-тих років зачисляємо її Ольгу Косачеву (народ. 1852 р.), відому більш під своїм звичайним псевдонімом — Олена Пчілка, хоч інтенсивнішу літературну діяльність вона виявила вже геть пізніше. В літературному П надбанні єсть і поезія, й белетристика, й драматичні твори, а останніми часами прибавилась ще й публіцистика. В своїх творах Олена Пчілка виступає насамперед з виразно значеними й підкресленими думками про національність, як дуже великої ваги фактор у громадському житті. Образ величньої

патріотки поставила вона в початку своєї літературної діяльності (в першій своїй більшій праці — поемі „Козачка Олена“), до питань національності дуже часто обертається і в інших своїх творах, їй же найбільш уваги присвячувала в своїй публіцистиці, як редакторка „Рідного Краю“. Кращі між творами Олени Пчілки — оповідання: „За правдою“, „Товаришки“, „Світло правди і любови“, в яких авторка становить проблеми націоналізму й космополітизму. Національність, на

Ольга Косачева.

думку Олени Пчілки, не обмежується самою простонародністю, — вона повинна не тільки обіймати всі елементи народного життя, але й розвивати їх, витворювати на народній основі нові цінності. Націоналізм, що визнає саму простонародність і через те саму тільки народню мову — це нісенітниця: „з таким націоналізмом можна тільки закиснути на місці“ („Товаришки“). Ця аксіома, як на наші часи, колись викликала великі змагання і заслуга Олени Пчілки в тому, що вона категорично й рубом поставила

питання, даючи на його відповідь не тільки теоретично, а й практично — своїми працями. Ті самі думки про народню мову й письменство українське висловила авторка і в своїй автобіографії та літературному profession de foi — передмові до перекладів з Гоголя, виданих р. 1881 в Києві. На жаль, і такий націоналізм ані трохи не забезпечує од безнадійного закисання, і публіцистична діяльність Олени Пчілки в „Рідному Краю“ може бути тому дуже гарним доказом. Не блискучі взагалі, більш публіцистичні трактати, ніж художні твори — писання Олени Пчілки мають проте свою ціну в українському письменстві, як показчик однієї з стадій у його розвитку.

9.

В історії українського письменства 70-ті роки становлять дальший ступінь у літературному розвитку на старих підвалинах реалізму й демократизму. Виступає новий гурт талановитих письменників, що збагатили письменство, поширивши насамперед його зміст. Інтерес до народу, до його життя й потреб наповняє собою всю творчість оцих письменників, виявляючись і в художньому письменстві, і в етнографічних та історичних досліджах, і в популярній літературі. Та 70-ті роки розсунули дотеперішні рямці українського письменства і впровадили до його нові мотиви. Життя інтелігентних класів, що його перше зрідка торкалось наше письменство, робиться тепер звичайною темою й письменники починають теоретично обмірковувати стосунки інтелігенції до народу, напрями серед самої інтелігенції, розумові й етичні проблеми. Це було видимим знаком, що потроху повстас вже національна інтелігенція й вимагає ширших, ніж досі були, рямок для письменства, шукаючи в йому відповіді на некучі питання людського й національного існування. В зв'язку з цим знов підіймаються старі суперечки про український рух, знов зривається полеміка з приводу українського письменства, лозунг — „література для домашнього обихода“ приймається навіть частиною самих же українців, що не звикла ще виступати по-за межі простонародности. Як і всі такі змагання, і тут справу рішили не так теоретичні аргументи, як саме життя, що під гомін полеміки справляло своє діло, все ширше розсовуючи рямці письменства і тим фактично виступаючи в сфері простонародности, зміцнюючись разом у демократизмі. В публіцистичних працях Драгоманова, по-части Кониського, Левницького, потім Франка й виших виясняється роля і завдання українського руху, в критичних статтях тих же письменників ширше і сміливіше зачеркуються питання літературні. Опріч усього цього, 70-ті роки зміцнили зв'язки в Україною Галичини, приєднавши її до загально-українського руху, а тяжкі умови національного, а надто українського, життя в Росії поставили Галичину навіть на чолі всієї національної справи. В громадському житті після загального майже аполітизму 60-х років вперше тепер од спроби Кирило-

Іншіська громада року 1874.

Сидять — у першій лаві (з лівої руки): Возняцький, Кістренко, невідомо хто, Мартієв, Комаруцький, Ір. Жвтецький, Он. Русов, Блявський, Л. Лівинський, Діаконенко (троща вправо), М. Левченко; у другій лаві (з лівої руки): Оп. Лемницький, Лоначенський, Ів. Рудченко (Бляж), Хв. Вояк, Ів. Демницький-Нечуж, П. Чубанський, М. Станіцький, Рубинштейн, М. Лисенко, Пасло Жвтецький, Он. Трегубов, М. Водзін; стоять (з лівої руки): Фаворський, М. Дірагоманов, Мик. Ковалевський, Вілюсов, Пашенко, Вербиш кий, К. Андриєвський, В. Беренштам, Антепович.

мефодієвських братчиків українство, в особі Драгоманова, виступає і з власною політичною програмою, заснованою на принципах демократизму й федералізму. Не вважаючи на циркуляр 1863 р., що заборонив був українську популярну літературу, кидаючи темні, неоправдані обвинувачення в сепаратизмі, український рух ширився й ріс на сплах, виявляючись найдужче в письменстві. Зростали разом та ширилися серед реакційних кругів і нападки на його, що в половині 70-х років прибрали занадто реальних форм, встановлених згаданим „законом Юзефовича“.

Та були й дошкульні місця в українстві, як громадському рухові, що дуже невігідно одбивались і на письменстві. Тодішня література, що фактично таки захоплювала потроху ширші й глибші простори, не могла ще задовольняти всіх потреб громадянства, — не могла хоч би й через одно те вже, що зовсім не мала періодичної преси. Про власний орган у Росії нічого було й думати, закордонний же („Правда“) через усякі причини й зверхнього, і внутрішнього характеру не міг здобути ширшого впливу на Україні, будучи до того ж і занадто місцевим органом. Тим часом російська дійсність становила тисячі нових питань, витворила саме широкий народолюбний рух, припадний найбільш своєю етичною стороною, — і не маючи відповіді на ці питання з свого становища у власній пресі, українське громадянство мусіло шукати її в російській сильно централістичній, або в кращому разі до національної справи байдужній. Багато навіть свідомих українців пристає до загального руху, одкладаючи свої справи на потім, на колись, на той „слухний час“, якого не тільки в народі дожидались за малу годину. Тим часом історія хутко не робиться — і сили марно розтрачувались і гинули, а українство, знесплене новим „исходомъ“ інтелігенції, не спромоглося одразу заповнити поширені рямці літературно-громадських інтересів. Наслідком усіх цих причин і було „українофільство“ в спеціальному розумінні (і самий термин спопуляризовано найбільш у 70-х роках), в його позверховими інтересами, формалізмом у національній справі, однобічною теорією „безполітичної культури“ та компромисовим становищем на практиці. Приневолене провадити боротьбу на два фронти — з войовничою реакцією, що мала

до послуг державну силу, і в доктринерському космополітизмом прогресивних кругів, що мали за собою моральний авторитет, українство опинилося в дуже важкому й прикрому становищі.

Саме під цей і без того тяжкий час сталась заборона 1876 р. — в українства вибито було з рук і ті невеличкі засоби, якими воно могло за своє існування боротись. Здалось, актом 1876 р. поставлено намогильного хреста не тільки над письменством, а й над усім українством, як громадським рухом; кінець 70-х років наче б то цілком розбив українські сили, літературна продукція на Україні завмірає, спроби окремих людей, як Кониський, руйнуються репресіями і навіть ті випробуваної енергії люди примовкають. Настала пора, коли мало не всі українські письменники припинили були всяку діяльність, а коли й пишуть щось, то для власного задоволення, для своєї сем'ї, щоб сховати написане зараз же до шухлядки. „Старші мої діти, — каже в своїй автобіографії Щоголів, — прохали мене, щоб я писав для них. Я й писав їм до 1878 р.“ Та цього року помірають у поета діти і — додає він — „писати стало ні для кого“: письменник знов ламає своє перо... Досить одного цього факта, щоб зміркувати, перед якими перспективами стало було тоді українське письменство. Письменник може знайти читачів тільки в своїй сем'ї і коли й цих читачів не стало, мусить поставити хреста над своєю літературною діяльністю, над своїм талантом, над своїми надіями. Друкарський станок раптом зник для творів українського письменства, ми знов вернулись у темну пащу минулого, коли по тихих келіях працювали безіменні „книжніє списатели“. Це не жарт, бо з біографії Грінченка ми знаємо, що йому на вчителюванні таки справді доводилось складені книжки переписувати друкованими літерами, аби хоч таким немудрим способом задовольнити потребу школярів у рідному слові. Історії культури варто згадати й одзначити цей факт на передодні ХХ віку....

Проте не по всім світі зник друкарський станок, — за кордоном він зацвів. Спершу Драгоманова працям дав він притулок, а потім і иншим письменникам, у кого любов до рідного краю перемогла навіяне репресіями зневір'я. А тим

часом, не вважаючи на безпросвітню темряву на Україні, і тут по глухих закутках вистигають нові сили, що розгорнуться вже пізніше.

Література.

- Огоновський О. — Історія літератури русков, т. III, в. I. и 2. Львів, 1891—93.
- Петровъ Н. П. — Очерки исторіи укр. літератури XIX ст. Київ, 1894.
- Грушевський Ол. — З сучасної української літератури. Київ, 1908.
- Франко Ів. — З останніх десятиліть XIX в. „Л.-Н. Вістник“, 1901, VII—IX. Окроме в книжці „Молода Україна“, Львів, 1910.
- До Історії указа 1876 року. „Україна“, 1907 V.
- Найближчі відгукн указу 1876 року. Ibid VI.
- Драгоманов М. — Література українська, проскрибована рядом російським „Правда“, 1877.
- Драгомановъ М. — По вопросу о малорусской литературѣ. „Собр. полн. сочиненій“, т. II. Paris, 1906.
- (Грінченко Б.) — Нарід в неволі. Львів, 1895. Переклад — „Порабощаємий народъ“ Львів, 1895.
- Тридцять літ духової неволі на Україні. „Правда“, 1894.
- Франко Ів. — Сухий пень. „Л.-Н. Вістник“, 1905 II.
- Яворський В. — Українська справа в європейським освітленню. Відень, 1905.
- Ефремов С. — Внѣ закона. „Русское Богатство“, 1905 I.
- Фабрикант Н. — Краткій очеркъ изъ исторіи отношеній русскихъ цензурныхъ законовъ къ украинской литературѣ. „Русская Мысль“, 1905, III.
- Императорская Академія Наукъ. — Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПб., 1910.
- Грушевський М. — Ганебній пам'яті. „Л.-Н. Вістник“, 1906, VI.
- Сводъ указаній, данихъ нѣкоторими изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ. „Вылое“, 1907. VI.
- Русовъ в Волковъ. — Примѣчанія къ части свода, касающейсѣ „сообщества украинофиловъ“ Ibid.
- Драгомановъ М. — Українське письменство 1866—1873 р. „Л.-Н. Вістник“, 1902, X—XII.
- Драгомановъ М. П. — Собраніе политическихъ сочиненій, т. I. — II. Paris, 1905—1906.
- Драгоманов М. П. — Политическія сочиненія, т. I. в передною В. Кістаківського. Москва, 1906.

- Драгоманов М.—Листи на Наддніпрянську Україну. Київ, 1918.
- Драгоманов М.—Переписка, т. I. Зібрав М. Павлик. Львів, 1901.
- Бачинський Ю.—Моя переписка з М. Драгомановим. Львів, 1900.
- Павлик М.—Переписка М. Драгоманова з Окуневським. Львів, 1905.
- Павлик М.—Переписка Драгоманова з Н. Кобринською. Львів, 1905.
- Драгоманов М.—Листи до Ів. Франка і інших. Львів, 1906—1908.
- Драгоманов М.—Листи до редакторів рос. соц.-рев. видання „Вперед“, Львів, 1910.
- Драгоманов М.—Переписка в М. Павликом т. II—VIII. Чернівці, 1910—1911.
- Драгоманов М. П.—Автобіографія. „Былое“, 1906, VI; окремо—Київ, 1917.
- Павлик М.—М. П. Драгоманов (1841—1895), його юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Львів, 1896.
- Павлик М.—Перші поминки М. Драгоманова. Львів, 1895.
- Павлик М.—Памяти М. Драгоманова. Чернівці, 1905.
- Павлик М.—М. Драгоманов і його ролі в розвою України. Львів, 1907.
- Сфремов С.—Відгуки з життя і письменства. „Нова Громада“, 1906, VI.
- Франко Ів.—Суспільно-політичні погляди Драгоманова. „Л.-Н. Вістник“, 1906, VIII.
- Сфремов С.—Єврейська справа на Україні („Драгоманов і єврейська справа“). Київ, 1909.
- Ловинський М.—Українське національне питання в творах М. Драгоманова. Відень, 1915.
- Ефремов С.—О томъ, что было и чего не было. „Укр. Жизнь“, 1915, X—XII; „Основа“, 1915, I.
- Ефремов С.—Памяти Драгоманова. „Укр. Жизнь“, 1915, VII.
- Дебагорій-Мокрєвчъ В.—По поводу статьи Дейча (про Драгоманова *ib.*, II).
- Н. В.—Политические взгляды Драгоманова „Укр. Жизнь“, 1912, VI.
- Хатченко А.—Драгомановъ и вопросъ о самостоятельности Украины. культуры. *ib.*
- А—вичъ С.—М. П. Драгомановъ. *ib.*
- Богучарскій В. Я.—Изъ истории политической борьбы въ 70 и 80-хъ годахъ XIX ст. Москва, 1912.
- Квостяковскій Б.—Страницы прошлаго. Москва, 1912.
- Богучарскій В.—Земскій Союзъ или Священная Дружина? „Русская Мысль“, 1912, IX.
- Квостяковскій В.—Органъ Земскаго Союза „Вольное Слово“ и легенда о немъ. *ib.*, XI.
- Богучарскій В.—Въ заключение полемики. *ib.* 1913, II.
- Дебагорій-Мокрєвчъ Вл. Къ спору о „Саящ. Дружинѣ“ и „Вольномъ Словѣ“, *ib.*
- Прибылева А.—О „Вольномъ Словѣ“ и о роли въ немъ Мальшинскаго. „Русск. Богатство“, 1913, III.
- Старицьскій М.—Поеві, Київ, 1908.
- Старицьскій М.—Драматичні твори, два томъ. Москва, 1910.

- Старицький М. — З мли минулого. „Нова Громада“, 1906, VIII.
- Франко Ів. — Михайло П. Старицький. „Л.-Н. Вістник“, 1902, V—VII.
- Пчёлка О. — М. П. Старшцькій. „Кіевская Старшина“, 1904, V.
- Сумцовъ Н. О. — Старицькій, какъ драматургъ. „Извѣстія оід русск. язика и словесности.“, 1903, III.
- Стещенко Ів. — Старицький, як поет. „Л.-Н. Вістник“, 1914, IV.
- О'Коннор-Вілінська В. — Деякі риси в творчості Старицького Ів. Корифей української сцени. Київ, 1901.
- Шрамъ — К. Українська деревня по прозведеніямъ Старицького и Кропивницького. „Степъ“, СПб. 1886.
- Кропивницький М. — Збірник творів, три томи, з передмовою Г. Коваленка. Харьків-Полтава, 1903—1911.
- Кропивницький М. — За тридцять п'ять літ „Нова Громада“, 1906, IX.
- Пчёлка О. — М. Кропивницький, яко артист і автор. „Л.-Н. Вістник“, 1910, VI—VIII.
- Ефремовъ С. — Кропивницький и Гринченко. „Русское Богатство“, 1910, VIII.
- Тобілевич І. (Карпенко-Карий) — Драми і комедії, п'ять томів з передмовою С. Ефремова. Київ-Одеса-Полтава, 1903—1910.
- Кміт Ю. — Карпенко-Карий. „Л.-Н. Вістник“, 1900, VII.
- Франко Ів. — Тобілевич. Ibid. 1907, XI.
- Ефремов С. — Карпенко-Карий. Літературна характеристика Київ, 1903.
- Тобілевич С. — Життя Ів. Тобілевича. „Л.-Н. Вістник“, 1912—1913.
- Левницький Ів. — Повісті її оповідання, сім томів. Київ, 1900—1911.
- Левницький Ів. — Автобіографія. „Сніг“, 1881.
- Кошовий (Копіський) — Коли ж висиниться? „Правда“, 1875.
- Ефремовъ С. — Бытописатель пореформенной Украины. „Кіевская Старшина“, 1905, I.
- Дорошенко Д. — І. С. Нечуй-Левницький. „Книгарь“, 1918, кн. VIII.
- Мирий П. — Перша, друга і третя книжка творів. Київ, 1902—1906.
- Стещенко Ів. — Панас Мирий. „Л.-Н. Вістник“, 1914, VII.
- Франко Ів. — Збірник поезій: „З аершин і низин“ (1893), „Зів'яле листя“ (1896), „Мій ізмарagd“ (1898), „Із днів жур'я“ (1900), „Semper tiro“ (1906), „Давне і нове“ (1911).
- Франко Ів. — Збірник творів, три томи. Київ, 1903—1905.
- Франко Ів. — Збірки оповіданнів: „Добрий заробок“ (1902), „Панталаха“ (1902), „Малый Мирон“ (1903), „З бурливих літ“ (1903), „На лоні природи“ (1905), „Маніпулянтка“ (1907), „Місія“ (1906).
- Франко Ів. — Повісті: „Для домашнього огнища“ (1897), „Перехрестні стежки“ (1899), „Захар Беркут“ (1902), „Vox constrictor“ (1907).
- Франко Ів. — Автобіографія в збірці „В поті чола“. Львів, 1890.
- Деген Е. — Іванъ Франко. „Новое Слово“, 1897, III.
- Ефремовъ С. — Півнець боротьби и контрастов. „Кіевская Старшина“, 1903, XI—XII.
- Ефремов С. — Співець боротьби і контрастів. Київ, 1913.
- Крымскій А. — Франко. „Енцикл. словарь“ Брокгауза и Ефрона, полут. 71.
- Маковой О. — Др. І. Франко. „Зора“, 1896.

- Щурат В. — Др. І. Франко. Ibid.
- Крушельницький А. — Іван Франко. Коломия (без року).
- Ярошевський Б. — Невикористаний скарб. „Привіт І. Франкові“, Львів, 1916.
- Коцюбинський М. — Іван Франко. Київ, 1917.
- Жигмайло Л. — Национальные мотивы въ произведениях Бялка и Франка. „Укр Живнь“, 1916 VI.
- Ярема Я. — Мойсей Ів. Франка. Тернопіль, 1912.
- Свѣнцицький І. — Іванъ Франко. „Укр. Живнь“, 1916, X—XI.
- Ефремовъ С. — Писатель-гуманість. Ів., 1913, V.
- Данько М. — Писатель своего народа. Ів.
- Петлюра С. — Франко — поет національної чести. Ів., V—VI.
- Бвашан М. — Іван Франко. „Л.-Н. Вістник“, 1913, IX.
- Заклинський Р. — Франко, як публіцист. Ів.
- Колесса О. — Наукова діяльність Франка. Ів.
- Грушевський М. — Свѣтлой памяти Ів. Франка. „Укр. Живнь“ 1916, VI.
- Ефремовъ С. — Прологъ къ будущему Ів.
- Ефремовъ С. — Іванъ Франко. „Голосъ Минувшаго“, 1917, I.
- О. М. — Ювілей 25 літньої літературної діяльності І. Франка. „Л.-Н. Вістник“, 1898, XI.
- Возняк М. — Памяти Ів. Франка. Опис життя, діяльності і похорону. Відень, 1916.
- Александровичъ С. — Похорони Ів. Франка. „Укр. Живнь“, 1916, VII—VIII.
- Павлик М. — Спис творів І. Франка за перше 25-ліття його літературної діяльності Львів, 1898.
- Франко Ів. — Др. О Терлецький. Спомини і матеріали. „Записки Н. Т. Ім Шевченка“, т. 50.
- Ефремовъ С. — Михайль Павлыкъ „Голосъ Минувшаго“, 1915, IV.
- Жученко М. — М. Павлыкъ. „Укр. Живнь“, 1915, I.
- Свєнцицький І. — Михайло Павликъ. „Наше Минуте“, 1918, кн. I.
- Комаров М. — Українська драматургія. Одеса, 1906.
- Комаров М. — До „Української драматургії“, Одеса, 1910.
- Дорошенко В. — Памяти М. Ф. Комарова. „Укр. Живнь“, 1913, IX; „Л.-Н. Вістник“, 1913, X.
- Сумцовъ Н. — Памяти Н. Н. Манжуры. „Кіевская Старина“, 1893, X.
- Быковъ Н. — Н. Н. Манжура. Катеринослав, 1910
- Пчілка О. — Оповідання. ч. 1 і 2 (Київ, 1908-1909). Думки-мережанки (1896). Світова річ, комедія (1908).
- Пчілка О. — Автобіографія. „Зоря“, 1888. Передмова до „Перекладів в Гоголя“, Київ, 1881.
- Ефремовъ С. — Фатальний вузол. Київ, 1910.

Розділ XIII.

80-ті роки.

Загальне становище. — Грінченко. — Зінківський. — Д. Маркович. — Н. Кобринська та інші письменниці. — С. Ковалів. — Бордуляк. — Цеглинський. — Побутові письменники. — Історична повість. — Оп. Левицький. — Самійленко. — Грабовський. — Леся Українка. — А. Кримський. — Л. Василевська. — Література.

1.

З сумними ауспіціями вступає українське письменство в 80-ті роки. Акт 1876 р. своєю категоричною непохитністю, здавалось, не кивав місця письменству не то для розвитку, а навіть для абн-якого животіння, бо припинив усяку змогу щось робити, виявляти хоч яку-небудь літературну продукцію. Пізніші додатки до указу 1876 р. та цензурна практика довели це як найкраще, стуливши рямці дозволеного так, що між ними нічого не могло зміститися. Твори красного письменства принципіально заборонені не були, але все позначене печаттю таланта й самостійності безнадійно пропадало в цензурних архивах і крізь цензурні суточки проходили самі тільки самородні вироби безталанних піїтів — ніби на те, щоб офіційним публіцистам зручніше було на них посилатись, як на зразок убожества й нікчемности всього українського письменства. Так само на практиці під забороною опинилась уся дитяча література, бо, мовляв, „дѣти должны учиться по русски“. На дозволених рукописах конче пишасться додаток, що друкувати можна „подъ условіемъ соблюденія русскаго правописанія“, фактично неможливого в українській вимові. Вишукуються сакраментальні слова, як „Україна“, „козак“, „Січ“, яких заборонено вживати й які цензура ретельно вимазує. Догляд до того дійшов, що

нарешті цензура перестала сама собі вірити, і кожен український рукопис з місцевих цензурних комітетів мусів мандрувати ще й до „Главнаго управління по дѣламъ печати“, яке звичайно ще на густіше пересівало сито творч українського письменства. Кінець-кінцем ніхто не знав, що можна, чого не можна, цілковитий хаос запанував у цензурній практиці, сьогодні заборонилось те, що було дозволено вчора, і навпаки. Одна тільки тенденція виразно з того хаосу проступала — це змержити українське письменство так, щоб не тільки не мало воно ніякого впливу на громадянство, але позбулось і внутрішніх підстав для свого існування.

Така була думка, та не так на ділі склалося. Після недовгого часу зневірря та апатії знов прокидаються приспані сили й завзято беруться до роботи, до упертої боротьби за існування. Невеличку одлигу на початку 80-х років зараз же одзначено заснуванням постійного українського театру, і з естради, з якої перед тим доводилось на голос української народньої пісні вспівувати:

La pluie, la pluie,
Qui tombe doucement...
Je pensais, je pensais, —
C'est un Zaporogue, maman! —

знов залунало українське слово. Театр зробився з того часу потужним помічником письменству, бо сам спускався назустріч публіці, вишукував її та йшов туди, куди не могла книга дістатись. З'являються такі поважні літературні видання, як „Рада“ Старпцького, робляться спроби відновити популярно письменство, повстає в Кіїві „Кіевская Старина“ (з 1882 р.) що по-за зверхнім своїм антикварним характером дає силу живого матеріялу і на цілх 25 років робиться тим резервуаром, у якому не тільки наукові праці про Україну знаходили притулок, а й красне письменство та публіцистика, надто в останніх річницках. Коли ж реакція знов пригнітила все в Росії, українські письменники все частіше, систематичніше й з більшою видержкою вдаються до Галичини й там засівають своє насіння, сподіваючись, що з його колпсь матиме пожиток уся Україна. Галицькі видання, як заснована на початку 80-х р. „Зоря“, позбуваються потроху свого локального характеру й через співробітництво українців, на-

бірають всеукраїнського інтересу те ж саме треба сказати і про поновлену „Правду“ (з 1888 р.) та пізніші „Буковину“, „Народ“, „Житє і слово“, „Л.-Н. Вістник“. Галицькі справи все ширші й голосніші знаходять відгуки на Україні, зв'язки стають глибшими й більш органічними.

Все це сприяє тому, що, не вважаючи на повсюдний морок у Росії і на тяжкий з'особна антракт у громадській та літературній роботі на Україні, українство з часів реакції не тільки не вишло цілком розбитим, а навпаки — зберегло свої позиції, навіть підсилилось новими, свіжими елементами, що йшли на ту ж роботу національного освідомлювання, одкидаючи потроху все хитке й непевне та витворюючи ґрунт для свідомого громадянства. Характерний справді-бо факт: покоління українських восьмидесятників — не дуже, правда, численне — ані трохи не нагадує собою хирного, млявого та кволого покоління загально-російської інтелігенції того ж часу. Українці-восьмидесятники визначаються, навпаки, бадьорим духом, рухливістю, завзяттям, з якими невпинно йдуть до своєї мети, хоч несуть на собі подвійний гніт — і політичної реакції, і національних утисків. Справедливо зазначив був Франко, що історик повинен проте „бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяння і повільного росту нового українства, пору отверезіння українців од шуму загально-російських широких фраз і повороту, так сказати, від рідну стріху“. Наперекір занадто тяжким обставинам того подвійного гніту, потай провадиться неустанна робота коло надбання матеріялу на самі основи українського руху, а разом і формування громадських сил та національно-політичного світогляду; на літературну ниву виступають такі характерні іостаті, як Грінченко, що сам один може стати прапором і найкращою ознакою часу. Не багато встояло тоді активних працівників коло українства, але хто встояв — то була вже випробувана сила: тісним гуртком вони високо держали свій стяг і зневіря не чути в їхніх голосах, — навпаки, надія раз-у-раз пробивається серед сумних відгуків темної сучасности. І заковане в залізні обручі письменство працею тих людей незабаром переросте призначену йому мірку, і вона все роздаватиметься потроху, аж поки прийде пора їй зовсім тріснути.

М. Крутинницький з своєю групою в 80-х роках.

Сидять долі (з лівої руки): Хвильченко, Саксаганський, П. Максимович, Поляниця, Косюра; сидять у другій лаві (з лівої руки): Доденко, Маркова, М. Заньковецька, М. Крутинницький, Мик. Садовський, П. Карпенко, Ратимирода; стоять (з лівої руки): Нецася, Черновська, Г. Захаркевич-Карпинська, Мар-
тиненко, Нецася, Переврєва, Таїков, Ів. Загорський.

2.

Допіру згадано, що найхарактернішою й найвизначнішою постаттю серед літературного покоління 80-х років був у нас Борис Грінченко (1863—1910), — не тільки як особа, як громадський діяч і як письменник, але й як символ цілої епохи — безмежного гніту з одного боку і дужого відпору та громадської одсічі, з другого.

Такі люде, як Грінченко, несли з собою перемогу живого духа над зверхніми обставинами, навпроти зверхньої сили репресії поставивши внутрішню силу активної любови до рідного краю. Десь по глухих закутках, майже самотійно, під впливом випадкової розмови, случаем прочитаної української книжки або спектакля української трупи — заклывується зерно української свідомости; уперто шукає воно собі поживи, збираючи ті окрушини старшої літератури, які чудом встигли

Борис Грінченко.

переховатись під час нечуваних репресій. Люде самотужки виробляють собі ясний світогляд і завзято стають проти утисків, які тільки збільшують і окриляють енергію їхню та завзяття. Самотужки, ступінь по ступіню йдуть ці люде далі по шляху української самосвідомости, працюють серед найгірших громадських, а часто й особистих обставин, щоб кінець-кінцем зібрати кругом себе порізнене громадянство й рушити в дальшу путь — не самотніми вже одиницями, а тісно згуртованою, компактною, до гурту збитою масою. Не багато спершу цих людей з нового покоління було, але тим вищий їх подвиг і тим більша заслуга їхня, що вони не подались назад і не покинули рідного народу під найбільш критичний час національного існування.

Такий був Борис Грінченко.

Не тільки як талановитий письменник та визначний громадський діяч дорогий він нам, але й як зразок непохитності, громадської самодіяльності, боротьби з тяжкими обставинами. „Fiat pox, — хай згине світ, хай буде тьма!“ владно промовила дійсність. „Ні“, — відповів Грінченко цілим життям своїм, прекрасним, гармонійним, викінченим життям:

Не вмірає душа наша,
Не вмірає воля
І несуть її не вщоре
На дні моря поля.

І од цього спокійного, впевненого голосу захпталась нітьма й одступила, показавши через свої проломні пасма ясного світла в будучинні. Ось через віщо ім'я Грінченка для нас стало тим стягом, на якому сяє написано давнє — „сімь побѣдиши“, — тим самим, чим переміг і Грінченко: працею, енергією й завзяттям, на одну мету націленими, раз-у-раз в одну точку направленими. Цією одною точкою, що її ніколи не спускав він ні з очей, ні з серця, ні з думки — було для Грінченка добро рідного народу. І як письменник, і як діяч, і просто як людина, він вічно грів у себе в серці „одну, но пламенную страсть“ і цьому почуванню віддав ціле життя своє.

Що бачив навкруги себе Грінченко, коли якась непереможна сила його, 17-літнього юнака, потягла на працю для рідного народу?

Убогії ниви, убогії села,
Убогії, обшарпанії люд, —
Смутнії картини, смутні-невеселі,
А вищих не знайдеш ти тут.
(„Смутнії картини“.)

Здавалося б — що натуральнішого могло бути, як одвернути очі од того лиха бездонного, забути його і коли совість не пускає йти „въ стань лнкующихъ, праздно болтающихъ“, то хоч скласти „ненужныя руки на пустой груди“ й заплутатися в гамлетовських питаннях, закопатися в безнадійне рефлексування. Як багато людей тоді й справді пішло цим шляхом і скільки народилось було тоді повітових Гамлетів,

що скяглили по своїх кутках, сіючи кругом себе отруту зневірря! Отже з Грінченком так не сталося. Раптом лунає з його уст бадьоре: „Годі лякатись!... Ну-мо до праці мерщій“, бо

Хоч у недолі й нещасті звікуєм,
 Долю онукам дамо, —
 Ми на роботу на світ народились,
 Ми для борні живемо!
 („До праці“)

Смутні картини хоч як пригнічують душу, але не безнадію, не жалі порожні, не скарги та нарікання плодять у Грінченковій душі, — навпаки, повстає там протест, зростає свідомість своєї повинности перед рідним краєм:

То рідні села, то рідні люде,
 Та наша Україна сама
 („Смутні картини“).

Повинність працювати на рідних людей робиться провідною зорею Грінченкові. Це — лицарь обов'язку громадського, людина повинности в найкращому цього слова розумінні; повинність стає йому за сторожеву банту, за маяк, що освічував йому його трудовий шлях. „Повинність, — каже Грінченко, — я над все ушанував“.

Я зрікся мрій. Поважний і спокійний,
 Собі сказав: мені не треба їх.
 Повинність — ось той владарь добродійний,
 Що вбереже мене від мук і лих.

У цих словах увесь вплив Грінченко: „поважний і спокійний“ стоїть він у нашому письменстві, весь час держучи руку на пульсі життя; „поважний і спокійний“ стоїть він і на громадській роботі, живий образ енергії, праці та саможертви, сахаючись навіть слова „зроблю“ і скрізь ставлючи намість його довершені вчинки — оту, як він казав, „потужних мову“. За цією поважністю й супокоем ви чуєте проте здержливу силу, що вірить у себе, тямить вагу свою й ніколи не схвильється перед обставинами, не схибнеться на непевній дорозі. Образ цієї спокійної й поважної, певної себе сили всюду стоїть у нас перед очима; слід її позначається у нас скрізь, куди ми тільки глянемо: в письменстві художньому й популярному, в шкільному питанні, в науці, в формуванні політичної думки, в практичній роботі. Один з псевдонімів

Грінченкових був — „Вартовий“, і трудно добрати вище слово, яке так влучно схарактеризувало б його ролю в історії рідного краю. Справді він був вартовим, що цілі десятиліття не сходив з свого важкого й відповідального місця. І не через те не сходив, що його, як у відомій легенді, забули змінити, — ні, він сам не хотів сходити, сам не хотів кидати важкої роботи, поки потрібні були його руки, його розум і серце для рідного краю. Може ніхто, як Грінченко, не почував так потреби в тихій, спокійній роботі кабінетного вченого; може ніхто не тужив так і не рвався за тим життям, що дає змогу викристалізувати чисту думку; може ніхто не розумів так принаду й чистої краси і не бажав ужитись нею. Але всього цього йому для себе треба було і він не вагаючись відкидає власні потреби; „згнітивши всі до щастя поривання“, він робить те, що потрібно рідному народові та невиробленому ще, молодому українському громадянству. Він, що чудово розумів принаду й чари краси — своїм власним поезіям уділяє тільки окрошину свого часу і таланту, як „робітницькому однокінкові“. Він що завжди тужив за спокійною працею вченого — стає за вартового на сторожі інтересів життя, — а ми ж знаємо, що на вартових падають звичайно перші удари, синюються з усіх боків ворожі кулі. З широкими планами наукової роботи в голові сівав він за популяризацію відомостей „про грім та блискавку“, з невопійними образами в серці брався до вияснювання національних потреб українства, до складання політичної платформи, до розгляду стосунків між націоналізмом та соціалізмом. З думами про вічність він прикував себе до біжучого момента, можна сказати — розп'яв себе на йому.

На віщо? За-для чого?

Відповідь на це раз-у-раз одна і та сама була у Грінченка і складалася вона з двох тільки слів: „рідний край“. За-для рідного краю Грінченко насамперед счинив боротьбу в самим собою — з власними нахильностями, замірами, особистими надіями. Страшна це боротьба і не багато людей може тим похвалитись, що самих себе перемогли: більше їх так таки й по-вік лишаються невольниками у своєї натури. Згадаймо тільки жажливе признание другого велетня нашого недавнього життя — Івана Франка:

Я боротись за правду готов,
 Рад за волю пролать свою кров;
 Та з собою самши у війні
 Не простоять довго мені.

І так буває з кожним живим чоловіком, вітканим з кісток і крові; тільки бездушним полінам не страшно тієї важкої боротьби з собою.

А щастя так хотілося мені,
 І сонечка й блакяті весняної
 („Я не скажу“), —

признається й той надзвичайно живий чоловік, що звався Грінченком; і що перемога над самим собою не легко йому обійшлася — про це лишилися сліди в його літературній спадщині. Прочитайте лишень цикл „У недузї“ з епіграфом з Леонарді; згадайте муки одного з героїв Грінченкових — Раденка, то й побачите, як навіть цій натурі важко було перебороти себе, „згнітивши всі до щастя поривання“: і бажання особистого щастя, й віковічні загадки людського існування, і потреби тіла та духа — все голосно ставило свої вимоги, все добивалось задоволення. Ось одна тільки рисочка з цієї боротьби, що показує, який конфлікт великий одбувався у цьому серці.

Прагне і розум, і серце великої праці такої.
 Щоб і вікам тим, що будуть, восталась вона дорогою,
 Щоб і потомки делекі добра зазнавали від неї,
 Звала того невмірущм, хто силу зробить її мав.
 Прагну... а праця щоденна дрібна мене гнітить і гнітить,
 Дух од високого неба вона одвертає що-часно
 І до землі прихляє — нудної, дрібної землі...

(„На віщо“).

Прикладіть тільки оце бажання великої праці до нашої тодішньої мизерії, де не було навіть простору, щоб розгорнутись, — і ви побачите, яка трагедія повинна була в душі Грінченковій одбуватись. І не зломилась міцня його воля: „Як то? — запитує він під час душевного вагання і борні, — віддамсь я чомусь? силі якійсь невідомій? Я — той, що розумом зорь, далеких світів досягає, хто перводжерело знань над силами сили змагався? Мушу я силі сліпій скоритись, як раб той? Ніколи!“ („Вагання“). Це горде „ніколи“ ясно

показує, що „з собою самим у війні“ Грінченко встояв і скінчив перемогою. Це був перший рішучий момент у духовому житті нашого письменника. За ним іде не малої ваги й другий.

За першою перемогою, краще сказати — поруч боротьби з самим собою, йшла нова боротьба — з тими обставинами, що гнітили й принижували всякого українського робітника, що вривали йому найпотрібнішу зброю з рук — рідне слово, що вимагали скрізь і всюди навіть не компромісів, а повного зацурання всяких надій на будуччину рідного краю. Ми вже знаємо, що то за страшні були часи і як вони не мпнали й не милували нікого. Грінченко став до бою з обставинами. Як одбувалась ця боротьба — не треба нагадувати, бо одбувалась вона що прилюдно, на наших очах, ашого результату бачимо тепер на кожному ступні. Знаємо ми теж, хто в боротьбі подужав — чи грізна система з своїми перетиками та перешкодами, чи гурт людей з голими руками, але взброєних найдужчою на світі зброєю — величию духа та непохитною вірою в своє діло. Система мусіла податися, в мурах її повно було пороблено проломів і вже сам Грінченко міг за життя переконатись, що як хоч латай їх — а колишнього не вернути цілого...

Таку боротьбу велику на два фронти підняв на свої плечі Грінченко за-для рідного краю, за-для повинности йому, і тільки йому, служити. Результатом боротьби було чисте, прекрасне життя, повне хоч не подвигів блискучих, то упертої, невпинної, щоденної праці. А втім така праця — далеко важча від подвигів. Блиснути величчям учинком, усе навкруги осяянувши одразу — не важко тому, хто має на це силу: досить на це одного тільки пориву, одного великого творчого розмаху. Але згнітити навіть бажання такого вчинку, але з дня на день тягнути ярмо буденної праці, але не бачити ні в минулому, ні в майбутньому нічого, окрім довгої низки таких само гнітючих сірих днів — це справжній героїзм, це незмірний подвиг, бо ціле життя зводить на один суцільний подвиг. І не впасти під вагою такого подвигу — то найвищий ступінь, до якого тільки може піднятись людина, бо вимагає це майже надлюдської сили. Непохитну валізану вдачу, велику силу духа, незломну віру в себе і в своє діло треба мати

для цього — і їх у високій мірі посідав Грінченко, червоною ниткою позначивши ці риси в своїй діяльності.

Через обставини часу Грінченко найбільше сили своєї віддавав письменству; він був, можна сказати, першим професіональним письменником на Україні. Результати його праці на цьому полі у нас перед очима: чотири великі повісті („Соняшний промінь“, „На роспутті“, „Серед темної ночі“, „Під тихими вербами“), кілька драматичних творів („Ясні зорі“, „Серед бурі“, „Арсен Яворенко“ и ин.), кілька десятків оповіданнів, том поезії і нечисленна сила публіцистичних, критичних, історично-літературних та популярно-наукових праць, саме перелічування яких заняло б дуже багато місця. Це зверхня, показна сторона його неустанної діяльності на ниві письменства. Перед нею не подається і внутрішня вартість тих творів. Ідею, яка завжди стояла перед Грінченком-письменником, він висловив такою коротенькою формулою: „Багато є людей, нема людей-братів“ („Свято“), додавши до цього в своїй повісті „Соняшний промінь“ устами Кравченка, що „народ та інтелігенція — два ворожі табори в його ріднім краї“ і треба всіх сил напружити, щоб звести до одного гурту ці два ворожі табори й „людей-братів“ втворити. Цьому завданню й присвятив Грінченко свою літературну діяльність. Він знає, що народ, темний і затурканий, багато справедливих жалів може поставити в рахунок інтелігенції, яка ще не зовсім скинула з себе пана. Персоніфікований народ у Грінченка не дурно ж ось як промовляє до вступника інтелігенції:

думка у мене така,
Що зробившись паном в цій хаті,
Ти б запріг мене в плуг та в ізнову почав
Так, як батько твій, мною орати
(„Хома Макогін“).

І хоч як високо ставив Грінченко національну справу, а на ній не обмежував себе, ставлючи поруч і завдання широкого демократизму, повної емансипації трудящих людей, за якої „не буде ні експлуататорів, ні експлуатованих“. „Справа національна українська, — писав Грінченко на початку 90-х років, — мусить нам бути справою українського робочого простолюду“. За-для цього він з одного боку, не перестаючи

ключе інтелігенцію на шлях активної любови до рідного краю, до праці для рідного народу: з другого — народ освітою підіймає до того ступіня, на якому б він міг користуватися з усіх здобутків людського розуму й культурн. Свідомі українські народолюбці повинні, на думку Грінченка, почати з цієї обопільно-примиренної роботи, „силкуючися освіту, літературу та вмілости зробити ціло-народнім, а не панським тільки добром, силкуючися, щоб зникли ганебні назвища „пан“ та „мужик“, а щоб виробилася з української нації одна національно-самосвідома освічена громада“ („Листи з України Наддніпрянської“). В своїх белетристичних творах Грінченко віч-на-віч зводить заступників тих „ворожих таборів“ і заставляє їх подати одно одному руки на полі спільної праці. По один бік стоять у його такі щирі робітники народнього поступу, як Марко Кравченко („Соняшний промінь“), Демид Гайденко („На роснутті“) та інші; по другий встають — такі постаті, як Зінько Сиваш („Серед темної ночі“, „Під тихими вербами“). Особливо характерна постать Зінька. Він „думає по-простому, по мужицькому, але його думки займають зглібока те, що не дає спокою всім чесним душам, усім благородним серцям, намученим загадкою людського життя, натовленим працею за-для того, щоб здійснити людське щастя“. „Людей-братів“ хоче бачити Зінько на землі, правди шукає він, як і Марко з Гордієм, як і сам автор. „За правду стояти“ Зінько запрягає, за це на муки йшов, з лозунгом „добувайтеся правди“ він і помірас. І тепер ми знаємо, що не вигадка, не фікція — Грінченків Зінько: багато їх, отаких Зіньків, проявилось було останніми часами, наповнюючи тюрми, йдучи на заслання, віраючи з заповітом „добуватись правди“ на устах — і, скажемо, дочасно перетлілий на вогні переступного часу Архип Тесленко був тільки найголоснішим заступником цього типу людей, які по Грінченковому рецепту доходили правди в житті. Твори Грінченкові можуть бути взагалі чудовою ілюстрацією до цього „добування правди“, що одне тільки й може дати людині щастя — щастя в виконанні взятої на себе з власної волі повинности. Адже не дурно Грінченків Марко висловлює такий символ віри: „людина живе не самим тільки власним, персональним життям... Єсть у кожної людини святиня вища од власних почувань,

од власного щастя". В житті бачив, звичайно, Грінченко й людей, які не мають тієї святині в душі, він і сам малював нам таких людей, як Раденко, — людей у всьому зневірених, що боязко чіпляються за життя та за його втіхи й жахаються смерті. Можна сказати навіть, що письменник звів тих людей на-віч з обставинами, які вимагали жертв, самоотверження, посвячення за-для вищої мети, щоб тим більшу ціну підкреслити оцим прикметам справжніх людей повинности. „Україна! — каже гірко Раденко, стративши вже колишній ідеал правди. — І я колись любив її, молився на неї. Але ж слухай: ти вмреш — і шоб тоді тобі Україна? Хіба ти її понесеш із собою в труну? Не кажи мені, що вмірають одиниці, а народ живе.. Що мені, тій одиниці, з того що народ житиме і тоді, як мене їстиме гробаччя?“ („На роспутті“). І от на цю саму тему ось що сам Грінченко писав у листі до товариша: „Як саме житиме наше „я“ після того, як зникне тіло — не відаю, але відаю певне, що на цій землі можна й після того жити тільки одним: зробленим во ім'я світа і правди ділом. І через те все життя людини, достойної зватися людиною, мусять іти на те, щоб це діло зробити — по своїй спроможності“. Брак цієї віри й діл „во ім'я світа і правди“ згубив Раденка. І навпаки — віра, жива й могутча віра, та праця „во ім'я світа і правди“ дала нам Грінченка, — того Грінченка, що не боявся смерті і безсмертя шукав у тій безмірній силі всякої роботи, що за свій вік переробив він на користь рідному краю.

З тієї роботи окреме треба ще спинитися на просвітній діяльності Грінченка, бо й вона тісно зв'язана з його літературно-громадськими поглядами. Практично працювавши на полі народньої освіти й до останніх днів свого віку з ним не пориваючи, Грінченко свої спостереження списав у книзі „Перед широким світом“: там він висловив і погляди свої на цю справу. І тут знов стоїть Грінченко на позиції примирення двох ворожих таборів, які „розділя мало не безодня — саме та, що ділить несвідомий патріархальний світогляд від логичної думки, яка будує науку, та від громадської самосвідомості“; і тут найдужче повстає він проти поділу письменства на панське та мужицьке. Як одна мусить бути правда про всіх людей, так і одна просвіта повинна всім однаково

служувати. Грінченко певен, що всі твори світового письменства можуть принасти до тямкú народові, аби тільки їх подавати йому в приступній мовою формі. „Народові треба давати все те, що читає й інтелігенція“, — цей лейтмотив брешть по всій книзі Грінченка, новий цікавих фактів і спостережень із народного життя. „Історія, — пише він ще на вишньому місці, — не знає ніяких „літератур“, ніяких „літературь для домашнього обихода“, ніяких літератур спеціально про пана або спеціально про мужика, а знає просто літератури, що суть виявами розумового життя того чи вишого народу цілком, і з панами, й мужиками“ („Листи з України Наддніпрянської“). І в своїй популяризаторській діяльності Грінченко не обмежувався ніколи вузько-практичними, грубо-утилітарними рямцями й подавав, тільки в справді приступній формі, все, що його, як письменника і людину, цікавило. Популяризаторська діяльність Грінченка була, можна сказати, практичним виконанням формули попереднього десятиліття про „космополітизм в ідеях і цілях, і національність в ґрунті і формах“, і не дурно історична полеміка між Грінченком та Драгомановим у 90-х роках закінчилась — а це так рідко буває — тим, що опоненти мало не у всьому, окрім другорядних подробиць, погодились. Це тому, що, як і Драгоманов, до загально-людського ідеала правди, щастя і волі йшов Грінченко національним шляхом, — тим шляхом, яким могли б за ним піти й мільйони його земляків, що всі інші шляхи мають перед собою зачинені. Це той логичний, консеквентний націоналізм, що в кінцевих висновках провадить до загально-людського, що не ділить, а об'єднує людей усіх націй на спільних ідеалах, даючи кожній повну волю йти до них своїм окремим, найзручнішим кожній шляхом.

3.

Разом з Грінченком до тих світових ідеалів своїм національним шляхом іде цілий гурт письменників, яких головним нервом літературної діяльності була перевага громадських обов'язків над особистими, індивідуальними почуваннями. Сюди належать: Зіньківський, Маркович, Кобринська (першої половини своєї літературної діяльності), Шнайдер, Ко-

валів, Самійленко, Грабовський, Бобенко, Кононенко, Шелухин (С. Павленко), Коцовський (В. Корженко) і багато інших. І в поезії, і в белетристиці вони не обмежують себе ніякими формальними рямцями й торкаються всіх тем людського існування з погляду краєвих традицій нашого письменства — того інтересу до народу, його життя й потреб, яким воно одразу звоювало собі симпатії народолюбних кругів громадянства. Беручи зглибока народне життя, письменство розходиться й заширює, одягається в нові форми й потроху стає справжнім вартовим життя, щільним дослідником його, висвітлюючи всі ті питання, якими цікавиться світова література. По черзі ми перейдемо визначніших письменників із цього періоду нашої літератури.

Другою поруч Грінченка характерною для 80-х років статтю в нашому письменстві був талановитий, на лихо доточно померший публіцист Трохим Зіньківський (1861—1891). В своїх публіцистичних творах („Молода Україна, її становище і шлях“, „Національне питання в Росії“, „Шевченко в світлі європейської критики“, то-що) він був виразником того настрою, що вперше поставився критично до утриваного „українофільства“, яке особливо визначилося було в громадському житті в 80-х роках. Разом з Грінченком Дикаревим (Крамаренко) та ин. він ставив перед українським громадянством нові завдання свідомого українства, замість опортуністичного українофільства, в яке впродієся етнографічно-культурницький напрям попереднього десятиліття. Характерно, що до цього свідомого українства, з одного боку, пристають люди старшого покоління, як Кониський, з другого — воно само потроху підходить до Драгоманівської течії, з якою опісля зіллється, перебувши попередню фазу гострих сутичок і полемик між народовцями й радикалами в Галичині на привкінці 80-х і на початку 90-х років, — про один епізод з неї ми згадували вже, характеризуючи Грінченкову діяльність. Ця полемика, з якої ідейними переможцями вийшли радикали, бо несли свіжий дух оновлення, багато нових питань поставила перед громадянством по обидва боки „історичної прірви“, і не вважаючи на деякі, звичайні в полемичному заналі крайности, рішуче перевела українство на європейський ґрунт, який уже попередю показав був

Драгоманов. Зіньківський зійшов зо сцени на самому початку згаданої полеміки, але вже у його писаннях видно той шлях, на який неминуче ступало українство. Шляхом тим був цілковитий різмир з „безполітичним“ культурництвом та поглиблення політичної сторони в українській справі. Слідом за цим ішла й консеквентна, безкомпромісова постановка українського питання, що тільки одна могла наблизити його правдиве розв'язання. „Молода Україна“, яка справді почувала себе Україною і на українському тільки ґрунті ставила й розв'язувала всі справи людського існування, вперше виявила себе в публіцистичних працях Зіньківського, що показав себе не аби-якою публіцистичною силою. Менше ваги мають поетичні й белетристичні спроби Зіньківського („Малюнки спражнього життя“, „Моншер-козаче“, „Сон“, „Кудю йти?“ та ин.). Це переважно сатиричні нариси, теж дуже публіцистичною жилкою переняті.

Дмитрій Маркович (народ. 1848 р.), талановитий, на жаль не дуже на літературні твори щедрий белетрист, скрізь шукає щиролюдського в людині. Характерна риса його — це вистежування тієї іскри добра, що десь глибоко, під попелом черствости й байдужности, під намулом життя, тліє в серці у кожної людини, дожидаючись тільки слухного часу, щоб ясним полум'ям спалахнути. Всі герої Марковича — звичайнісенькі люде, часто-густо з тієї сфери, яку вважають за формально злочинну, але під маскою звичайности, за формальним злочинством проти правових норм криється у них такий багатющий запас внутрішньої правди й любви, що просто заздрити можна письменникові з таким ясним світоглядом, з такими надіями на людину, на її потенціальну здатність до добра. Маркович любить брати своїх героїв під ту хвилину, коли в душі у них прокидається людина, виявляючись незвичайними вчинками, далекими од її буденного животіння; він залюбки підстерігає кожний щирий порух серця і показує вам учорашнього душогуба, злодія з лагідною усмішкою на устах, „з піднятою головою“. Таким виступає у Марковича Іван з Буджака — „цей звірь, ця пика, цей запеклий злочинець“, на спільну думку і товаришів і начальства, який несподіванно для всіх виявляє проте здатність до високого в його становищі подвига саможертви,

відаючись безпосередньому почуванню жалю до страждання людини („Іван з Буджака“). Такою показується й баба Ковалиха, що пригріла й дала притулок злодієві, хоч він попереду зневажив був її в найсвятіших почуваннях, забравши те, що вона на смерть собі придбала („Два платочки“); такі всі хуторяне в Вовчого хутора в самим суворим, непохитним Ровком на чолі, що зглянулись на благання маленької Оленки й помплували найзапеклішого ворога хліборобського — конокрада („На Вовчому хуторі“); такими були і Мусієнко, й Савродим, кожен по своєму („Він присягав“), аж до слідувачеля Івана Петровича, що раптом почув холодну порожнечу в душі од свідомости, що він нікого не любить і його ніхто не любить, і зважився перевернути своє життя („На свят-вечір“). Навіть там, де обставини життя забивають людське в людині, автор-гуманіст любовно розгорне всю макидану зверху купу пересудів, темноти й покаже вам живе людське серце, як воно тріпочеться від болю та лиха („Шматок“, „У наймп“, „Бравиліяне“ й ин.).

Всі оці оповідання, зібрані в книжці „По степах та хуторах“ — то прегарні студії над людською душею, скупі на зверхні подробиці, зате на внутрішній зміст багаті, повні віри в людину й надії на перемогу добра. Не диво, що російська реакція по 1905 році, з П чисто звірячою лютістю надто вразила автора, ніби руйнуючи найкращі його надії на людину, і породила „Гіпал“, палкий і великий у своїй щирості протест проти подій недавнього втихомпрювання. В окремих, на-пшвидку накиданих картинах і паралелях автор виявляє таку силу горя свого перед несподіваним вибухом жорстокости, що серце письменника, повне любови й надії на людину, не може його

Дмитрій Маркович

змістити, — перо, його єдина зброя, падає з рук. „Як же я писатиму, — запитує в тузі письменник, — коли моє серце розірване на шматки, коли душа моя вигоріла од безмірного жалю?“ („Final“). Це не фраза: Маркович дійсно не міг інакше глянути на ганебний, лютих та диких учинків повний час, коли реакція так щедро виявила була своє звіраче обличчя. Занадто бо цінить письменник людину з людськи, занадто звик він бачити перемогу добра в людському серці, щоб помиритися з тим звірем, який на відновижку йому на перше виєкочив місце й запанував у житті, крок за кроком своєю панування. Це велика трагедія людини й письменника, що з вищим, на міцних підвалинах вищої моралі заснованим світоглядом дожив до темного часу розгнущаних інстинктів і повинен був шукати позад себе, в минулому зразок того людського в людині, яке одібрав у його й розбив нещодагання час. Од темної сучасності письменник рятується все в тій ж глибині людського серця, що здатне на високі прояви людяности й саможертви. Один з останніх творів Марковича „Весна“ — це картини з життя 1870-х років, коли люде ставили принципом, що „двом богам не можна служити“, коли „чесність з собою“ розуміли не як безборонне потурання темним інстинктам, а як свідоме обмежування себе во ім'я вищих вимагань правди і моральної натури людської. Після „Final“ це надто характерний твір, бо показує, що хвилиenne зневіря не розбило ясного світогляду письменника та його гуманістичних поглядів на людину.

Інша доля спіткала на літературному шляху Наталію Кобринську (народ. 1855 р.), одну з перших феміністок у Галичині, що разом з поетесою Юлією Шнайдер (У. Кравченко), Климентиною Попович-Боярською, Євгенією Ярошинською й іншими стала там піонеркою жіночого руху. На Україні жіноче питання в його специфічних формах ніколи не стояло дуже гостро: в трудових обставинах селянського життя, як і в інтелігентних кругах, жінка уважалась тут просто за товариша, „за дружину“ чоловікові, і в поступовому громадянстві ніхто не важився виступати проти рівноправности жіноцтва в громадських справах. Жіноче питання, під впливом життя практично і російського письменства теоретично, вирішено було на Україні ще в 60-х роках.

Тим-то письменниці-українки, як Марковичка, Ганна Барвінок, то-що, виступали в своїх літературних працях з загальними питаннями, не вирізняючи з їх спеціально жіночої справи, або беручи її як частку загально-соціальної проблеми. Інше діло в Галичині. Через усякі чужі впливи, переважно польський та німецький, жіноцтво в інтелігентному товаристві зайняло там було особливе становище, принагідне на погляд, тяжке й образливе по суті; єдиною сферою жіночої діяльності громадянство визнавало — сем'ю і некарню; обов'язки жінки й матері — ото і все, що жіночій статі належало відповідно до того кодексу громадської моралі, що панував у Галичині. Багато фарисейського було в стосунках до жінки у того громадянства, що іншу прикладало мірку і мораль до чоловіків, іншу до жіноцтва, і в споминах Драгоманова знайдемо не одну доскульну ілюстрацію до становища галицької жінки. Недиво, що такі погляди повинні були кінць-кінцем і в Галичині викликати реакцію та протест од освіченого жіноцтва. Жіноче питання стало нарешті

Наталія Кобринська

тут на чергу дня; право жінки на своє власне життя і працю, на самостійне порядкування своєю особистою долею, емансипація людини в жінці зробилась тут бойовими питаннями. Ці питання вперше поставила в Галичині література 70-х років (Франко, Павлик, А. Павликова) але справжнього, болючого інтересу набрали вони пізніше під пером письменниць, що — натурально — особливу звернули увагу на ненормальне становище жінки в громадянстві. Програмовим лозунгом поступового галицького жіноцтва зробилась поезія Ю. Шнайдер „На новий шлях“, що показує долю самотньої жінки на тому новому шляху боротьби за своє людське

достойнство. Градом пересудів, глузування, наклепу стріла філістерів змагання жінки до людських ідеалів — за те, як каже Шнайдер у згаданій поезії,

що духом світ весь обіймає,
Що хто лиш чоловік — для тебе брат,
Що серце краще всім прагне долі,
Що бунту певне проти самоволі,
Що людські рани всі його болять.

„Жий для ідей, працею кровавим трудом, віддай усе, усе за рідний люд“ — такий пролунав заклик серед галицького жіноцтва в 80-х роках, і найвизначнішою заступницею цього напрямку й була Кобринська.

І в своїх власних творах, і в спільних жіночих виданнях, як „Перший вінок“, потім „Наша доля“, виступає вона запальним оборонцем жіночої емансипації, виходячи з загальних принципів волі, добра і правди. Поруч публіцистичних праць, дає вона й серію гарних нарисів та оповіданнів („За-для кусника хліба“, „Ядзя і Катруся“, „Дух часу“, особливо „Виборець“) на бойові для галицького громадянства теми, як жіноча емансипація, нові напрями в громадських настроях, психологія живих пережитків минулого перод новими подіями і т. п., і вмів зробити це, не переходячи на поле публіцистики, справжнім зостаючись художником. У цьому велика заслуга Кобринської, та на жаль, почавши свою літературну діяльність в цілком реальних тонах, вона опісля не вдержалась на „новому шляху“ і з початком XX в. ступила на ще новіший, закутавшись у серпанок якогось незрозумілого містицизму, вдавшись до штучності та манерності. Останні твори талановитої письменниці, як „Рожа“, „Чортище“ й ин. — сумне вражіння справляють своїми даремними сплукваннями првлучитись до літературного модернізму і робляться тим темнішими, щб більше коментаріїв додає до них сама авторка.

Цікаву літературну постать уявляє в себе Степан Ковалів (псевдонім — П'ятка, народ. 1848 р.), — власне побутовою, скажу так, стороною своїх творів. Його оповідання здебільшого торкаються промислового життя в славнім нафтовими джерелами Бориславі, цій галицькій Каліфорнії.

що одних цілком на нівець звела, пишши натомісь дала несчисленні достатки. Вже Франко в своїх „бориславських“ оповіданнях звернув був увагу на цю арену страшної боротьби між старим патріархальним життям та новими обставинами, озброєними сплюю капіталу й техніки; твори Ковальова доповнюють ту картину інтересними побутовими подробицями. Безмежна експлуатація, страшенне шахрайство й злочинства складаються разом на той скажений шум життя, в якому закрутившись, гине без ліку непристосованої до боротьби простоти. Краці оповідання Ковальова — „Ройтів шиб“, „Безконечний швиндель“, „Дрогобицький Найда“ і ин. Суворий автор подає в них мало не самі голі події, скупо розробляючи внутрішню їх сторону, але правдивістю своєї манери та правдою самих подій робить бальке вражіння. Письменник, можна сказати, одного закутка, Ковалів найбільш цікавий оцією правдою побуту, що б'є з кожної сторінки його безпретенсійних оповіданнів. Тут сила Ковальова, але тут і його слаба, як письменника, сторона. На ширші картини, на творчий синтез, навіть на загальніші штрихи він нездатний, і його оповідання, в яких він пробує одступити од своєї сфери бориславського життя, нічим не виходять по-за рямці вже середньої белетристики.

Теж письменником однієї сфери життя став перед нами другий галичанин, Тимофей Бордуляк (псевдонім — Ветлина, народ. р. 1863), але наперекір суророму Ковальову його малюнки повні і теплого ліризму, і м'якого юмору та яскрано виявленого спочуття до дієвих людей по його оповіданнях. Огрійливо і люблячою рукою списує Бордуляк повсякчасне горе і скупі радощі галицького селянина, без вайвої сантиментальности та підсоложенго тону, але й без тієї страшної, коли хочете, об'єктивности, на яку багаті оповідання Ковальова. Це письменник селянської праці, яку вмів справді опоепизувати і знайти в ній моменти високого морального і художнього задоволення. „Як бачу женців у полі при роботі, — пише Бордуляк в одному з звичайних у його ліричних одбігів од теми, — мене огортає якесь неопиране, благоговійне почування; я хлюю чоло перед тою величною працею і віддаю честь рукам, що до тої праці взялись“. Але автор знає, що сама честь не робить тим рукам полег-

кости, що „вони такі бідні, такі забуті — ті чорні порепані руки“. І у Бордуляка мало не благання виривається з уст: — „Та чи скоро прийде їм лучча доля, відрадніпа будучність тим голодним, захлялим робітникам-хліборобам? Ой, Господи Боже, зглянься та поможи та прискори тої час!“ („Перший раз“). А поки що письменник малює село таким, яким воно животіє без тієї проблематичної божої ласки. Перед нами переходить життя, в якому купівля корови здається подією трохи не епохальною („Дай, Боже, здоровля корові“), в якому годуватись доводиться самим „голим борщем“ або прошеним шматком хліба („Дід Макар“), в якому аж „батьківську пам'ятку“ треба знищити, щоб натовпити хату, де лежить хворе дитя („Для хорого Федя“), в якому всі надії зостається покладати на якусь чужу, незнану сторону, де ніби-то жити краще буде. Один з перших у Галичині письменників Бордуляк звернув увагу на новий фактор у селянському житті — на переселення і яскраво обчеркнув ті надії, що покладає на його загнаний у тісній кут селянин. „Уже нам дома просвітку либонь не видати, але є, кажуть, дець край — Бразилія, за високими горами, за широкими морями, а до того краю, до тої Бразилії, стягаються з усіх сторін бідні люде: бездомні нетяги, безземельні халупники, підуналі господарі — загалом усі, хто лиш чує в руках силу до роботи.. А прийден туди, до того краю, так зараз дадуть тобі землі доброї, врожайної, скільки сам захочеш.. Бери, будуйся, господарюй на щастя, на здоровля, та ще й податку не візьмуть від тебе“ („Ось куди ми підемо, небого!“). Але як на ділі виглядав та Бразилійська утопія і куди заводять переселенців марні надії, показав Бордуляк у сильно написаному оповіданні „Іван Бразилієць“: і за морем не сховаєшся од злиднів, і звідти доводиться тікати — назад, сюди, на ту ж таки „самітну нивку“, на яку так багато є конкурентів. Образом „самітної нивки“, за яку б'ються й один одного калічать брати і яка через те облогом лежить, неупорана, Бордуляк ніби зводить до купи свої невтішні вражіння од тяжкої селянської долі.

Іншу сторону галицького життя, порожнє животіння середньої людини обрав собі драматург Григорій Цеглянський (псевдонім — Григорієвич, 1853—1912). Діяльність

цього письменника, що виступав і на полі критики та публіцистики (в „Зорі“), найтісніше звязана з історією українського театру в Галичині. Цеглинський першим був, що дав театрові живу комедію і драму з сучасного життя замість тих графаретних мелодрам та карикатур, що панували до того на галицькій сцені. Твори його (комедії — „На добродійні цілі“, „Соколики“, „Тато на заручинах“, „Торговля жемчугами“, „Лихий день“, „Аргонавти“ й особливо „Шляхта ходачкова“, драми — „Кара совісти“ й „Ворожбит“) обновили театральний репертуар та деяку мають і літературну вартість своїми побутовими рисами. Гірше повелось Цеглинському з внутрішньою стороною його драматичних творів, з розвитком дії та характерами. Тут він не зміг ще й сам стати по-над шаблон, не зміг поодинокі факти зв'язати в цілу картину життя й витворити типові ситуації, як і типових людей дати. Через те комедії Цеглинського не глибоко сягають, не лишають по собі сильного враження й не підносяться на високости громадської сатири, як і драми його ще старими мелодраматичними ефектами одгонять, хоч окремі місця та поодинокі деталі розроблено сильно і з розумінням психології (епізод з батьковою ложкою в драмі „Кара совісти“). Шкодить не помалу й та ніби пришита мораль, яку силоміць чіпляє Цеглинський до своїх творів, як напр. надзвичайно банальна і нічим з дією не зв'язана наука в останніх словах тієї ж драми. Але по-за цим, як влучні й бистрі спостереження над побутом, особливо середньої верстви, галицького громадянства, твори Цеглинського безперечно свою пайку до літературного надбання докинули і з цього боку переважають і пізніших галицьких драматургів, — таких, як напр. Лев Лопатинський (1868—1914), що вже цілком перенісє польську комедію з таких невеликої вартости зразків, як Балуцький.

Письменників побутового характеру 80-ті роки виставили ще кількох, вартих уваги історика письменства. Андрій Чайківський (народ. 1857 р.) вибрав собі спеціальністю життя так званої „ходачкової шляхти“ — з нею ми стріваємося й у Цеглинського — тієї верстви, що од звичайного селянства одріжняється тільки шляхецькою пихою та бундючністю. Його повісті („Олюнька“, „В чужім гнізді“, то-що),

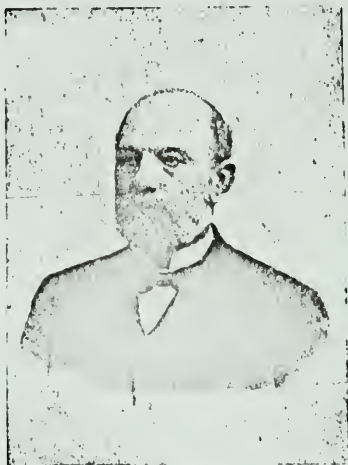
не вважаючи на технічні дефекти й розтяглість, усе-таки дають багато цікавих спостережень з того тісненького, мало відомого світа, який уявляє дрібна шляхта сільська. Оповіданнями з міщанського життя визначається Осип Маковей (народ. 1867 р.), талановитий поет, повістярь і критик. Його оповідання („Клопотн Савчихн“, „Вуйко Дорко“, „Нові часн“ й ин.) переняті легким юмором і повні справді комічних ситуацій. Маковей опріч того відомий, як автор сатиричних фельетонів (у „Зорі“), критично-наукових праць (про Куліша і особливо гарний життєпис Федьковича), літературних характеристик українських новіших письменників (Бордуляка, Чайківського, Ковальова, Коблянської) та публіцистичних оглядів (у „Л.-Н. Вістнику“). Вячеслав Потапенко (народ. 1863 р.) дав кілька гарних оповіданнів в народнього побуту („Чабан“, „Перша карна справа“, „Чубатий“), між якими надто визначається побутова картинка виходу на переселення — „На нові гнізда“. Історик та етнограф Дмитрій Яворницький (Еварницький, народ. 1857 р.) в своїх повістях та оповіданнях вертається вже цілком до старої етнографічної манери, нагадуючи подекуди Квітку. Твори Яворницького („Наша доля — божа воля“, „За чужий гріх“, „У бурсу“, тощо) мають ціну побутовою стороною, хоч не раз побутових дрібниць так рясно в них насяно, що тратиться цілість оповідання й замість художніх творів маємо просто вже ніби збірку сирового матеріалу.

4.

Покоління 80-х років заявило себе помітне і на полі історичної повісти. Дивно діло — надзвичайно багата на визначні події, на трагічні постаті й на цікаві ситуації Історія України зовсім мало, коли рівняти, приваблює до себе наших письменників. Історична белетристика у нас чи не найслабше роз'оране поле в письменстві. Ще драма ширше користувалась для потреб театру в історичних сюжетах; ще поезія черпала собі матеріал в тій багатющій скарбниці подій та характерів, — а що вже белетристика, то тут ми лишались мало не на тому самому місці, на якому були в

середня XIX віку, і навіть російська чи польська белетристика більш використовували наші сюжети, ніж ми самі. В історичній повісті, в історичному романі ми так таки за „Чорну Раду“ й не пішли далі. Кулішів роман, кожд не лічити здебільшого невдатних спроб Мордовця та Франкового „Захара Беркута“ і досі лишається у нас мало не єдиним історичним романом і взразком такого рода творів. Все ж инше — випадкове, дилтантське, не варте уваги ні з історичного, ні з художнього погляду, і щасливий виняток дають хіба півбелетристичні праці Ореста Левицького (народ. 1848 р.).

Відомий історик і великий знавець побуту XVI—XVII в. в., О. Левицький має до того ж майстерне перо оповідача і легко відновлює перед нашими очима давнє мшнуле. Він бере звичайно старі акти, який-небудь уривок з документів і на підставі його реставрує побут, обставини й людей тих давніх часів, яких ми часто й зрозуміти не можемо без такої художньої реставрації. Під пером Левицького старі акти

Орест Левицький

оживають, скупі звістки набувають живої плоти і крові й дають цікаві, подекуди справді мистецькі картини старого життя, живі постаті тогачасних людей, сцени з їхнього побуту, мову, думи і вчинки. Така напр. чудова сцена суду й постать кн. Острозького в оповіданні „Ганна Монтовт“. Мова актів — архаїчна, але жива і в своїй архаїчності — надає малюнкам Левицького того своєрідного колориту, що краще за довгі описи характеризує дух епохи, передає її, сказати б, непропащі пахощі. Кращі з історичних оповідань Левицького ті, що увійшли в книжку „Волинські оповідання“. Згадане вже оповідання „Ганна Монтовт“ подає трагічну

долю відомої красуні з зельможного роду, що спустилась мало не на саме дно громадського життя. „Пашквіль“ — цікава побутова картинка з родинного життя українського магнатства. „Превелебний сват“ — жахлива історія на тлі тих самих родинних стосунків. „Єзуїтська прендобниця“ — про останній парост славного роду Острозьких та відому „острозьку трагедію“ 1636 року. Левицький у своїх історичних оповіданнях цікавиться більш побутовим життям, але разом дає їй широкий громадський фон, на якому тільки й були можливі ті історичні події, що розгорталися тоді саме в формі боротьби між польською державністю та українським народом, якого та державність даремно силкувалась убити в мертві й неперушні шори кріпацької дійсності та легалізованого насильства. Розказавши про один жахливий акт такого насильства, Левицький додає: „Почалась судова справа разом в світському і духовному суді. Але раніше, ніж стався присуд в суді людському, суд божий проголосив свій грізний декрет над самими основами польсько-шляхетського державного її громадського укладу, при якому так пишно та буйно, як бур'ян на грою, росли і процвітали сваволя, самоправство, гвалти та розбої і земля переповнилась злочинством. Незадовго перед трагедією, що відбулась в Омелянику, в далекім Суботіві счинився такий же кривавий гвалт: шляхтич Чаплинський учинив гвалтовний напад на хутір козака Хмельницького, відняв у його жінку і засік до смерті недорослого сина. За цей гвалт Польща приплатилась Жовтими Водами, Корсунем, Пілявцями, Збаражем і цілпми річками крові“ („Превелебний сват“). Читаючи оповідання Левицького, ясно бачиш, як внутрішній уклад старопольського життя, силоміць Україні накинута, з фатальною неминучістю піхав до тих розрухів, що незабаром і саму польську державність завалили. Простота й живість малюнку в оповіданнях Левицького спричинились до того, що історичний жанр придбав в особі цього письменника визначну силу, яка не перестась обдаровувати наше письменство все новими творами свого досвідченого пера.

Темами до попереднього письменника наближається А. Кащенко, що виступив на літературну ниву пізніше. Численні історичні оповідання Кащенко, дуже популярні між

середніми читачами, дають у легкій формі перекази з української старовини, але у глиб подій не сягають і не воскрешають нашого минулого в його істотних рисах.

5.

Великий вклад дало покоління 80-тих років і в українську поезію. Тут теж маємо чимало визначних письменників, між якими на першому місці стоять — Самійленко, Грабовський, Леся Українка, Кримський і Василевська що репрезентують різні сторони новішої української поезії.

Володимир Самійленко (народ. 1864 р.) належить до того критичного напрямку українського громадянства, що прокинувся в 80-х роках під впливом громадського занепаду, як реакція проти дефектів нашого національного життя. Визначний лірик, Самійленко все ж найбільшою між українським громадянством популярності придбав своїми сатиричними поезіями, як „На печі“, „Патріотична праця“, „Патріота Іван“, „Ельдорадо“, „До поета“, „Те Деум“, „Божий приклад“, тощо. Правдивий, чистий, часом досить уціпльвий юмор Самійленка підіймається до справжнього сарказму, коли поет обертається до громадянських справ, а особливо до наших хатніх вад, — напр. Самійленкова характеристика запічного патріотизму, що обмежується на гучних словах і тікає діла, що „зв'язав свій язик, щоб кохати безпечно ідею“ — ця характеристика зробилась просто класичною і варта зайняти місце серед найкращих витворів громадської сатири.

Володимир Самійленко + 1925

На тасмях думках та на мріях палких
 Я роботу народню обмежу,
 Та вате ж для добра земляків дорогих
 Я без мрій і хвиляни не влежу, —

міркує патріот досить розповсюдженого недавно типу, вживаючи слова „на те, щоб ховати думки, як що зражують їх мої очі“. А вже вираз:

Кожна піч українська — фортеця міцна:
 Там на чатах лежать патріоти
 („На печі“) —

дає таку картину, до якої доти не доходило наше письменство, — картину ледарства, нікчемности й полохливости, що тяжкою смугою одбивалася ще недавно були в українському житті. Всяка буденщина, дрібна обивательщина знайшла собі в особі Самійленка потужного ворога, що проймає її гострим жалом своєї сатири, картаючи громадські хліби й мзерію.

В ліриці Самійленко виступає поетом-філософом, теж з замітною перевагою громадянських мотивів. Шукання мети життя („Непевність“), суперечність між велічними ідеалами правди та добра й дрібною міщанською дійсністю („Людекість“), туга за недосяжними просторами людської думки („Орел“), нікчемність суєтного поривання до слави („Герострат“) — такі найчастіше бувають мотиви в Самійленковій поезії; гострий сарказм — його звичайна зброя, хоч часто переходить він у гірку задуму над суперечностями в людському житті. Ось напр. голос поета про міщанство життя, занепад широкх поривів серед людей, панування вузької, дрібненької дійсности, факта над загальною ідеєю, аналізування над синтезом:

Найкращі побрив, гарячі почуття
 Розсікли ми ножем холодним міркування
 І склали ми собі розмірене життя
 Без глибини думок, без сьмла поривання.
 Немає творчости, поезія в багні
 І філософію тепер ми осміяли,
 А генії — на що він для рою комахі?
 Нам будуть фабрики кувати ідеали.
 („Непевність“.)

„Немає серця в нас“, — таким гірким докором кінчає поет свої спостереження над життям. І серед цього дрібного мі-

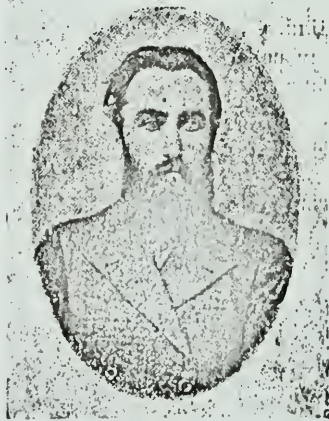
шайства, розміреного й акуратного животиння, серед панування золотої середниці, що морем розплилася навкруги й затопила все — єдиний чистий і незасмічений притулок бачить Самійленко в творчості духа, в поезії, в її великих завданнях, щоб вишукувати правдиво-людські, безпосередні почування та виховувати людину в людині. „Не вмере поезія, че агні творчість духа“, — каже Самійленко; хоча б уся людскість погналась за скоромнущим і загрузла в драговинні міщанства, знайдуться раз-у-раз протестанти проти його, яких не задовольнятиме вузенська дійсність.

І поки на землі ще є одна сльовина —
 Поезія її нащадкам передасть,
 І поки між людьми ще вітра є невинна —
 Поезія в її ще радощів додасть.

(„Не вмере поезія“)

І нехай хвпля міщанства все кругом затопила, все ж таки не побороти їй вічної туги за ідеалом, потягу до чогось вищого, що не вкладеться в кліточки мизерної буденщини. Останньою на землі могилою буде все-таки могила останнього спінця, цього заступника творчості людської й негасимих поривів до вищого. Чимсь античним, супокоєм справжнього філософа віс од лірпки Самійленка, елемент роздумливої іронії панує в них, і тільки як занадто вже дошкулить міщанство сучасного життя, гострий сарказм пройме його ключою сатирою, що посипана тією, мовляв, аттичною сіллю.

Громадянські мотиви поезії Самійленка ріднять його з найтиповішим співцем-громадянським у нашому письменстві, Павлом Грабовським (1864—1902). Засланець, за-молоду одірваний од рідної землі, серед якутських тундр і снігів Грабовський зумів викохати таку велику любов до

Павло Грабовський

рідного краю й народу, до якої навіть у нашому письменстві не зразу добереш аналогію. Що найголовніше, ця любов з далекої чужини та серед чужих людей не обернулася у його в хоробливе замилювання до всього рідного, в перевагу національного над людським: це широка любов до людини взагалі, до всіх поневолених народів і країн, серед яких рідний край тільки перше займає місце в поетовому серці. Грабовський, кажучи його власними словами, „не літав в надзоряні країни, а все державсь бездольної землі“, борючись за щастя для людини, „за світло в чорній млі“; з його й „не співець чудовної природи з холодною байдужістю П“: знедоленим людям і народам віддав він усю силу свого широкого почування. Поет-аскет свідомо зрікається особистих утіх, приглушує голос власних мук на чужині й віддав свою ліру на послуги тим, кому так треба слово спочуття й потіхи та розради почути.

Не нам шій спів, укітчані герої
Кривавих справ та братовбивчих війни
З рожевих барв минувшини старої
Іще смутніш, ще гірше стане він.
Моя хвала трудівникам незнаним,
Що дивгли мисль по селах, заторах,
Заступникам за брата безталонним,
Що скрізь лежать по убогих цвинтарях.

Цілком натурально, що Грабовський виступав принципіальним ворогом так званої „чистої поезії“ : її перевагою естетичних вимогань, з її індивідуалістичними рисамп. „Штуки для штуки. — пише поет-громадянин в одній з своїх теоретичних статей. — немає й не може бути в дійсності; це пустопорожня, пустодзвінна фраза, не більш“ („Дещо про творчість поетичну“). І той самий мотив не раз брешить і в його поезії:

Соловейко співав на галлях —
Не діліть його красного грудю.
А до волі покажуйте шлях
Простим словом убогого люду
(„До Парвасці“), —

обертається Грабовський до прихвильників чистої поезії. І сам Грабовський у своїй діяльності твердо йшов отим шляхом, однаково і в оригінальній творчості, і в численних перекла-

дах з усяких чужоземних поетів. З цього погляду рідко можна зустріти таку цілну, монолітну натуру, що б так перенялась тм практичним ідеалізмом, який усе віддає иншим, нічого собі не лишаючи.

Почування молодечі
 Нам казали: „все неси,
 Все віддай на вжиток люду,
 Що, ллючи кривавий піт,
 Не жалів для тебе труду,
 Згодував тебе на світ“.
 („Згадка“.)

Проте дуже гарні єсть у Грабовського ліричні: поезії, особливо з циклу, який можна б назвати невільницькими плачами або піснями з чужини. Туга за рідним краєм — основний мотив цих пісень і настрої автора можна б схарактеризувати відомими словами Ж. Берне: „Я слабую тільки за рідним краєм: він визволиться — і я одужаю“. Та не довелось Грабовському одужати.

Тяжко, гірко вивирати
 З самотньої хати;
 Кругом — німе або враже...
 Хто ж привітне слово скаже? —

це було вічним питанням у поета-вигнанця. Вже на краю могили він пише свого „Кобзаря“, в якому найдужче може вплив свою тугу, що доведеться сиротою померти і „без сліз поховає чужина“. Тюрма і заслання зв'язали творчість Грабовського, не дали розгорнутись йому до вищих проявів громадянської поезії, але й таким, як був, Грабовський дає зразок коли не найталановитішого, то найтипівішого поета-громадянина в нашому письменстві.

6.

Далеко складнішу з літературного погляду фігуру маємо в особі Лариси Квітки-Косачевої (псевдонім — Леся Українка, 1872—1913). Надзвичайно тонкої організації, інтелігентна, чула душа поетеси однаково озивається як на

громадянські мотиви, з великою силою оспівуючи болі рідного краю та надії на перемогу в громадській боротьбі, так і на інтимні почування душі сумовитого інтелігента-сучасника, що перетворюються під її рукою в тонке мережкво чистої лірики. Леся Українка стоїть ніби в центрі нашої новішої поезії, з одного боку торкаючись попереднього гурту письменників, у яких голосніше

Леся Українка.

бренить громадянська струна; з другого — сама дає почин тій індивідуалістичній, на неоромантичній основі, поезії, що останніми часами все дужче починає у нас озвчатись. І характерно, що не з однаковим обличчям стає перед нами Леся Українка в своїх громадянських поезіях і в ліричних піснях. У перших ви чуєте самі бадьорі ноты, не впокорену й не подужану силу, не розвіяні надії, — за найкращий зразок цієї риси у Лесі Українки можна вважати відоме всім

„Contra spem, spem“ з одним кінцевим акордом:

Такі — я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись —
Буду жити! Геть, думи сумні!

І зовсім иншою стає перед нами поетеса, коли обертається до своїх особистих, безпосередніх почувань: „думи сумні“ беруть тут перевагу, безмежну тугу та якесь невиспіване горе тасмне чутно в цих, криків серця:

Хотіла б я вийти у чисте поле,
Припасти лицем до своєї землі
І так заридати, щоб ворі почули,
Щоб люде вжахнулись на сльози мої
(„Горять нос серце“.)

Незломний тон переможця панує в перших поезіях Лесі Українки. Не вважаючи на гірку дійсність, надіями на кращі часи живе вона і, як справжній „поет під час облоги“ —

Не боїться від ворога смерти,
 Бо вільная пісня не може умерти
 („Поет під час облоги“)

Сміливо кидає поетеса свої запитання землякам, ті гіркі докори, що, червоніючи з сорому за рідний край, доводилось їй самій вислухувати од вільних людей.

Невже ті голоси несміливі, слабії,
 Квиління немовлят — належать справді вам?
 Невже на всі великі події,
 На все у вас одна відповідь є —
 Мовчання, слізьми та дитячі мрії?
 Більш ні на щоб вам сили не стає?...
 Що ж, браття, мовчите! Чи втішені собою,
 Що вже й докори ці вас не проймуть?
 Чи так задавлені неволею, журбою?
 Чи може маєте яку яснішу путь?
 („До товаришів“.)

Жадних ілюзій що-до останнього поетеса, правда, не голубить; вона пам'ятає, що ніякої яснішої путі не знають земляки, пам'ятає що й докорами самими не пройняти приспаного сумління, але пам'ятає і те, що тільки до краю висловивши гірку правду в вічі, можна дійти до свідомости свого становища. Гірка та правда, і треба мужности справді не абиякої, щоб прилюдно перед усіма признатись:

Так, ми раби, немає гірших в світі!
 Феллаги, парії — щасливіші від нас,
 Бо в них і розум, і думки сповиті,
 А в нас вогонь Титана ще не згас.
 Ми паралітики в блискучих очима,
 Великі духом, силою малі;
 Орлині крила чужі за плечима,
 Самі ж кайданами прикуті до землі.
 Ми навіть власної не маєм хати,
 Усе одкрите в нас тюремним ключарам:
 Не нам, обдіраним невільникам, казати
 Речення гордее: „мій дом — мій храм“.

Це сама дійсність. І проте не одбірає вона надій у Л. Українки, бо скоро слухний прийде час, то і раби можуть зважитись на героїські вчинки її иншим голосом заговорити.

Нехай же ми раби, невільники продажні

Без сорому, без чести — хай же й так!

А хто ж були ті воляки одважні,

Що їх зібрав під прапор свій Спартак?

(„Товаришці на спомин“), —

занує авторка і в запитанні цьому чутно певність, що не довго неволі пишатись у рідному краю. „Хай буде тьма! Fiat пох!“ — на ці поклики неволі її темряви раз-у-раз луною оддається: „світла, світла!“, цей невтишимий крик людської природи і

На нього завжди, як луна у горах,

Одважні, вільні голоси оговуться.

(„Fiat пох“).

У Лесі Українки ми бачимо проте справжній, глибокі муки слова, що повстають од розуміння всієї кривди світового і, надто, російського ладу — і од свідомости, що не сила ту кривду словом розбити, що не надають більш мури Єрихонські од самого сміливого поклику та сурмління, що треба живого, діяльного чину, на який проте не спроможеться сучасне покоління „паралітиків з блискучими очима“. Звідси то поклик до слова, як могутчої зброї людської, то зневіря в йому, безнадійність од того що нема роботящих рук та одважних, сміливих, огнем налпятих сердець. Леся Українка була чи не найбільш сучасним з усіх поетів наших і найповніше одбила в собі ознаки свого часу з усіма його запитам, поривами до високої мети й нидінням серед дрібних та мизерних обставин, з високими замірами та малими вчинками. І справжня трагедія рвала її хворі груди, примушувала спускати вноді в нестямі її розначу безсилі жіночі руки. Прочитайте лишень „Порвалася нескінчена розмова“, „Слово, чому ти не твердая криця“, „Де поділися ви“, „Товаришці на спомин“, „Lied ohne Klang“ — і ви зрозумієте отой розначливий поклик:

О горе нам усім! Хай гине честь, сумління,

Аби упала ця тюремная стіна!

Нехай вона впаде і зрушене каміння

Покриве нас і наші імена.

(„О горе нам“...)

І з другого боку — ви бачите так само велику, непереможну віру в слово, а надто у віще, натхненне слово, яким напр. усе і всіх перемагає Лєсін „поет під час облоги“. Порівняйте це — і ви мусите зрозуміти і ті муки творчості і ту трагедію, що на частки, на шматки рвала цю душу, повну разом і віру, і зневірря, надії і розпачу — як і у цілого її покоління.

Ця громадська й особиста трагедія щедро обдарованої душі сталася джерелом потужної поезії, та заразом і наложила на неї свої нестерті сліди. Вона насамперед зробила з тієї поезії справжню поезію самотності: самотних людей надзвичайно любить малювати Л. Українка, їхні думки й переживання у неї рішуче переважають інші мотиви. А друге — письменниця все шукає, кому віддати своє спочуття і віддає — але нічого назад не дістає: її власні переживання неподіленими зостаються, вона так само на своєму шляху самотна, як і її герої. Потроху й у неї самої, в її творчості, відбувається виразний перелом: де далі, все тихше брєнить отой міцний і дужий голос, поета-громадянина, і Лєся Українка все частіше тікає в глїб віків, немов щоб там знайти пристановище та захисток од гїркої дійсности й ослабити почуття власної самотности. І перш охоча до екскурсів у давню старовину, в світ романтичних подій та настроїв, в останні роки свого життя поетеса майже не виходила з його. З-під пера її повстають прєгарні поеми в драматичній формі, як „Одержима“, „Касандра“, „Іоганна, жінка Хусова“, і ціла низка глибоких змістом і наче виточених формою драм, як „У пущі“, „Руфін і Присцила“, „Адвокат Мартіян“, „Оргія“, „Камінний господар“, „Лісова пісня“ і т. н. Оригінальний світ і погляди одбилися в тих творах на екзотичні сюжети; авторка зуміла розгадати чужих і далеких людей і справді оживити їх правдою глибоко відчутної психології. Але прокляті споконвічні питання людського існування взяла з собою Лєся Українка і в ті екскурси: ті ж самі проблеми правди і краси, природи творчості, становища одиниці проти громади і ту саму самотність — усе це знаходимо і в останніх творах талановитої авторки. З Лєсі Українки, як вказано, занадто сучасна людина була, щоб могла вона позбутися того, що її, як інтелігентку нашого віку, цікавить і мучить. Занадто міцним ланцюгом прип'яла вона себе до су-

часности, щоб могла од неї одірватись; тривоги й запити сьогочасного інтелігента чутно скрізь, хоч би в яку далеку од сучасної дійсности пуцу завела її творча фантазія. Зате екзотичні обставини останніх її творів сиріяли абстрагуванням образів од сучасної дійсности й помогали висловлювати думки в їх чистій, нічим не затемненій формі. І висловлюючи їх ніби в такій далекій, од життя абстрагованій формі, Леся Українка лишається проте найсучаснішим з наших письменників, справжнім „поетом під час облоги“ — співцем того лютого часу, що так яскраво з її творів позирає. Вміла вона дошкулити ворога своїм дужим словом, вдихнути бадьорість і волю до активності й діла у своїх; та вміла ж і просто зачепити натхненною піснею щоденні струни в душі людській. І не диво, що та її пісня —

Чарує облогу ворожу,
І будить на мурах обачну сторожу,
Заснуть не дає до зорі.
(„Поет під час облоги“.)

Це вже тепер, але безперечно, що вплив і популярність Лесі Українки має ще рости і збільшуватись.

Біля Лесі Українки знов же гуртується громадка письменників з такою ж, як що так можна сказати, розчахнутою душею, яких то тягне до табору борців за рідний край, то перемагає нахил до чистої лірики, до співів на теми особистого щастя або неволі. Сюди можна зачислити Максима Славинського, Одарку Романову, О. О'Коннор-Вілінську й особливо Людмилу Старшцьку-Черняхівську (народ 1886 р.). Остання відома своїми поезіями, драмами („Аппій Клавдій“, „Гетман Дорошенко“ та інші) й історико-літературними працями та загадками. Щирим ідеалізмом та свого роду історизмом переняті всі твори талановитої авторки. „Шумує життя, — писала С. Черняхівська над свіжою могилою Лесі Українки, — і наче не розуміє того, що воно втерляло. Я живу, дивлюсь надокколо, стою на варті біля дорогих могил, і з душі моєї, як туман над осіннім лісом, підіймається холодне почуття образи, образи за мертвих“ („Хвилинка життя Л. Українки“). В цих словах вишлася мрійна душа письменниці, що раз-у-раз ніби стоїть в оповідці до сучасного й шукає своїм почуттям задоволення

в минулому — чи то будуть моменти героїчні в давньої історії України, чи в близьких до нас, часто прозаїчних переживаннях інтелігентної душі. Однаково тепло і в захватом озивається на них Старицька-Черняхівська.

7

Окриме серед наших восьмидесятників місце займають Кримський та Василевська (Дніпрова Чайка).

Агафангел Кримський (народ. 1871 р.), оригінальний, чутливої вдачі поет, талановитий повістяр і відомий учений, дає ще один приклад тієї різносторонності й багатства духового, які ми вже бачили у Куліша, Кониського, Франка і Грінченка; тільки що тут маємо діло з поривчатою, невірноваженою натурою, у якій моменти гарячкової діяльності чергуються з довгими антрактами. Кримського твори — це безупинне шукання людини. Немов той Діоген, всюду він обертається з світлом свого поетичного

Агафангел Кримський.

натхнення, вічно шукаючи відповідної до свого ідеалу людини, помиляється, владає в зневірря і знов шукає, не кидаючи надії колись таки знайти ту справжню, гармонійну істоту, яка задовольняла б його вимагання од людини. Навіть Бога хоче спізнати поет, як людину, як рівну собі істоту, а не ту надсвітову, про яку віра говорить.

Я не віри прошю: в вірі щастя нема.

Я не раю прошю: рай — святая тюрма.

Я палюсь, я горю, бо Тебе хочу знать,

Хочу бачить Тебе, доторкнутись, обнять.

(„Містичне“.)

Од вічного шукання її вічних помпнок на цьому шляху залежить сумовитій, що аж до розпачу иноді доходить, од-тінок лірики Кримського, його туга по далекому її недосяжному, мов та „далека царівна“, яку так граціозно переклав наш поет із Р'остана. Якимсь пантеїстичним духом обвіяна поезія Кримського; Бог для його — океан, поетовое „я“ — одна з краплин, що прагне злитися до-купн з цілим, з природою.

Я й не жалую, що кину світ оцеї,
 Бо не кину дорогах мені людей, —
 Розіллюсь по всій природі:
 В любій соняшній погоді,
 В срібних водах, у лісках,
 У квітках.

(„Передсмертні мелодії.“)

Надто поет любить природу, розуміє її, ставиться до неї, як до живої одухотвореної істоти, що не тільки символізує людські переживання (чудове „В горах Ливанських“), але й самому поетові допомагає переносити ті урази й розчарування, що стривають його на шляху шукання за людиною. Коли заболить у поета серце — він іде до моря, дивиться на його і...

Хвилі плещуться об ноги;
 Їх глухе воркотіння
 Заколює тривоги.
 Сонце грається у водах,
 В тому сріблі та кришталі.
 В цілм морі — щастя й радість, —
 Розпливлась мої печалі.

(„Самотою на чужині.“)

Багато поезій присвятив і Кримській екзотичним темам, особливо східній природі, багато дав він перекладів українському письменству з східних поетів. Але ще дужче, ніж у творах Лесі Українки, прочувається в йому інтелігент-українець, що не перестає боліти долею свого краю і народу, вічно рефлексує, иноді сам же й поглизує з своїх рефлексів, але частіше квилить од тієї ранн-самотности, яку вічно носить у серці. На лоні розкішної східньої природи, серед п'яного духу тропічних квітів досить Кримському вадріти „про-

стий життій колосок", щоб піднялося ціле пекло сумнівів та рефлексів.

„Гей земляче!“ — шепче колос,
Похилившись на стебло:

„Ми чужі для цього раю, —
Що ж сюди нас принесло?

(„Самотою на чужині.“)

Вічне відчуження й самотність для душі, що так безупинно шукає людини, що найбільш потребує товариського єднання — це найгірше пекло, джерело великих моральних мук. Оцим почуванням присвячено більшість ліричних циклів Кримського, оригінальних формою, глибоких змістом, перевитих то високо-драматичними моментами, то глибоко-ліричними рефлексами („Нечестиве кохання“, „Кохання по-людському“, „Передсмертні мелодії“, „Сам своє щастя розбив“ і ин.). Скрізь шукання, „звичайні ілюзії, які трапляються поетам“, потім розчарування і скрізь самотність, од якої поет спочиває тільки серед природи та на спогадах про минулі моменти, коли він знайшов був — власне, коли йому здавалося, що він знайшов — людину. Після любого сна, в якому поет бачив себе немов у рідній сем'ї серед розкішної природи — проклята дійсність:

Туман... Мороз і сніг... Для всіх я тут чужий...

Та не проклену мій сон, коротку мрію;

То щастя був момент, безмірно чарівний.

(„Спомяни про минуле.“)

Людей рефлексу, з пошарпаними нервами, з лагідною й люблячою, хоч і часто розбитою, розхитаною сумнівами душею, бере Кримський героями й до своїх оповіданнів („Батьківське право“, Сирота Захарко“, „В народ“, „Psychopatia nationalis“, „Андрій Лаговський“). І тут переважають думки і рефлексії автора, суб'єктивні тони, сильний ліризм. „Мабуть, чи не надто близько до серця берете ви долю своїх героїв“, — ці слова з передмови до повісти „Андрій Лаговський“ раз-у-раз згадаєте, перечитуючи всі твори Кримського, чи не найдужчого, скажу так, суб'єктивиста не тільки в українській ліриці, а й у цілому письменстві нашому. Самому авторові впадає в око ця його риса і він наче соромиться її,

застерегаючи, напр., „здорovich“ читачів і призначаючи свої поезії „для людей трохи слабих, із надламанною життєвою снагою або нервами“. Дарма, — кожен читач, для якого не чуже все людське, зможе знайти в поезії Кримського рідні й близькі ноти отієї високої людяности, запального шукання людини й розчарованнів і пережити їх разом з автором.

Поетесою природи переважно виступає Людмила Васплевська, відома більш під псевдонімом Дніпрова Чайка (народ. 1861 р.). Її прегарні формою поезії та поезії в прозі (особливо „Морські малюнки“) — це з художнього боку справжні мініатюри, виточені до останньої рисочки й до останнього слова оброблені. Дніпрова Чайка витворила в нашому письменстві особливий жанр символістичних малюнків, у яких під зверхніми реальними рисами раз-у-раз чується глибший зміст, таємниче порівняння між подіями в природі й людським життям („Шпак“, „Миша“, „Плавні горять“). Природа в її творах живе, грає-міниться всіма фарбами, як веселка на сонці. Не згірші її оповідання симпатичної авторки („Хрестонос“, „Чудний“, „Вольтеріянець“, то-що), — вони показують, що так само вдумливо вона ставиться й до людського життя, уміючи взяти з його цікаві моменти і в гарних образах виявити.

Активне покоління українських восьмидесятипків в честь вдержало на собі перший нагніт тяжкої реакції, що впала на них ще дужче, ніж на старших діячів. Діяльність цього покоління сягає й на дальші часи і кладе міцні підвалини під найновіше наше письменство — вільну пісню останніх часів. Не вважаючи на те, що цензура припинила була в 80-х роках трохи не всю літературну продукцію в Росії, що й за кордоном це було власне перше десятиліття, коли українська преса починає ставати на твердіший ґрунт, виростаючи з ефемерид попереднього часу — письменство не спинилося в своєму розвитку, невтомно розсовуючи свої межі і що-до форми, і що-до змісту. Формою українське письменство виходить вже з переспівування та наслідування народньої пісні й Шевченка, з наївного етнографізму первістків нашого літературного руху, і пересажує не рідну землю всі форми європейської літератури. Що-до змісту, то тут колишня формула „література для домашняго обиходу“ само собою па-

дає й зникає в практичній роботі: рямці письменства розсунуто безмежно, воно сміливо торкається всіх питань буття людського і не зв'язує себе ніякими формальними обмеженнями. В парі з цим іде й процес наростання національної свідомости, що потроху заступала безполітичне українофільство й становила перед українським рухом нові завдання й методи національної праці. Поки провадилися теоретичні змагання на тему — чи потрібна і чи можлива українська література, вона силою самого факта вбилася в колодочки, довела своє право на життя й розвиток і ті змагання зробила просто реакційною схоластиккою, викинувши їх з обороту справді свідомої себе сили. Хоч якими наче мертвими на погляд були 80-ті роки в історії українського руху, але безперечно, що вони не минули безслідно, давши перші прояви того збирання громадських сил біля культурної й політичної роботи, яке зовсім виразно проступило вже в першій половині 90-х років. Рона, вийшовши з Женевського озера, як відомо зникає незабаром між скелями, немов крізь землю проваюється, — гадав би хто, що ріка справді без сліду пропала, але ні: там, під землею, вона йде далі, нової сили набирається, приймає підземні джерела й виходить на світ ширшою, більшою й дужчою, як була. 80-ті роки були для українського руху немов отаким провалом Рони під землю. Нязькоокі людиці, не бачивши ніяких майже ознак українського руху, поспішалися вже оповістити про смерть українства, — даремно: це була тільки та невидна про людське око підземна робота, що прокладала українству нове корито під скелями та купами наверганого в нашому житті каміння...

Література.

- Огоновський О. — Історія літератури рускої, ч. III, в. 2. Львів, 1893.
- Франко Ів. — З останніх десятиліть XIX в. „Л.-Н. Вістник“, 1901, VI—IX; окреме: „Молода Україна“, ч. I, у Львові, 910.
- Грушевський О. — З сучасної української літератури... Київ, 1908.
- Садовський М. — Мої театральні вгадки. „Л.-Н. Вістник“, 1907, VI—IX, XII.
- Старшійська-Черняхівська Л. — Двадцять п'ять років українського театру. „Україна“, 1907, X—XII.
- Драгоманов М. — Чудацькі думки про українську національну справу. Київ, 1913, Відень, 1915.
- Драгоманов М. — Листи на Наддніпрянську Україну. Відень, 1915, Київ, 1918.
- Грінченко Б. — Писання, т. 1 і 2. Київ, 1903—1905.
- Грінченко Б. — Повісті: „Соняшний промінь“ (1906), „На розпутьї“ (1907), „Серед темної ночі“ (1910), „Під тихими вербами“ (1910).
- Грінченко Б. — Драми й комедії, т. 1 і 2. Київ, 1909.
- Грінченко Б. — Перед широким світом, Київ, 1907.
- Грінченко Б. — Листи з України Наддніпрянської. Київ, 1917.
- Ефремов С. — Над могалою Б. Грінченка. Автобіографія, похорон, спо-
мини, статті. Київ, 1910.
- На могилу Б. Грінченка. Три промови (В. Сімовича, З. Кузелі і М.
Кордуба). Чернівці, 1910.
- Ефремов С. — Кропивницький и Грінченко. „Русское Богатство“
1910, VIII.
- Дорошенко В. — Борис Грінченко. „Л.-Н. Вістник“, 1910, IX.
- Ефремов С. — Рышарь долга. „Укр. Життя“, 1912, IV.
- Сьогобочній Г. — На роковини (до біографії Б. Грінченка). „Світло“,
1911, VIII.
- Шерстюк Г. — Б. Грінченко і українська школа. Ibid., 1910, I.
- Пісочинець Д. — Вчителювання Б. Грінченка. Ibid., 1911, V.
- Русова С. — Гражданские мотивы в малорусской современной литера-
турѣ. „Русская Мысль“, 1904, VIII.
- Зіньківський Т. — Писання т. 1 і 2, з переднім словом В. Чайченка
(Б. Грінченка). Львів, 1893—1896.
- Маркович Д. — По степах та хуторах. Київ, 1908. Твори, I—II. Київ, 1918.
- Волох С. — Д. Маркович. Л.-Н. Вістник, 1902, VIII.
- Черепний В. — Д. Маркович. „Кіевск. Старина“, 1903, III.
- Кобринська Н. — Збірки оповідань: Дух часу (1893), Ядзя і Катруся
(1904), Казки (1904).
- Грушевський М. — Н. Кобринська. „Л.-Н. Вістник“, 1900, I.
- Ковалів С. — Збірки оповідань: Громадські промисловці (1899), Де-
сертир (1899), Риболони (1903), Похресник (1909).

- Маковей О. — С. Ковалів. „Л.-Н. Вістник“, 1900, VIII.
- Чайківський А. — Повісті: Олюнька (1895), В чужім гніаді (1896), Своїми силами (1901), Оповідання (1904).
- Маковей О. — А. Чайківський. „Л.-Н. Вістник“, 1898, III.
- Маковей О. — Наші знакомі (1901), Оповідання (1904) Залісе, повість (1897), Ярошенко, повість (1905), Пустельник в Путні (1909), Поезії (1894).
- Бордуляк Т. — Оповідання з галицького життя. Київ, 1903; львівське видання — „Блвжні“, 1899.
- Маковей О. — Т. Бордуляк. „Л.-Н. Вістник“, 1898, VIII—IX.
- Е. К. — Тимофій Бордуляк. „Кіевская Старина“, 1903, IV.
- Бурчакъ Л. — Разказы Т. Бордуляка. „Укр. Жизнь“, 1915, VIII—IX.
- Бвашан М. — Григорій Цеглинський. „Л.-Н. Вістник“, 1912, XI.
- Самійленко В. — Україні. Збірник поезій в передмовою І. Франка. Львів, 1906; Київ, 1909.
- Франко Ів. — Вол. Самійленко. „Л.-Н. Вістник“, 1907, I.
- Богдановичъ М. — В. Самійленко. „Укр. Жизнь“, 1916, VII—VIII.
- Граб(овский) П. — Збірки поезій: Пролісок. (1894), З чужого поля (1895), З півночі (1895), Доля (1897), Кобза (Чернівці, 1899).
- Грабовський П. — Автобіографія. „Л.-Н. Вістник“, 1903, IV.
- Маковей О. — Павло Грабовський. Ibid., 1899, IV.
- Ефремовъ С. — Поесть-гражданнѣ. „Кіевская Старина“, 1903, II.
- Українка Л. — Збірки поезій: На крилах пісень (Львів, 1893; Київ, 1904), Думи і мрії (1899), Відгуки (1902), Твори, I (1912).
- Франко Ів. — Леся Українка. „Л.-Н. Вістник“, 1898, VII.
- Ефремовъ С. — Поевія самотности. „За рік 1912-й“ Київ, 1913.
- Донцовъ Д. — Поезія индивидуализма. „Укр. Жизнь“, 1913, IX—X.
- Стешенко Ів. — Поетична творчість Л. Українки. „Л.-Н. Вістник“, 1913, X.
- Бвашан М. — Леся Українка. Ibid.
- Старницька-Черняхівська Л. — Хвилини життя Л. Українки. Ibid.
- Ніковський А. — Екзотичність сюжета і драматизм в творах Л. Українки. Ibid.
- Жигмайло Л. — Лебедина пѣсня Л. Українки. „Укр. Жизнь“, 1913, IX.
- Крымский А. — Повістки і ескизи з українського життя (1895), Із повісток і ескизів (1904), Андрій Лаговський (1905), Вейрутські оповідання (1906), Пальмове гілля, поезії (1902—1908).
- Гринченко В. — А. Е. Крымский, какъ украинскій писатель. „Кіевская Старина“, 1903, I.
- Бвашан М. — А. Крымский. „Під прапором мистецтва“. Київ, 1910.

Розділ XIV.

90-ті роки.

Після реакції. — М. Грушевський. — Публіцисти 90-х років. — Коцюбинський. — Яновська. — Григоренко. — М. Левцький. — Леонтович. — Поети 90-х років. — Кобилянська. — Яцків і модерністи. — Стефаник і його школа. — На світанні. — Література.

1.

Після темної, глухої реакції 80-х років нове десятиліття принесло де-яку пільгу, — не в зверхніх обставинах, бо вони не одмінились, а в настроях самого громадянства. Немов притомпилось воно од німування „на всіх язиках“ і трохи наче очумалось од того удару, який завдано попередніми роками. Живіший темп життя виявивсь насамперед у Галичині та Буковині. Заснування радикальної партії, на чолі якої стали Франко і Павлик, а теоретиком був Драгоманов, що в болгарській Софії керував новим політичним рухом — внесло таку живу течію в українське громадське життя, до якої нема чого прирівняти з попередньої історії українства. Органи партії, як „Народ“, опісля Франкове „Житє і слово“ виступили не тільки в гострою критикою галицьких місцевих стосунків, але і в загальними ідеями, на які обізвалась уся Україна; суперечка на галицькому ґрунті починає набирати всеукраїнської ваги, як принципіальна боротьба між політикою недобитків „рутенства“ й дрібних компромісів та політикою українства і справжніх народніх інтересів. Оживились і видання народовців, як „Зоря“, що під тямучою рукою нового редактора, Вол. Левцького (В. Лукича), зробилася всеукраїнським літературним органом, як поновлена „Правда“, що теж давала чимало літературного матеріалу, як Буковина“, що в ті часи містатла при-

цппяльної ваги праці, які виходили по-за межі локальних інтересів, (Грінченкові „Листи з України Наддніпрянської“ і відповідь на них Драгоманова, дописи Дикарева-Крамаренка і т. п.). Якпійсь час, до 1894-го року, „Зоря“ і „Буковина“ проходили вільно через цензуру і з ними сміливіші голоси доходили й на Україну. Полемпка радикалів та народовців, не вважаючи на свій часто дріб'язковий характер, перейшовши через кордон, поставила перед українцями питання громадсько-політичного характеру і примушувала переглянути теоретичне надбання і практичні здобутки українства. До того ж нахилила й події на Буковині, де невсипущими заходами відомого громадського діяча, проф. С. Смаль-Стоцького, національну справу нарешті зрушено було з тієї мертвої точки, на якій вона доти пробувала. Нове життя виявлялось навіть зверхніми способами. Відомо, що попервах українці пробували були обстоювати для себе термин „руський“, як національне наймення (в перших статтях Драгоманова і майже у всіх „українофілів“). Ця рецепція старого нашого національного прізвища, підтримувана невивгаслою традицією і в Галичині, в 90-х роках рішуче однадає, заступившись термином „український“; навіть у Галичині спершу вводиться подвійне „українсько-руський“, аж поки остання половина теж потроху затрачується. Сталось так через те, що термин „руський“ занадто виразного значіння набрав, як „великорусський“, а на цьому подвійному розумінні термину увесь час грало в свою сопілку галицьке москофільство, — і українці кінець-кінцем мусіли зрєктися свого старого історичного наймення, щоб не плодити непорозуміннів та плутанини в своїх національно-громадських стосунках. Те ж само сталось і з термином „українофільство“, що на початку 90-х років теж однадає зовсім і робиться синонімом неглибокого розуміння українських потреб, компромисовости та полохливости, — усього того, на що з такою силою вдарив у своїй сатирі Самійленко. Але переімени пошли й глібше, торкаючись самої суті національного життя. Праці Драгоманова, як „Чудацькі думки“ та „Листи на Наддніпрянську Україну“, Грінченкові „Листи з України Наддніпрянської“, огляди Франка, статті Зіньківського, Дикарева й ин. — все це торкалось живих питаннів про мету, засоби й напрям

україні, про роботу на користь рідного народу, про познанки національного руху; все це кидало в громадянство цілий сніп світла, примушувало думати, розворушувало, нарешті витворювало справжню публицистичну літературу й ту боротьбу на літературному ґрунті, без якої ніяке життя неможливе. Не бракувало й чисто літературної боротьби, як напр. запальна полемка з приводу Грінченкової статті „Галицькі вірші“, — полемка, в якій взяли участь мало не всі визначніші літературні сили по обидва боки кордону. Не заanedбано було вже й систематичної праці на науковому полі, що розпочалась коло зреформованого (р. 1893) Наукового Товариства ім. Шевченка виданням „Записок“ Товариства (перший том вийшов р. 1892), але особливо позначилася з того часу, як до Львова перейшов з Київa Михайло Грушевський. Молодий учений р. 1894 зайняв у Львівському університеті українську кафедру всесвітньої історії й міцно зв'язав розвиток Наукового Товариства і взагалі наукової роботи на українському ґрунті з своєю особою, зробившись разом і немов би живим органом єднання Галичини й України.

Михайло Грушевський (народ. 1866 р.) свою літературну діяльність почав ще 1885 р., друкуючи під псевдонімом М. Заволока белетристичні твори в українських часописах та альманахах („Бехаль-Джугур“, „Бідна дівчина“, згодом „Ясновельможний сват“ і інші). Але не на белетристичному полі судилось йому зажити тієї величезної популярности, якою тішаться ім'я його серед українського і неукраїнського громадянства. Перейшовши до Галичини, Грушевський розгорнув там надзвичайно широку й ясну діяльність наукову та організаційну, ставши на чолі Наукового Товариства і як голова його, й як редактор „Записок“ та інших багатьох виданнів, і як найвидатніший їх співробітник. Видання ці він поставив з наукового боку цілком поєвропейському, не тільки заповнюючи їх власними науковими творами, але організувавши й гурт постійних співробітників, витворивши самі методи роботи. Ця організаційна робота Грушевського зібрала до Наукового Товариства старших учених, як Федір Вовк, Іван Верхратський, Вол. Шухевич, Франко, та дала місце і притулок для наукової роботи молодшим, як Ол. Коцесса, К. Студинський, Вол. Гнатюк, Ст.

Томашівській, М. Возняк, Ів. Кривецький і ин. Працямп отієї громадки наукових сил видання товариства, переважно історичні та історично-літературні й етнографічні, поставлено на таку височінь, що приватна інституція давно вже стала нарівні з такими офіційальними науковими огнищами, як чужоземні академії наук, опублікуванннн силу наукових праць та матеріалів, без яких тепер ніяк обійтисн в науковій роботі Для молодой науки української Наукове Товариство ім. Шевченка зробилось тією шко-лою в якій одбірають наукову підготовку й виховання молоді сили, що вже не розтікаються тепер по чужих інституціях, бо мають де працювати на власному ґрунті*). Всю цю величезну роботу зроблено було без великих матеріальних засобів, без широкої допомоги державної та громадської, сдине заходами, працею та енергією членів Товариства, на чолі яких стояв скрізь Грушевський. Вінцем його наукової діяльності можна вважати величезну працю — „Історію України-Руси“ (вийшло вісім томів, де-які другим виданням,

Михайло Грушевський.

*) Наукове товариство ім. Шевченка видає періодично: „Записки Наук. Товариства ім. Шевченка“ (з р 1892, тепер шість книжок на рік), „Збірник“ секцій — історично-філософичної, філологічної та математично-природо-писно-лікарської; „Історичну бібліотеку“, „Студії з поля суспільних наук і статистики“, „Матеріали до української бібліографії“, „Жерела до історії України-Руси“, „Українсько-руський Архів“, „Пам'ятки української мови й літератури“, „Етнографічний Збірник“, „Матеріали до українсько-руської етнології“ й „Хроніку“ Товариства. Окріче того, виходить ще чимало окремих виданнів та одбиток. Року 1912-го (останнього, за який маємо звідомлення) наукова продукція товариства виявилась 24 книгами на 312 аркушах друку (див. „Хроніку“, ч. 53, стор. 7). Під час війни та окупації Львова російським військом, робота в Товаристві, натурально, була замерла, але останніми роками знов підживилась.

що доводять огляд історичних подій до Хмельщини). Автор не тільки зібрав тут усі адобутки своїх попередників на полі української історіографії, а й перевірів критично й обробив той величезний матеріал, цілком иноді перекидаючи ті погляди та схеми, що до його держались у науковому світі. Для російської публіки невтомний учений видав короткий курс української історії — „Очерк исторіи украинскаго народа“ і в перекладі кілька томів своєї великої праці („Кіевская Русь“, „Козачество“); перший том її вийшов ще й німецькою мовою; по-французьки теж видано його коротший курс; популярна „Ілюстрована історія України“ вийшла українською й російською мовами, десятками тисяч примірників розносячи правдиве освітлення нашого минулого. Взагалі треба сказати, що мало хто на Україні зробив стільки для ознайомлення і чужоземної й своєї публіки з українською справою, як Грушевський. Перефразувавши відомі порівняння, можна сказати, що Грушевський сам один служить за цілий історичний факультет на Україні, яка до останнього часу не мала власних офіційальних науково-просвітніх інституцій, як університети, і своєю діяльністю довів, скільки може зробити на цьому полі навіть приватна ініціатива, аби тільки спіралась на добру волю та енергичні заходи.

Спеціально для українського письменства велику зробив послугу Грушевський, заснувавши замість давнішої „Зорі“ літературний місячник на зразок російських товстих журналів — „Літературно-Науковий Вістник“ (виходить з 1898 р. з переривкою під час лихоліття 1914—1917 р.). Перу Грушевського належать тут літературні характеристики й критичні оцінки творів українських письменників (Н. Кобринської та ин.), огляди галицького життя („Листи з-над Полтви“ під псевдонімом *Observer*), а в р. 1905-го публіцистичні статті „З біжучої хвилі“ та „На українські теми“. Публіцистичні праці Грушевського, які читач знайде мало не в кожній книжці „Л.-Н. Вістника“, викликають великий інтерес як самими темами, так і цікавим, живим трактуванням їх. Питання українського життя автор завжди ставить з національного штандпункту, але разом і на підставі того широкого світогляду, який дає Грушевському його велика історична освіта і всесторонні знання. Ці прикмети публіцистичних

праць Грушевського ставлять його на чільне місце в нашій новішій публіцистиці і в багатьох питаннях роблять в його духового привідцю сучасного українства, як і об'єкт, з другого боку, тих безупинних нападів, що стріває українська ідея в ворожому таборі. Працювавши практично найбільш у Галиччині, Грушевський не тільки не пориває своїх зв'язків з Україною, а навпаки сам стає за найдужчий зв'язок між порізненнями частинами української землі, єднає їх і своєю особою, і принципіально. Ідея всеукраїнського єднання — найлюбіша Грушевському ідея, до якої дуже часто звертається він у своїх публіцистичних працях, уміючи все нових і нових добирати до неї ілюстрацій та аргументів. „Всеукраїнство, або український універсалізм, — пише він, — тісне єднання всіх частин української землі і підпорядкування всіх ріжниць, які їх ділять, спільній, єдиній цілі — національному розвоєві, являється кінець-кінцем не тільки бажаним само для себе — ідеально, так би сказати, але й для потреб місцевого життя її частин, для їх ближчих цілей і завдань“ („З новорічних думок“, 1910 р.). В такому всеукраїнському єднанні, в спільній праці всіх частин української землі бачить Грушевський єдиний шлях до розвитку рідного краю й єдиний лік на те безголов'я, що підтинало силу українського руху. „В интересах українського національного розвоє в теперішній стадії, — писав ще перше Грушевський, — лежить власне концентрація всіх національних сил, а для того всіх частей української території. Треба розвпвати в них почуття єдності, солідарности, близкості, а не роздмухувати ріжниці, які їх ділять і які при таким роздмухуванні можуть привести до повного відокремлення, культурного і національного, ріжних частей української землі“ („Галичина і Україна“). Бажаючи звести интереси окремих частин в интересах цілого, Грушевський гостро нападається на все, що їх ділить. З одного боку не милує він старого галицького „рутенства“, що іноді овивається й за теперішніх часів, та з другого — достається од його не мало й спеціально українським гріхам. Ось які гризькі питання поставив публіцист українському громадянству під час знаменитої весни 1905 року, коли розв'язались були язпки в Росії: „де ви, передові репрезентанти, генерали й полковники українства, що

не писали по-українськи, бо „не володієте“ українською мовою, не брали участі в дотеперішнім науковим і літературним руху на галицькому ґрунті, бо вважали, що „малоруський впробль долженъ бытъ разрѣшенъ на русской почвѣ“, — чому мовчите тепер, коли настала пора рѣшати його „на русской почвѣ“, коли прийшов час вияснити, пропагувати його на вашій звичайній російській мові, в таких близьких і милых вам російських ліберальних кругах? Чому не користаєте тепер із тих зв'язків, які в'яжуть вас із російськими ліберальними кругами, з ріжними органами російського лібералізму, щоб у них вияснити кривди, потреби й дезидерати українства?.. Які перешкоди вам тепер заважають? Чим покриваєте ви перед своєю совістю, перед людьми, що вас оточують, свою пасивність, свою байдужність супроти своєї суспільности, свого народу? Чим оправдаєте ви своє недбальство в критичнім часі, коли земля горить під ногами й Україна може безповоротно бути поминеною при перестрою відносин Росії?“ („Конституційне питання й українство в Росії“). Це справді був крик, що мимоволі підступав до горла живому публіцистові, який мав змогу з боку дивитись на те, що робилось тоді на Україні, і ще більшу змогу всловити свої уваги й бажання публічно. А бажання Грушевського, і як ученого і як публіциста, зводяться власне до одного: „українці мусять стати нацією, коли не хочуть зостатися паріями серед народностей“ („Українство і питання дня в Росії“), яких Грушевський взагалі зрікається ділити на „дозрілі“ й „недозрілі“, історичні й неісторичні нації. Оцьому витяганню рідного народу з становища паріїв на становище нації і віддає свої сили Грушевський і в науковій роботі, і в організаційних заходах; тій ж таки меті він служить і своїм пером сильного та вдумливого й меткого публіциста.

Прислужився найдужче в добу революції 1917 р., коли політична й організаційна робота так багато відтягала сил од письменства й чисто культурної діяльности, коли успіхом творились нові форми життя на Україні й кувалася її доля майбутня. В цій творчій роботі одно з передніх місць належало знов же Грушевському. Своїми статтями на теми дня він виясняє завдання українства та шляхи, якими воно му-

сять до тих завданнів іти, коли знов же не хоче опинитись позаду життя й вліти покаліченням з світової боротьби. „Минули ті обставини, — писав Грушевський ще на початку революції, — коли ми муіли виступати з петиціями, суплі-ками, доказувати свої права навіть на культурне самоозначення, навіть на такі елементарні річі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до уживання в урядах і суді“. „Українського питання вже нема“ — такими словами можна сформулювати всі останні публіцистичні приці Грушевського: є натомісь практично-організаційна робота, що те питання безповоротно вирішила й розв'язала, або, власними Грушевського словами кажучи — „є вільний, великий український народ, який буде свою долю в нових умовах свободи“ („Велика хвиля“). Знайшовши оцій новій долі, відповідно до всього руху останнього часу, шлях в автономії та федерації, в повному національному житті, Грушевський яскравими рисами позначує внутрішню вагу автономії України в федеративній Росії. Насамперед воля України не значить панування українського народу над иншими, на Україні сущими, над національними меншостями. „Ми не на те, — пише Грушевський, — цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилею, коли його права будуть здобуті, поставити иншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої Української землі. Ми не на те доводили права кожної народности на її національне самоозначення, незалежно від її „зрілости чи незрілости“, історичности чи неісторичности, культурних заслуг, великих чи малих розмірів, аби тепер відмовляти якій-небудь народності цього права на котрій-небудь з цих підстав. Ми не на те виступали проти „національного ероса“, проти роздування національного шовинізму, проти принципу, що для національного успіху все дозволено, щоб тепер самим ступити на цю дорогу“ („Народностям України“). „Оборонці української національности не будуть націоналістами“ — це перший висновок з широкої концепції федеративного ладу в розумінні Грушевського. Другий виступає вже власне за межі України. „Я твердо вірю, та й не один я, — закінчує Грушевський свою працю про сучасне українство, — що велика

революція російська — тільки б її захвати від упаду та від анархії — велико вплине на перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вона вважалася її логичним вводом з усього дотеперішнього розвитку європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою, до останніх подій — так як тепер здається близькою і здійснюемою. І от чому я й інші ні трохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надасмо їй ніякої ваги. Для ближнього часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній російській республіці. А в будуччині, сподіваємося, ця республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш спільних, міцних і певних складових частей — одною з підстав цієї Європейської федерації“ („Звідки пішло українство і до чого воно йде“). На жаль, не довелося Грушевському цією гарною „музикою будуччини“ закінчити свій публіцистичний набуток. Революція перескочила в анархію, „большевизм“, що одсвнули на якийсь час реалізацію федеративних надій. Рятуючись, мусіла Україна обороняти свою самостійність, і цій потребі присвячено було останні публіцистичні статті Грушевського (початку 1918 року).

Грушевський повну мав рацію, говорячи в наведеній допіру цитаті не про самого себе. Тим самим ідеалам і потребам служила і взагалі вся українська публіцистика, на полі якої з покоління до Грушевського близького згадаю тут Олександра Лотоцького (Білоусенко — народ. 1870 р.), Федора Матушевського (народ. 1871 р.) та Петра Стебницького (П. Смуток, народ. 1862 р.). За часів національного присмерку, коли неволя посіла була все наше життя, вони боролися проти реакції так державної, як і громадської, свідкуючись розвіяти тумани, що густо окривали українську справу. За часів широкого громадського руху вони вписали завдання українства, ставили на чергу дня питання сучасності й розв'язували їх відповідно до найкращих традицій та вимог українського громадянства. Праці їхні, розкидані по журналах та газетах („Л.-Н. Вістник“, „Кіевская Старина“, „Українській Вѣстникъ“, „Украинская Жизнь“, „Громадська Думка“, „Рада“ і т. и.); і перед українською й

перед російською публікою на цілий ставили зріст українську справу й виховували наше громадянство на гаслах повного національного життя на Україні, творячи велику справу європеїзації українства та підведення під його широких загально-людських основ

2.

Літературне покоління 90-х років взагалі пішло далі тим шляхом всестороннього розвитку, якого рямці зарисувались передніші. Сила тенденції — вдержати українське письменство в межах протонародности мусіла скоритись перед силою факту, отого всестороннього розвитку. Елементарні вимоги всякого нормального розвитку, що не терпить наперед призначених меж, а вважає тільки на внутрішню логіку річей — ще раз довели на прикладі українського письменства, що даремна річ заковувати прояви духа в кайдани скороминущих, мінливих настроїв. Внутрішня логіка річей безупинно ставила перед письменством нові питання, і вона ж так давала їй засоби, щоб відповісти на них, не озираючись на ті зверхні обставини, що сивкувались наложити на письменство важку свою руку. Цю внутрішню логіку розвитку найбільш, може, помітно на літературній долі найвизначнішого з сучасних художників у нашому письменстві, Коцюбинського.

Михайло Коцюбинський (народ. 1864 р.) почав свою літературну діяльність оповіданнями в манері старших письменників-семидесятників; на перших його творах, як „П'ятивлохник“, „На віру“, „Ціпов'яз“, „Для загального добра“, то-що, — великий позначається вплив Левицького, що виявлявся не тільки в манері молодого письменника, а і в тій мірці, з якою підходив він до об'єкту своїх художніх композицій. Але вже й тоді почувалося в оповіданнях Коцюбинського, що ця етнографічна манера ніби здержує його, не дає цілком виявити щось своє власне, що не вкладалося в рямці органічно чужої йому манери. Так само не відповідала суті художньої вдачі Коцюбинського й друга фаза його шуканнів, коли відко було деякий вплив на йому французької

манери, найбільш Мопасана. Натуралістичний кожух ще менш до його личив, хоч тут більше вже простору знаходив письменник для змалювання психологічних подробиць, для прозирання в душу до людини. І тільки скинувши з себе й натуралістичну одіж, як і попередню етнографічну, зробився Коцюбинський справжнім Коцюбинським. Од українського реалізму взяв він твердий певний ґрунт і прозору ясність

Михайло Коцюбинський.

думки; од французького натуралізму — тверезий погляд та небоязке шукання потрібної йому краси всюду, куди тільки може око художника зазирнути. Але же од себе додав сюди своєї власної найкоштовнішої риси: оте глибоке переймання психикою героїв, вигадливість художніх образів, уміння передавати настрої й внутрішні переживання, нарешті бунт проти засмічування душі непотрібним грузом, протест проти дрібної буденщини, аристократизм духа і невпинне простування до світла, до краси, до ідеалу — це вже самому Коцюбинському належить, це його власне, непозичене добро. Оця своя власна риса, де далі все дужче розгортаючись і визволяючись з-під чужих впливів, запанувала нарешті цілком і дала справді сильного художника, — художника поперед усього. Коцюбинський таки знайшов себе і в останніх творах стає перед нами зовсім не тим письменником, яким починав свою літературну діяльність, — не тим, насамперед, з погляду художніх способів, яких уживав на початку своєї літературної кар'єри і яких уживає тепер. Тоді це був реаліст, що силкувався малювати подробиці того, що бачив навкруги себе, — на останку це імпресіоніст, що найбільш пильнує загального вражіння, не дбаючи про деталі; тоді сверхні пригоди його

думки; од французького натуралізму — тверезий погляд та небоязке шукання потрібної йому краси всюду, куди тільки може око художника зазирнути. Але же од себе додав сюди своєї власної найкоштовнішої риси: оте глибоке переймання психикою героїв, вигадливість художніх образів, уміння передавати настрої й внутрішні переживання, нарешті бунт проти засмічування душі непотрібним грузом, протест проти дрібної буденщини, аристократизм духа і невпинне простування до світла, до краси, до ідеалу —

цікавили, сюжет, — на-останку внутрішній світ, психічні переживання, часто по-за всяким виразним сюжетом, заступили передній план його творчості. Творчий синтез, якого таємницями орудував Коцюбинський бездоганно, вивів письменника на його власну дорогу в письменстві й дав того потужного художника, що держить читача весь час невідступно під впливом своєї сили. І що цей синтез у творчості Коцюбинського горює поверх усього, покаже нам найповерховіше порівняння його творів давньої манери з новішими. „Ціпов'яз“ — і „Fata morgana“, „Посидинок“ — і „Дебют“ темами своїми схожі, схожі навіть настроями й психологією своїх персонажів. Але яка разом і величезна різниця між тим, коли письменник помацки, обережно шукав себе, і тим коли наостанку певною рукою, без страху і вагання, спиле він щедро перли краси! Там тільки матеріял на доброго художника, тут вже сам, з ласки божої, художник власною особою в апогеї свого розцвіту міниться й грає усіма нечисленними барвами своєї індивідуальності і творчої сили.

Знайшовши себе, Коцюбинський озивається на все, що упадає в сферу його художнього притягання: з однаковою увагою додивляється він і до життя людини, вбираючи в себе й тонкими, делікатними штрихами виявляючи найтонші рисочки людської психіки; і до того могутнього процесу, що відбувається в природі. Все це письменник зводить до того вищого синтезу, що охоплюється для Коцюбинського в одному розумінні — краси. Тим то з Коцюбинського поперед усього і головним чином художник, і як художник — нотує й записує він, часто несвідомо, всі життєві з'явища — „як матеріял“ („Цвіт яблуні“), щоб потім той матеріял використати в процесі творчості. З тьми невідомого, — аналізує Коцюбинський процес своєї творчості, — з'явився я на світ — і перший віддих, і перший рух мій — в темряві матернього лона. І досі той морок надо мною панує — всі ночі, половину мого життя — стоїть він між мною і тобою (сонцем. С. Є.). Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене, і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпуцусь в нім на-віки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість — і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе

у вогні, в лямпі, у феєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ти гаснеш і тікаєш од мене, творю твою подобу, даю наймення їй — ідеал і ховаю в серці. І він мені світить“ („Intermezzo“). У цих словах, як у фокусі, весь Коцюбинський з його потягом до світла краси, з його здатністю творити картини в хвилинних вражіннів, що „як матеріал“ одбилися колісь на вразливій пластинці душі художника, з його бажанням задержати в душі відблеск ідеалу або натаврувати ганьбою те, що від його відхиляється. „І він мені світить“, — каже художник про той ідеал ясної краси, що живе в його душі, але справжній художник не може ховати його тільки про себе, він силкується освітити шлях і іншим людям. У тому ж „Intermezzo“, цій сповіді художника, знайдемо чудову картину того, як саме одбувається та робота заготовлювання матеріалу, що під пером письменника обернеться колісь у широкі картини життя. Я подам тут цю картину цілком, бо вона допоможе нам краще зрозуміти процес творчості Коцюбинського і після неї нам не багато треба буде додавати до характеристики нашого письменника. Нагадаю тільки, що мова мовиться про художника, який „пустив свою душу під чорний пар,“ утомившись од людей. Серед природи, в самотні своїй, він одійшов утомленою душею і...

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому вдався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертаються з чужої роботи, брудних, не гарних, з обвислими грудьми й кістлявими опинами... блідих жінок, у чорних, подертих запасках, що схилились як тіні над коноплями... пранцюватих дітей в-суміш з голоними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дерижера, що звиклає раптом з мертвої таші цілу хуртовину згуків.

Я не тікав. Навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто і спокійно, як жаборонок кидав на поле пісню, а я стою та слухав і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю? Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них! Говори, говори...

Що говорити? У цій зеленім морі він має тільки краплину. По кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На

вишого зглянеться Бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинути на жорна.

„П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка“.

Говори, говори...

Люде хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хто Ість сжу, хто конає в Сибірі... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер рая на тиждень становить б'є йому морду.

„Раз на тиждень б'ють людину в лице“.

Говори, говори...

Як тільки неділя — люде до церкви, а він „на явку“ до станового. А все-таки менша образа, як від своїх. Боїшся слово скавати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер може продає тебе ншком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

„Найблизша людина готова продати“.

Говори, говори...

Ходаш між людьми, як між вовками. Одно — стережешся. Окрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плота, сусід в сусіда, батько у сина.

„Між людьми — як між вовками“.

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темряві жеруть один одного. Як нам світить сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твого горя, щоб була блвскавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори („Intermezzo“).

Не видержала душа художника, що тікав од людей, зустрічі з людиною, з тим мужиком, що символізує тут усе життя, таке звичайне і таке жахливе, як-раз через ту свою звичайність, через ту буденщину, що привчила, призвичаїла до себе око й часто не викликає навіть реакції. Але „вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них“ — і художник пожадливо, галючи розмовника („говори, говори“), записує в своїй пам'яті, „як матеріал“, повні жаху картини; людина відчуває записане у власній душі й помагає художникові не тільки з околпшинього боку гарно, а й „по людському“ — так охрестив автор одну збірку своїх творів — обробити його й поставити на очі людям, — дивіться! Дивіться на безвихідне лихо соціального неладу („Ціпов'яв“, „Fata morgana“), дивіться на перші зародки протесту проти його (там же, „Під мінаретами“, „Невідомий“), дивіться на дикі зусилля той протест погасити („Він іде“, „Сміх“, „Persona

grata“), дивіться на темноту людську, звірячі вчинки, хижі інстинкти, мізерне животіння, апатію, моральне непотрібство („На віру“, „В путах шайтана“. „На камені“, „Хо“, „Ля-лечка“, „Посидинок“, „В дорозі“, „Дебют“), дивіться на боротьбу людини з людиною, людини з громадою („Не коптьор“, „Для загального добра“), дивіться й на справді людські вчинки, які так зрідка стрінуть і як-раз там стріваєш, де найменше можна сподіватись („Помстився“, „П'ятизлотник“)... Дивіться — все покаже вам цей художник *par excellence*, покаже яскравими образами, яких не забудеш, раз побачивши, яких не витравши із душі і серця, бо кожним образом автор ніби проказує своє: „говори, говори“, — і справді таки й сам говорить про речі близькі вам і потрібні. Він уміє говорити, вміє зворушити душу, — навіть тоді, коли наче не договорює до краю, ви тим дужче його зрозумієте. Ось перед вами здержлива, але промовиста сценка:

А вулиця стоїчала.

А-а-а... — неслоь десь здалеку, як од розірваної греблі.

А-а-а... — котилось ближче щось дике і чулися в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні роспука та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скакав по вулиці звозчик і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний.. Осінній вітер мчав жовті хмаря й сам тікав з міста.

А-а-а... а-а-а.

(„Сміх.“)

Більш нічого. Самого погрому не описує автор, як не описує і в оповіданні „Він іде“, але ви чувств, що за цими скупими на фабри, ніби уриваними в поспіху ффразами щось страшне притаїлось, чигає на вас і от-от вирвется, — і перед вами ясно стає вся картина того дикого божевільля людського, що ось-ось потрощить, роздушить і розметає все, що стрінеться по дорозі. І ці скупі, не демальшовані наче ескізи чи не промовистіше говорять, анік дуже детальний опис погрому в „Fata morgana“.

Одне з своїх оповіданнів назвав Коцюбинський „аквареллю“, але так варто б назвати не одно з їх. У манері Коцюбинського, коли вже він став сам собою, справді є щось, що нагадує акварельні малюнки своєю лагідністю, прозорістю, масою повітря, що жахтить і міниться перед вами, передає найтонші рухи, згуки й почування, як оте

розмірене монотонне бухання моря в „На камені“, як нестерпуча нудьга героїні „В путях шайтана“. Один з найбільших майстрів слова на Україні, натура наскрізь артистична, Коцюбинський, як знаємо вже, всюду шукав і знаходив красу, але її по-за красою не цурався він, як дехто робить, і інших так само потрібних і так само законних прб'явів життя, не замикався в рямці мистецтва для мистецтва: занадто вузькі були вони для цієї широкої натурн. Краще сказавши, Коцюбинський скрізь і всюду вмів знаходити ту красу, ту духову витонченність, ту філігранність, якої сам був найкращим зразком. Людина культурна до найменших подробиць, європеець з голови до п'ят, він, можна сказати, був справжнім „аристократом духа“ без жадного силування з свого боку. Може бути, що його „болісний і гордей покрик“ про свою самотність („Самотний“) і був тільки наслідком цього природженого аристократизму. Серед нашої лемішковатої дійсности, серед дрібної буденщини — людина, у якої в душі вічно бронить-співає всіма тонами могутча гармонія краси, ця людина справді могла почувати себе самотною, могла бачити, що вона чужка отій дійсности, могла в бурі шукати оновлення од життєвої драговини і в „потребі знов здобувати давно здобуте на власність“ — порятунок. Доля, як звичайно, „не вмiла шанувати життя, оберегати його красу. Що-дня закидала його тільки дрібним, непотрібним, тільки грузом життя, аж зробила з нього смітник. Поезія жити не може на смітнику, а без неї життя — злочин („Сон“). І власне в боротьбі проти того „смітника“, в бунті проти „мертвого спокою калюжі“, в протесті проти занечищування життя людського дрібним, непотрібним, злочинним навіть з його погляду грузом — у цьому й лежить увесь зміст літературної творчости Коцюбинського. А по-за цим ще й чуже горе може грати на струнах його душі і від того тільки вищими й чистішими тонами вона озивається, як і в кожного правдивого художника. Від того твори його тільки виграють, як продукти великого художнього таланту, через широке людське серце перепущені й високою людяністю овіяні.

3.

До Коцюбинського наближається настроєм, отим широким розумінням краси, Микола Чернявський (народ. 1867 р.), поет з чулою, м'яркою вдачею, лірик з природи, з нахилом до мрійності й розчарування, співець кохання з широким розмахом фантазії.

Хто в силі скувати на душу кайдани,
Хто дух наш безсмертний згасити здола?

(„До пісні“), —

запитує Чернявський, посилаючи свою пісню, щоб вона кликала „до світу, до сонця із темряви брата“. І хоч Чернявський і зве свою поезію „піснею помсти“ — проте далеко дужче тягне його натура до тихих ідилічних картинок, переважно з сільського, близького до природи життя, і поет завжди знайде в природі щось рідне собі й близьке.

Сон мій — вночі сон голодних!
Тим все хліб, мені ж на зло
В мурах города холодних
Сниться кожна ніч село.

(„Сон.“)

Микола Чернявський.

„А мені незмінно сняться, — каже він на іншому місці, — тихі, чисті, ясні зорі.“ І тим дужче росте у поета туга за природою, бажання злетіти в якусь височінь надмірну, що

Обридло нудяться в цій темній
країні:

Рвує душу і сльози і співи
братів.

(„Орел.“)

Оці дві сили, що гармонічно поєднались у Коцюбинського — з одного боку, громадянські обов'язки до „темної країни“, з другого, при-

рожденна м'яккість і пасивність натурн, мрійний нахил до краси — служать за вічне джерело роздвоєння в душі у самого поета. Впрязно це роздвоєння вилилось у Чернявського в поезії: „Я йшов ланами рідких нив“, у якій поет висловив свої щиросердні мрії про вселюдську згоду і поруч їх поставив дійсність, що всяку згоду ламає й кличе всіх до бою. Вдача поета і дійсність раз-у-раз шарпають у протплежні сторони Чернявського і це й одбивається на його поезії вгаданим роздвоюванням. То прорветься у його дужа й сміливого завзяття повна „пісня помсти“, як отой „Мій спів“, що

проясється він над світом
Не влим гнобителям правітом,
А тяжким стгоном вночі,
Братів до гурту зовучи.
(„Мій спів.“)

То забрентить нотка зневірря й туги за тим, що розійшлися в житті шляхи з близькими духом людьми і „спільний ключ правди засох і не б'є („Шляхи“), що „проклятий сон життя сліпого“ занадто непорушно заліг над землею й придушив людскість. Проти міщанської буденщини, нікчемного й порожнього животіння серед мизерних утіх знайдеться у Чернявського потужне слово, подиктоване великим і щирим гнівом.

Проклятий сон життя сліпого!
Невже тягтимешся ти вік
І світу розуму ясного
І не побаче чоловік?
Невже, коли помруть всі чисто
Оці п'яниці і раби —
Нові раби на те ж їх місто
Зростуть без мук, без боротьби?
Невже, коли згниють чергою
Оці нікчемні черева,
Надуті подлою пихою,
Коли помре ота черва
Несятих скнар сивоголових
І богомільних глетьків,
Повій безглузких, безтолкових,
Несятих псів тих блудників,
Підля, що ходять за ногою

Мундарних дурнів — так неаже
 Їх смерть, уявши всіх з собою,
 В своїх льотах не встереже?

(„Я жив свій вік...“)

Жити отаким „подлим щастям“ поетові не сила, йому треба „щастя чесного“. Шукаючи його й тікаючи од свого роздмоєння, автор хоч у мріях силкується влетіти до якоїсь надлюдської високости:

Краще на хвилину
 Вибвись за хмару,
 Геть внизу поквнуть
 Всі земні примари.

(„Сором « шітьмі духа...“)

Але це мрії, дійсність же дає одні тільки способи задовольнити бажання самотности і спочинку од життєвої колотнечі — це життя на лоні природи. Звідси у Чернявського та любов до чистих, невинних утіх серед природи, задоволення з самого життя серед неї. Картини природи, степ широкий, ясне й спокійне море — їм Чернявський багато дає місця в своїй поезії і справді чимало знайдеться у його в цієї сфери гарних, граціозних творів, як „Сон“, „Спека“, „Степові огні“, „Після бурі“, „Сільський вечір“, „У осені“, „Журавлі“, „Рибалки“, „Сільська осінь“ і інші. Тут немов одпочинок од дрібненького міщанства знаходить собі поет, немов рве ті кайдани, що про їх з такою силою сам обізвався:

Прокляті кайдани! Віки вас кували,
 Ваш холод залізний вже чую і я,
 Вже серце не раз ви мені шматували
 І брязкіт ваш чути мені й відсіля:
 То — бідкачя кволе життя самотного,
 То — спів побідений важер-глатів,
 То — скарги ледарства, недбалства тупого,
 То — темряви стогін... Він все заглушив.

Але, — кінчає автор, —

Але вас об душу свою розв'ю,
 Об серце те бідне, що ви катували,
 А вибору долю і волю свою.

(„Кайдани.“)

І от поет, що залюбки кликав би до згоди, мусять одкинути згоду „з усм, що діється круг нас“, і взяти зброю до рук замість ольпкової гілки:

Ще поки серце в грудях б'ється,
Як бачу сльози я братів,
Не раз що-дня воно здрігнеться,
Не раз клятьбою відгукнеться
На подлі вчварк наших днів.

(„Відповідь співця.“)

Не дешево, певна річ, обходиться це мрійному співцеві, через те й брешуть так часто у його нотки зневіря та розчарування.

Чернявський пробує себе і в повістевому письменстві. Як лірикові переважно, йому й тут більш удаються невеличкі, під одним настроєм написані оповідання („Смерть Зораба“, „Кінець гри“), або такі швидче поезії в прозі, як „Хліб наш насущний“. Більші повісті („Vae victis“, „Весняна повідь“, „Варвари“), що пробують схопити сучасне життя в його біжучих подіях і настроях, не зачіпають його зглибока й не дають виразних постатів, хоч написані взагалі цікаво й легко і читати їх залюбки можна.

Інтелігентного, з потребою мати відповідь на вищі духові запити автора має наше письменство в особі Любови Яновської (народ. 1861 р.). Діяльність свою почала вона в побутових оповіданнях про тих, „кому скрутно жити, а ще скрутніше помирати“ („Смерть Макарихи“, „Злюдійка Оксана“, „Городянка“), але потроху все далі одходить од побутового малювання життя. Разом з тим, як побут у творах Яновської одсувається на задній план, наперед виступають просто психологічні проблеми, запити людини, людської особи, хоч і поставленої в певні рямці побутових обставин. Немов якесь вічне непорозуміння стоїть в душі у письменниці і вона сплюкується визволитися з-під його влади, скинути її з себе отією похопливою роботою, в цілому ряді оповіданнях, нарисів, драматичних творів. Проблема людського щастя (драма „Людське щастя“), ширше — людського життя й поплутаних стосунків межі людьми, стала тим центром, коло якого з'осередковано тепер творчу увагу Яновської. З одного боку письменниця бачить, що ці поплутані стосунки стають не раз

джерелом страшних мук, які вбивають найдорожче в людині — її людське достоїнство („Ідеальний батько“), доводять до здичавіння, з людей роблять непримирених мизантропів („За високим тном“), або якихсь ляльок у людському образі („Рукавичка“, „Дарочка“), підпинають у корені навіть невеличкі надії на своє власне, невипрохане щастя („Чужий“), вбивають і збезцінюють саму правду життя, розмінюючи її

Люсов Яновська.

на дрібязок матеріальних інтересів („Правда“). З другого боку, людина, як людина, має найвищу вартість сама по собі, непорушну ні для кого, незалежну від її внутрішнього змісту („Noli me tangere“). В душі у кожної людини, навіть найбільш приборканої лихом, живе невміруща туга за щастям, волею та правдою, і ця туга вічно жене її шукати того щастя, хоча б це вело на видиму загибель, на руйнування всіх надій („Метелик“). І людина, як людина, має право на нестриманий розвиток своїх сил, на гармонію між

бажаннями й здобутками, — та отут саме й стає між ними щось фатальне, що в корені підпинає ту конче потрібну людині згоду між тим, що повинно бути, і тим, що буває. Ось де, здається мені, корінь і того непорозуміння, з якого ще не вийшла Яновська, на яке не знайшла відповіді, що її саму задовольняла б. На проблему людського щастя у Яновської глибоко песимистична відповідь. „О щастя, жадане щастя, доки тебе шукати? Хто тебе знайшов?“ („Людське щастя“) — цими словами можна зрозуміти світогляд Яновської, і не дурно ж після цього запитання на сцену виходить божевільний з прибраним і прикрашеним кістяком. От де — ніби проказує цим письменниця — те невловиме щастя, що ніколи не дається в руки людині: огидна мана, втворена в фантазії й закрашена лиш

суб'єктивними мріями. Той чорний крук зневіря, якого об-раз дав нам Едгар По з його фаталістичним — „ніколи“, віс своїм крплом і над творчістю Яновської. Проте песимизм Яновської не той руїницький, розкладовий песимизм, що до мертвоти веде й квієтизму; з цим не мириться жипа, активна вдача самої письменниці. Нехай і порожня мрія — щастя, але в самому шуканні його єсть уже деяка подоба щастя, наближення до його, — і всіма своїми творами кличе Яновська до такого вічного шукання, кличе рватися „до світла, до сонця, до волі“, „битись об зачинені вікна“ і взагалі „робити неспокій“ тим, хто на віки закам'янів у мертвотності. Метелик Яновської загинув — то правда, але загинув з веселою, навіть переможною піснею на устах, з певною думкою знайти „загублене щастя, потрачені сили і волю й надію“. Тим то, не вважаючи на зазначену песимістичну нотку, бадьорим духом переняті твори Яновської; життя свою має логіку і коли нема об'єктивного щастя, що стоїть по-вік незрозумілою загадкою й недосяжною метою, то в мінливих перипетіях боротьби за його єсть щастя суб'єктивне, і йому служить пером своїм наша письменниці.

Справжнім холодом песимизму віс од творів Грицька Григоренка (псевдонім). Тут не знайдете вже отого вічного шукання, отих пориваннів до чогось вищого, до якоїсь ідеальної мети. Тут саме життя без мрій, життя прикуте до землі, обмежене мало не на самих фізіологічних процесах рослинного животіння. Правдиво, безжальною рукою роздирає автор завісу з-перед очей, об'єктивно й рівно, нігде не підіймаючи тону, не вдаючись у ліризми, розказує він про життя „наших людей на селі“, — так об'єктивно, що самий цей об'єктивизм здається декому навмисне прибраним, тенденційно уданим. Буденне повсякчасне життя селянства з його теж буденними повсякчасними турботами й болячками — оце зміст мало не всіх оповіданнів Григоренка. Злидні економичні, темнота і звідси моральний занепад — визирають на вас із кожної сторінки, — той занепад, що може найдужче виявився в оригінальному прокльоні одного з персонажів Григоренка: „А ну тебе к чортовій матері з твоею правдою! Ось втерля через тебе два рубля“ („Хівра язиката“). Правда і два рублі — здавалося б, не до порівнання речі, проте з

оповіданнів Григоренка ми всюду бачимо, як якісь мизерні два рублі перемагають і забивають величню правду. І майже не стріваємо серед персонажів Григоренка протесту проти такого оригінального змагання, а коли й знайдеться протестант, то або заплутається в нетрях несходимих суперечностей (як Степан в оповіданні „Старий-молодий“), або „й сам не знав, чого йому треба, і інших баламутив“ (як Каряпон у „Так краще“). Найдужче може виявилась ця страшлива безпорадність сірих героїв Григоренка в оповіданні „Чи по правді?“ — отій звичайній у нас за бурливих літ історії сільського погрому та втихомирення. Треба було аж цілого ланцюга незрозумілих подій, щоб поставити руба питання — „чи по правді“ і „де тієї правди шукати?“. Чи і голова ж у мене стала, як решето: що треба робити? — про все забуваю, тільки наче й є в голові у мене, що „де тая правда в світі ділась? Чи її вкрали, чи тільки сховали?“ („Чи по правді?“) І думає свою гірку думу безпорадний, вкинутий із звичних обставин темний чоловік, розуміючи під правдою тільки ту уторовану стежку, якою звикла ходити його думка. Картини Григоренкові, певна річ, теж не всю правду показують, бо складаються з самих темних фарб і, свідомо чи несвідомо, нехтують ясні. Але на те, щоб зрозуміти психіку „наших людей на селі“, й вони дають матеріал великої цінці.

Коли з Григоренка сама об'єктивність, то з Модеста Левницького (народ. 1866) — само співчуття, сама сердечність і лагідність. Герої його оповіданнів — теж одним лицем безпорадна, темна сірома, що часто не може навіть зрозуміти, що і до чого діється навкруги, а не то вже розібрати. „де тієї правди шукати“ Зате з-по-за героїв скрізь видно надзвичайно людяну й чутливу вдачу самого автора, що не тільки правдиво з об'єктивного боку перекаже вам подію, змалює перед вами жахливий образ людського вбожества, приголомшення й безправности, але й вогріє свої картини теплом чулого серця, осяє промінням вищої людяности. І не то, щоб автор сам од себе говорив усякі сантименти, оті „жалкія слова“ — до цього найгіршого з художнього погляду моралізування не допускає його почуття художньої міри і такту. — ні, він просто кине у відповідному місці дві-

трі рисочки, якийсь епітет, якесь порівняння, що впливають перед вами не холодного літописця, а людину з живим, гарячим серцем, яке само переживає те лихо, що прпгнітило його бідоласних героїв. „Вмостившись на балагулі, — розказує у Левицького лікарь, що пережив допіру тяжкі хвиляни над безнадійним пацієнтом, — я жадливо влихав холодне нічне повітря після душни убогої жидівної хатини. Тамні зоряна безодня мала, тамні без краю, наганяла думи і про нікчемність наукової, нашої науки. Зв'язки життя життя. Так само в своїм світі, да й сотні віків поперед, тоді нісеняко так звичайноувіт через сотні віків, наче б ні нимп й не було людей з їх віянами, з їх радощами, шастом, з їх одчасем, співязом, сиротом, та недолею... А інак мене, — додає автор, — звичайлась та недоля — та обдури Нухимова хата, нещасна Лека і, може у-перше щасливий Нухім, бо не чув ніи уже ні болю, ні нужди, ні голоду, ні відчаю“ („Порожнім ходом“).

Цей гуманизм Левицького дуже скрашує його маленькі оповіданнячка й надає їм великої краси. Без цього вони були б тільки більш-менш доганимим анекдотамп, але сердечний талант автора, його вміння промовляти в'д серця, писати кров'ю його — підносять їх на височінь літературних творів не аби-якої художньої вартости. Краді зпоміж оповіданнів Левицького ті, що малюють пригоди з життя затурканих маленьких людей („Забув“, „Злочинниця“, „Порожнім ходом“, „Щастя Пейсаха Лейдермана“ й інші), які не можуть собі ради дати, для яких напасти зробились таким звичайним, буденним, зв'язищем, що вони без міри щасливі вже тоді, коли пощастило якось ухилитись од одного з ударів, яких доля щедро їм одважує. Всі оповідання Ле-

вицького мають спільну рису, що зв'язує їх внутрішніми зв'язками. Скрізь у його справжнім героєм буває „смирна, плоха, нужденна“ людина, або ціла їх громадка і скрізь доля становить цих людей віч-на-віч з якоюсь сліпою фатальною силою, що спокійно, не помічаючи навіть, перейде собі над людиною, розтрощить її так само спокійно під собою далі — трощити знов таких плохих істот. Це така в житті справді світова річ, що її не завважив би П, як би автор навпроти того життєвого об'єктивізму не поставив свого суб'єктивного настрою. Дбайливою рукою вихоплює Левницький ці дрібні випадки з гущі життя і ставить перед очима читачеві. Знавець людського серця, Левницький тямить, які струни торкнуті в йому, щоб вони озвалися на стогін „малпх сих“, тим то й справляють таке глибоке вражіння його мініатюри про мініатюрних людей, — тим більше, що він не зіїде і з ґрунту художньої правди й рідко коли схибить на публіцистичну стежку.

Навпаки, перевагу, тенденційного, розсудливого елемента над художнім помітно у Володимира Леонтовича (псевдонім — Левенко, народ. 1866 р.); мало не епічний спо-

Володимир Леонтович.

кій — то характерна риса цього письменника. Оповідання його та повісти („Салдатський розрух“, „Самовбивець“, „Пани і люде“, „Per pedes apostolorum“, „Старе і нове“, „Абдул Газіс“) спиняються переважно на стосунках між дужчими й слабшими, гнобителями й поневоленцями, маюючи, з одного боку, загальну деморалізацію й зневірря од поневолення, з другого — проблески нових течій, що виступають на боротьбу з тими ознаками темного часу. Найбільш з художнього боку вдатний з творів Леонтовича—

„Per pedes apostolorum“, спроба сатиричної повісті з життя духовенства на лівобічній Україні. Як незабутній Чичиков, мандрують герої Леонтовича, заїздючи до всяких людей по дорозі, і це дає змогу авторові розгорнути цікаві з побутового боку картини. Останніми часами Леонтович і взагалі вступає переважно з оповіданнями побутового змісту, між якими найбільш визначається дуже гарний нарис — „Я заробив у мого Бога“: постать старого комісiонера-єврея змальовано тут надзвичайно типично, виразними штрихами й виїшла вона справді живою. з тілом і духом. Глибінні змістом повісті: „Пани і люде“, „Старе і нове“, особливо історична фантазія „Абдул Газіс“ — сильно написане оповідання на тему гіркої життя поневолених нації та великої деморалізації під впливом поневолення. В Леонтевичеві не рідко озивається публіцист, що своїм думкам тільки прибірає белетристичний одяг; це письменник того досвітнього часу, коли найдужчий сон змагає, коли всюду панує „ознака віку — сіра, безколірна, гідка нудьга“. „Скрізь, — переказує Леонтович вражіння одного з своїх героїв, — люде ходили як мерлі, без волі, без думки, без мрії, без широкого заміру, заспані, в безнадійно звпслими руками. Скрізь життя ледві плинуло, мов та каламутна, встояна водотеча у гнилій твані, а нудьга, туга й смуток, як густий непросвітній туман, налягли й сповили землю, а між тим туманом ледві видно нікали замлілі, захлялі люде“ („Пани і люде“). Віддаючи найбільш уваги малюнкам сірого часу, Леонтович пробує разом схопити й перші подуви того вітру, що вже схилити був важкі тумани, роздер завісу перед очима й показав деякі перспективи в кращу будуччину („Старе і нове“).

Проблесків серед темноти любить шукати Василь Щурат (народ. 1872 р.), талановитий поет і перекладчик. Сон, тиша понура, нидіння, мляве животіння в темряві, панування темної ночі — і раптом осяйне світло блискавки, що роздирає темряву, — так поет уявляє собі життя. В блискавці бачить він „з пітьмою бії мислі живої“, в громі — спосіб оживити сонну природу і приспану людину.

Тихо. Проклін вам, тиші понурі!
 Небо, чи й ти спиш? Де ж бо твій грім?
 Вдарь ним! Зішли нам хмари і бурі —
 Сонній природі, грудям моім.

(„Вийду я в поле“.)

„Ланп. сном повиті могучим“ — таким стоїть рідний край перед Щуратом; за сон уважає він і саме щастя рідного народу і це служить поетові за невичерпане джерело смутку і суму, що прориваються громадянськими нотами в його поезії.

До громадянських мотивів береться пооді й Богдан Лепкий (народ. 1872 р.), але справжня сфера його — тиха задума, елегія. Лепкий — поет безнадії й сумних скарг на безталання, поет осінніх мелодій і кволого безсилля; тим то може його поезії на громадянські мотиви й більшість оповіданнів такі бліді, силувані й безсилі, неначе з повинности писані. Справжню свою мелодію має він там, де не силує себе до чужої сфери, де просто ділиться своїми настроями в читачем, відіграючи свою „симфонію краси“, що дійсно може захопити своїм настроєм. Душа поета найчастіше і найкраще озивається на ті невиразні почування смутку, що несуть із собою спомини про колишнє, пережите з його розвіяними надіями; для неї скрізь вчувається ота тиша в житті —

Така, що дзвоном дзвонить.
Така бліда, така німа,
Що в ній нічо-нічо нема,
Лиш смуток сльози ронить.
Лиш з тихим шелестом на шлях
Падуть листочки білі,
Як той знічев'я вбитий птах...
Падуть зовсім, зовсім отак
Надії листки послідні.

(„Осіня симфонія“.)

Ці елегійні строфи дуже характерні для Лепкого, задумливого лірика, що невпинно прислухається до своїх почувань і розкладає їх на тужливі симфонії. Такі настрої знов же і найбільшу цінну мають у досить великому літературному надбанні Лепкого.

Зразок поета-естета маємо в особі Миколи Вороного (народ. 1871 р.), що найбільш кохається в формі поезії: це жрець краси, пурист художнього слова.

Яка краса! Усе життя
В акорди перелить,
З високих дум і почуття
Нове життя творить!

(„Серце музик“), —

міг би й про себе сказати поет, коли за акорди вважати музику вірша. Краса для Вороного — богиня, „натхненна чарівниця“ якій він ладен ставити храми і все віддати за красу.

Ї я славлю і хвалю
 І кожную її хвилину
 Готов оддати я без жалю!
 Мій друже, я красу люблю —
 Як рідну Україну!
 („Краса“.)

Поетичні твори Вороного справді часто бездоганні: легкий, чистий, музикальний вірш служить за красу навіть иноді банальному змістові. Автор — співець ідеалів, тих недосяжних високостей, яких прагне душа людська, і разом співець серця, розбитого коханням, у якому він бачить теж один із ідеалів людства; він живе здебільшого мріями і дійсно може проказати, що не журиться тим, коли життя розбиває їх, —

Бо кохаю сонце красне,
 Бо кохаю світло ясно,
 Їм живу, йому молосю.
 („Кер“.)

Більшість поезій Вороного присвячено коханням і в розр ці мотивів кохання поет справді виявляє гонке розуміння гарного, художній смак і багато щирого безпосереднього почуття (цикл „За брамою раю“ й інші). Гарно виходять у Вороного поезії, переняті філософським настроєм („Ad astra“, переплетним з особистими рефлексами, як і взагалі мотиви особистої лірики. Може й оддають через те деяким дисонансом у поезії Вороного ті твори, в яких він намагався розробляти громадянські мотиви. Раз-у-раз у них чується більш пафосу, ніж щирости, пишання формою на шкоду безпосередньому почуванню. Навіть найбільш популярний між такими творами — „Євшан-зілля“ подекуди нагадує прозове оповідання.

4.

Окрему в нашому письменстві постать зайняла талановита символістка Ольга Кобилянська (народ. 1865 р.), в усіх українських письменників нового часу найбільшча до модерністичних європейських напрямів. Великий ва-молоду

вплив на неї мав Ніцше з його ультра-індивідуалістичною філософією, і Кобилянська в своїх творах зробилася вірною його ученицею. Вже перші твори Кобилянської, повісті „Людина“ і „Царівна“, виразно відбили на собі цей вплив, малюючи людей, здебільшого жіноцтво, з „тугою за красою“, пориваннями у високости, розуміючи їх як специфічний „аристократизм духа“, що з сфери буденщини, од „тупих підлих душ“, од „товпи“ поривається „залетіти далеко-далеко“, кудись у сферу надземного почуття та надлюдських переживань Герої Кобилянської — це все такі „аристократи духа“, вони хочуть вживити в собі ідеал надлюдини: „бути передовсім собі цілею“ і „не дбати о загал“; для такої надлюдини „не можуть існувати права“, то-б-то ніякі певні обов'язки й повинности до громадянства, вона хоче ізолювати себе од громади, нехтує її й кидав їй повний ганьби і призвиста виклик. Така ультра-індивідуалістична філософія надлюдини не має у Кобилянської під собою твердих основ як-раз через те, що її „аристократи духа“ нічим власне не вищі од тієї „товпи“, яку так немилосердно потрібують. Вони плоть од плоті її й до останньої волосинки переняті тим самим вузеньким, дрібеньким міщанством, як і вона, з додачею ще отієї мансири вічно копіряться в своїх і чужих душах та направо й наліво ганебні епитети роздавати. Як що й одріжняються ці надлюде од звичайного міщанського болюта, то тільки своїм заплуванням до краси, яке набірає явно карикатурних форм. Це типові естети, що все на світі міряють міркою самої краси, — тієї універсальної краси, „в котрій затонули б (?) і „вартости“, і сучасна мораль, і угпинаючіся (sic!) спливи, і сльози горя, і саме горе“ („Мати божа“). Самій красі вони вклоняються, перед нею б'ють поклони з таким завзяттям, що розбивають собі лоби, сами того не помічаючи, — то-б-то ставлять красу на такий недосяжливий п'єдестал, де вона перестає вже бути однією з невідлучних потреб людини, а робиться абсолютом, єдиним кумиром, що сам для себе існує й за-для себе вимагає повного знищення всіх інших потреб людських. В парі з цією філософією йде у Кобилянської і невиразність її художніх засобів. Замість художніх образів, вона часто дає самі туманні схеми; розкидаючись на деталі, не зважає укладати в ясні мелодії оті

„заблукані в людськiм серці тони, котрі не знають (!), до котрої мелодії приналежні, де їм пристати“ Це та ще важка, штучна мова й поплутаний стиль роблять її твори дуже важкими, як на звичайного читача, і позбавляють їх як-раз отієї краси, що її так загарливо шукає авторка. Таких тенденційно-естетичних творів дала Кобилянська дуже багато: опріч згаданих — „Покора“, „Жебрачка“, „Мати божа“, „Impromptu phantasie“, „Поети“, „Під голим небом“ і інші

Зате в деяких творах Кобилянської єсть инша краса — це розкішні картини природи, яку авторка розуміє, вміє тонко відчутти й змалювати яскравими барвами. Її „Некультурна“, „Природа“, особливо „Битва“, поминувши зазначені крайності естетизму, дають немов гарні поеми в прозі, як напр. грандіозна картина нищення одвічного лісу людськими руками в „Битві“. Природа виступає тут, як і взагалі у Кобилянської, немов живою, з тонкими почуваннями, істотою — символом такої любові авторці надлюдина. Натурально, що в боротьбі людини з природою симпатії Кобилянської належать останній. Рішучим моментом, що нахилив присуд у цей бік, служить краса природи, як рівняти її до грубих рук, брудних лахманів та негарних голосів людей, „котрі не знали ні свята, ні неділі, а о красі не мали поняття“ („Битва“). На цьому одному прикладі можемо бачити, яких тяжких жертв вимагає собі той пдол краси, якому служать Кобилянська. Проте, хоч зрідка, а коли талановита письменниця зраджує на часину свого ревнивого, неситого бога, тоді з-під пера її виходять просто гарні твори, не тільки жрецам нового мистецтва доступні, а й звичайним людям з простим людським серцем та мозком. До таких творів Кобилянської належать: „Банк рустикальний“, „У св. Івана“, „На полях“ і особливо деякі прегарні реально-художні сцени в повісті „Земля“. Не вважаючи на свій містичний елемент, згадана повість дає все ж гарну і широку картину життя, — тієї „власти землі“, що так позначилась на хліборобові, на його психиці й побуті, на його вдачі й переживаннях. Проте і така, як єсть, Кобилянська уявляє в себе безперечно визначну постать у нашому письменстві. Не абиякий хпст її й ота щирість її шукання за красою в житті одбиваються на її творах, хоча б і не згожувались у корені з її світо-

глядом, з отим перебільшенням індивідуалізмом та приматом краси. У Кобилянської, як письменниці, — пише О. Маковей — „вдача наскрізь поетична, повна мрій і туги, поважна, незвичайно вразлива на красу життя і природи і ще більше на грубости їх, — іменно ті, що дотикаються безпомічної, самотньої жінчини серед наших прикрих життьових і товариських обставин“. Її психологічні повісті, напр. „Через кладку“, „За ситуаціями“, то-що дають справді багатий матеріал на те, щоб зрозуміти людську душу, особливо жіночу, яку письменниця так докладно знає і так тонко вміє аналізувати. Тонке мереження любови між двома вибраними істотами Кобилянська плете майстерно, з захопленням. Прегарні картини природи, що її авторка неначе живу істоту любить і вміє ту любов у слові вилити, доповняють враження і часто криють з очей навіть ту естетичну тенденцію, що так прикро вражає у інших письменників тієї самої школи. Згадані екскурси в сферу реального показують, що дала б українському письменству Кобилянська, як би могла зректися свого однобічного погляду на світ, як на неподільне самої краси панування.

Іншими словами, але те ж саме можна проказати на адресу й другого заступника символізму в українському письменстві, Михайла Яцкова (народ. 1873 р.). Почав він свою літературну кар'єру оповіданнями в цілком реальних тонах („В царстві сатани“), провадив її далі натуралістичною повістю („Огні горять“), кінчає ж претенціозними „сусільними студіями“, „студіями молотом“ і пишми вигадливими творами, в яких панує здебільшого така мішанина крайнього натуралізму з крайнім також символізмом, що не розбереш, де кінчається в йому одне й де починається друге. І це разом з безперечним, я сказав би — оцтом і жовчею напением талантом, що навіть серед оргій намислу, двких фантазій та неможливих ситуацій вміє іноді блиснити оригінальним образом, дотепним порівнянням, глибоким справді символом або психологічним спостереженням. Сильний талант, але викривлений до тієї останньої міри, що вже, здається, сторінки цілої не може написати по ширости, не підсовуючи під відомі слова якогось вишого розуміння і в цьому натужному напруженні ховаючи те, що в йому живе позитивного.

Яцків виходить із чисто натуралістичного погляду, що життя уявляє з себе якусь клоаку бруду, нечисту й злочинства і художник має обов'язок ту клоаку розворушити й показати такою, яка вона єсть. „По що, — пише автор в одному з таких звичайних у його коментаріїв до власних творів, — по що обліплювати правду рожевими папір'ям, по що солодити друковані слова, а кривити живу, божу, суспільну правду?“ Отже, щоб не кривдити правди, Яцків силкується показати життя „з кров'ю і кістками“, дати події такими, „як сотворив Іх Всемогучий Бог і могутня суспільність“ („Огні горять“), скидаючи з себе всяку відповідальність за зміст своїх творів. На жаль, не бажаючи кривдити життєву правду, Яцків просто гвалтує її, і раз-у-раз посплаючесь на суспільне, громадське джерело своїх спостережень, він як-раз громадської цінні Іх і позбавляє, виймаючи Іх з обставин часу, місця й справжнього осердка та од реального ґрунту одриваючи. Отже, не вважаючи на натуралістичний метод письменника, виходять у його не живі образи „з кров'ю і кістками“, а ходячі абстракції, на які автор спокійно ліпить потрібні йому етикетки; не вважаючи на хвастощі, що його втвори показують справжню дійсність, „як сотворив Всемогучий Бог і могутня суспільність“, маємо не живе життя, а карикатуру, в якій дійсно злости багато, а дуже мало правди. Такими вийшли у Яцкова ті його твори, де переважає натуралістичний метод, насамперед обидві його більші повісті — „Огні горять“ та „Блискавиці“ Це не суспільні студії, як гадає письменник, — занадто бо вузька сфера його спостережень і занадто спрощено психологію у його героїв та героїнь, надто у останніх, — а вигадки, що відбилась у кривому дзеркалі цього взагалі викривленого таланта. Так само негаразд здебільшого діється і з символізмом Яцкова. Він ставить собі завдання для художника взагалі неможливе — одягти в художні образи голі абстракції, для яких нема образів у людській мові; під грубою верствою зліплених механічно фраз приховати вбожество або невиразність змісту. З такого антихудожнього методу й наслідки маємо антихудожні: як признаються навіть панегіристи Яцкова, багато річей з його напр. символістичної збірки „Adagio consolante“ зрозуміти важко, а такі оповідання, як „Адонай і Барбера“

або „Білий коник“ — то вже просто „літературні гієрогліфи“. Більшою ще мірою „гієрогліфічність“ Яцкова вступає там, де він мішає свої обидва методи: натур-символістичний кінець „Блискавиць“, взагалі не зрозумілій, деякими своїми деталями дратує й одворотне вражіння справляє („серед такої тишини рознодаються з прелюбністю трупні і вискалюють зуби, як нуждарі і пси, коли чіхаються від галапасів (!)“.

А тим часом єсть у Яцкова справді гарні образи і в реальному і в символічному жанрі, де він виступає з глибокими психологічними деталями і, кидаючи на момент свою жовч та нестерпучу претенсійність, уміє з тихою елеґійністю й без звичайного оцту змалювати чисто людські переживання. Такий напр. образ сліпої жінки з оповідання „Поворот“ серед реалістичних творів Яцкова. Такі й деякі символічні малюнки з цикла „Далекі шляхи“. Ось напр з останніх одні.

Утихла буря

Зломана керма на розбитім човні, спочив керманьч в глибинах спочило брацтво.

І ти, моя любко, спочила.

Захід сонця прощав золоту корону на твоїй голові, біла ручка, махнула прощання до мого берега.

Я взяв твою тугу і пішов у світ („Думка“)

І все. Жадного зайвого слова — і тим глибша з психологічного боку й вимовніша образом картина прощання стає перед вами. Це тому, що тут Яцків хоч на малу годину перестав бути Яцковим, занехав свою вічну тенденцію вбивати „студії молотом“ і бити не знаєть кого й не відомо за що та піднісся до справді-людського і високо-людяного, що лежить десь сховане на дні цього скривленого і скривджененого таланта. Характерно, що такі твори стріваються у Яцкова тільки серед його мініатюр — немов скупі й короткі ясні смуги на темному тлі. Чи не показують ці коротенькі промінчики, що справжній Яцків — не той, якого удає з себе своїми злостивими „студіями“ і що десь там, в глибинах його творчости, живе й тужить правдивий художник, який мав би силу обійтвся й без викривленого дзеркала та просто глянути на світ божий власним оком? І чи не показують вони, з другого боку, шоб здобуло б наше письменство, як би Яцків завжди „не тим“ схотів а чи зміг бути?..

Од Коблянської та через Яцкова бере початок у нашому письменстві той модерністично-естетичний напрям, що у менш талановитих епігонів їхніх виродився в чисте сектанство що-до естетичної теорії й разом виявив себе незрозумілими хитаннями в практичній сфері. Ця літературна секта, що сотворила собі кумира з краси, кидається від однієї крайності до другої, хитаючись між натуралізмом та містицизмом, естетизмом, та шаблоновою рутиною, і ніяк не може твердо спинитись на чомусь одному. Не вважаючи на те, що чимало письменників пристало до цього напрямку, що ціла серія виданнів служила „новій красі“, що закладалися цілі гуртки літературні („Молода Муза“ й ин.), які починали з більш-менш крикливих маніфестів на славу „новому мистецтву“ — ми власне й досі не дізнались од них, що то за мистецтво і на чому об'єднується той дуже неоднаковий у середній гурт, що постачає з себе жерців нової краси. Признаються до цього напрямку — Гнат Хоткевич, Іван Липа, Катерина Гриневичева і спорадично де-хто з інших, але нема у них того, що могло б витворити ширший рух: ні коріння в обставинах нашого життя, ні ясності в світогляді, ні певності в способах творчості, ні нарешті талановитості у самих партизанів нового напрямку. Художня творчість у слові зводиться в найпростіших своїх формах власне до двох моментів: треба, щоб художник мав, щоб сказати, і вмів, як сказати, — то-б-то носив якесь почуття в своїй душі і міг словом, образами виявити його так, щоб воно на інших людей переходило, заражало, скажу так, і їх тим настроєм, яким живе в момент творчості художник. З цього погляду модернізм на українському ґрунті досі давав тільки сумні докази власного убожества. Брак почування, з одного боку, й плутанина в художніх способах, з другого, могли зродити тільки якісь літературні покручі фантазії й безсилля, а не зразки справжньої творчості. Витвори українського модернізму — це здебільшого виміряне на оригінальність бажання сказати нове слово там, де воно давно вже бути новим перестало, одшукування Америк на порожньому місці, боротьба з ніби-то літературними шаблонами, але як-раз шаблонними способами, перемелювання без кінця й краю все однієї й тієї самої фрази про красу, з усякими специфічними вивертками, в яких не

то творчості, а часто й пристойності літературної не дошукатися. Виключний естетизм, ця модна схоластика нашого часу, на українському ґрунті особливо виразно виявив своє вбожество, не маючи в обставинах життя тих умови, що його підпірали б, і з цього погляду доля модерністичних заходів у нас може бути цікавою ілюстрацією в історії модернізму взагалі. Може бути, що одступивши од своїх крайностей, позбувшись естетичного шаблону й однобічності, новий напрям і дасть справжні цінності, але це поки що справа будуччини. Звичайно, цей самий естетизм тоді перестане бути естетизмом, обернувшись просто до художньої творчості на основі життя, — то-б-то як-раз на той виключний од модерністів шлях, яким ішло раз-у-раз українське письменство. І справжній талант зуміє на тому старому й вічно новому шляху знайти нові вартості і дійсно нове слово проказати, бо хоч основні принципи творчості старі як світ і вічно зостаються однаковими, вони не зв'язують художників що-до манери, форм та способів, які можуть мінятися і дійсно міняються. Наперекір наріканням естетів українське письменство не перестає притягати нові сили на цей старий шлях, що безупинно оновлюється справжніми талантами. З таких талантів, що вийшли в літературу наприкінці 90-х років, на першому місці безперечно треба поставити Стефанька.

5.

Василь Стефанька (народ. 1871 р.) — мініатюрист переважно. Мало не всі його твори — це коротенькі образки, окремі малюнки з життя галицького селянства, немов сфотографовані з дійсних подій, але з глибоким, дійсно символічним значінням загального образу. Способами своєї творчості це повна супротилежність Яцкову й іншим символістам, хоча й у Стефанька знайдемо зрідка спроби чисто символістичного малюнку („Дорога“). Але це траплялось тільки моментами, і манера у Стефанька наскрізь реалістична, малюнок виразний і прозорий. Автор майже нігде ніже єдиним словом не виявляє себе — як сам він ставиться до того, про що описує. Просто, спокійно, без жадної афектації й зайвих слів, лаконично, мало не однаковими словами, нічим себе не

арадивши — розкаже він вам про такі події, що аж не стимиться читач од вражіння якогось прикрого жаху. Розказує він — і як „Гриць Летючий утопив у ріці свою дівчинку“ і „хотів утопити і старшу, але випросилася“ („Почина“), і як бідуєть оці темні люде, що топлять одно одного не з ляхого серця, а з фатальної неминуности („Виводенн з села“, „Синя книжечка“ і ин.), як одно одному піку вироблюють („Лесова фамилія“, „У корчмі“), як до смерти готуються („Катруся“, „Кленові листки“), як умірають („Скін“, „Страшнися“, „Бесараби“) Одноразі рисочки, останній штрих — і перед вами ціла картина якоїсь чорної безодні, що бескінця-крає пожеж і смерть, неспівомних людед. Іді навіть зоглянутись на оделавот, звідки назва на них ото Муха неперелетна. Бездонне море убожества и горя виглядає на вас із цих сторінок, скупих на подробиці, але на внутрішнє життя багатих; картка за карткою розгортає перед вами автор спокійною, но тремтячою

Василь Стефанік

рукою велику книгу народнього життя-бідування. Чимсь фаталістичним віє од цих зігнутих, прибитих постатів, у яких рідко коли засяє усмішка на виду; вони навіть не пробують утікати від стахіного лиха, що невпинно, по черзі насовує на них і душить або розкидає по світу, немов оті листки кленові, що розвіяв вітер по порожньому полі. Прошу тільки приглянутись до цієї ось картини. Мати перед смертю виявляє останню свою волю старшенькому хлопцеві, єдиній з цього часу надії осиротілої сем'ї: „Семенку, аби не давав Катрусю і Марійку і Василька бити мачусі. Чуєш? Бо мачуха буде вас бити, від Іди відгонити і білих сорочок не давати“. Давши останній лад дітям, мама

обтерла долонею сухі губи й заспівала, заколискуючи дитину, бо Семенко, з того часу підпора й надія сем'ї, ще співаги не вмів. „У слабім, уриванім голосі випивалась її душа і потихеньку спадала межі дітя і цілувала їх по головах. Слова тихі, невиразні говорили, що кленові листочки розвіялися по пустім полю і ніхто їх позбірати не годен і ніколи вони не зазеленіють. Пісня намагалася вийти з хати і полетіти в пусте поле за листочками“ („Кленові листки“). От і все, чим означив автор ту невщовну драму, що клетотить в душі у цієї хорої матер. над дітьми-листочками. Це може епічно-спокійно, але один отой образ розвіяних по голому осінньому полі кленових листків і цієї пісні, що даремне силкується летіти за листочками, скаже вам усе далеко вимовніше, ніж найдокладніший психологічний екскурс. Тут масмо справжній символізм, який не тільки не затемнює суті життєвих подій, а мов промінем осяйним пройдеться по них і враз роздере ту завісу, що таїла за собою сенс життя. Читач зрозуміє, що не тільки з цих дітей — самітні листочки, а й усі, геть чисто всі герої Стефаніка теж не що инше, як такі ж безпорадні листки на вітрі життя. І бережно збірав їх художник і показує світові. Ніхто про них не знав, хоч усі їх бачили, немов отого Грця Летючого, якому аж треба було з голоду дочку втопити, щоб „все село про нього заговорило“ („Новина“). І треба було аж такому художникові, як Стефанік, заговорити, вичитуючи „велику пісню болю“ на мужицькому лиці, щоб побачив світ, що діється з тими живими листками, якими кружляє доля по наших порожніх полях. Сила Стефаніка, окріч його величезного таланту лежить у тій сміливості, з якою він уміє дивитись на життя й скидати полуду з очей і иншим людям. Хоч письменник замовк останніми часами, але можна думати, що він ще не промовив свого останнього слова і багато ще знайдеться в житті вартого його творчої уваги.

Дужий талант Стефаніка витворив, особливо між закордонними письменниками, цілу школу, що взяла від його манеру писати мініятури тими самими короткими штрихами й темними фарбами, переважно з життя галицького селянства. На межі XIX і XX вв. з'явилася була в Галичині, де вплив Стефаніка був дужчий, ціла група молодих письменників-

мін'юристів, проте один з них тільки Іван Семанюк (псевдонім — Марко Черемшина, народ. р. 1874-го) й уявляє з себе не просто наслідувача, копіїста, а дійсно талановитого знавця життя, що вмів порізнені факти зв'язати якоюсь синтетичною ідеєю. Між дрібними нарисами Семанюка знайдемо такі, що справді лишаються на довго зразковими з цього погляду („Святий Николай у гарті“, „Хиба даруймо воду“, то-що). На жаль, видавши збірку своїх новель „Карби“ ще р. 1901, автор, як і Стефанк, примовк і давно вже не дає нічого нового.

Близько стоїть до Стефаника світоглядом, хоч і цілком оригінальний манерою, Лесь Мартович (1871—1916), товариш і приятель Стефаника. Він видав був кілька томиків своїх оповіданнів, між якими треба згадати такі, як „Мужицька смерть“, „Не-читальник“, „Хитрий Панько“, то-що, одмітні влучними характеристиками дієвих людей та гарним розумінням селянської психології. Особливо визначається між творами Мартовича „Мужицька смерть“. Повість задумано як трилогію про три гонерації галицького селянства: селянина-кріпака, селянина-пролетарія й селянина-новітнього. Написано тільки першу частину, що виявила в авторові величезний запас спостережень і добре знання селянського життя. Надзвичайно типова постать „не-читальника“ в оповіданні під таким самим заголовком вказує в авторові визначного сатирика, що вмів схопити те чи инше громадське з'явище й запламувати його виразними рисами. Ця сатирична кісточка становить індивідуальну прикмету Мартовича серед його товаришів і надає його творам йому тільки властивої оригінальності, якої вершка досягнув письменник у посмертній своїй повісті „Забобон“. Це справж-

Лесь Мартович.

ній літопис галицького життя, майстерною рукою зроблений і повний надзвичайно влучних та живих постатів і ситуацій. Селяне, священницька родина, дрібне панство — введени в цій повісті просто так майстерно, а надто схоплено добре ту гидотність дрібненького животіння, яка становить усю принаду в житті для інтелектуально нерозвпнених, морально покалічених істот. На першому стоїть плані в повісті — попович Славко Матчук, щось на зразок галицького Обломова, тільки що автор-сатирик вдмухнув в своєї обломовщини усю ту зверхню принадиність, якої флером огорнув був свого героя російський письменник. Це те життя, де „всяка наука — це лишень кії, що за них потім для зменшення болів надають диплом“; це те життя, де захоплюються порпанням нікому непотрібних ямок або безпредметовою сваркою за-дня самої сварки, де „Істи в волю, спати до хвороби тяжкої, відвідини Броні (любки), тарахотання Микольця, вечером гра в карти“ — виповняють усе життя: де цілком і над усим панує забобон, а люде у його тільки невільники, що падають у порох перед його величністю. Його величність забобон — ось хто справжній герой повісти Мартовича, і саме він утворив той ідеал сонного, п'яного, пажертливого й розпустного животіння, якого процесом захоплено і Славка, й інших персонажів „Забобона“. І єдине, на чому одпочиває тут читач — це постати селян, темних, одурених, як звичайно у Мартовича, але все ж хоч із живими нахилами людей. „Дивилися на нього, — пише Мартович про сільського агітатора, студента Потурайчина, — з любов'ю та з надією, що він відчиняє для них ворота якогось нового світа. Ті ворота були перед мужиком до тепер зачинені, бережені завдрим оком мужицькими ворогами. Аж найшовся чоловік, що показав їм ті ворота, відчинив їх широко, на-дбаючи про те, що сильні вороги не подарують йому цього, що переслідуватимуть його за те на кождім поступку, а мужикам не під силу його обороняти. Дивилися на Потурайчина, як на свого пророка.“ Але й тут скептик-автор не переборщить в ідеалізації цих любих йому постатів, коли дійде черга до індивідуального якогось образу, а додасть реалістичних рпсок. „На зборах, із газет, із розмови, — так характеризує Мартович одного з тих неофітів Потурайчина, — вивчиться Неважук політики

прекрасно. Виробиться на доброго бесідника. Вмітимо навіть постояти за своїми політичними правами. Отже віри в інкюза таки не покіннеться. Ще може й Славка навірне на цю віру.“ І тут Забобон — чи в формі „інкюза“, отого нерозмінного карбованця, чи в якій иншій — зроблено герцем і володарем, якому підкоряються симпатичні авторові люде. Трапляються у Мартовича й перебільшення та подекуди карикатурні деталі, але по-ва тим „Забобон“ все ж буде найкращою мабуть спадщиною по цьому дотепному сатирикові.

Досить несподіванно розгорнувся Антін Крушельницький. Дебютував цей письменник збіркою „Пролетарі“ (1899), де, опріч примитивного натуралізму та колосальних претенсій, не здужав чогось иншого доказати. Далі видав він, під псевдонімом Володиславич, кілька драматичних, краще — мелодраматичних творів „(Чоловік чести“ й ин.) того ж напряду й тієї самої вартости. І раптом останніми роками цей письменник виявив і вдумливість і щирість, і занедбання войовничих шаблонів — усе, чого йому першо бракувало. За найвизначнішу працю Крушельницького треба вважати повість „Рубають ліс“ — величню поему, на славу могучему Бескидові та його дітям-гуцулам складену. Карпатська гірська природа й побут гуцульський займають не останнє в українському письменстві місце: од Федьковича до Кобилянської не один письменник віддавав їм свою творчу увагу. Отже Крушельницький у згаданій допіру повісті подужав здобутись на нові фарби і, по-ва одним-двома штрихами спільними напр. в „Битвою“ Кобилянської, на повну оригінальність. Зміст повісти — змагання людей, що цілий вік і цілі віки ходили в чужому хомуті, до життя по власній своїй волі, боротьба за визволення в старих пут. Одним визволення це прийшло за-пізно, як старому Юрі; инші, як Василь Руснак та його Марічка, виходять переможцями; це, коли хочете, „контраст молодости й старочого занепаду, життя і смерти“. І разом уся повість складається немов на гимн праці й солідарности, отим справжнім героям визначного цього твору, які дурно не даються, а вимагають жертв за-для себе. „Впала жертва на полі праці, — таку епітафію кладе автор над працівником, ровдушеним на

чим усі нації на великій зиск.“ І може ця як-раз жертва смерть зрубаним деревом, — і та жертва зоджила їх (тих, що лишилися) в одну громаду сильніше, кріпше, чим усі наї, й найбільш сприяла перемозі солідарности над розбіратом. Правда, останніми рядками поністи автор кинув серно зневірря, чи й справді остання це перемога: старий скептик-місяць —

Пізнав Василя. Такий усміхненій, розрадуваній, щасливій.

Ах, то той, що світ узаяся перенертати. Він знає його не від сього дня. Тисячі, мільйони літ знає його. Вічно того самого.

Успокоїв й усміхнувся своїм старечим усміхом. А звертаючися в вищий бік, докинув:

— Пробуй, небоже, доки не обірвеш собі рук, доки не обгорять тобі крила.

Стара, як світ, виходить, історія. Але й нічно нова. І заслуга письменника, що він справді змалював її, як нову, хоча в деталях і не вдержався од мелодраматизму (постаті Івана Руснака і Танасія): то, видно, ще запізнена данина од Крушельницького своєму минулому. І треба, щоб він раз порвав з нею. Повість про те, як „рубаять ліс“, свідчить, що він це може зробити.

Звичайно, що схарактеризованими письменниками не вичерпувалась літературна продукція зазначеного періоду. Можна б згадати ще кількох (напр. Івана Степенка, Вячеслава Будзинювського, Олександра Катренка, Грицька Коваленка, Василя Кравченка, Дениса Лукіяновича, Є. Яропинську і ин.), яких твори знайдемо по тогочасних і пізніших виданнях, але вони нічого вже не придадуть до характеристики часу. 80-ті роки, не вважаючи на те, що на око було все ніби тихо того часу на Україні, відіграли величезну ролю в формуванні українського громадянства і в розповсюдженні української ідеї та продуктів літературної творчости, в поширенні та поглибленні самої творчости. Трудно поняти віри, щоб можна було щось під тиском заборони 1876 р. робити, а тим часом робота все-таки провадилась. життя просмокувало греблі репресій і то тут, то там давало незбиті докази невмірущої енергії. Міцно сповіта, Україна все ж зростала на свідомих силах і в своєму письменстві розробляла насущні питання національно-громадського життя. Зверху здавалось, що мертва тиша панувала, на всіх язиках все мовчало, але в середині безупинно йшло формування

Видавництво „Вік“ у Києві (р. 1903-го).

Стоять: Ф. Матушевський і Вол. Дурдуковський; сидять: Ол. Лотоцький, Василь Доманицький і С. Єфремов.

національних сил, виявляючись то загально-національними маніфестаціями з приводу ювілею й смерті Драгоманова (1895 р.), то першим народнім видавництвом Грінченка в Чернігові, то українською белетристикою в „Кіевской Старинѣ“ (з 1897 р.), то прилюдним святкуванням столітнього ювілею „Енеїди“ (1898 р.), то новими видавництвами („Вік“ у Києві, „Видавничча спілка“ у Львові, „Добродійне товариство“ в Петербурзі), то нарешті відомими інцидентами під час археологічного з'їзду в Києві (1899 р.). Року 1897 в Києві ж таки відбувся й перший всеукраїнський з'їзд, що поклав початок першій всеукраїнській організації, яка згодом прийняла назву „Товариства Українських Поступовців“, — організація багато послужила гуртуванню українського громадянства, а це повинно було одбитися й на розворушенні чисто літературних інтересів, не кажучи вже про те, що вона ж заснувала першу українську книгарню в Києві (р. 1897) і таким чином український ринок книгарський почав визволятися з чужих рук. Українська книжка вперше знайшла власний притулок, а це допомогло і видавницькій, і чисто літературній справі.

Крапля, кажуть, і камінь довібає, і хоч як придушена була українська свідомість, а продовжувалась вона й крізь мури заборон та кликала людей, у яких ще тліла іскра національного почуття, до роботи на ниві народній, проказувала стежки, нові шляхи прокладала. З-за кордону з „Зорею“, „Батьківщиною“, „Буковщиною“, потім „Л.-Н. Вістником“ доходили відгуки живого громадсько-політичного життя та звістки про нові здобутки на культурному полі і давали надію на кращі часи й на Україні. 90-ті роки вже до останку, можна сказати, розвіяли культурне роз'єднання порізаних політично частин одного народу й українські письменники фактично знищили кордон, працюючи однаково для обох частин України. Репресії вже пережили себе і де далі — більшим робились анахронизмом за нових обставин, коли на кін громадського життя починають народні маси виходити. Довга, темна ніч в'очевидячки минала, починало на світ благословитись. Усе віщувало, що незабаром мають бути перемини в національному житті, — і справді вони позначилися вже в перших роках нового століття.

Література.

- Грушевський О. — З сучасної української літератури. Київ, 1908.
- Чайченко В. — (Грінченко) — Галицькі вірші. „Правда“, 1891, VIII—IX. Відповіді на цю статтю в „Зорі“, 1891—1892, Кокорудза, Лосуна, Лукича Франка, Хванька (Кривського), Школиченка (Кононенка); там же й додаткові статті Чайченка.
- Франко Ів. — Публіцистичні праці в місячнику „Житє і Слово“, т. V—VI: „Реалісти чи карієристи“, „Зміна системи“, „З кінцем року“, „Як я став казенним радикалом“, „З новим роком“, „Коли не по конях, так хоч по оглоблях“.
- Барвінський О. — Про васнування і дотепершній розвиток Наукового Товариства ім. Шевченка. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. I.
- Грушевський М. — Наші товариства. Наукове Товариство ім. Шевченка, „Л.-Н. Вістник“, 1900, III.
- Грушевський М. — Львовское ученое общество им. Шевченка. „Журналъ мин. нар. просв.“ 1 04, III.
- Хроніка Наук. Товариства ім. Шевченка, ч. I. Львів, 1900.
- Дорошенко В. — Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Київ-Львів, 1914.
- Кривецький І. — 15 років існування „Записок“, „Л.-Н. Вістник“. 1907, X.
- Томашівський С. — Нова книжка — нові часи. Ibid. 1905, I.
- В. — Честь праці. Ibid. 1906, III.
- Лотонський О. — На від'їзді. Сторінка в споминах. „Нова Громада“, Ефремов С. — На стражі національного достоїнства. „Укр. Живнь“, 1916, XII.
- Василько Н. — Проф. Грушевський, какъ историкъ. Ibid.
- Білоусенко О. — На общественномъ посту. Ibid.
- Лешницький Ів. С. — Реєстр наукових і літературних праць проф. М. Грушевського. „Науковий Збірник“. Львів, 1906.
- М. Грушевський, голова Укр. Центр. Ради. Київ, 1917.
- Грушевський М. — Оповідання. Київ, 1901.
- Грушевський М. — Освобождение России и украинский вопросъ. Спб., 1907.
- Грушевський М. — З біжучої хвилі. Київ. 1907. Наша політика. Київ-Львів, 1911. Вільна Україна, Київ, 1917.
- Коцюбинський М. — Оповідання, т. I (1903). В путях шайтана (1899), По людському (1900), Поєдинок (1903), У грішний світ (1905), З глибини (1909), Дебют (1911), Тіні забутих предків (1913).
- Мечульський М. — Къ біографіи Коцюбинского. „Укр. Живнь“, 1916, X—XI.
- Одвкорович А. — Изъ воспоминаній о Коцюбинскомъ. Ibid.
- Чикаленко В. — Спогади про М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник“. 1917, II—III.

- ЖигмаЙло Л. — Мих. Коцюбинський. Спроба характеристики. Катеринослав, 1915.
- Старшцкая-Черняховская Л. — М. М. Коцюбинский. „Кіевская Старина“, 1906, IX—X.
- Грушевський О. — Останні оповідання М. Коцюбинського. „Л.-Н. Вістник“. 1909, XI.
- Могиланський М. М. — Художник слова (пам'яті Коцюбинського). П.-град, 1915.
- Могиланський М. — Коцюбинський и Винниченко. „Укр. Живизнь“ 1917, VI.
- Грушевський М. — Сумний великдень. „Л.-Н. Вістник“, 1913, V.
- Леонтович В. — Естетизм Коцюбинського. Ibid.
- Старшцкая-Черняхівська Л. — Елементи творчости Коцюбинського. Ibid.
- Черкасенко С. — М. Коцюбинський. Ibid.
- Горькій М. — М. Коцюбинський. Ibid. VI.
- Чернявський М. — Пісні кохання (1895), Донецькі сонети (1898), Зорі (1903), З розпугтів життя (1903), *Vae victis* (1905), Весняна повідь (1907), Богові невідомому (1913).
- Н. О. С. — Поезія Н. Чернявського. „Кіевская Старина“, 1904, I.
- Євшан М. — М. Чернявський. „Під прапором мистецтва“. Київ, 1910.
- Яновська Л. — Оповідання (1905), Дрібні оповідання (1911), Городянка (1901), Мій роман (1917); Драматичні твори: На Зелений Клин (1901), Олена (1905), Дзвін до церкви скликає (1907), Без віри (1907), В передрозвітньому тумані (1908), Людське щастя (1909), *Noli me tangere* (1910).
- Старшцкая-Черняхівська Л. — „Людське щастя“ Яновської. „Л.-Н. Вістник“, 1909, VII.
- Григоренко Г. — Наші люди на селі. Юр'єв, 1898.
- Леонтович В. — Грицько Григоренко. „Кіевская Старина“, 1903, VI.
- Левинський М. — Оповідання, Київ, 1907.
- Левенко В. (Леонтович) — Пани і люди (1893), *Per pedes apostolorum* (1896), Старе і нове (1913).
- Щурат В. — *Lux in tenebris* (1895), Мої листи (1898), На трембіті (1904).
- Лепкий Б. — Збірки оповідань: З життя (1899), Щаслива година (1901), Нова збірка (1903), По дорозі життя (1905), Кара (1905), Село (1909). Збірки поезій: Стрічки (1901), Листки падуць (1902), Осінь (1902), Над рікою (1905), З глибини душі (1905), Поезія, розрадо одинока (1908).
- Євшан М. — Богдан Лепкий. „Під прапором мистецтва“.
- Вороний М. — Ліричні поезії, т. I. — В сльві мрії (1913).
- Кобиланська О. — Людина (1899), Царівна (1896), Покора (1899), До світа (1905), Ніоба (1907), В неділю рано зілля копала (1909), Через кладку (1912). За ситуаціями (1914).
- Маковей О. — Ольга Кобиланська. „Л.-Н. Вістник“ 1899, I.
- Євшан М. — Ольга Кобиланська. „Під прапором мистецтва“.

- Леся Українка. — Малорусские писатели в Украйне. „Жизнь“, 1900, IX.
- Ефремовъ С. — Въ поєскахъ новой красоты. „Кіевская Старина“, 1902, X—XII (і окремо).
- Данько М. — Въ поєскахъ красоты. „Укр. Жизнь“ 1913, XII.
- Яцків М. — В царстві сатани (1900), Огні горять (1902), Душі кланяються (1905), Казка про перстень (1907), Чорні крила (1909), *Adagio consolante* (1912), Смерть бога (без року).
- Лукиїнович Д. — Михайло Яцків. „Л.-Н. Вістник“ 1909, XI.
- Данько М. — Отъ реализма къ символизму. „Укр. Жизнь“, 1913, VII—VIII.
- Ефремовъ С. — На мертвой точкѣ. *Ibid*, 1904, V—VI.
- Ефремовъ С. — Литературный Банаventura. *Ibid*, 1905, II, IV.
- Ефремов С. — Серед сміливих людей. Київ, 1911.
- Євшан М. — Поезія безсилля. „Під прапором мистецтва“.
- Стефаник В. — Оповідання (1905), Дорога (1901), Кленові листки (1904), Моє слово (1905).
- Лепкий Б. — Василь Стефаник. Літ. нарис. Львів, 1903.
- Євшан М. — Василь Стефаник „Під прапором мистецтва“.
- Данько М. — Край скорби (Новели и рассказы В. Стефаніка). „Укр. Жизнь“, 1913, I.
- Мартович Л. — Не-читальник (1900), Хитрий Панько (1903), Стрибожий дарунок (1905), Забобон, повість (1917).
- Свенцицький І. — Лесь Мартович. „Л.-Н. Вістник“, 1918, кн. I.
- Грушевський М. — Світлотіні галицького життя. „Л.-Н. Вістник“, 1918, кн. IX.

Розділ XV.

На початку нового віку.

Нові умови. — Українська преса. — Молоді письменники. — В. Винниченко. — С. Черкасенко. — С. Васильченко. — А. Тесленко. — С. Олесь. — Гр. Чупринка. — М. Філянський. — Інші письменники. — Світова війна і руїна. — Новий антракт і письменство за часів ляхоліття — Останній удар. — Література.

1.

Вже перші роки XX віку ознаменувались загальним розворушенням навіть на російській Україні, збільшенням українських виданнів і припливом нового інтересу до українства та українського письменства. Р. 1900-го вийшов у Києві ювілейний збірник українського письменства „Вік“, що наочно показав зростання інтересу до письменства: більша частина видання розійшлась за передплатою, а за пів-року по книгарнях не можна була знайти жадного примірника. Українська книжка починає топтати стежку і під сільську стріху, і в господу інтелігентних людей; збільшується, хоч часто під белетристичним одягом, популярно-наукове письменство (визначніші популяризатори: Василь Доманицький, Борис Грінченко, Марія Загірня, Грицько Коваленко, Михайло Комаров, Василь Корольов, Модест Левицький, Олександр Степовик, Євген Чикаленко і ин.). Єдиний на цілу Росію український орган „Кіевская Старина“ починає, поруч української белетристики, подавати хоч російською мовою огляди й звістки з українського життя і письменства, перетворившись з наукового видарня на живий, скільки це можна було під цензурною довбнею, орган сучасности. Не вважаючи на стару практику, що не пускала до Росії закордонних виданнів, все більше доходить з Гали-

чниц українських книжок; особливо велико заважив між ними місячник „Л.-Н. Вістник“, що з 1898 по 1901 р. переходив досить вільно через цензуру і, розходячись по Україні, сдилав коло себе як старших письменників по обидва боки кордону, так і нові сили, що починають виступати в письменстві. Репресії в'очевидячки вичерпали вже себе до краю й почали перед тиском життя подаватись. Концентрація українських громадських сил дала змогу виступити з такими показними, як на свій час, національними маніфестаціями, як ті, що одбулись р. 1903 в Полтаві під час одкриття пам'ятника Котляревському, або ювілею Миколи Лисенка в Галичині і в Києві. Разом іде й партійне гуртування українських сил, — з'являються політичні партії (першою Революційна Українська Партія [Р. У. П.], що згодом перетворилась в українську соціал-демократію, Демократична й Радикальна Партії, то-що). У Галичині тим часом провадиться боротьба за повну емансипацію українського народу, як нації, на всіх ділянках життя. Розпочавшись р. 1901-го боротьбою львівського студентства за український університет, ця тенденція до поширювання національної сфери невпинно йде вперед, наперекір завзятій одсічі пануючого польського елемента. В такому становищі застала Україну по обидва боки кордону російсько-японська війна та загальний визвольний рух 1904—1905 років.

Українство брало в йому участь разом з усіма поступовими елементами громадянства, переживши і добу банкетів та колективних заяв („Записка о нуждахъ украинской печати“ та друга „О нуждахъ украинской школы“ в „Сынъ Отечества“ 1905 р.), і час загальних надій на політичне та національне визволення. В жовтні, після пам'ятного маніфесту про реформу державного ладу в Росії, вперше починає лунати по російських періодичних виданнях українська мова (першою була моя стаття „Чи буде суд?“ у „Кіевскихъ Откликахъ“); але не вважаючи на оповіщені „свободи“, українська преса, як що не лічити недовговічного лубенського „Хлібороба“, народжається на підставі тимчасового закону про пресу 24 листопаду тільки в останніх днях 1905 р.: 24 грудня вийшло в Полтаві перше число тижневика „Рідний Край“, 31 грудня в Києві — щоденної „Громадської

Думки". Слідом за цими першими ластівками української преси в Росії почали з'являтися нові видання: місячники — „Нова Громада“ (Київ) і „Вільна Україна“ (Петербург), гумористичний „Шершень“ (Київ), соціал-демократична „Боротьба“ (Київ), „Народня справа“ і „Вісті“ (Одеса), „Заноріжжя“ і „Добра порада“ (Катеринослав), „Обложанщина“ (Харків) і чимало інших. Разом повстають нові видавництва та просвітні товариства — „Просвіти“ (в Києві, Катеринославі, Кам'янці, Чернігові, Житомирі, Миколаєві й по інших місцях). До половини 1906 р. почало виходити, або оповіщено було, що мають виходити — 35 українських періодичних виданнів. Здавалось, що українська преса, а з нею й письменство, стають на Україні на твердий і певний ґрунт.

Здавалось... Та не так склалося, як бажалось. З наведеної цифри, 35 органів, що з таким надіямм вирушили в початком волі слова в тяжку свою путь, на рік 1907 перейшло усього три, а незабаром і тих не стало. Один по одному сувора дійсність обривала листки народніх надій, пишачучи самі колючки, які тим дужче дошкуляли, що густіший морок реакції окривав громадське життя. Упадають видання, зникають просвітні товариства (голосне р. 1910 закриття Київської „Просвіти“), перекопуються шляхи до культурної праці. Тяжка боротьба за існування знов стала перед українським письменством, і тепер противукраїнська тенденція не закривається вже ніякими, про людське око вигаданими, причинами. В циркулярі Столиппина р. 1910 про „пнородческія общества“ та в його ж таким рапорті р. 1911 до сенату з приводу недозволеного в Москві товариства „Українська Хата“ справу поставлено зовсім по ширости. Всяка українська культурна робота, на думку міністра, „съ точки зрѣнія русской государственной власти представляется крайне нежелательной и противорѣчитъ всѣмъ начинаніямъ, которыя правительство проводитъ по отношенію къ бывшей (!) Украинѣ“; тут же признавался міністр, що уряд завжди, з XVII в. почавши, боровся з українським національним рухом. Не диво, що культурну роботу, а з нею й письменство українське, знову винесено за межі закону, як було й перше. Реакція, видимо, знов наважилась повернути той стан, що повстав був на Україні після 1876 року. І на прямиці пер-

Редація і співробітники газети „Рада“ у Києві (р. 1914-го).
Стоять (з лівої руки): М. Гехтер, С. Кобальський, Голобородько, П. Христюк,
С. Васильченко, Г. Салівон, Любов Шерстюкова, П. Ксендзюк, Ів. Прихоженко, Вол.
Королів, Павло Тачина; сидять (з лівої руки): Ів. Соленський, Ів. Малач, С. Чика-
ленко, А. Ніковський, С. Бфреков, Ол. Кузьминський.

шого десятиліття XX віку з усіх здобутків українства революційної доби лишилась була сама преса. Та і з нею не все гаразд обійшлося.

Не поталанвило з українською пресою на початку II народження через цілий ряд зверхніх і внутрішніх причин. До перших належать ті адміністративні репресії, що зарав же звалились як на самі видання, так і на читачів та передплатників: величезний процент українських органів припинила адміністрація після першого чи другого числа, а то й да виходу в світ, а тим, що встояли, иншими допікала заходами як заборона продажу, грошові кари, судові процеси, навіть репресії проти читачів та передплатників і. т. п. Така політика сразу ж звела число українських органів до мінімуму. Та й мінімум той не міг твердо встоятись, бо завівся був свій шашель, що точив справу з середини. Українській новонародженій пресі стільки й таких довелось завзяти труднощів на своїм шляху, які можна подужати тільки роками, а може й десятиліттями упертої праці та надмірного напруження. Періодична преса у культурних народів виросла за наших часів надзвичайно; вироблено особливі типи видань, як місячники, тижневики, щоденні газети: до високого ступеня розроблено техніку, мову, термінологію політичного й громадського життя, нарешті — це найголовніше — виховано цілі кадри газетних робітників та публіку, ще не може без праці їхньої обійтись. Все це вироблювалось ступінно по ступіню, віками, шляхом безупинної традиції й спроквілого наростання досвіду. Нічого цього не було в українських працівників, коли обставини сказали їм — ідіть і творіть свою пресу; все це наша преса мусіла починати з азбуки. бо досвід і техніка закордонних видань могли здатись тут тільки по-часті; все доводилось брати невимовно-тяжкими зусиллями. Та читачі здебільшого ставили до нової преси такі вимагання, наче не починаті доводилось, а робити добре вже упорядковане й звичне діло. Читач вимагав, щоб українська преса одразу вийшла при повній зброї, як Палади з голови Зевесової, й цілком вступила йому російську, до якої він добре звик за попередніх часів, коли про українську пресу можна було тільки мріяти смувати. Тим часом працівників молоді преси сразу ж окрила ціла хмара дрібних, з

боку невидних, проте непереможних перешкод: і недостача досвідчених робітників, і мало до газетної праці принатурена мова, і невироблена термінологія, і матеріяльні злидні, не кажучи вже про згадані зверхні обставини. Все це треба було подолати новонародженній пресі і непідготованому газетному робітникові, — подолати серед гамору життя, що кипіло, мов у казані, що не ждало, а невпинно гналося вперед, серед наріканнів, докорів та цькування не тільки з ворожого табору, а навіть од тих, хто ніби до приятелів належав, але ніяк не хотів у тямки взяти тих специфічних обставин, серед яких народилась і почала жити наша преса. Цих наріканнів та скарг з обивательських кругів повно в перших роках існування нашої преси. Нарікали на мову і на правопис, на великий вплив „галичанщини“, на „кування“ слів та термінів і на надмірне „обмосковлення“ мови, на занадто лівий і занадто правий напрямок, на обвантажування газети загальними звістками і на недостачу їх... Одно слово — мало не кожен з читачів заносив і складав свої скарги до редакцій, виступав з своїми порадами й бажаннями, вимогами та ультиматумами, образами й розчаруваннями — і все це „во ім'я неньки-України“, яку ніби завзялись запагубити діячі молодої преси. Тільки з жалем могли прислухатися до всіх цих суперечних порад люде, яких доля щербата поставила за чийсь гріхи на кару коло газетної української роботи, але зробити щось, запобігти лихові вони часто не могли ніяк. Одним з найяскравіших, може, виразів такого обивательського погляду на українську пресу й разом пам'ятним покажчиком нашого внутрішнього безладдя була надрукована в „Україні“ стаття ветерана українського письменства, Івана Левицького, „Сьогочасна часописна мова на Україні“. Поруч справедливих уваг, які певне й самі діячі нової преси розуміли, та на лихо не спроможні були їм зарадити, повно там перебільшених, а то й чисто злостивих нападів, суперечностей і просто таких ворогування за-ради дрібниць, не вартих власне й уваги людей, що справді розуміли становище молодої, не зміцнілої, в скрутних обставинах на невеличкі сили покинутої преси. „Тяжким шляхом“, як мовляв про перший почин нашої преси один з найвизначніших її робітників (Грінченко), довелось їй простувати, — і це не було

перебільшенням. Не знати, чи доводилось коли кому іншому починати справу серед такої скрути тяжкої і тісних як зверхніх, так і внутрішніх обставин.

Але справа такв не загинула і почала вже була потроху вирівнюватись і на твердіший ставати ґрунт, хоч до зовсім певного становища було ще далеко. За перші роки свого існування преса й сама потроху вироблялась, притягаючи та виховуючи нових працівників, і привчала до себе публіку, читачів. В усякому разі, як на тяжкі обставини її малі сили — з організаційною роботою вона хутко впоралась, і не вважаючи на долю поодиноких органів, будучи чисну преси можна було вважати забезпеченою. Був на Україні вже той мінімум потрібних виданнів, без якого не може обійтись ні одна нація, яка хотіла б, щоб і її голос чути було серед голосів культурного світа, Виходили отже: одна щоденна газета („Рада“), три літературних місячники („Літературно-Науковий Вістник“, „Дзвін“ та „Українська Хата“) й один педагогічний („Світло“), чотири тижневика („Рідний Край“, „Маяк“, „Світова Зірниця“ і „Дніпрові Хвилі“), журнал для дітей („Молодь Україна“) та ще такі спеціальні органи, як „Записки Українського Наукового Товариства в Київі“, „Україна“ „Рілля“. Що й казати — не багато було це, як рівняти і до числа української людности, й до тих десятків усяких виданнів, що того ж часу давала маленька Галичина, де преса свою історію мала і завойоване становище (найбільше впливова — газета „Діло“ у Львові). Щодо преси і взагалі до літературної продукції, то Україна, друга числом людности, в першому десятилітті занадто була одстала й, як показувала статистика, йшла позаду навіть далеко менших народностей, займаючи в Росії аж восьме місце. За пояснення та оправдання цьому могли бути тільки ті виключно тяжкі обставини, серед яких довелося жити в Росії українському письменству. Антракт за антрактом, що почалися з 1847 р. й з деякими перепинками додержались аж до революції — не минулись дурно. Тоді як усі інші народности, хоч і з перешкодами, а все-таки могли розвивати свої літератури, користуючись з власної, нехай і підцензурної преси — українство позбавлене було всіх засобів і коли б не Галичина. то фізичної б не мало змоги пода-

вати свій голос, як окрема нація. Ці обставини, про які докладніше нам довелося вже згадувати, так приглушили той голос, що тільки по 1905 році починала була Україна його одводити, виробляючи вже не саме художнє письменство, джерело якого ніколи не засихало, а й публіцистичне та наукове. Та й тепер ще густо було понаставляювано перетик на його шляху: могила великого поета, обсажена в день його ювілею поліцією — то був немов символ усього письменства й життя українського, де тільки й давалися в знаки, що примус, репресії та знущання. Правда, незабаром, як зараз побачимо, стало ще гірше. Р. 1914-го вдарив грім великої світової війни і на українство прийшов, здавалося, останній час. Те, що сталося в перших же днях війни, мало вигляд якоїсь національної катастрофи, що поглинула була і письменство українське разом з усіма проявами національного життя. Та про це потім.

Нові часи, а надто по 1905 р., вкликали на поле діяльності в письменстві гурт молодих, свіжих сил, що прилучили свої голоси до голосів своїх попередників і сполученими заходами давали в письменстві більш-менш усе те, чим живе й духом живиться освічене громадянство. Звичайно тепер, коли ці молоді сили здебільшого тільки но починають звою літературну діяльність, неможливо дати їм повну ха-

Поліція на Шевченковій могилі.
25 лютого 1914 р.

рактистичку, та й самі ще вони не визначались цілком і не сказали не то останнього, а може навіть найбільш для себе характерного слова. Усі письменники останнього часу стоять ще в періоді зросту і розвитку, багатьом ще далеко до зеніту їхньої творчості, перед Імп ще довгий стелиться шлях, на якому однаково стережуть їх і невмірущі, може, заслуги, і всякі небезпеки. Тим то останні роки нашого літературного життя ні в якому разі не можуть бути об'єктом для історії письменства, хоч дають чимало цікавого й цінного матеріалу для критики та публіцистики. Не претендуючи на те, щоб повно і всіма сторонами вичерпати цей матеріал, поспробую хоч зазначити кілька вшанованіших постатів, яких не може обійти ніхто, кому хотілося б довідатись про сучасне українське письменство.

2.

В гурті молодих наших письменників своїм літературним хистом особливо вшановуються два письменники — Винниченко в повістярстві та Олесь у поезії, а біля цих першорядних талантів гуртуються інші, часом великонадійні сліди, що в цілому дають складний образ літературної Молодої України.

Володимир Винниченко (народ. 1880-го р.) — характерний продукт як-раз цього найновішого часу нашої історії П'яних переходів, бунтовливого настрою та шукання нових шляхів у житті й письменстві в перецінюванням старих вартостей. Це був той час, коли кипить-буває невичерпаними свіжими силами молодість, коли, кажучи власними Винниченковими словами, „небо здається таким низьким та досяжним: прихилить вам його? Можна! Ось тільки управитись з тою та тою справою і в мент вам буде небо в зорямі, в місяцем, з чим хочете. Може дракона якого убити? Дракона з вогневою пашею і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон“? („Купля“). Виступивши на літературну ниву на початку XX в., саме тоді, коли українство жвавіше починало реагувати на світові події й брати в них участь, Винниченко відразу одбив був у своїх оповіданнях той бадьорий

настрій — голос не тільки народу, що прокидається від довгого сна, щоб активним виступити діячем на світовій арені, але й з-поміж його того класу, який найбільше до цього мав причини, потягу й потреби. Розклад і руйнування старого життя, соціально-громадські контрасти, народження й формування нових сил пролетаріята, що сміливо йшов на боротьбу за нові революційні дозунги — ось який був зміст перших творів цього надзвичайно сильного реаліста. Сам організатор і учасник першої на нинішній Україні революційної партії, згаданої вже Р. У. П., Винниченко в перших своїх оповіданнях одбиває те революційне бунтарство, на якому стояли молоді українські революціонери тієї початкової доби, а згодом, коли партія еволюціонує до соціал-демократичної доктрини, письменник робиться запальним співцем пролетаріяту та його художнім, скажу так, істориком. Стихійно дужий талант з надзвичайно великою здатністю до спостереження, він, мов губка воду, вбирає в себе типові факти й події розбурханого життя і творить з них широкі образи громадського руху й характерні постаті його діячів. З Винниченка, взагалі кажучи, майстер вбирати в одну цілу картину сотні дрібнісеньких, буденних дрібниць, які безліч разів кожен бачив кругом себе й так до їх призвичаївся, що вже на їх і не зважає. Чарами свого таланту письменник примусить вас знов і знов пережити їх і відчутти, побачити в тому, що вже давно втратило для вас інтерес, нові сторони і нових людей у тих залязених фігурах, які багато разів пересовувались у вас перед очима, не торкаючися вже вашої свідомості. Надто вразно й сильно виходять у Винниченка першої пори картини контрастів — психологічних, чи соціаль-

Володимир Винниченко.

них, однаково, — і автор наче пишається тим, що позує ставить як-найдужчі суперечности, зводить їх до купи, роздягає з тих лагідних форм, у які вбірає їх міщанська буденщина. „Яка тут філософія, — промовляє один з Винниченкових персонажів перед такими контрастами, — коли тебе пече сонце, мочить дощ, мучить голод, кривдять люде... Яка тут, спитатись, може бути філософія, коли твоє життя складається з одних непримених переживань? Який тут може бути категоричний імператив, абсолют, коли в тебе категорично вимагає черево їсти?.. Філософія життя, філософія моралі, краси... Ні, ти дай таку філософію, щоб я міг навчити цих людей бути щасливими“ („Контрасти“). І всі власні перші твори Винниченка повні отаких контрастів, немов ціле життя стоїть перед письменником, як один суцільний контраст, з якого даремно люде шукають виходу і блудять, нічого певного не знаходячи, плутаючись у нерозгаданих суперечностях. „Краса і сила“, „Контрасти“, „Заручини“, особливо „Боротьба“ і „Голота“ — повні того величезного інтересу, який може викликати тільки великої міри художник з власною індивідуальністю й манерою, з власним складом психики й художніх засобів. Новий світ, отой світ розбурканих людей, що або задихаються серед старих обставин, або домагаються права на ціле, на повне життя, розчинився перед нами в цих творах молодого письменника, і навіть зверхні дефекти — отой волохатий, часто необроблений стиль, ота наче навмисне додержана недбалість — ніби лицюють до його стихійної, нездержливої сили. І поруч з цим — ковані характеристики, глибокі психологічні екскурси, той широкукраїнський юмор, що тікає зверхніх ефектів і позначається в оповідача десь тільки у виразі, в кутках уст, але тим глибше робить вражіння, нарешті теплі тони фарб. „Ви уявіть собі, — оповідає про себе один з персонажів Винниченка, — я родився в степах. Ви розумієте, добре розумієте, що то значить — „в степах“? Там перш усього, немає хапливості. Там люде, наприклад, їздять волами. Запряжуть у і проквій, поважний віз пару волів, покладуть надію на Бога і йдуть. Воли собі ступають, земля ходить круг сонця, планети творять свою путь, а чоловік лежить на возі і їде. Трохи засне, підкусить трохи, пройдеться з батіжком напе-

ред, підожде волів, крикне задумливо „гей“! і знов собі поважно піде уперед. А навкруги теплий степ та могили, усю степ та могили. А над могилами вгорі кругами плавають шуліки і часами, як на дроту, в ярю спустяться чорногуз, м'ягко, поважно, не хапаючись. Там нема хапливості. Там кожний знає, що скільки не хапайся, а все тобі буде небо та степ та могили. І тому чоловік собі їде, не псуючи крові хапливістю, і нарешті приїжджає туди, куди йому треба. Отже я виріс, немов про себе додає письменник, — у тих стінах, з тими волами, шуліками, задуманими могилами. Вечорами я слухав, як співали журавлі біля криниць у ярах, а вдень шпирини степів навівала сум безкрайности. В тих теплих степах виробилась кров моя і душа моя“ („Зіна“). І заразом контрастом до цієї характеристики вривається енергична, метушка Зіна, що повільного й поважного степового героя привололює „бігати, як автомобіль“. З художнього погляду Винниченко просто на очах виростає, даючи слідом низку оповіданнів справді великої краси і сили, як „Хто ворог?“, „Раб краси“, „Темна сила“, „Честь“, „Момент“, „Кулія“, „Зіна“ й інші, все з новими й новими нюансами все з свіжими зразками життєвих контрастів, що зглибока займають душу письменника.

Та разом із тим зростом позначаються в його творчості й небезпечні симптоми. Критичний і негативний погляд на життя зродив надмірну тенденційність, яка все більше й більше проступає, починаючи з по-революційних часів, коло 1906 р., що становлять немов другу фазу розвитку Винниченкової творчості. Ця тенденційність одливається іноді в занадто грубі форми, заїдаючи ясний і дужий талант, зв'язуючи йому крила, які він широко розпустив був, вийшовши на поле письменницької діяльності. Немов, одходячи далі од свого Sturm- und Drang-Period'u, письменник тратить ґрунт під ногами, певність щодо шляху й замість колишнього справді бадьорого голосу чуємо ту удану бадьорість, що свідчить власне про ~~зневірря~~ розклад, занепад. Контрасти з життя перейшли на психіку письменника й посіли П — і він теж заплутався в них. А життя, як знаємо, коло того часу, справді занадто багато загадок поставило і на першому плані — оте перецінювання старих вартостей, що не минуло

жадної, здається, сфери людського життя і перш над усе — саме тих людей, що вели у його перед. Ось якими дійсно страшними рисами малює Винниченко в одному з оповіданнів переступного часу тих людей, що бралися небо прихилити, вірки дістанати й нищити драконів, що носили колієсь у грудях „замість серця некучі жарини“, які вкладав їм Вперед — оте невпокійне незадоволення дійсністю й вічна туга за кращим життям.

І побачив Вперед, що не було їм у грудях жарин тих; не було замість серця ні жарин, ні попелу, а був тільки... дим — густий, бурий, гнітючий дим. І бачив Вперед, як цей дим піднімансь їм у голову, і видно було йому, як від цього чадили їх думки, як мляво вони рухались; видно було, як бились вони, ці думки, об стіни кліток, як тонклись одна об одну, як від цього вони обтирались, робились маленькими, плесковатими, нічемними. Дим цей проходив людям у кров і рухи їм були безживні, бай-дужні, лінійні, а на блідих сірих обличчях не сміялася ніжність, не світилась вони рюванням. Ах, Вперед бачив, що дим цей пройшов їм у очі, у їх тверді, блискучі, горді очі, і від його вони стали п'яними, тупими, темними.

І мовчки дивився Вперед, як тупо рухались ці люде в клітках своїх, як мляво бились їх думи об стіни цих кліток, безсило падаючи назад у задимлений мозок. Мовчки дививсь він, як стіни кліток насунали на людей, стьскували, мов пресом. Їх груди і груди стьскувались боєм, а в них видушувались слюзи; і слюзи ті падали на серце, шкарчали на жиру його, і від того йшов отої дим. А в диму того часами запалювались і гасли, вогники одчаю, маленької злості, маленького суму, поганьнікі смердючі вогники, од яких тільки чаділо. І не бачив Вперед тих няток вогняних, що в'їдали, вьдемали колієсь вогонь їх жарин, а були ці люде самотні, кожний сам по собі, кожний чужий до всіх.

І тупо, мляво рухались, кишіли як черви ці люде, в яких замість серця були колієсь у грудях червоні болючі жарини. („дим“.)

Здрібніли люде, колієсь великі духом; знизились до гидотної буденщини ті, що буяли в кипінні свіжої, непочатої силі. Не вдержали революційної спроби, того охрещення вогнем... Що ж мав почувати письменник, який у цих задимлених, розпорощених і одірваних одно од одного людях як-раз і бачив колієсь справжню сіль землі, який їм у боротьбі з життєвими контрастами надавав творчу ролю нових будівничих? „Сумно дивився Вперед“, але живий і надзвичайно активний письменник тільки дивитись, мовчки, пасивно

дівитись і ждати — не міг. У йому єсть жадність до життя і в н хотів творчим мотором увійти в ту задимлену атмосферу, впусити до неї вітру життя, щоб розігнати хмари диму її роздмухати давні жарини серця. Почалось перецінювання усіх вартостей, починаючи з тих, якими жила ті колись високо-активні, тепер мляві, розпорошені, самотні люде, починаючи з самої основн їхньої, тієї моралі, на яку спиралась будівнича робота. А як життя — мляве, нудне, гниле життя — не дає матеріялу до цього, то шукання нових норм життя, перецінювання старих вартостей часто набірає у Винниченка таких форм, од яких занадто штучністю відгонить, наперед вигаданим намыслом. Тут не образи втілюють ідею, органічно з неї виникаючи, а ідея спеціально вишукує для себе образів і робить це часто так грубо, ненатурально, з такою підкресленою тенденційністю, що замість живих людей — однобічні карпкатури виходять, немов на них письменник мститья за свої одурені надії. Спосіб на це у Винниченка дуже простий. Він бере звичайно яквись утертий шаблон, якусь прописну мораль, з одного маху перевертає її на-ввворот — і в результаті маємо так само прописну мораль, тільки з другого боку, скажу так — перелпцьовану. Так повсталa, напр., ота голосна „чесність з собою“, що нею до самозабуття захопився буи тоді Винниченко, доводячи її всякими можливими і неможливими софизмами. „Роздушіть, розметать ту шкаралупу, в яку затиснуто мою душу“ („Щаблі життя“) — це лозунг тієї чесности; з протесту проти старої моралі вона почала, а скінчила на тому, що опинивсь у лабетах тієї самої, тільки перелицьованої моралі, признавши чесним усяке гидотне діло, аби тільки робити його сміливо, не криючись, навіть вихваляючись, крутячи моральними категоріями собі до вподоби. Винниченко опинився тут у фатальному крузі безвпхідних суперечностей, кінець-кінцем прийшовши власне до того, з одкидання чого почав, зміцнивши ту саму шкаралупу, яку роздушив був на початку своїх етичних шуканнів. Парадоксальність шляху не затушковує тут ординарности виснонків та тогь творчого в данній сфері безсилля, що все дужче й дужче почало було опанонувати талановитого письменника. Згаданим дешевим методом перелицьовування та прописної моралі повсталa більшість драматичних творів Винниченка,

як „Щаблі життя“, „Memento“, „Базар“, „Брехня“, повість „Честность съ собою“ (по-російському) й інші, — ці психологічні фокуси та кунштюки, з якими автор виробляє часом просто дивовижні *salto mortale* що-до психології своїх героїв. Йому здається, що коли він переверне й поставить на шпиль, скажемо, кампанелу св. Марка, то цим усі питання архітектури розв'яже, хоча на тоншому кінці тільки дзига може встояти, та й то хіба тоді, як крутиться. От через віщо усі спроби збудувати нову мораль у Винниченка незмінно руйнуються і падають од власної ваги, хоча він не тратив надії й виходив з усе новими та ще новішими експериментами („Історія Якимового будинку“ в ин.). В цих експериментах могутній художник-реаліст увесь час боровся з абс-яким, Дешевенької ціни моралізатором і відповідно до того, хто саме в йому перемагав, Винниченко давав то яскраві картини життя, то мляві й примитивні розумування, од яких тільки досада забірала на саму думку про те, на віщо витрачається цей хоч великий, але несвідомий своєї справжньої сили талант. Що подужає у Винниченкові — чи талант художника, чи безталання мораліста — таке питання ставив він мало не кожною своєю новою річю. Був і небезпечний симптом: кризис затягався і все з більшим страхом примушував дивитись на борсання дужого таланта в лещетах кволої тенденційности.

Проте, здається мені, можна вже про кризис говорити в минулому часі, як про річ пережиту. Винниченко коли не знайшов себе, то дуже до цього вже близький і цьому чимало єсть певних ознак. Насамперед у письменника нашого талант надзвичайно щирий, органічно нездатний ні до якої хвальші, ні до якого підроблювання або сплунання. У його оте шукання було не манерністю й навіть не манерою, як напр. у декого з модерністів, у яких раз-у-раз із-за плеча визирає робленість та претенціозність та бажання своєю оригінальністю виказатись, а це розкриває їм карти, не вважаючи на всю їхню удавану поважність, спокій або муки. Тут, навпаки, чоловік коли мучив читачів, то й сам дійсно і не менше мучився од нерозгаданих загадок, які ставило йому життя; жагуче — це улюблене у Винниченка слово — добивався він правди, допитливо — теж із його словаря вираз—

розплутував „дизгармонію“ між суцим і тим, що повинно бути — і воно його боліло так, як і його героїв, що заплутувались у несходимих суперечностях життя, й самого автора заплутуючи. І як часто, кажучи фігурально, він сам „сидів на кручі й ошелешено дивився вниз“, почувавши „не жаль, не страх, а тяжке непорозуміння“, як напр. один з його персонажів, коли поставлений на комін отой „Якимів будинок“ перекинувся й розчавив свого будівничого!... Вже оця щирість шукання добру подавала надію на те, що вихід таки знайдеться. І от, оповідаючи дійсно страшні речі про „затимлених“ людей, як у цілій низці останніх романів („По-свій“, „Божки“, „На вагах життя“ і т. и.), Винниченко позбувається потроху моралізаторства і сатирична нотка все дужче бренть у його манері. Вона й перше озивалась у Винниченка, як напр. у тому героєві „Таємности“, що поставив хреста над своїми шуканнями і пишно заявляє: „я — помішник (треба б сказати — товариш: звичайний у автора недогляд!) прокурора і горжуся тим“, — але на ній вже цілком засновано останні його твори, як напр. „Записки кирпатого Мефістофеля“. Винниченко стає вже над своїми героями, придвляється до них з боку, як стороння людина і обсерватор, і замість моралізувати, як робив перше, пише сатиру. Це добрий знак. Щоб розгадати загадку, треба стати над нею, вилучивши її з свого внутрішнього буття. Видимо, сам письменник став на цю вже стежку побачивши, що не кожний парадокс варт поклонів та муки, а багато з них просто здорового сміху заслуговують. Винниченко, здається мені, вже намацав твердий ґрунт під ногами й наново починає на йому — цим разом по настоящому вже — будуватись, як і треба, з підвалин починаючи. Не випадком здається мені й те, що останні якраз роки діяльності Винниченка багаті й на публіцистичні праці: повстала, видимо, у художника потреба й собі самому вияснити деякі життєві питання — і характерно, що виясняє він їх або принаймні ставить так, що Винниченка-моралізатора з попередньої доби великий жах напав би од такої постановки. Життєві суперечности проклятого, гнилого часу темної реакції, хвала богів, минаються, розпались міцні мури тісних кліток, справдилося бажання Вперед'а з казки „Дим“ — „хай дасть нам вітру життя“ — і з цим, треба спо-

діватись, скінчиться й та темна доба, коли суперечности посіли були дужий і міцний талант Винниченка. Він, вихований на боротьбі — знов дїстар звичну зброю до рук і знов може стати на свою постать — бистрого обсерватора життя, глибокого психолога і незрівняного майстра на життєвої контрасти.

Світоглядом своїм близько до Винниченка стоїть Спаридон Черкасенко (псевдонім — Стах, народ. 1876 р.), драматург, поет і повістяр. Тільки що в йому шукання нема вже ані слїду — навпаки: можна помітити щось ніби застигле на літературному обличчі у цього письменника, брак розвитку, росту, — певна річ, внутрішнього. Він вийшов на літературну ниву вже ніби зовсім готовий і з того часу коли й зробив ступінь уперед, то хіба що-до технічної сторони своїх творів, у якій тепер більш певну і вправну знати руку. Зміст і внутрішня суть творів Черкасенка лишилися мало не ті самі, що й 10—15 років тому. Він і тепер може сказати, як в одній з перших своїх поезій:

Я — вгорі, я на дзвінці!
Я — на варті, — стережу!
Серце маю я із криці,
Як ударю — розбуджу!

(„Дзвін“).

І справді, як письменник, Черкасенко стоїть на варті життя, — це реаліст з певним громадським світоглядом та запасом життєвих спостережень, з деякою дозою грубоватости в манері. Його оповідання обіймають переважно одну сферу — шахтарського життя і показують, що те життя він знає добре і вмів вибрати з його типові постаті (збірка оповіданнів „Вони перемогли“ й ин.). Ширший Черкасенко в своїх поезіях. Вірші у його легкії, трапляються гарні та влучні образи, спільні звороти; в змісті переважають у його заклики до боротьби за широке, вільне життя, протест проти міщанської буденщини:

Вакханка-ніч своїм богам
Побожно вмів послужити...
А я стою серед колон,
Як той оганьблений Самсон, —
Благаю серце не тужити...
Коли б я міг цей пишній храм
Усім на тім'я повалити!

(„Усмїх міста“).

Серед драматичних творів Черкасенка („В старім гнізді“, „Хуртовина“ й ин.) особливо визначається „Казка старого млина“ на тему боротьби новітніх форм капіталістичного життя з „старою казкою“ степів. Автор поруч реальних картин вводить символістичні образи, підкреслюючи ними дужче основну свою ідею, оту боротьбу старого з новим.

Живе тут казка степу,
Як легіт ніжня, як фея краса,
І все навкруг — і степ, і срібні хвилі,
І дві скелі. Ї хмара у блакяті,
І вільний вітер, ніч і день — усе
Живе. Але я почуваю вже,
Що йде вона натоміць каяка — ваша,
І казка степу вмере, як ваша прийде.

Оцей момент смерті старої казки й підглядів Черкасенко і змалював виразними рисами, провіщаючи разом з тим нову казку ясної будуччини.

Великонадійна сила увійшла до нашого письменства в особі Степана Васильченка (псевдонім Є. Панасенка), автора поки що одного томка оповідань та кількох нарисів. Основна риса молодого письменника — якийсь мрійний юмор, з яким він ставиться і до людей, і до природи, скрізь шукаючи м'яких задуманих тонів, несподіваних переходів од звичайного до чогось таємного, чого мабуть і сам автор ще собі до повної свідомости не довів, але що огрійливим теплом дихав на вас із сторінок його творів. „В темряві видно було одне тільки небо, далеке, темне як оксамит, а по ньому безліч золотих жучків — лежали горілиць і перебірали золотими ніжками, не маючи сили рушити в місяць“ („На світанні“) — такі несподівані, але тим глибші порівняння й образи

Степан Васильченко.

часто стріваси у Васильченка, і вони одразу освітять перед вами постать задуманого художника, що ніби грається-переспіається тими блискучими перлинами розкішної мови, яких у його повні жмені. Васильченко дивиться на світ і ніби не те бачить у йому, що звичайним людям упадає в око. Любить він спинятись не на тому, що єсть, а на тому, що здається в неневному миготінні приemerку, в сутінках ночі, — і через те так багато у його оповіданнів засновано на суперечности між тим, що єсть, і тим, що здається. В темряві прозові, міщанські обставини хатнього обиходу виростають у казкові розкоші, прачка Явдоха на варті од злодійів — у тасмишчу постать, а звичайнісенський злодій — у лицарський образ „його“, кого чекають з таким тремтінням серця („В тінях лишневої ночі“). На звичайнісенські речі в мінливих тінях приemerків накладає Васильченко фантастичне покривало, що для людей часто ховає за собою якесь „нерозгадане питання“ („Крізь дримоти“), хоча в основі його лежить занадто реальний підклад. Цю мішанину фантастики з реальним до віртуозности довів Васильченко в нарисі „В хуртовину“, де сильний, чисто життєвий юмор тільки дужче одтіняється отією в'юнкою фігуркою пустотливого чортика, що з нудьги задумав собі зробити сміх з статечних Македонських старшини та писаря. Але в сутінь фантастики, поміж чудних прояв тогосвіцьких, автор не забуде пустити вам промінь сьогосвіцького світла й освітити їх тим дужчим, що несподіваним і небуденим, юмором. На цьому ж юморі засновано і найкращі чисто реалістичні оповідання Васильченка, як „Мужицька арифметика“, „Роман“, „Свекор“, „Боже-ственна Галя“, „За мурами“, „В темряві“, „На розкоші“, в яких знов же секрет комизму, а часом і трагизму, ситуацій збудовано на суперечности між тим, що єсть, і тим, що здається. І зараз же, поруч — сильний ліричний одбіг, у якому автор ніби спочиває од тих вічних суперечностей, що неустанно ніби женуться за ним.

Наснилось мені — прийшла подруга мого найпершого гуляня, промовила до мене слово — і всі мої оджурені, давно розвіяні, забуті радощі так затремтіли в мені, що я кинувся. Сидю тихо, сам осміхаюся, а очі бродять по темряві. І чую — проспівается в них гарячий смуток.

Годі, мабуть, спати.

Завітала до хати пізно гостина, серед ночі свято нарядила, то вже сна не буде на мене. Розкладу, розвішаю свої згадки, як молода дівизну, розстелятиму, до місяця розглядатиму, аж поки не вгасне у небі остання зірка („Осіній ескіз“).

Невичерпаний запас щирого почуття, сильний ліризм і вміння реалістичний матеріал оповивати серпанком чогось вимріяного роблять мистецькі перлини навіть з таких творів, що в основі своїй мають, сказати б, публіцистичний сюжет. Таке напр. прекрасне оповідання „На роскоші“, або ескіз „На світанні“: мотив заборони Шевченкового свята набірає у Васильченка глибоко символічного значіння і розроблено його так, що пропадає все скороминуще, а натоміць виступає в образах вічна тема людських надій та розчарувань. Не має конкурентів собі Васильченко і тоді, коли торкається дитячої душі, — і тут тепло та любов велика до маленьких людей чутся в кожному оповіданні, ніби справді у соромливої молодой до тієї дівизни, яку вона розстелеє бережно, щоб чуже око не доглянуло. З дитячих переживань особливо любить Васильченко спинятись на моментах, коли прокидається людина в маленьких людях, і момент, коли заклобується перше почуття першого кохання, переважає в цих мотивах („Волошки“, „Оксана“, „Осіній ескіз“, „Циганка“, то-що). Але знов же ці „весняні бурі“ у Васильченка овіяні таким теплом і такою життєвою правдою, що навіть трошки чисто дитячої сантиментальности не тільки їм не шкодить, а навпаки — тим більшої додає правди. „Щось гарне, гарне“, невідоме й тим принадніше вимальовується в цих дитячих романах Васильченка, як і з тих перших дитячих мрій, на які таку майстерну руку має молодий письменник. „Високо піднявся над Мар'ївкою місяць. І в хуторі, і в гаю все замовкло, а хлопці сиділи над озером і тихо розмовляли. Очі горіли у них, уші палахкотіли. Новий чарівний світ, світ героїв, страждання за ідею, за правду починав розкриватися перед їх очима й вабив своєю могутньою красою... А в грудях тремтіло і завмірало бажання сміливо вступити у той жагучий і страшний, але непереможно привабливий, прекрасний світ“ („Циганка“). Будуть люде з цих маленьких героїв, як і будуть люде з самого письменника, що вже на початку своєї літературної кар'єри зумів так правдиво відчуття й так

гаюно змалювати „той жагучий і страшний, але непереможно привабливий, прекрасний світ“.

Коли перед Васильченком ще широка стелиться дорога в „непереможно привабливий, прекрасний світ“, то талановитий Архип Тесленко (1882—1911) рано зійшов з нашого обрію і його літературне надбання, як і його „страчене життя“, вже ціле стоїть перед нами. Тесленко — найкращий

Архип Тесленко.

тип літературного самопродка в нашому письменстві, яких чимало появляється, але яким тяжке життя рідко коли дозволяє дійти до найвищого розвитку часом небуденної сили. Щось од Грінченкового Зінька („Під тихим вербам“) єсть у тому Тесленковому шуканні чистого, хорошого, ідейного життя серед скаженої дійсности, що обгорнула цю тендітну рослину, скрутила її й зламала. Але єсть у йому і щось правдиво своє, оригінальне, чого ні в яких зразках не знайти. Це, насамперед, своєрідний чисто селянський стиль і та запашна народня мова, секрет якої, на жаль, утратили всі — опріч хіба одного Васильченка — сучасні наші письменники.

Це далі, та, можна сказати, кристалева чистота душевна й ширість, що широко розплющеними очима поглядає на вас із сторінок Тесленкових оповіданнів. Він не мав зразків перед собою, він писав, як умів, не силуючи себе, і через те, поруч деякої найвности світогляду й способів, у його така непереможно правда життя сяє. Мав право Тесленко збірку своїх оповіданнів назвати „З книги життя“: не дописана лежить перед нами та книга, самі виривки з неї маємо, але їй вони дають коштовні життєві документи в талановитій обробці прирощеного майстра слова. Сумне, надзвичайно тяжке життя малює Тесленко; ясно муки й сліз у його опові-

даннях, повно, розбитих надій, страчених сподіванок, загублених і поівечених бажаннів. Образ сучасного села, яким воно стає перед нами з творів свого повітнього сна, темними фарбами своїми перевершить усе, що дало нам попереднє письменство. Довгою смугою простяглися злидні, темнота, чварп, наспльство; скупі хвилини радощів, шукання чогось кращого за яке доводиться покутувати потім роками тюрми та заслання — таким стає перед нами село в оповіданнях Тесленка. Вже самі лиховістні заголовки їх („Поганяй до ям!“, „Немає матусі“, „Прощай життя!“, „Да здравствует небитіс“, „В пазурях у людини“ і. т. п.) показують, чого може од їх сподіватись читач. Сам страдник, Тесленко валюбки малює стражденну долю й виших людей і на темному тлі не знайдете тут ясних моментів. І тільки хороша й чиста вдача самого автора яснє на йому принадним образом,

3.

Сня свого часу — то великонадїйного, то зневірря повного — і другий визначний талант останніх літ, що справдив свою репутацію першорядного лірика в найновішій українській поезії і своєю музою гніву та зневірря дає розкішний кінцевий акорд до всього українського письменства. Олесь (псевдонім), виступивши в літературі на початку віку (перші його поезії позначено роком 1903-м), теж пережив разом з громадянством і одбив у своїй поезії всі перипетії бурхливих років, починаючи од перших несміливих надій на сподіване визволення й кінчаючи поетичним виразом жалів за розбитими надіями, зневірря до недавнього руху, прокльонів страшливій дійсності. Поет особистих пере-

Олесь.

живаннів у перших своїх поезіях, Олесь свідомо стає на службу громадським потребам свого часу — часу кипучого та кривавого, що побризкав кров'ю й надихнув гнівом співи самого поета. В бурхливих подіях знайшов він нову велику красу, перед якою спинився в захваті.

Яка краса — відродження країни!
 Ще рік, ще день назад тут чувся плач рабів,
 Мовчали десь святі під попелом руїни
 І журно дзвін старий по мертвому гудів.
 Коли відкільсь взялася міць шалена,
 Як буря, все живо схопила, пройняла, —
 І ось — дивись: в руках замаєли знамена
 І гми побід співа невільна сторона.

Захоплений цією дивною красою відродження, Олесь робиться налким співцем його, тим бардом, що піснями своїми за-риває людей до боротьби, бадьорости додає й одваги. З його струн зриваються тепер потужні мотиви, такі далекі від особистої лірики першого періоду; прискорений темп їх і запальний тон так відповідає подіям гарячого часу.

Я більше не плачу. Я муку свою
 В кайдани сталеві закую:
 Народ мій закутий в кайдани,
 Горять його рани...
 І душу свою
 Я ранами його віддаю.

Я більш не співаю: в борні уночі
 Співають залізні мечі...
 Народ мій мечі розсікають,
 До бою скликають, —
 І меч мій в борні
 Нехай заспіває мені.

Обурення проти наспльства, гніву за окривджених повно в поезіях Олесья 1905—1907 рр. і в них він дає такі гарні зразки громадянської, справді високої поезії, до якої по Шевченкові ніхто ще так високо не здіймався на Україні. Олесь ще раз наочно показав, що громадянські мотиви ані трохи не зв'язують крил і не заважають справжньому поетові, не підборкують його творчого натхнення. Біблійний пафос, натхнення пророка вчуваються иноді в піснях, що справді стрілами крилатими влучають „в серця катів і зрадників гадких“:

Вам казано — любіть братів,
 Діліть добро, не будьте псами,
 Бо Бог в рабах запале гнів
 І піде вас судить в рабами,
 І піде вас судить в рабами
 І вчине суд страшний над вами...

Та час великих надій минув, зневірря посіло громадянство і Олесь переняв на свою ліру цей новий настрій: „прокляття, розпач і ганьба“ полилися з-під струн його. Співець гніву — робиться співцем зневірря, поетом контрастів між тим, що повинно бути: заговорив художник суперечности між вищою індивідуальністю, осяяною вічним і невпинним змаганням до ідеалу, та юркою звичайних істот, що животіють під млою буденщини, не маючи ні сили, ані бажання скинути її з себе („По дорозі в казку“). Знов мотиви розчарування, жалів на тяжку самотність, але вже з інших причин, залунали од такого недавно ще бадьорого співця:

Стою один... журюсь самотно на руїні,
 Співаю щось помалу і без слів...
 Нудні мої пісні, як нудно на Україні,
 Серед могил і зламаних хрестів

(„Даремно все“).

І не диво: серед могил і зламаних хрестів, на тому цвинтарі, де поховано надії на краще життя — страшне щось діялось:

Свої — серця нам виривали,
 Чужі — тесали нам хрести,
 А ми дивились і не знали,
 Куди нам з цвинтаря іти

(„Ми плакали“).

Останнє — та невідомість і безпорадність — може найстрашніше для людини, що так недавно ще бачила ясний шлях перед собою. Але надія поетова не вмірає:

О, ще не всі умерли жалі,
 Не всі проспівано пісні,
 Не всі захмарилися далі, —

поет не скорився перед дрібною буденщиною і новими своїми піснями справді прояснив оті „захмарені далі“.

Колись давнш, як Олесь ще не захопила була буря громадського руху 1905—1906 р., любив він спинятись на життєвих контрастах, на боротьбі в природі і в душі люд-

ській, малюючи „щастя-муку“, „журбу-радість“, сміх мішма з слізьми. В його початковій поезії „з журбою радість обнялась“: „в слюзах як в жемчугах мій сміх“ — говорив сам Олесь і кожне певне пригадає хоча б його знамениті айстри, над якими тільки по смерті схилилося ясне сонце пестливим промінням. Любив він теж природу, яку взагалі вмів відчутти й змалювати, добіраючи тонів з неї до переживаннів власного серця. І от, перебувши бурю гніва та зневіря, поет все частіше обертається до тих давніх своїх тем, але з новими настроями підходить до них, немов знову передумав, перечув і перестраждав свої юнацькі спостереження з життєвих контрастів. Основним тоном його поезії робиться супокій, тихий смуток, якісь пантеїстичні поривання, спершу може й для самого автора неясні, бо не з повної свідомости вони вийшли, зате гарні й принадні своїм глибоким настроєм, що нагадає ліричні драми Кримського. Супокоєм філософа дихають тепер його поезії, що

Виллюють в звуки муки —
Світові, твої, мої

(„Види змучена“).

У власній рані поет хоче розкрити „рани світові“, — більше: прагне злитися з природою, з усім світом, розплистись у йому душею, забувши недавнє минуле, що таких ран глибоких завдало було йому.

Душа моя
Скрізь в повітрі розвилася...
Степом, небом пронялася,
Світ в мені і в світі я

(„В степу“).

В такому єднанні з цілим світом поет бажав би тепер бути просто музикальним органом того світа, голосною луною розлитого скрізь у природі життя, кожний нерв свій струною зробивши. Цей пантеїстичний настрій у Олесья зродив надивовижу гарні, тихою задумою й глибоким ліризмом переняті поезії, як оце, наприклад, сумовите запитання:

Пожовклий лист в вікно моє влетів,
Немов про щось він мав сказати,
Немою одні віррати не хотів
І труп між трупами лежати.

Влетів, упав і більше не жис...
 Ах, і раніш він знав, що жить не буде...
 Чому ж летів сюди в вікно мос
 І впав мені на теплі груди?

Згаданим настроєм оддають і більші твори Олесья в цьому періоді, як поеми „Що-року“, „Над Дніпром“, „Трагедія серця“ й інші, роказуючи тугу за щастям, невловимість його на тлі все тієї ж вічно мінливої боротьби в природі. Палкі поривання до щастя кінчаються у Олесья неминучим розчаруванням, вічним незадоволенням, непорозумінням між близькими істотами й самотністю, коли серце скрізь шукає любого привіту, „та ніхто не одгукнеться і нігде душі не чуть“ („Що-року“). Буває, як у поемі „Трагедія серця“, що навіть перспектива нового щастя гине перед згадками про старе, немов пригасла тінь його бентежить спокій і докором стоїть перед людиною:

умерле часом
 знову воскресає,
 встає в усій своїй невиданій красі
 і журно двивиться на тебе.
 Тремтять його уста
 і чуються слова докору:
 „Забув... забув і зрадив“.

Страх, що „думка вічно буде літати над минулим“ тругь хвилини раювання і становить справжню трагедію серця, що переживає „вічність мук“ замість хвилинного задоволення.

На самих трагедіях серця поет проте себе не обмежив. Олесь, як і його герої, не забув минулого і відгуки колишнього — того живого й бадьорого настрою, що був вилився колись цілим каскадом надзвичайно сильних поезій — живуть у йому не вміраючи. Більше навіть, — і оті трагедії серця надихають його протестом проти панування самих особистих мотивів, дають силу перетерпіти самотність та одчуження.

Ти самотній? Завжде? всюди?
 Викинь сміло прапор свій!
 У пустелі життьовій
 Без мети блукають люди.
 Вдарь не в давінь, а в серце дуже,
 Зважся жить, або не жить —
 І каміння закричить
 І запалюється байдужі.

(„Мусять бути“.)

І, як показує недавня, п'ята зряду, збірка поезій Олеся, у його збереглася та сила бити по серцях, запалюючи байду-жих і небайдужих та накликаючи —

Нових і слів і діл блискучих,
Нових озборосних надій,
Бажань і поривів могучих
І грому в бурі молодій!...

З гамором, з безтурботним сміхом, бучно влетів в українську поезію Грицько Чупринка (народ. 1879 р.) і вже першим збірником своїх поезій показав і свої гарні прикмети, яких у його багато, так і хиб, яких йому теж не бракує.

Гей, на весла, щоб понесла
Буря човен на простір,
Де свавільний вітер вільний
Гонить хвилі вздовж і шир!
(„Гей на весла!“), —

такій був один з перших покликів молодого поета. З усього він робить собі сміх, проти всього протестує, з усього силкується здерти якесь покривало, яке часто тільки ввижається поетові, усе на поетичні „дзеньки-бреньки“ повертає:

Грицько Чупринка.

Викликає ясний дух
Вірш легесенький, як пух,
Вірш, як усміхенький,
Вірш маленький, коротенький
Без задуми, без вагання,
Без кохання, без благання, —
І серденьку легко-легко,
Бо прогнали сум далеко
Дзеньки-бреньки.
(„Дзеньки-бреньки“).

В багатстві звуків — сила Чупринки. Можна сказати, що він і сам зачарований, і інших може чарувати отією різноманітністю тонів, музикою ритму й рифм, яку посідає його ліра, — і в них він мплується, ними перебірає не як досвічений співець, а

просто з стихійною, чисто елементарною силою. Звуки — я сказав би, коли б не боявся тривіальности виразу — розпірають поета і рвуться на волю, на простір, на-взаводи з вітром, з бурею, з піснею солов'я, з гамором життєвим. Запас ритму і рифм у Чупринки просто таки невичерпаний, і легко, граючись, немов кокетуючи своїм прирощенним даром, з словом поводючись як спортсмен, він обминає всякі труднощі і дає надзвичайно хитре й вигадливе мереживо найтоншого вірша.

Дріжать, біжать живі акорди
і настрої серцені новий
Дає то поклук їхній гордий,
То жаль минулий життєвий.

(„Звуки“.)

Але по-за звуками, по-за акордами — нема ще поета в Чупринці. Надзвичайно сильний у звуковій стороні, так само надзвичайно млявий він що-до художніх образів; широкий і ріжноманітний там, вузький і блідий, одноманітний і вбогий тут і брак фарб на своїм палітрі надолужує теж самими звуками. Але тут не сила вже виявляється, а тільки порожнє стрясання повітрям, що нікого не зворушує, нікого не страшить, нікого не займає й робить иноді просто комічне вражіння невідповідністю між метою й засобами, як оте „бахну! трахну!“ в „Білому гарті“. Часто, дуже часто замишування Чупринки до звуків та безсилля в сфері образів виявляється накопиченням більш або менш гучних слів, які не справляють проте голосного вражіння, — як отой тріскучий „Ураган“ з його вигаданим, надуманим „блиском-громом“, „илом-пилом“. І тут виявляється у Чупринки, по-за зверхнім громом та ефектами, таке вбожество мови, що ступіння він не може зробити, не взявши чи то москалізму, чи якогось суго-газетного виразу, або навіть недоладного новотвору.

Так само зайвиною оддають у Чупринки та чимось чужим і його претензії на голосні фрази та ловунги, як отой його вславлений „бунт для бунту“, або „муза кривавого сміху“, оті демоничні котурни, на які час од часу пробує поет спенатись.

В темну даліч віжпланетну
Я мов Демон полечу

І ввідтіль юрбу бешкетну (віс')
Блвском ночі освічу („Казка“)

Або:

Смлим іспитом (!) смертельним,
Дамом полум'ям некельним
 Подлихну
Вгору вгору
 Без розбору —
Серед стєну, серед бору
В полі, в морі,
 На просторі.
Бєт устої, вєт підпорі
 Зворухну („Ураган“)

Дарма — зовсім це не странно, бо всяк розуміє, що це лиш фрази й бенгальский огонь, свого рода „дзеньки-бреньки“, які до речі можуть бути на своїм місці, але порожнім дзвоном дзвонять, як „кимвал бряцающий“, коли автор натужиться на щось демоничне. Тим часом муза Чупрпки менш усього здатна спинатись на демоничні котурни і як навіть вона збирається „дзвоном радісних пісень“ чарувати, то й те не зовсім до лиця їй, бо вона носить у собі тугу, що з розпачем межує. І коли вона творить не про людську славу, коли буває сама собою, тоді з'являються у автора великої силі й краси і незрівняної широти поезії, як „Останній звук мого ліра“, або „Перемога“

Я не гнусь, мов раб, під гнітом,
Доле, мачуло лиха,
Знай — з тобою; з цілим світом
Я поб'юсь з лицем одкритим
Проти злости і гріха
Смерті в очі я вагляну,
Жах могильний я стерплю:
Все-одно я маю рану
Нестерпучу, нездолану —
Рану смертного жалю

(„Перемога“)

Трудно з більшою силою й простотою розкрити „рану смертного жалю“, як це зроблено тут, і коли автор говорить про перемогу, коли на іншому місці він обіцяє, що останній звук його ліри

Не буде криком безпорадним,
Не буде стогоном зневіри,

А гамном радісно принадим
Того співця, що лине в ірії
Перед морозом повновладним
(„Останній врук“)

то це тільки показує, що великий запас життєвої сили одважила поетові мати-природа. Але він сам ще мало що з тією силою зробив. Він ще не знайшов себе. Ще звуки, самі звуки, водять ним і йому лишається багато ще попрацювати коло того, що дала природа, щоб не метеором осайним перелетіти в нашому письменстві, а глибший по собі слід полишити.

Зовсім инший має талан-долю Микола Філянський, що вже видав дві збірки своїх поезій. Байдужий до турбот життя співець природи, він відповідно до її змін розкладає й свої настрої („Calendarium“), кохаючись переважно в блідих тонах, у замірній природі, в згасанні ясного світа, в спомінах минулого.

І вгхне сонця світ. І сїйна діамантів
Закриють дня красу. І ключ я свій візьму
І розгорну я літ колишніх фоліанти
І серцем весь війду в тавмну їх пітьму.
(„Над нивою“).

Вдумливо розгордає поет книгу природи, але і в ній читає ті самі загадки, які стоять і в людському, житті й на які нема у його ні одгадки, ні відповіді.

В холодну даль двялюсь дарма,
І думи змюкля, стали...
Землі б спитав — лежить німа,
Небес — закрили хмари
(„Я йду дібровою“).

Якоюсь безнадійністю, глибоким принципіальним песимизмом перенято гарні й щирого чуття повні пісні Філянського. Рідко коли озветься він бадьорішим тоном і, правду кажучи, такі тони й не личать цьому сцівцеві особистих переживаннів і, поминувши одну хиба поезію („Гукайте їх“) йому їх і не вдати. Це чиста лірика, справжній голос серця, який ніколи не дозволить собі ні різкого слова, ні навіть жвавїшого поруху, який оживлюється самим переживанням колишнього і тихими рефлексами на сучасне. На бучну ролю такий голос і не важить, він брениє занадто, скажу так, інтимно, але це не ваважає йому знаходити шлях до иншого серця, що й само настроюється в унісон до співця свого інтимного світа.

4.

Поруч цих визначніших письменників останнього часу виступає ще чимало інших, що своїми творами звертають увагу на себе й подають надії, що письменство їхніми працями буде розвиватись невпинно й рости на силах. Не до одного напряму належать вони, вплив різних літературних шкіл одбивають у своїх творах, даючи в них усе, чим живе сучасне громадянство, — всі ті змагання, до яких простують люде на широкому світі. Українське письменство давно вже, ще в творах своїх класиків, починаючи з Шевченка, переросло рямці того „домашняго обихода“, на якого прокрустове ліжко хотіли його силоміць покласти. Воно бралося освітлювати — і по спроможі своїй таки дійсно це робило — все життя, не обмежуючи себе доктринерськими загородами та зверхніми перетиками, що понаставляли кругом лихі люде та обставини. Людина, вся людина, з усіма її потребами й широкими змаганнями — ось що було об'єктом нашого письменства, і новітнім письменникам без міри вже легше йти шляхом, протоптаним попередниками в цей бік. Не беручись ворожити долі нашим молодим авторам, я дозволю собі навести тут наймення тих із їх, що, здається мені, твердо стали на літературному полі і вже тепер, коли ще навіть не розгорнулись уповні на цілу міру свого хисту, являють із себе користних і надійних робітників.

Поет і повістяр П. Капельгородський в своїх творах виводить далі нитку кращих традицій українського письменства. Оповідання, а надто поезії його, на громадянські теми переважно, переняті наскрізь бадьорим настроєм борця, — це справді „відгуки життя“, як назвав Капельгородський збірку своїх поезій, в яких чимало знайдемо образів і картин з українського побуту та природи і разом одгуків на сучасні мотиви.

Стихійною, хоча й необробленою подекуди силою віє од поезій Ю. Будяка (псевдонім), що кохається в різких тонах, в яскравих фарбах, у сатиричному погляді на життя. Його збірка „Бурун“ дає зразки сильної лирики як на громадянські теми („Ідилія“, „Веселий марш“, то-що), так і

в особистих переживаннях („Квітчастий танок“, „Мій шлях“ та інші). З прозових творів Будяка звернули були на себе увагу цікаво й калоритно написані „Записки учителя“, що подають картину вчительського бідуювання на Україні за недавніх часів.

Молодими померли поети — Ол. Козловський († 1898) та О. Доорохольський († 1900), яких твори можна назвати справжніми передсмертними мелодіями. Особливо подавав надії Козловський, що його Франко уважав за „одного з найталановитіших, а може навіть просто найталановитішого поета нашої наймолодшої генерації“; пахощами молодощів, щирою тугою за страченим життям оддав його збірка „Мірти й кипариси“.

Повісті й оповідання Наталі Романович-Ткаченкової („Мандрівниця“, „Манівцями“, збірка „Життя людське“) переняті революційним романтизмом, малюючи обставини й напрями серед революційної української молоді. Авторка зробилась немов літописцем-белетристом нашого революційного руху, якій пережила сама й який дав їй силу матеріялу для художнього малювання. У героїв Романовички багато ліризму та тієї туги за особистим щастям, що показує мрійну, м'яжку вдачу, яка часто входить в колізію з суворими обставинами революційного життя. Далеко од всяких політичних бурь стоїть і чисто побутовими рисами розпочала свою літературну діяльність Марія Проскурівна (оповідання „Од сіна до соломи“ й „Пані писарка“, повість „Іляся“). Спокійним тоном і в простенькій, пів-етнографічній формі вміє Проскурівна мережати гарні картини з українського життя, даючи пластично вимальовані постати дієвих людей.

Леонид Пахаревський — співець одцвілих надій, тужливих переживань, яких ясно доводиться зазнавати серед нашої буденщини чулому й жадному на добро та красу серцюві. „Свята нема, бо не видко на землі щиро веселих очей і мелодій радісних не чути“ („Пісня дзвона“) — це основний мотив Пахаревського, що озивається на ту буденщину життя то побутовими картинками („Буденні оповідання“), то ліричними рефлексамп („Пожовкле листя“). Це чистий лірик в натурі і через те кращі у його твори останньої категорії і слабше вдає він заклики до боротьби, що фатально зби-

ваються раз-у-раз на розпачливе бажання: „Хай буде, що буде, аби тільки не буденщина, бо вона засмокче, скрутить, знесилить, уб'є („Під новий рік“). Цю спільну з Пахаревським песимистичну рису має Надія Кибальчич Козловська († 1914 р.): вона теж у своїх поезіях та оповіданнях здебільшого торкалась запитів та переживаннів інтелгента-сучасника, якого душу впливи складного життя розпинають, скажу так, на хресті самоаналіза й рефлексів. Авторка, видимо, сама глибоко переживала ті перехрестні впливи і це одбилось на її творах (окреме видано — „Поезії“ та „Оповідання“) тужним колоритом шукання якогось незнаного щастя, навіть просто тихого одпочинку для душі, — шукання, що кінчиться раз-у-раз трагедією розбитих надій.

Галина Комарова і Галина Журба (псевдонім) дали по кілька гарних поезій та оповіданнів з реального життя, що дозволяють сподіватись од авторок їх дальшого поступу; на жаль, творчість обідвох письменниць якось мало-продуктивна. Симпатичний юмор пробивається в мініятюрах Майорського (псевдонім), що теж зовсім перестав останніми часами показуватись на літературній ніві.

Зробила чималій поступ у своїх останніх поезіях Христя Алчевська, поетеса квіток, туги за сонцем, за високостями ідеалу, за чистою красою. Де далі, меншав в її поезіях (збірки: „Туга за сонцем“, „Вишневий цвіт“, „Пісні серця і просторів“) штучного пафосу, а натомісць щирого чуття прибуває й технічної вправності. Близько настроям стоять до Алчевської Максим Рильський (збірка поезій „На білих островах“), Яків Мамонтов та Ол. Неприцьких Грановський („Пелюстки надій“ і ин.) з їх естетизмом та замилюванням до краси, яку вони шукають у природі та в переживаннях закоханого серця. Прихильником чистого мистецтва виступав й Михайло Жук, що в поезіях своїх („Співи землі“) розробляв переважно мотиви особистої лірики. З прозових творів Жука визначається чистотою рисунку й настроєм оповідання „Тільки встати“, що нагадує потроху імпресіоністську манєру Чехова з його влучним образом життєвої буденщини.

Пощарпане обличчя нервового інтелгента ХХ в. визирає з розпачливого квиління Петра Карманського. У

Його можна знайти чимало поезій з сильним настроєм, висловлених у яскравій образній формі („Ой люлі, смутку“), та багато разом і претенсійности, що зводить цього талановитого поета на похилу стежку ризикованих з художнього погляду експериментів (збірка „Пливе по морю тьм“). Силою обурення й вислову одзначаються останні поезії Карманського на воєнні теми („Кривавим шляхом“)

Форма перемагає у Сидора Твердохліба, відомого також своїми перекладами українських поетів на мову німецьку та польську. До віртуозности часом доводить форму в своїх поезіях Василь Пачовський (збірка „Розспані перлі“), у якого в'очевидячки домінує теж естетична кісточка, що часто виявляється просто порожнім кокетуванням вгадливою формою. Цілком нещасливо впади символістичні спроби Пачовського („Сон української ночі“): роблений пафос автора не доходить до серця, не запалює його й лишає читача холодним.

Нижкністю тонів та красою вірша звертає увагу на себе один з наймолодших поетів, Павло Тичина, лірик з задуманою, мрійною душею і разом з великим нахилом до новаторства в сфері вірша. Його поезії, особливо останнього часу, часто вражають лаконізмом і сплюю вислову, що виявляють небуденну оригінальність. Подає добрі надії Дмитро Загуляк оригінальними поезіями („З зелених гір“), так і перекладами, одмітними легким, мелодійним віршом.

Можна б ще, окрім згаданих, назвати кілька найменнів, але останні мало вже що придадуть до загальної картини сучасного українського письменства, що пройшло перед нами на попередніх сторінках.

Та звичайно, що на красному письменстві не обмежується вже тепер наша літературна продукція. Відколи почалась і розвивається преса, відтоді повинно було з'явитися й чимало нових працівників на полі публіцистики, літературної критики, взагалі поточної літературної роботи, що заповняють своєю продукцією наші періодичні видання. Згадаємо тут: Л. Бурчака, О. Грушевського, В. Доманицького († 1910 р.), Д. Донцова, Вол. Дорошенка, Д. Дорошенка, М. Євшана, В. Левинського, В. Липинського, М. Лозинського, А. Ніковського, В. Панейка, С. Петлюру, В. Піснячевського,

М. Порша, В. Прокоповича, й ин., яких працею держиться тепер наша література нинішнього дня, освітлюючи всякі справи нашого громадського та літературного життя з погляду національних потреб та інтересів.

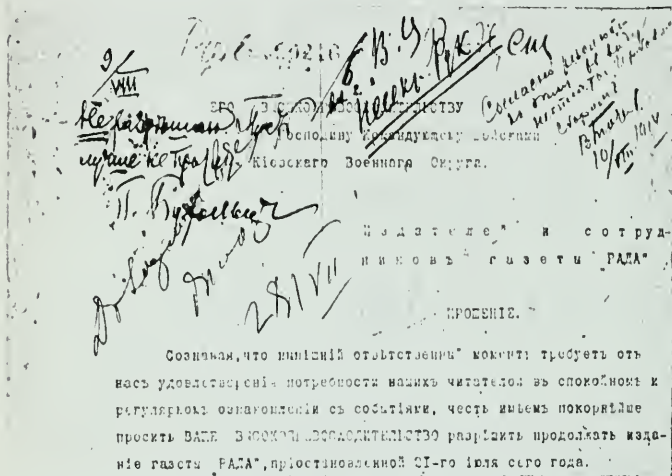
Згадані працівники та инші, що все збільшують кадри літературних сил, можуть бути за фактичну заруку того, що „не вмере поезія, не згине творчість духа“, не вичерпається й не засохне джерело духової діяльності серед українського народу. Людський дух, жадний на правду і поступ, вічно посилав і слатиме все нових і нових творців, що й самп без упину йдуть до світла і правди, і ведуть усіх, хто так само не задовольняється буденщиною й прагне вищих форм щиролюдського життя. В цьому безупинному шуканні маємо безпеку й нашого розвитку на прийдущі часи.

5.

Але попереду, ніж до тієї стадії вищого розвитку перейти, довелось нам зазнати таких ударів, в яких навіть на все здатна й безможно безоглядна російська дійсність себе перевершила. Наш огляд письменства та його громадського підкладу й долі неповним був би, як би ми не згадали про обставини тих чорних років, що пережило українство на періодні свого національного воскресення.

19 липня 1914 року зірвалась буря великої світової війни. Росія — офіційна самодержавна Росія, що нічого не забула і не навчилася нічого — почала її з актів, які нагадують 1876 рік, тільки в безмірно більшому та ширшому масштабі. З одного боку, зроблено претенсійний жест на адресу австрійських „поневолевених“ народів, що їх, сама ходючи в ярмі, Росія бралась „визволяти“, з другого — тією самою рукою зараз же, ту ж мить, схоплено за горлянку український народ, щоб перетяти йому всякий доступ свіжого повітря в легені й нарешті зовсім перервати його національне життя. Війна, як відомо, розпочалась дебютом галицьких москофілів, які на той час, в особі своїх проводирів, зібралися в Росії і зложили до царських ніг долю своєї батьківщини. Не хто, як вони ж, і задали тої усій отій визвольно-

облудній кампанії. Настроївшись по москофільському камер-тону, першу перемогу над ворогом російська власть здобула тут, у Києві, бо вже другого дня по оповіщенню війни припинено газету „Рада“, а трохи згодом і всю українську пресу, не виймаючи навіть спеціальних, наукових то-що, органів. Винесена військовою хвилею на гору цензура кинулась надолужувати за той час, коли їй були короткі руки принай-

„Пусть лучше не просят“.

Відповідь ген. Бухольця на прохання редакції „Рада“ про відновлення газети на початку війни, р. 1914-го.

мні до чисто літературних творів, і українське письменство одразу вступило в смугу справжнього військового терору. З почину київських цензурних сфер витягнуто з пороку колишню українську „конституцію“ — таємний указ 1876 р., і почато прикладати його навіть у деталях, забороняючи напр. фонетичний правопис і вимагаючи забутої вже „яржики“ („lex Floriniana“); знов пішла гонитва за окремими словами і терміни „Україна“, „український“ зникають навіть в російських газет; одна по одній конфіскуються українські

книги, надруковані ще за спокійних часів... Цензори одверто й цинічно нахваляються, що тепер, коли вже „визволено“ Галичину, їм цілком розв'язано руки на Україні і вони аж тепер здужають „зробити кінець“ українській справі. І легко зрозуміти те розпачливе питання, яке передсмертним криком вирвалось у одного з найкращих вступників старого покоління, у Ол. Русова: „та чи єсть же, чи існує тепер те українське життя“, коли всі ознаки його винищено?

„Визволення“ Галичини справді до краю розв'язало руки російським властям та охочим патріотам. Слідом за російським військом сунули до Галичини Дудикевич з гварією і, ставши господарями в рідній землі, вони кинулися нищити все, що нагадувало їм про їхню недавню ганьбу, безсилля й врадництво. За допомогою російської адміністрації й того гайвороння, що звідусіль злетілось на теплий труп добитої, здавалось вже, Галичини — счинилась там справжня оргія обрусительства. Де з'являлося російське військо — там зараз же змовкали українські видання, зникли школи, нищились „Просвіти“ і всі інші, навіть чисто економічні, організації, за вітром і з димом пожежі пускались пошматовані українські книжки. Справедливо завважив один з галицьких письменників, що мали ми добру оказію „пообрати практичну лекцію того, як то наші літературні пам'ятки пропадали в старину, в X—XVIII ст., та зрозуміти, чому копії деяких наших пам'яток заховалися на далекій півночі, а в нас і сліду по собі не лишили. Адже Торки, Хозари, Берендії, Печеніги, Татари, Турки і всякі інші племена, що перевалювалися через нашу етнографічну територію, не могли оказувати більше зрозуміння для нашої культури від теперішнього христолубивого воїнства“ (Вол. Гнатюк). Останнє, здається, так перевершило своїх попередників-хижаків. Руїна — це слово таке знайоме з нашої Історії — не тільки матеріальна, але й руїна культурна йшла слідом за переможною армією російською; пустиня запанувала на місці колишніх культурних огнищ. Так і згадувались слова старого українського патріота: „Проходя тогочісную... Україну, потім на Волинь, в княженіє Руское ж до Львова, Замостя, Бродів і далі странствуя, видіх многії гради і замки безлюднії і пустії, вали негдись трудами людськими аки гори і холми висипанії і тільки звірем

дивім прибутищем і водворенієм суцїї... І поболїх серцем і душею, яко красная і всякими благами ізобиловавшая земля і отчизна наша Україно-малоросійська во область пустинї Богом оставлена“ (Величко). А серед тієї пустинї москвофильське гайвороння „насаждало“ православїє та російську школу, силоміць неволею перетягало нещасних галицьких хлопів на „руських і православных“, попереду позганявши з місць та на Сибір позасилавши усіх визначніших українських діячів або навіть тих, про кого була думка, що вони опіратимуться проти москвофильських оргїї.

Минали місяці; прийшли різдвяні свята
 Й ніхто їх не стрічав у галицькїм селі.
 Не вдарив в церкві дзвон. Україна розпята
 Від болю і журби прлянула до землі
 І ревно плакала над свіжшми гробами,
 Що постелялись скрізь — долинами й горбами
 (Карманський) —

таку картину малює самовидець з того страшного часу новїтньої руїни. Кров'ю обкипало серце в українців, коли доходили сюди жахливі звістки про те, що діється в Галичині, і тим гірше почувалася несила щось подїяти, чимось допомогти під цей проклятий час, коли над усім запанувала гармата. Здавалось, що прийшла пора останнього конання. Декому й справді-бо ввижалось, що над Україною пронеслась катастрофична хвиля, що всі здобутки українства винищено, з корінням вирвано. що затоптано й запльовано навіть те місце, на якому вони буяли. На якийсь час усе мусїло знов піти під землю, та вже тепер пропала була надія на те, що в на світі куточок, де не має сили жандармський чобїт, куди не сягає цензорська рука. Був такий момент — кінець 1914 і початок 1915 р. — коли на всенській нашій етнографичній території не виходило жадного українського видання і тільки за бойовою лінією, на чужині, ще озивалось слово протесту проти нечуваної кривди, що чинилася над „братнім народом“ рукою його непроханого „визволенця“.

Вже з коротеньких цих заміток видно, на яку дорогу зійшло було українство. Але це невимовно тяжке становище погіршувалось ще тим, що не самих урядових репресїй довелось українству зазнати. Далеко гірше і тяжче болїла за-

ступників свідомого українства та реакція, та „освободительная“ манія, той психоз патріотичний, що враз опанував і посів усе громадянство в Росії, навіть ті його частини, з якими ніби налагодилось було за попередніх часів співробітництво в української інтелігенції. Українці, що з перших днів війни її справжній підклад на власній спині зрозуміли і стали в опозицію до того військового чаду, який охопив усіх і все в Росії — враз опинилися в становищі повної ізоляції; в момент загального — певна річ, нещирого — братання класів і націй, загального замирення й опрощення, на словах тільки, старих гріхів — вони лишилися єдиним „внутрішнім ворогом“, і у них одразу порвалися усі зв'язки з суголосними елементами серед російського громадянства. Ми різними мовами говорили і, певна річ, не розуміли одно одного. Навіть кращі заступники російського громадянства умовляли українців тільки терпіти і коритись, обіцяючи допомогу на колись і разом докоряючи, що українці прогортають ту страшну правду „визволення“, яке руїницькою хвилею прокотилось од краю до краю всієї української землі й особливо залило нещасну закордонну Україну. Це кращі, — а гірші зовсім розперезались і вже без жадного сорому, з цинічним знущанням добивали повалене, здавалось, українство. Усякі Струве, Муретови й інші націонал-ліберали російські перевершили вже й одвертих чорносотенців і під захистом військової цензури справляло свої канібальські танці над поваленим ворогом. „Тебе нема!“ — писав про Україну Олесь —

„Тебе нема!“ Чому ж над місцем тям,
 Де ти стоїш, так смішно їм?!
 Кому показують дорогу?
 І так знущаючись, над ким
 Своєю справляють перемогу?!

І прилюдно на це відповіді не було та майже не зустрічали й одсічі переможці: що урядова, а що й громадська цензура зв'язувала думку і хйба сама одна „Украинская Жизнь“, під вічним цензурним обухом, пробувала систематично підіймати хоч краєчок завіси, що спустилась над українською справою, та ще з чужих виданнів „Русскія Записки“ й „Голосъ Минувшаго“ озивались на українські теми прихильно.

Легко зрозуміти, як почувало себе українське письменство за таких обставин: воно враз замовкло. Не було йому ні притулку після катастрофічної загибелі всієї української преси, та не було як і говорити під цензурною дубною, коли не тільки думки, а й сама мова знов зробиалась об'єктом цензурних заходів. Правда, ввесь час воно робило спроби відновитись і знайти якийсь вихід з тісного гробу, куди його положено, тікаючи з одного міста до другого: київська „Згода“, харківське „Гасло“, одеська „Основа“, московський „Промінь“ і т. п., — але ці спроби цензура доганяла на перших же числах і нищила. Нелегальні видавництва, як „Боротьба“ й інші, теж не могли встояти через технічні труднощі. Тим то про письменство на Україні під цей тяжкий час говорити, очевидно, нема чого. Так само не могло воно рости й за бойовою лінією, на руйновищі спалених осель, сплюндрованих міст і сіл, витоптаних нив, у таборах вигнанців, на чужині, знов же таки без притулку й пристановища. Не до „звуків' сладких и молитвъ“ було українській музі під цей час і ті нечисленні літературні новини, що чудом доходили до нас з-за бойової лінії, буквально кров'ю обквітли, малюючи жахливі картини руйни, побойовища, насильств, знуцання над усім, що дороге людині. Серед цих пісень війни особливо визначаються поезії П. Карманського (цикл „Крівавим шляхом“ — сильні відгуки на знищення Галичини, дещо з творів Б. Лепкого, Кобця й ин., що в'ялялось на сторінках віденського „Вістника Союзу визволення України“). Мало було таких літературних відгуків на національне лихоліття наше, але те, що було, має свою характерну рису. Не вважаючи на всі страхи, що довелося пережити українцям, окружени українського письменства під військовий час не одбили в собі жахливих мотивів завойовницького патріотизму, не виявляють агресивних тенденцій і навіть почуття нерозважної, такої зрозумілої за даних обставин, помсти за подіану кривду. Навпаки — вищою людя істю обвіяно багато в тих новітніх творів українського письменства, що' появилися під ці часи загального здичавіння і потопання всього людського на землі. На зразок пригадаю тут оповідання А. Крушельницького „Між окопами“. Ніч під рідзтво. Вояки сидять у своїх шанцах, переживаючи

хтб в душі самотою, хтб в товариській розмові цей великий, для кожного українця романтичною поезією обвіяний „святвечір“. „І якась така туга обхопила всіх, що слова вмовкали на устах, розмова рвалася, запанувала розбільна мовчанка. Вона страшніша була, ніж найжалібніші слова“... І враз не видержали воляки: наперекір усякій обережності, по шаннях залунав спів, — рідна колядка „Бог предвічний“ широкою луною розлилася навкруги, одбиваючись у далекому холодному небі. „І вже ми умовкли, вже скінчили колядувати, — так кінчається оповідання, — а звуки коляди луною котяться по горах. Вискакую з окопу — не можу зрозуміти. Чи то справді луна така йде? Ні!.. То таки чути спів іздалека, з долини, від ріки. Від ворожих окопів. І ще десь на нашому крилі заблукав кінець-коляди. І тут, і там... І в наших, і в ворожих окнах. Неначе би перекликалися два могутні хори, так лунає в повітрі величя поважна арія нашої колядки“. „Свої, українці, і з сього і того боку“, „діти одної матері, рідні брати“ — стояли навпроти себе, готуючись смерть завдавати один одному і таки справді завдаючи...

Оця страшна свідомість братовбивчої боротьби, якої не могли ні на одну мить позбутись і заглушити в собі свідомі українці з того і з сього боку бойової лінії, ці „вороги-брати“, — певно положила свої сліди на всю психіку українців і одбилась вона безперечно і в письменстві військового часу. До обурення проти ворога раз-у-раз домішується оце почування туги через нелюдську суперечність, що порізнула й розвела „дітей одної матері“ та кинула їх у ворожі табори, примусом „ворогів“ з них ізробивши. І через те нема справжньої ворожнечі, а більш суму пробивається навіть тоді, коли серце горить з обурення, коли душу заливає почуття помсти за кривду. Фатальна доля українського народу найдужче може виявилась у цій кров'ю позначеній суперечности...

„Війна в кривавих ризах тут“, як писав ще Котляревський. Війна з усім її страхіттям. І точилася людська кров і кінця-краю тому не було видно... Але та сама війна, що мала на-віки вічні Україну приспати і в холодну могилу положити весь український народ — зробилась початком його воскресення. „Останній удар“, вимірний над Україною, впав на голову її ворогів. Це можна було наперед угадати,

тямлючи рясну історію всіх таких „останніх ударів“, які не раз переживала вже Україна і після яких через віщось до нового, знову ж таки „останнього“ удару треба було ворогам братись. „Останнього удару“ завдав українському письменству р. 1847 Микола I; „останній удар“ прочувається у Валуєвському „не было, нѣтъ и быть не можетъ“; безперечно останнім ударом здавалося творцям указу 1876 р. Їхнє хирне діло... І навчені досвідом українські письменники знали, що життя сміх собі робить з цих „останніх“ ударів, з цих заходів людей, що втратили голову од хвиливої перемоги. Під час найбільшої оргії україножерства, року 1915-го, я напр. в повною свідомістю й повною ж відповідальністю за свої слова писав, — по-російському, бо по-українському нігде було: „Съ несомнѣнностью можемъ утверждать, что послѣдній очередной ударъ по украинской литературѣ является дѣйствительно послѣднимъ — но лишь по системѣ, съ которой никакая честная и свободная литература несовмѣстима“.

Слова ці історія довела до діла. Останній удар по українству обернувся на самих нападників, на систему, що тими ударами лиш жила й живилася. Справдилось віще слово до України великого борця за визволення українського народу:

Та прийде час — і ти огнистим видом
 Засяєш у народів вольних колі,
 Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,
 Покотиш Чорним морем гомін волі
 І глянеш, як хазяїн домовитий,
 По своїй хаті і по своїм полі.

(Франко).

По визволенню має, видима річ, прийти пора на культурне будівництво, на оте творче хазяйнування в своїй хаті і на своїм полі. І певне перша в цьому хазяйнуванні черга належатиме письменству: воно своє діло зробило за страшних обставин поневолення — зробить його і за нових форм вільного життя. Інші стоятимуть перед ним завдання, але істотна природа його — оте висвітлювання усіма сторонами народнього життя — на-віки лишиться непорушна...

Література.

- Грушевський О. — З сучасної української літератури. Київ, 1903.
 Ефремов С. — Праздник украинской интеллигенции. „Кіевская Старина“, 1903, X.
 Ефремов С. — Торжество украинской пѣсни. Ibid. 1904. I.
 Крушельницький А. — Українсько-руський університет. Львів, 1899.
 Ефремов С. — Вь борбѣ за просвѣщеніе. „Кіевская Старина“, 1902, II.
 Ефремов С. — З громадського життя на Україні. СПб. 1909.
 Залізняк М. — Російська Україна і її відродження. Львів, 1910.
 Грушевський М. — З біжучої хвилі. Київ, 1907.
 Грушевский М. — Украинство въ Россіи, его запросы и нужды. СПб. 1906.
 Грушевській М. — Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. СПб. 1917.
 Ефремов С. — Замѣтки на текуція темы. „Кіевская Старина“, 1903, II—VI.
 Ефремов С. — Відгукъ з життя і письменства. „Нова Громада“, 1903, I, III—VI; „Л.-Н. Вістник“, 1907, IV—V.
 Оленя М. — Українська преса. „Рідний край“, 1906, ч. 32 і 33.
 Грінченко В. — Тяжким шляхом Київ, 1906.
 Смутокъ П. — Украинская пресса. „Укр. Жизнь“, 1912, II.
 Ефремов С. — Бюрократическая утопія. Изъ ликвидационной практики на Украинѣ. „Русское Богатство“, 1910, III.
 Грушевський М. — Про українську мову і українську справу. Київ, 1907.
 Чикаленко С. — Розмова про мову. П-град. 1917.
 Приходько В. — Непенні елементи в українстві. Київ, 1909.
 Грінченко В. — На безпросвітном пути Київ, 1907.
 Грінченко В. — Якої нам треба школи. Київ, 1907.
 Грінченко В. — Народні вчителі і українська школа. Київ, 1908.
 Грушевський М. — Справа українських катедр і наші наукові потреби. Київ, 1907.
 Грушевський М. — Антракт. „Л.-Н. Вістник“, 1908, I.
 Винниченко В. — Краса і сила (1903), Дрібні оповідання (1907), Третя книжка оповіданій (1910), Твори, кн. IV—IX.
 Ефремов С. — Літературний намул. Київ, 1909.
 Ефремов С. — Гнучка чесність. Київ, 1909.
 Омельченко А. — Вь поисках социалистической морали. СПб. 1909.
 Данько М. — Вол. Винниченко „Л.-Н. Вістник“, 1910 VII.
 Моглянскій М. — Коцюбинскій и Винниченко. „Укр. Жизнь“, 1912, VI.
 Аб-иць Л. — В. Винниченко. Ibid. 1914, XI.
 Тищенко Ю. — Хто такий В. Винниченко. Біографичний нарис. Київ, 1918.
 Черкасенко С. — Вони перемогли, оповідання (1915), Хвилини, поезії (1909), драма: В старім гнізді (1907), Хуртовина (1903), Жарт життя (1909), Казка старого млина (1914).
 Бурчакъ Л. — Смерть сказки. „Укр. Жизнь“, 1914. V—VI.
 Васильченко С. — Оповідання. Київ, 1915.
 Тесленко А. — З книги життя. Київ, 1912.

- Ивченко М. — Страдальці села. Память А. Тесленко. „Укр. Жизнь“, 1916, IX
- Олесь О. — З журбою радість обнялась (1907), Поевії, три книжки (1909—1917), Що дорожі в калку (1910). Драматичні етюди (1914).
- Білоусенко С. — Ньск поетична сила. „Л.-Н. Вістник“, 1909, VII
- Ефремов С. — Муза гіни та зневіря. Київ, 1910.
- Василько А. — Вічна казка. Київ, 1911.
- Русова С. — Поезія самотності. „Л.-Н. Вістник“, 1917, кн. IV.
- Чупринка Гр. — Огненіт (1910), Метеор (1910), Ураган (1910), Сонтрава (1911), Білий гарт (1911), Контрасти (без року), Лицарьсам (1913).
- Євтан М. — Грицько Чупринка. „Л.-Н. Вістник“, 1911, XI.
- Богданович М. — Гр. Чупринка. „Укр. Жизнь“, 1915, XI—XII.
- Філанський М. — Лірика (1 06), Calendarium (1911).
- Русова С. — Современная украинская лирика. „Укр. Жизнь“, 1912, IV—V.
- Ефремов С. — Серед сміливих людей. Київ, 1911.
- Ефремов С. — Чистому серцем. Київ, 1912.
- Дорошенко В. — Українство в Росії. Найновіші часи. Відень, 1917.
- Михайленко М. — Росія й Україна. Відень, 1915.
- Залізник М. — Україна, Росія і війна. Відень, 1914.
- Михайленко М. — Національне питання в Росії і війна. Відень, 1914.
- Когут Л. — Україна і московської імперіалізм. Відень, 1916.
- Василенко А. — Світова війна. Відень, 1915.
- Ручка Ю. — Російські соціалісти й теперішня війна. Відень, 1915.
- Михайленко М. — Визвольні маніфести російського уряду в теперішній війні. Відень, 1915.
- Война и украинцы. „Укр. Жизнь“, 1914, VII.
- Предъ завѣсой будущаго. Ibid. VIII—IX.
- Грушевскій М. — Въ годовщину войны. Ibid. 1915, VII.
- Смутокъ П. — Драгомановъ и мірная война. Ibid. 1916, VII—VIII.
- Петрович І. — Галичина під час російської окупації. Відень, 1915.
- Ефремовъ С. — Изъ исторіи возрожденія Галичины. „Голосъ Мнучаго“, 1915, II.
- Прокоповичъ В. — На очереди. Укр. Жизнь“, 1915, I.
- Ефремов С. — З хвиль життя. „Основа“, 1915, III.
- Мякотинъ В. — Въ людяхъ и дома. „Русскія Записки“, 1916, VIII.
- Ядій Н. — Москофильская утопія и объективная дѣйствительность. „Укр. Жизнь“, 1916, II.
- Ефремовъ С. — Законченная карьера. Ibid. 1916, III.
- Липовецкій С. — Дни нашей жизни. Ibid. 1915, VIII—IX.
- Петлюра С. — Отрицательныя черты полемики по украинскому вопросу. Ibid., 1914, XI—XII.
- Мякотинъ В. — Галицкіе украинцы и русскій національ-либераль. „Русскія Записки“, 1915, II.
- Липовецкій С. — Украинство въ призмі реакціонной мысли. „Укр. Жизнь“, 1915, I.
- Винниченко В. — Птеродактили. Ibid., 1916, IV—V.
- Яковлевичъ А. — Націоналізмъ, его основы и критика. Ibid., 1916, IX.

- Саликовскій А. — Программа національного примиренія. Ibid., 1916, VII—VIII.
- Ефремовъ С. — Двойною мѣрою. Ibid., 1915. V—VI.
- Грушевскій М. — Украинство въ російская пресса. Ibid., 1916, IX.
- Смутокъ П. — Въ родственныхъ объятіяхъ. Ibid., 1917, I—II.
- Прокоповичъ В. — На перевалѣ. Ibid., 1916, IV—V.
- Ефремовъ С. — Кратическое время. Ibid., 1916, VII—VIII.
- Ефремовъ С. — На очереди. Ibid., 1916. X—XI.
- Докладныя записки: 1) О задачахъ внутренней политики, 2) Объ украинской школѣ. Ibid., 1915, VIII—IX.
- Ефремовъ С. — Мартирологъ украинскаго слога. Ibid., 1917, III.
- Прокоповичъ В. — De profundis. Ibid., 1915, III—IV.
- Петлюра С. — Годъ молчанія. Ibid., 1915, VII.
- Бурчакъ Л. — На тернистомъ пути. Ibid., 1916, II.
- Ефремовъ С. — Безмолная годовщина. Ibid., 1917, I—II.
- Винниченко В. — Въ чемъ наша сила. Ibid., 1915, VII.
- Винниченко В. — Непотухшій огонь. Ibid., 1915, VIII—IX.
- Винниченко В. — Лупайте сю скалу! Ibid., 1915, XI—XII.
- Стебницькій П. — Поміжъ двухъ революцій. Київ, 1918.

Розділ XVI.

Закінчення.

Доля українського письменства. — Основні риси в минулому. — Вага і вартість у сучасному.

Доводючи до краю огляд історії українського письменства, хотів би я дати кілька паралелів та загальних уваг; висновків, які підсовує нам наше минуле.

Переглянувши українське письменство в його історичному розвитку, ми могли, насамперед, спостережати цікавий процес — як потроху, помалу, ступінь ступінем опадало лущення чужих форм, особливо чужої мови, література наша формою й змістом усе ближче ставала до народнього життя, тісніше сдналася з ним, ширше його охоплювала і глибше в гушину народніх мас зазірала, аж поки ця народня течія зовсім і цілком опанувала літературні змагання. Спочатку, в першому періоді, тільки маленькою, кволюю цівкою пробивається народня мова на чужій основі; в другому вона дужчає і, не вважаючи на всякі хитання, що замулюють чистоту процесу, вже починає брати гору, аж поки в третьому вже сама стає основою, що принатурює до себе і чужі впливи та прімішки, більш-менш органічно перетворює їх і доводить до гармонії з народніми формами. Так само й зміст та інтереси письменства. Вони йдуть теж у парі з мовою, все наближаючись до народнього життя і потреб на стільки, на скільки письменство зближалося до народу мовою. Можна прийняти навіть за аксіому — що тісніше підходило письменство до народу своєю мовою, то ближче воно брало до серця й народнє життя, було живіше духом і більш талановитих сил до себе притягало. І навпаки: що д'ялі одходило

від народу мовою, то чужиним йому робилось і своїм інтересами, мертвішим що-до змісту, біднішим на літературні таланти. Величезну різницю з цього погляду можемо бачити навіть між літературними пам'ятками одного періоду, як проповідницька література, з одного боку, та літописи й „Слово о полку Игоревъ“, з другого; як схоластичні розумування учених книжників та полетичне письменство або козацькі кронічки; як нищі й мертві трагедокомедії та простеніки, живі інтермедії; як сучасне народне письменство і москвофильська базгранина з П, мовляв Пипін, „особимъ русскимъ языкомъ“... Світовий закон — живе письменство може бути живою мовою живого народу — справдивсь у нас як не можна краще, керуючи всією долею нашого письменства, і безперечно, досвід минулого накладас повинність на прийдучі часи — дбати про своє власне письменство, щоб воно усіма сторонами могло служити рідному народові й усі його потреби задовольняти. Тільки письменство близьке народній мовою й наскрізь переняте його інтересами, — а однісі від других не можна й одлучити — буде справді народнім і здужатиме, з одного боку, само розвиватися, рости й ширитись, а з другого — діяти на широкі маси народні й бути їм за справжнє світло поступу і культури.

З цього погляду вага та вплив нашого письменства ніколи не були такими, як би могли собі бажати літературні робітники. Народ у цілій своїй масі раз-у-раз стояв осторонь од письменства, не животворив його, не шукав у йому покажчика свого життя й оборонця своїх інтересів, а через те й само письменство стояло нижче від життя, не успішалося за ним, одставало. В старовину, напр, життя ставило великі завдання — витворювання державних і громадських форм, потім оборони рідного краю й національності від сусідських забаганок, визволення з неволі чужинецької. І от коли ми з цього погляду придивимось до письменства, то — скільки доступні нам тепер тодішні пам'ятки і скільки вони взагалі до нас дійшли — побачимо, що письменство не одбивало на собі життя всіма сторонами, і багато моментів драматичної боротьби не знаходило в йому свого відгомону. Не знаходять ще й тепер, хоч де далі — все більше до того письменство

наближається, щоб зробитись справжнім дзеркалом життя, набираючи все ширшого розмаху й дужчої сили. Причини твої, що не зовсім повно реагувало письменство на життя, лежать у тому, що нація розкололась на дві дуже нерівні частини і письменство, як витвір і продукт культурної меншости, служило здебільшого голосом її однієї й не завжди звертало увагу на весь народ. Старе, напр., письменство найдужче одбивало в собі потреби тієї вищої верстви, що його сплodiла: християнсько-моралізаторські тенденції духовенства та державні заміри княжих сфер. Далі менше в йому пробиваються інтереси народу і то здебільшого загальними тезами християнської етики, по-за конкретними обставинами народнього життя, і тільки в народній поезії брешуть вони далеко душе, покриваючи собою всі інші тенденції. Цілоком виразно народні інтереси поставлено вже в новішому письменстві під впливом тих демократичних ідей. Їх носителькою стала поза-класова інтелігенція, але їй досі не зникли ті причини, що не дають письменству на всю широчінь розгорнутись. Сила та глибина письменства, універсальність його образів та ідеалів, а тим самим і більш глибокий вплив на весь народ — залежать найдужче від того, як глибоко входить письменство в маси, то-б-то, в останній лінії, од культурного рівня народу, якого інтересам воно служить. З цього погляду доля нашого письменства в минулому й становить в сучасному багато являють ненормального. У нас темнота панує, бо сама потенціально культурність народніх мас не може заступити справжньої освіти; освіта ж ледві блпмає, бо нема добре організованої національної школи, нема й дбання про культурний розвиток народу, хоч занадто було багато денационалізаторських коло його заходів. Усе це важеним гальмом чіпляється до нашого письменства, сприяючи його розвиток, який через те й не відповідає великим силам самої нації. Ці історичні умови далеко більш заважили в історії письменства, ніж усякі репресії та цензурні заборони, або — краще сказати — й самі репресії оті могли з'явитись тільки додатком до загальної темноти й несвідомости: серед освіченого та свідомого народу й малої години не встояли б вони. Через темноту ж мозок нації спав, через несвідомість зрікався свого письменства, або й не відав про

його, не вводив у світовий оборот нових цінностей, не збагачував світової творчості так, як міг би, коли вважати на справжню силу народу. Зі споду, з народніх мас вийшов, напр., Шевченко, поборовши всі ті лихі обставини, що стояли йому на шляху. А скільки таких Шевченків загинуло й гине серед нас щоденно, не спромігшись вибитися до світла?.. Не краще діється й серед інтелігенції, що своєю працею держить тенер усе письменство: вона ще виразніше одбила на собі фатальні умови нашого національного лихоліття. Одрвана здебільшого від рідного коріння — від народу, вона несла свою працю й сили кому хоче, тільки не рідному народові, допомагала всяким культурам зростати, тільки не своїй власній, і свій народ кидала на бездоріжжі, серед темряви й невилазних злиднів. Знов трудно й уявити, скільки такої сили пішло на чуже будівництво й пропало для свого, зате легко зміркувати, як це повинно було відбитися на українському народові та його письменстві, покінченому на героїчні силкування свідомої меншости...

Ось ті фатальні умови, серед яких народилось, жовтіло і всетаки розвивалося невпинно українське письменство. Серед них же вийшло воно, треба думати, на битий шлях і йде ним — не без старих і нових перешкод, звичайно — до вселюдського ідеалу: сіяти правду, допомагати народженню щиро-людського життя на своїй ділянці національній. І коли тяжкі обставини не вбили його і навіть не збили з того шляху, то певне вже й ніяка сила його не подужає, і випробуванням шляхом, витворюючи нові громадські й моральні цінности, простуватиме українське письменство в ту безвість віків, що тільки но одкривається перед нашими очима. Одкривається, хоч би які обставини спіткали нас на тому шляху, хоч би як довго точився той процес переливання живої крові з нашого національного організму до чужих, — а треба сподіватись, що цьому процесові край вже покладено. Лава тільки зверху холоне, а в середині держить жар дуже довго. Можна думати, що й наш народ у цілій своїй масі до того часу свій жар додержить, коли його без перешкод можна буде вжити на витворювання тих нових культурних цінностей, що їм і досі служило наше письменство. А що воно справді нові цінности несе з собою в світ, це ми

можемо фактично ствердити тепер, коли перед нами пройшла вся його історія. Мотив правди, неустанне шукання справедливості голосно і не змовкаючи брентить у всьому нашому письменстві — од запальних посланій Вишенського до спокійної філософії Сковороди, од девиза Кирило-мефодієвських братчиків („уразумієте истину...“) і вогневого слова Шевченка до найостаннішого з наших письменників, не кажучи вже про народню поезію, що вся перенялась величньою широкістю людською правдою в своїх тужливих образах. Так само й на малу годину не перестаючи, шукало воно людину, боролось за права особи людської, обороняло її від тих кайданів, що накладає життя, роздмухувало іскру людяности в великий серця жар, що запалює протестом проти мизерної будищини. В зв'язку з цією рисою стоїть і друга не менш велика: хоч би що робилося з поодинокими письменниками, українське письменство, як таке, в цілому ніколи не вихвалало кривди і насильства, не помагало гнітити слабших, не вимагало поневолення, — ці мотиви органічно огидні й чужі йому, непохитному заступникові за знедолених і окриджених, жалібникові за людину.

Ми чесно йшли, у нас нема
Зерна неправди за собою —

ці чудові слова свого найбільшого письменника з чистою совістю може проказати все українське письменство, за свій незаплямований девиз узяти їх. Бо, як мовив инший поет наш —

Мі тільки за наше лягали кітками
Коли нам чинилися шкоди;
Ніколи не гралися ми кайданами,
Чужої не гнули свободи (Старицький).

В надзвичайно яскравій національній формі нігде, може, не знайдете такого надзвичайно широкого духу, що болить світовим, вселюдськими болями, що навіть свої власні справи раз-у-раз освітлює з погляду вищої правди і справедливості.

Ми цілому світу бажаєм братання,
Поради, освіти й свободи, —

не від одного почуєте ви письменника нашого, як і не одні в їх широкі працював, щоб людей — на людей-братів вихову-

нати. Тільки з нещавки та з петямучости, або навмисно заплонуючи на правду очі, можна ставити українському письменству на рахунок „національну узость“, „осліпленіє“, „шовінізм“ і інші такі йому невідомі риси, якими часто орудують люди, що самі н рядка з українського письменства на власні очі не бачили, хоч це не стає їм на перешкодї говорити з апломбом тямучої людини.

Та єсть іще одна риса в українському письменстві, що стоїть навіть по-над цим негасимим шуканням правди та службою людині. Що найбільш мені до серця промовляє її зворушує мене в новому українському письменстві, так це величезна його внутрішня краса, що безмірно переважає ті зверхні цінности, які вже дало воно світові. Збудити великий народ, не останню частку людскости, до свідомого життя, духа живого вдмухнути в приспаного історією велетня, перетворити сирову етнографичну масу в свідому і своєю свідомістю дужу націю — я не знаю більшого заміру на світі, ширшого розмаху для праці, кращої мети серед людей. Це справа, що їй рівну не так то легко знайти на землі. Не дурно ж такий велетень світової культури й борець за рідної народ свій, як Бьсеті єрне-Бьрсон, писав, дізнавшись про українське відродження: „відколи я живу з цим почуванням — життя моє зробилось повнішим, мої надії на людскість більшими“. Не дурно й стільки чужих по крові людей приставало до українського руху, приваблені його внутрішньою моральною й громадською красою. І справді, картина українського відродження, що виражається н йдуче в письменстві, може скрасити життя всім ширим приятелям людскости, бо новий не казує образ невмірующего духу людського й живить надії на перемогу однічної правди.

Надто — письменство українське. Оця внутрішня краса, оця моральна величність, оце подвижництво в його найкращій формі — не сухий, егоїстичний аскетизм, а той порив, що душу свою полагає за други своя — червоною ниткою проходить через усю історію новішого нашого письменства. Подвижництво і мучеництво. Житіє і мартиролог. Українське письменство більш, ніж яке инше, має право на ім'я письменства пропавших талантів, роняних надій змарнованих сил. У нас письменникам, мовляв словами Лесі Українки, —

Чоло не віщали лаврові віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти;
Страждали співці в самоті;
На них же сяяли жупани лудани;
Коли ж на руках їх дзвеніли каїдани,
То вже не були золоті .

І звичайно — не за лаврами та злотом, не за тим облудним, чадним меценатством, що принижує письменника, одбіраючи волю у його та спокушаючи на облесні панегірики й оди, має тужити наше письменство: не було їх — тим краще, бо тим чеснішим виходило письменство з життєвого бруду: не оди складало воно, а думи народу. Лихо не в тому, що письменство наше ласки не мало у сильних світа сього, а в тому, що воно на самі перетики натикалось, що йому дихнути вільно не давали. Ні один, мабуть, письменник у нас через каторжні обставини нашого національного життя не розгорнув свого хисту на повну міру, ні один не використав усіх своїх сил, ні один не дав усього того, що міг би дати. Згадаймо тільки — беру не вишукуючи — Шевченка з його десятилітнім копанням у смердючій казармі під час найвищого розквіту творчої сили; згадаймо Руданського або Свидницького, що навіть не бачили своїх творів друкованими, Щоголена з його антрактами з примусу та літературною працею за-для самої тільки сем'ї своєї, Франка з його панщиною на чужій роботі, „у наймах“, та запопюванням усяких люків, на яке витрачено безліч не аби-якої сили, і т. п. і т. п. А скільки ж то праці, енергії й часу йшло на боротьбу хоча б із безглуздими цензурними заборонами (діяльність Грінченка) скільки на розорювання байдужних, освідомлювання нетямущих, підбадьорювання знесилених!.. Сміливо можна сказати, що все, що в наших письменствах само собою давалось, у нас вимагало надлюдської праці. Просто жах проймає, дякуючись на цей довгий ряд потрачених сил, загублених талантів, розвіяних надій, якими вибруковано шлях українського письменства, і страшний рахунок можемо показати ми, як „справдательний документ“ на свою бідність...

Та працею великою й зусиллями отих загублених талантів, їхньою саможертвою ми все-таки маємо письменство, — чимало й не стак то вже й бідне, як на наші обставини,

письменство, переняте духом справжньої людяности, широкого спочуття до всіх пригноблених і окривджених, безупинного шукання правди, добра і краси в житті. Нехай не завжди воно виявлялось у бездоганних формах, нехай не багато у нас творів світової вартости, але вже само по собі, таке, як єсть, самим фактом свого існування, своїми зусиллями вибитись на гору, до світла, і повести до його й великий народ — українське письменство дає такий зразок отієї вищої внутрішньої краси, який справді може зробити життя кращим і повнішим, а надії на людскість дужчими. І надій цих ніколи не зраджувало оце мужицьке, повне подвижництва й мучеництва, глибоко й непохитно в самих основах своїх демократичне письменство. Хто сам терпить, тому лєкше до серця доходять і чужі муки, — от через віщо не можна мабуть знайти другої літератури, в якій бився б з такою силою живчик справжнього, глибоко демократизму. Нехай той або инший діяч міг спіткнутись, міг прохопитись непевним словом, зневіритись міг і замовкнути, але в цілому — гимн людині, як людині, боротьба за найкращі риси людської вдачі й за її визволення, спочуття її стражданням, зненависть до насильства й вічне шукання правди — були і єсть невідлучними прикмегами нашого письменства, тим його основним мотивом, що не вмовкаючи брєнить у йому од самого початку свідомих заходів на користь народнім масам. І певне лунатиме він і далі і, можна думати, все дужче й голосніше озиватиметься разом із тим, як природній демократизм усе ближче стає до великого світового ходу на зустріч величньому сонцю правди та волі.

Віра, кажуть горами двигєє. В усякім разі безперечно, що вона двигєє людськими серцями, і історія українського письменства дає найкращий тому доказ. Віра до рідного народу, до його сили, до його людської вартости й національного відродження — багато двигнула серцець на Україні й запалила їх бажанням працювати для того народу, віддати йому свої сили з надією, що не пропадуть вони марно, а перетворяться в ту непропашу енергію, що наростає й побільшується в процесі життя і кінєць-кінєць таки виборе собі долю. Письменство наше, що носить у собі ту віру — більше чудо, ніж отой порух гір. Те, що вросло з малого насіння,

отого ніби євангельського зерна горчишного, тепер дає вже духовий спочинок і притулок, надію й оборону великим масам людськості і росте—де далі, все більше. А разом росте й надія, що колись воно всю рідну землю покриве й цілому народові даватиме прохолоду од спеки, захист од стужі й зробиться невідлучною умовою його нормального існування й розвитку та невинного ходу до кращих форм життя—світочем, що осяватиме й показуватиме до їх дороги. Це значає не тільки національну, а разом і світову роль українського письменства й те місце, що—рано чи пізно—а повинно воно зайняти в історії світової культури...

Розділ XVII (додатковий).

За п'ять літ

(1919—1923).

По-за історією. — Обставини літературної роботи. — Внутрішнє життя і характерні риси останнього п'ятиліття. — П. Тичина. — М. Рильський. — П. Филипович. — М. Зеров. — Д. Загуд. — В. Кобляницький. — Мик. Терещенко. — Я. Савченко. — О. Слісаренко. — В. Ярошенко. — Т. Осьмачка. — В. Еллан. — В. Чумак. — В. Сосюра. — В. Поліщук. — М. Семенко. — М. Івченко. — Ги. Михайличенко. — В. Підмогильний. — Г. Косинка. — М. Хвильовий. — Літературна боротьба покоління. — Перспективи. — Література.

Здано цю книжку до друку — року 1918-го: 1919-го вона мало не всенька й була вже надрукована, oprіч останнього розділу. Натурально, що випускаючи її аж тепер, п'ять років по тому, як була вона в руках у автора, треба спинитися й на історії тих п'яти літ.

А втім:—про історію тут порано ще буде говорити. Коли і взагалі в історію важко вбгати останні десятиліття нашого розвитку, бо занадто ще в них пульсування не пережитого до краю часу озивається, то тим більш сказати це доводиться про п'ятиліття 1919—1923 років. Тут ще зовсім живим й неперетлілим пуповинням щільно зв'язано Wahrheit und Dichtung. Тут усе горить ще болями часу. Це наша сучасність, до якої з історичною міркою зовсім було б чудно заходити, та й неможливо цілком. Навіть претензії на історизм суперечили б тут найпершим вимогам саме історичної перспективи й лишалися б самими претензіями та її годі. Додержати їх усе одно неспла кожному, хто так або внакше докладав своїх до тієї сучасності: друк, хто горів на її вогні, болями її болів та радів її радощами. Sine ira et studio — так звичайно говорять, коли хочуть хоч вигляд удати безсторонности, близькі події

викладаючи, — я навіть за це не хочу та й не можу ховатися. Літературне наше життя за останні роки минало — та й тепер ще миває — так болюче, так нерівно, з такою напругою й так дошкульно для людей, що звикли вже здавна брати в йому безпосередню участь — що часто криком хотілося кричати чи то з болю та образи за письменство, чи на острогоу письменникам. І саме тоді уста прещільно заклепано, резонатора навкруги жадного, голос губиться тут же біля тебе... І доводиться про наше найближче, таке болюче й таке дошкульне, минуле говорити — cum ira et studio, з усією тугою, з усим запалом сучасника, якому так долягають ті нові форми стосунків, що запанували були — бодай не на довго! — в нашій літературній республіці. Вони, певна річ, лежать ще поза історією і хіба аж згодом дадуть убгати себе в якісь більш-менш об'єктивні рямці.

1.

2.

Такі маємо околишні обставини, серед яких судилося ще раз опинитися терпенному українському слову. Недовгий власне час великої революції для його розпадається все ж на кілька періодів: доба інтенсивної роботи й заіпадливного піклування, щоб налагодити літературну продукцію, прибуту війною (кінчиться 1919-м роком), доба крайнього літературного пригнічення з повним занепадом наостанці (1920—1921), доба, власне початок II, деякого ніби просвітку, з спробами поновити

роботу, але ж і з безупинними перешкодами (з 1922 року). Перейдемо тепер до здобутків цього короткого, але тим вимовнішого в історії нашої літератури п'ятиліття.

Околишнім обставинам відповідає і внутрішнє життя в письменстві, тенденції його розвитку.

Що ніколи, мабуть, не було такої розтічі фізичної й ідейної в письменстві, як за наших часів. Люде справді так розтеклися по світах, розпоршились „по всіх українках“. Одні з них цілком замовкли, ні місця собі не знаходячи, ані резонатора в звичному читальницькому гурті, ані просто навіть технічних засобів; інші пробують пристосувати себе до нового ґрунту й силкуються таки подавати голос, хоча це надзвичайно важко й не завжди навіть і можливо. Вже одно це робить огляд теперішньої нашої літературної продукції річчю надмірно тяжкою. Сидючи напр. у Києві, не все можна дістати, що виходило за кордоном, і образ потойбічного письменства для нас як у тумані: немов два одрізаних світи втворилось, як у тій притчі про багатиря й Лазаря, що мовляв, ні звідти до нас не приходять, ні звідси туди не потраплять. Та не все, що й тут за цей час понаписувано, побачило світ і знову ж образ письменства инший був би, коли б мали ми під руками весь фактичний набуток нашої літературної продукції, а не самі випадкові лишень з неї уривки. Нарешті розтіч ідейна, оця калейдоскопічна зміна думок, напрямів, мод, манер, яка показує, що живемо ми за доби, коли нічого устояного немає, коли більш, ніж коли иншим часом доводиться згадувати давнього філософа з його тезою про текучість усього живущого. В цьому, само собою, лиха ще немає, зате для висновків дуже великі заходять труднощі.

По-за всим тим деякі висновки таки можемо зробити, дарма що й матеріял маємо обмежений, і текучість він виявляє колосальну. Основні тенденції часу зарисовуються все ж виразно і з них видко, на який наше письменство ступило шлях, і як воно тим шляхом простус, і які в далечині снуються обрії принаймні того, до чого воно сподівається дійти. Думаю, що більш характерний з цього погляду як-раз той матеріял, що дає тутешня продукція, бо він хоч і не в одному криво, але все ж безпосередно відбиває життя українського народу й ті зміни величезні, що тут позначилися. Отже неповність

матеріалу тільки до якоїсь міри може одбитися на висновках. Не притягатиму до розгляду творів „старшої“ генерації письменників, хоча вважаю напр. поворот до письменства Василя Стефаника, що мовчав десятки років, за величезну подію й суше в нашому письменстві свято: останні цього письменника оповідання, друквані в поповленому „Л.-Н. Вістнику“ й написані в тому ж оригінальному, геніяльно-стиислому, лаконичному й різбленому стилі, дають такий потужний образ цілком дозрілого таланту, який і за багатших обставин прикував би загальну до себе увагу. Матиму, таким чином, на оці тільки тих з тієї генерації письменників, що саме тепер або виступили на літературну арену, або ж принаймні набули собі власного обличчя й творять у цілості той літературний канон, з яким виходить на люде останнє українське покоління, це „племя младое, незнакомое“ нашого письменства.

І от обертаючись до його, треба насамперед спинитися на одному характерному, хоч трохи може й несподіваному з першого погляду з'явищі, а саме — на нерівному розподілі літературної енергії поміж „мовою богів“, письменством віршованим, та „презр'внної“, як той казав, прозою. Тим часом, як віршова парость письменства буйненько таки розкорінилася й видала цілу, можна сказати, фалангу будь-що-будь голосних заступників — у прозовій його частині руху й навіть робітників далеко менш, а замітних то й зовсім обмаль. Не без прозового, звичайно, молодняку, але... сіро якоесь тут здебільшого і на людей навіть убого, а вже запевне жадного не пригадаєш наймення, яке можна б поставити нарівні з таким-от Тичиною з віршової літератури. Ще гірше стоїть справа з драматичною паростю: поминувши твори Єлисея Карпенка, що до нас ще не дійшли, тут букально таки нічого буде згадати, окріч дуже ординарних спроб Я. Мамонтова. Здається мені, що не випадкова це, а глибоко симптоматична річ, яка дуже промовисто сама по собі свідчить про стан та перспективи нашого літературного п'ятиліття. Либонь дух часу такий і — признаюсь — мало мене тішить отой добрий урожай на віршовників, а надто коли його поруч поставити з феноменальною посухою на прозаїків. Перевага пишної „мови богів“ над скромною прозою буває раз-у-раз за критичних у письменстві моментів. Характеризує вона часто

початкову добу його існування, свого роду дитинство літератури — і тоді свідчить про буйання, нехай наївне та недоверливе, молодого духу, що рветься по-під небеса злетіти. Але теж не рідко буває вона ознакою втоми, перестаріння її безсилля, коли уданий нафос заступає оте справжнє буйання, а підтяті крила тільки ілюзію дають шугання в високости, навсиправжки ж не здатні знятися її на вершок од прикрої дійсности, — і тоді ця вишукана мова знаменує занепад, вичерпання, той літературний *décadence*, що не так про шукання свідчить, як про рафіновану, умислу вишуканість. Спрямета, що всі періоди занепаду, а тим паче літературного, позначено розростом, хоч і не завжди розцвітом, віршової літератури. В нашому минулому таке теж бувало і устрашлива повідь у нас віршовників напр. під кінець XVII і на початку XVIII ст. безперечно була одним із симптомів занепаду як-раз життєвої енергії її розмаху, ознакою вичерпання животворчої сили, вкротчування політичної і соціальної амплітуди, що дійшло крешті до становища, означеного у Шевченка словами: „Доборолась Україна до самого краю...“ Чи перше у нас, чи друге тепер? Своє дитинство наше письменство давно вже пережило, отже лишасться мабуть друга частина поставленої альтернативи, а тим більше, що і йде вона в парі з загальною „переоцінкою цінностей“. У письменстві так само, як і по інших сферах, переоцінка та починається здебільшого з формального моменту, з техніки, а саме ж вона у віршовій сфері дає для „хатніх революцій“ далеко більш простору та ідейного ґрунту, ніж у прозовій. В прозі нема як виказатись такими звуковими комбінаціями та ефектами, як у віршу, тут не можна однією тільки формою надолужувати; тут, нарешті, сама техніка писання не спокушає такими принадними труднощами, які перемагаючи, обертається не рідко письменник у жонглера й фокусника. Менш блискуча — то менше й приладна це форма за тих часів, коли на всякі блискучки такий попит зринає великий... Отже зазначене з'явище свідчить, на мою думку, що наша літературна революція одбувалася чисто формальним способом, зверху, і зглибока не зачіпала ґрунту, не доходила підґрунтя літературного і — хто зна — чи перейде навіть з голів у поодиноких людей чи дрібних гуртків до ширшої свідомости, як ідейне саме останнього часу

надбання. Тільки на останку ніби зростати починає інтерес і до прози й виходить кілька замітних новелістів, і оце запізнення як-раз там, де техніка не так притягає сама за-для себе, показує, що по-за формальною стороною літературна революція ні широкого не виявила розмаху, ні творчих глибинів, ані розуміння подій. Письменство, не вважаючи на тріску фразеологію й кокетування новиною, перебуває власне на рівні старих ремінісценцій і настроїв. Навіть настроїв... Знаменний-бо факт: письменники-новатори не спромоглися на гимн революції, рівний, скажемо, старій марсельезі, і наше письменство, — як і російське, правда — ледве чи й діждеться свого Руже-де-Ліля, бо час бурхливого пориву, що родить гнівні, натхненні гимни, безповоротно мабуть упущено. І як побачимо згодом, по-за дуже рішучою фразою наші письменники не так од революції живляться, як із наслідування старим, часом аж надто, зразкам.

Друге характерне з'явище останніх літ — це мінливість, текучість, несталість напрямів, настроїв, угрупованнів, навіть засобів творчості. У нас, правда ще не дійшло до розпаду поезії на буквально таки десятки ворожих поміж собою напрямів і таборів, гуртків і фракційок, як це сталося у Петербурзі та в Москві, але й тут літературна диференціація позначається таки дуже виразно. Виразно, але й надто не глибоко. Межі часто стираються. Рубців іноді зовсім не видно. Дуже легко виникають „нові“ напрями, але так само легко й зникають. Сьогодні стрясають світи — гай-гай, не широкі — гучними маніфестами, а завтра й сами про те забувають. Допіру йшли ніби компактним гуртом під ручку, а за хвилину вже розсипалися й мало не вовком дивляться одне на одного. „Універсалісти“ 1918 року... Група „Музагет“... Група „Флямінго“... Група „Боротьби“... „Мистецький цех“... Динамістичне „Гроно“... Пролетарське об'єднання „Гарт“... [Група селянських поетів „Плуг“... Вигадливі об'єднання по всяких офіційальних „Пролеткультках“ та „Літкомах“ з такими органами, як „Мистецтво“ (Київ), „Шляхи мистецтва“ й „Червоний Шлях“ (Харків), з досить численною низкою збірників та альманахів, здебільшого і виглядом і змістом нівроку собі худеньких — усе це снується довгим разком, хвилюється, підживає, занепадає і якось не може ніяк остоятися в щось

міцнее й тривке. Напо́верх дає це ілюзію ніби шумливого життя, а насправжкк виходить здебільшого на ефемериди, на шумовиння, яке несеться суєтливо на бурхливій хвилі, але само і не бурхливе, і не хвиля, а так — маня одна, непорозуміння: хаос, а не справжня навіть, як зараз побачимо, її диференціяція.

І ще одна характерна риса останніх літ: замилювання до форми. (Тут чимало позитивного, тяга до пенної культури, бажання вмити й причесати свою музу, а не пускати її між люде розхристаною й простоволосою. Може вперше українська поезія масою вступила на той шлях, на якому попередю лиш одиниці красувалися, справжні майстри слова, що швидче відчували, аніж були свідомі його краси. Наймолодша генерація дала дійсно високі й гарні зразки формального досягнення, надто в техніці віршування. Всякі випукані звукові ефекти, алітерації й асонанси, вигадливий, мінливий ритм, вільний вірш, новотвори в мові — усе те, що в старшій нашій поезії лиш випадком проривалося, під впливом дійсно відчутієї психичної потреби, робиться тепер звичайним знаряддям поета. З формального боку, в сфері техніки й віршової грамотности молоді прудко й далеко поступилися наперед. — так далеко, що встигли вже потрапити в осоружний шаблон і в новини зробити щось старезне, до давньої, можна сказати, безграмотности й незграбности повернувшись. Діалектика розвитку сміх собі робить з горливих новаторів... Був у нашій поезії час, коли віршова техніка переживала щось підхоже — отой нещеної форми культ. Форма тоді була все — та й виродилась потроху в безплідне фокусництво, порожню забавку; забуті нині письменники гралися в „акростиhi“, здобували собі славу „раками“ та иншими „кур'езними віршами“, але це захоплення формою ані на йоту не запліднювалось свіжою думкою, подихом таланту. Не глибоко сягає людська пам'ять і в новаторстві часто поважна давнина одригається... І читаючи віршовницькі мудрування сучасних поетів, мимоволі згадуєш якого-небудь Величковського та іже з ним. Кокетування формою і тепер, як у старовину, доводить до занедбання власне форми, до неспаку й примитивного фокусництва, од

якого не втік навіть найталановитіший нової поезії заступник, Павло Тичина, з такими напр. впітвіками:

Розцвітайте, луги!
я йду — день —
Пасіться, отари! —
до своєї любові — день —
Колісько, колоски! —
удень.

Я не знаю, чим ця оригінальна пунктуація краща за вірш із категорії „кур'єзних“ у формі яйця чи пугара і чому справжньому поетові скортіло раптом бавитись у ці примітивні бурульки. Можна догадуватись, до чого доходять наслідувачі, які кожну отаку пустяковину обертають у канон непорушній та її ad majorem ejus gloriam оповіщають війну всім, хто перед тим каноном крижем не простелеться або хоч не стане побожно навколішки.

В парі з новим каноном у формальній сфері йде і намагання приєднатись до нового змісту. Ще недавно зміст свій українське письменство черпало здебільшого в села — і це легко зрозуміти. Місто одходило від українських форм. Національно українським саме було тільки село і як що письменство хотіло держатись ґрунту, воно мусіло на це „своє“ село оглядатись і з його черпати собі матеріал. Міські мотиви стояли у нас десь далеко на задньому плані, і це була хоч і натуральна, але всеж вада для письменства, бо по-за його компетенцією лишала цілу смугу найактивніших може переживаннів. Та от сталася пролетарська революція. Місто вело перед. Робітник, машина, фабрика здобули ніби перевагу над трохи не суцільно „контр-революційним“ селом та його застарілими технічними засобами, — бодай виходило так з теорії диктатури пролетаріату. Нові письменники і вхопились за нові мотиви: почалась, як то кажуть тепер, урбанізація письменства, машинізація взагалі мистецтва. Поезія рішуче віддає перевагу міським, мало не вихопилось — міщанським, мотивам. І само по собі могло б це бути з'явищем і позитивним, соціально поширюючи базу письменства, коли б не долучилася тут одна несподівана річ. Оспівування міста почалось у нас під час саме найбільшої його руїни та занепаду; гимни машині залунали, коли ма-

шини жадної не лишилось цілої, а фабрика зробилась геросм саме тоді, коли мало не всі фабрики поставали, за-вмерши... Герой однієї народньої казки аж заходивсь од плачу на весіллі й шпарко витанцюював на похороні — і то був не дуже розумний герой, бо не з власного чинив так намислу, а з намови добросердих людей, не розібравши науки їх до ладу. Щось таке трапилось і з нашими „урбаністами“. Чудно і смішно читати було пишні тиради про „бетони“, „залізо“, „хмародряни“ й інші аксесуари міського ландшафту, коли бетони ті лежали в руїнах, залізо подірчавіло та іржою вкрилось, а хмародряни світили пробоїнами, — це в тих п'яťох-шістьох містах на Україні, де такі аксесуари справді хоч колись були, бо яка-небудь Охтирка чи Шаргород і тим похвалитись не могли, дарма що теж звуться пишніми містами. Власне такі тиради скидалися б на карикатуру, коли б не була це просто ознака часу — певного роду моди, шаблону, наслідування такого співця міста, як Верхарн, що творив серед обставин європейського міста, а ще більш його російських підспівувачів. І тут бачимо те ж саме канонизування певних засобів і з тими ж таки наслідками, коли справжні досягання під невмілою рукою в порожнє місце обертаються, в свого роду обметлицю з високо-вартного культурного набутку.

Оце канонизування нових шаблонів во ім'я боротьби з старими та величезна нетерпимість становлять ще одну характерну новітньої поезії рису. З запалом неопитів, із зважливістю нетям, для яких нема традиції, але нема власне й нового, бо все здається новиною, чого не тямлять; з завзятістю середньовікових лицарів кидуються наші поети в бій за свою Прекрасну Даму, счиняють нескінченні турніри, не помічаючи, що лукава Дама берє їх вноді по-просту собі на глум і тихцем пореморгується з супротивником... Зрадливе створіння! Але що ж і воно винно, що люде сотворили собі з його кумира й розбивають перед ним лоби, або наділили небувалими чеснотами й товчуться на битому, курному шляху, думаючи що п'ють з „джерела Кастальського“?.. Виходить же з того истинне якесь стовпотворіння Вавилонське. „Краса — абсолют, ідеал... Мистецтво для мистецтва — це гасло не нове... І треба б дивуватись, чому воно не стало

досі загально прийятою правдою. Але зваживши, що естетичний смак ширшого загалу є завжди застарілим, консервативним, а багато мистців ради слави стараються тій публиці подобатись — стає ясно чому ця стара правда й досі ще не втратила своєї актуальности^а, — на-осліп кидається в бії за вифантазовану Дульцинею один з теоретиків „Літературно-Критичного Альманаха“ (1918 р.). Але вже незабаром ближчі сусіди цього зважливого лицаря колективно плачливе й таки, нівроку, наївно нарікають у „Музагеті“: „Всі наші попередні плани і надії завжди зустрічалися з важкими зовнішніми умовами реального життя, яке здебільшого ставило нам різні перешкоди... На жаль, як найвища творчість є щитно зв'язана з буденницею (така є жорстока дійсність), котра хоч і обурювала нас, але гальмувала всю нашу організаційну роботу“. Мало того, сам лицар у тому ж таки „Музагеті“ мусів свої абсолют хоч трохи приборкати, признавшись, ніби „наука естетизму, що великий поет творить „Мистецтво для мистецтва“, являється в де-якій мірі ложною“ (1919). Та вже того ж 1919 року до цих плачливих скарг на „реальне життя“ буйно инша вплітається нотка; „Пролетарське мистецтво стремить (!) стати масовим, як докончою (!) передумовою дальшого його поступування, а отже практичним висновком з цього буде щось подібне до гасла — мистецтво на улицю!“ („Мистецтво“, ч. 1). „Знайти синтез існуючих течій“ (у мистецтві) ніби намагалась була спершу кївська група „Гроно“ (1920 р.), звучи себе „синтетиками“, але зараз же, в другому „маніфесті“, співа на иншу вже ноту: „нам потрібна динаміка творчости, у наших творах має відбитись та запекла, міццю покручена (!), вузлувата боротьба, яка бурлить навкруги“ („Вир революції“, 1921 р.). „Спаливши, — тоном справжнього універсала урочисто оголошує харківська група письменників, — спаливши весь гній феодальної і буржуазної естетики і моралі і внесеного нею розтління гниючого трупу, ми, нові поети, йдемо в майбутнє не яко нова генерація на тлі старого мистецтва, а пориваючи всі зв'язки, заперечуючи всі дотеперішні традиції („Жовтень“, 1921). „Не претендуйте, — навпаки закликає ще один із теоретиків пролетарського мистецтва, — на винаходи чогось „зовсім нового“ й „небувалоого“, бо всі нові

досягнення обов'язково базуються на досвіді минулого і є його логичним довершенням або виправленням... Безоглядне й категоричне відкидання всього, — підкреслює автор, — старого не властиве переможній пролетарській класі, котра вміє вибирати з цінностей минулого те, що може бути використано при будівництві нового ладу, як підсобний матеріал“ („Шляхи мистецтва“, 1922). „Пролетарська, отже, організація мистецтва, — запевняє другий того ж напрямку теоретик, — є просто частиною єдиної проблеми: організації життя, поскільки ж робітниче життя є праця — організації праці. Буржуазія, яко класа дозвільна, організувала своє мистецтво, яко мистецтво дозвілля, 'яко додаток до її „ділового“ життя. Класа витворча перетворює ціле життя і сам процес праці в суцільний твір мистецтва і тоді мистецтво, як таке, поволі атрофується“ („Шляхи мистецтва“, 1922). „Деструкція для нас є останнім етапом розвитку мистецтва, а не одним з розгалужень чи збочень його, — ствержує знов же спеціальним „маніфестом“ дуже ніби далека від попереднього автора група. — Те, що називається мистецтвом, є для нас предмет ліквідації... Ліквідація мистецтва є наше мистецтво“... „Мистецтво є пережиток минулого... Смерть мистецтву!... Хай живе метамистецтво — „мистецтво“ комуністичного суспільства!“... „Метамистецтво є синтез деформованого мистецтва зі спортом“ („Семафор у майбутнє“, 1922). „Констатуємо факт, — доноситься й з другого флангу новаторів, — кінець української літератури. Кожен день дає нові цьому докази... Після Маркса немає буржуазної політичної економії. Після пролетарської революції, з появою пролетарських поетів українських — немає „нової української літератури“ („Книга“, 1923). На цьому подвійному „за упокій“ і мистецтву взагалі, й письменству українському дозвольте поки що спинитися.

По щирості кажу — я зовсім не вишукував і не добірав навмисне цитат, а гортаючи новітні видання, брав з них те, що на очі навивалось. Залюбки припускаю, що можна, коли б охота, понавибирати й далеко колоритніших зразків сучасної „поетики“. Навмисне також не називаю йменнів, бо одно те, що мало не всі отакі „маніфести“ виходять од груп, гуртків, де поодинокі ймення на задній одсовуються

план або стираються в гурті, а друге — ймення так врешті попереплутувались, що розплутати всі, які бували у нас, комбінації та поетичні сузір'я ледве чи й можливо. Напр. щб, здавалося б, може спільного бути у найпершого з наведених гимна на честь „краси-абсолюта“ з „метамистецтвом — синтезом деформованого мистецтва зі спортом“, а тим часом обидва ці полярні маніфести коли не одна підписувала рука, то дуже-дуже близьких сусідів. Або як, з другого боку, погодити заклик од пролетарського мистецтва — „на улицю!“ з футуристичними витівками та карколомним шліганням по вершечках індивідуалізму, — а отже обое зійшлись на одному гаслі: смерть мистецтву, — однаково, чи назвати її „атрофією“, чи „ліквідацією“... З того Гордієвого вузла маніфестів, з хаосу думок, з клубка супротивних заяв виточується проте одна спільна риса, — це глибоке нехтування письменства, партацьке нерозуміння його природи й завданнів, а над усіми горює та дитяча sancta simplicitas, що вічно не відає, щб творить, хоч творить зовсім може з доброї волі. Од „краси-абсолюта“ до „смерть мистецтву!“ — таку карколомну й за вельми короткий час путь проробили теоретики нового письменства. Безоглядне визнавання і так само безоглядне одкидання — ось межові знаки літературної „еволюції“ за останнє п'ятиліття. І коли б ще й практика цілком одбивала на собі теорії, можна б говорити дійсно про кінець письменства: могли б йому викопали ті самі руки, що взялися йому служити. На щастя, по-над безоднею первозданного хаосу починає вже носитись дух божий — дух справжньої творчости. Рішають справу кінець-кінцем таланти, а вони раз-у-раз ширші бувають за вимірянні для них рямці й виломлюються з них так буйно, що від рямців часто сами трісочки лішаються. Дарма, що творяться якісь ніби канони літературні — нема такого канону, в який можна б убгати було широкі людського духу поривання-среси. З другого боку не лякають хай і численні співи похоронні: письменство ще не вмерло та й — нехай собі щб говорять його похоронники — не тільки не має охоти вмірати, а ще в собі самому викохує елементи противотруги й оздоровлення.

Перегляд дійсних здобутків літератури за бурхливе п'ятиліття найкраще цю думку може ствердити.

3.

Революція 1905 р. вродила Олесеву музу гніву, яка аж згодом, на розгромі революційних здобутків, під час громадського занепаду й зневірря, перейшла на особисто-ліричні тони. Справжня дитина революції 1917 р., Павло Тичина (народ. 1891 р.) почав власне з останніх і лиш помалу переходив до тем бурхливого життя, немов не маючи снаги опертися його силі всевладній.

Тичина власне, як і свого часу Олесь, вийшов на літературну арену ще перед революцією, але була то неслівна ще хода; цікава для загальної характеристики поета для історії його розвитку й росту, вона мало виявляла його справжнє обличчя. Дійсне творчий розмах його починається лиш з 1917 р. збіркою „Соняшні кларнети“, де вилився ввесь Тичина з надзвичайно своєрідною індивідуальністю поетичною, з дужим талантом, з усіма своїми позитивними й негативними сторонами. Замислений мрійник з м'ягкою, чулою душею, заслуханою в звуки наокоужної природи, в одгомін космічних з'явиц, у світову гармонію, радісний пантеїст, якому все навкруги шепоче йому одному зрозуміливі мелодії й який сам мріє в голос чудовим, то сильним, то музички повним віршем — такий перед нами став тоді Тичина.

Не Зевс, не Пан, не Голуб-Дух,
Лиш Соняшні Кларнети,

радісне світовідчування, не на ідеї особистого божества засноване, а на пантеїстичному ввіранні в себе ритму і руху і звуків з [усього незмірного космосу — такий його першої збірки зміст. Не дурило ж оце виписано на її фронтоні:

Я був не Я. Лиш мрія, сон.
Навколо — дзюнні звуки
І пітьми творчої хвтон
І благовістні рукв.
Прокинувся я — і я вже Ти:
Над мною, підо мною
Горять світи, біжать світи
Музичною рікою.

І неначе дитина безпосередня або безжурне пташеня — грається-пересипається тими звуками поет, до його говорить-озивається ласкавим словом уся природа:

Гаї шумлять —
 Я слухаю.
 Хмарки біжать —
 Милуюся.
 Милуюся — дивуюся
 Чого душі моїй
 Так несело.

„Арфами, арфами, золотими голосними“ озивається в тій радісно настроєній душі й околициня природа, і навіть ті інтимні переживання, що про них сам поет не може сказати, чи то смуток, а чи може безмежне щастя — бо в них брешуть і того і другого елементи. „Ясний цвіт-первоцвіт“ носить він у своєму серці, слухає „мелодії хмар, озер та вітру“, брешуть сам як туго натягнута струна, своє світовідчування накидаючи усій людськості:

Всі ми серцем двоним,
 Сним вином червоним! —
 Сонця, хмар та вітру! („Цвіт в моєму серці“).

Накидає, переживає вкупі і разом, хоча образ самотньої верби в-осени, під час завірання природи, блисне раптом несподіваною ніби думкою:

Отак роки, отак без краю
 На струнах Вічності перебіраю
 Я, одинокая верба („Квітчастий луг“...).

І вся природа в творах Тичини живе, — не тими живе заялосеними образами, які вже одгонять [утвертим шаблоном і тому втратили свою свіжу образність, блискучість новини, а образами глибоко оригінальними, аж несподіваними часом, як от у циклі „Енгармонійне“, як у більшості прекрасних „Пастелів“, що їх надзвичайна простота дорівнює тільки їхній образності потужній. Як і Уїтман, уміє Тичина впливати природу, щоб заговорила на нові голоси навіть там, де, здається, неможливо знайти щось нове та саме тим новим і прекрасне. Хто з художників слова не описував напр. бурю, скільки фарб зужито на це звичайне, усім нам надто знайоме й безліч разів переживане, переспіване і тими переспівами аж надто заялосене з'явище? А отже гляньте, що з його зробив Тичина:

І ще пташки в дзвінких піснях блакитний день купають,
 Ще полові злотом хвиль на сонці жита ріва
 (Вітри лежать, вітри на арфу грають); —
 А в небі свариться вже хтось. Завіса чорно-сіва
 Нів неба мовчки заїяла. Земля вдягас тінь...
 Мов звірь, ховається людина...

Тривожна мертва тиша, удари грому раптом і блискавиць
 торблений огонь, потопа дощова і морок, жах — і враз на-
 прикінці несподіваній, але глибоко правдивий і незрівняно
 прекрасний штрих:

І вже тремтять, вже спокії сіють
 Сріблясті голуби у небесах („Ще пташки“...).

„Закучерявилися хмарн. Лягла в глибінь блакить“... „При-
 мружались гаї, замислились оселі“... „День біжить, дзве-
 нить — сміється, перегулюється“... „Тінь там тоне, тінь там
 десь“... „Акордяться планети“... А серед усього того стоїть
 цей дивний мрійник з очима дитини й розумом філософа, з
 вразливою, жадною краси душею художника й потужною
 мовою справжнього майстра слова, — стоїть і молиться, твó-
 рять службу своєму богові світової ритмики. І тому така
 жива, правдива й разом такою побожністю овіяна виступас
 природа в Тичинних творах.

Так само просто, правдиво і разом м'ярко-інтимно тор-
 кається Тичина струн людської душі. В душі він читас, мов
 у розгорнутій книзі. Він уміє доглянути в ній той глибоко-
 прихований зміст, що тікає від звичайного ока. З чисто
 Гейнівською трактовкою він вилле інтимні свої переживання
 ніби уриваючи, пересипаючи скороминущі вражіння вищими,
 ще бистрішими, що аж слово за ними не постигас, поспі-
 шаючись, вертаючись назад до перебутого, та не спопелі-
 лого ще в душі почування.

Подивилась ясно, — заспівали скрипки!
 Обняла в-останнє, — у моїй душі.
 Ліс мовчав у смутку, в чорному акорді.
 Заспівали скрипки у моїй душі!
 Знав я, знав: на-віки, — промені як віі!
 Більше не побачу — соняшних очей.
 Буду вічно сам я, в чорному акорді.
 Промені, як віі соняшних очей!

З тією ж благородною простотою вмів Тичина кинути глибоко символістичний образ, надаючи найзвичайнісенькій події щось значуще, якийсь широкий внутрішній зміст. І майстерність цього малюнку — саме в його надзвичайній простоті та лаконичності.

Галтує дівчина й ридає —
 Чи то ж шиття!
 Червоним, чорним вишиває
 Мені життя.

Іноді виноситься поет на вершки справді трагічного, страшного як сам жах, непереможного як фатум, як загадка життя глибокого й нерозгаданого в своїх вічних суперечностях, яких гримаси доводиться зворушеною душею спостережати людині.

Одчиняйте двері —
 Наречена йде!
 Одчиняйте двері —
 Голуба блакить.
 Очі, серце і хорали
 Стали.

Ждуть.

Одчинились двері —
 Горобина ніч!
 Одчинились двері —
 Всі шляхи в крові!
 Незриданими сльозами,
 Тьмами

Дош.

Така зіє безодня поміж сподіваним і дійсним під цими знов же класично простими словами, що й дна їй не доглянути. Сюди все увійде — аж до тієї „нареченої“, якої ждали-виглядали намучені люде, а діждались — аж „горобина ніч“ прийшла, „всі шляхи в крові“..

Психологічні або, глибше навіть, філософічні теми дуже захоплюють Тичину. Можна сказати, що й до всього на-окожного, до природи, до її з'явищ, до життя органічного від людини до якої-небудь тихесенької смілки, до одвічно-космічних рухів — завжди заходить він із очима повними задуми й запиту, силкуючись хоч поставити, коли не одгадати одвічні загадки існування. В широкій скалі таких психологічно-філософічних творів знайдемо у Тичини всі

бдітінки допясливої думки, іод чисто конкретних портретів реімбрачдгового сгитю (в „Листах до шэга“) до грандіозної космічного світу картини (більшість розділів в циклу „В космічному оркестрі“, на жаль, радикально зопсованого ложкою дьогтю в формі дрібненького й фалшпявого закінчення). І характерно, що за всіма цими пориваннями Тичини до абстрактних питаннів, поруч з метафізичним самозаглибленням, рідко можна знайти більш земного письменника, що б так цупко державсь іземлі, ґрунту, конкретних обставин, що б так позначав екзотичні теми міцною індивідуальністю і особистою своєю, і того коріння, з якого вона органічно виросла. „О, земле, велетнів роди!“ — вчувається раз-у-раз у його цей поклик, що таким потужним рефреном одівся „В космічному оркестрі“. Про землю думає поет, в космічних просторах ширяючи, за неї його турбація, земних інтересів повна його замріяна душа. Навіть тісніше: сама земля конкретизується у його в певному образі. З Тичини органічній витвір українського життя, українського слова, її цим органічним прив'язанням до ґрунту він найбільше стоїть до росіянина С. Єсеніна, хоч безперечно переважає того і широтою розмаху творчої думки, й глибиною таланту. Пригадую тут чудову настроєм, може навіяну Федьковичевим „Пречистая Діво, ўрадуйся, Маріє“, може далекий одгук Шевченкової „Марії“: перенести біблійну дію й осіб живцем у наші обставини — занадто зважлива, зухвало-смілива думка. Проте Тичина це зробив і до того ж на тлі дошкульного всім нам, бо сучасного здичавіння:

Не місяць, і не зорі,
І дніти мов не дніло.
Як страшно!... Людське серце
До краю обділіло.

І зробив так натурально, правдиво-гарно й геніяльно-просто, що не ятрить вас ані трохи ні отой наказ апостолам, щоб замість шукати Емаусу — йшли на Україну, в кожную заходили хату:

Ачей вам там покажуть
Хоч тінь Його розп'яту;

ні гірке пророкування:

Не будь ніколи раю
У цім кривавім краю;

ні навіть бунтовливий запит Скорбної Матері:

— І цій країні вмерти,
Де він родився вдруге,
Яку любив до смерті?

Що це — персоніфікація, символ, глибінь інтуїтивного прозріння, що зводить у творчому синтезі далекі од себе речі й події? — В усякому разі щось таке, сміливність чого дорівнює глибині ідеї й красі виконання. Те ж саме сказати треба про цикл „Війна“, „Думу про трьох вітрів“, „Золотий го-мін“, „Мадонна моя“ й інші. Скрізь єднає поет глибінь чисто філософичної трактовки в надзвичайною конкретністю та образністю форм, високий ліризм з широкістю в захваті теми; світовий сюжет з національною обробкою, мудрість філософа з простотою дитини. Саме конкретність Тичинино творчості одкриває перед поетом і „красу нового дня“, ті чисто революційні сюжети й відповідне їх освітлення, що надихнули події великої боротьби останніх літ. Збірка „Плуг“ (1920) повна саме цих мотивів.

Вітер.

Не вітер — буря!

Трощить, ламає, в землю врізає...

За чорними хмарами

(З блиском! ударами!)

За чорними хмарами мільон мільонів мускулястих рук...

Котить. У землю врізає

(Чи то місто, дорога, чи луг)

У землю плуг.

А на землі люде, звірі й сади,

а на землі боги і храми:

о пройди, пройди над нами,

ровсуди!

„Двісті розп'ятій“ поет оспівує і „сто-розтерзаний Київ“ („І Бєлий і Блок“...), і примитивну, сильну елементарною єдністю революцію „на майдані коло [церкви“ („На майдані“), і тих, імення їх же ти, Господи, віси, що головами наложили в безбщадній, часто [сліпій боротьбі („Зразу ж за селом“), синтезуючи свої почування потужним криком, що зветься „Псалом залізу“ з його важким рефреном —

... в небо устає
 Новий псалом залізу.

Та не саму красу бачить Тичина в тій затятій боротьбі, а її ті суперечности, в яких борсаються нові часи, що величні поставили собі завдання — і самі ж і валяють їх у багні дрібних інстинктів, од яких революції. „як од первінного гнотика тільки чадить“ („Плюсклим пророкам“). Але кінчив Тичина тим, що й сам у тих суперечностях заблукався. Од обуреного почуття в поезії „Палить універсали, топчєть декрети“ во ім'я Єдиного, що єсть на потребу люднї — волї, через саркастичні афоризми в збірці „Замість сонетів і октав“ (1920) — переходить він до комуністичної романтики не од мира сього („Живем комуною“, 1921), до прокльонів на ворогів комунізму та чудної віри в якусь „Інтер-республіку“ в останній строфі циклу „В космічному оркестрі“ (1922). М'який поет, глибокий і проникий лірик утратив у тій боротьбі й серед суперечностей часу свою первістну ясність духа, „соняшні кларнети“ замовкли, заглушені боротьбою. Слідом за Олесем міг би Тичина й собі сказати про свої ясні пісні, що „час проносячись бризнув на їхні крила кровя“. Поет став на роздоріжжі, і либонь найкращим до того документом може бути один з останніх творів Тичини, поема-симфонія „Сковорода“, читана в уривках на Сковородинському святі 1922 р. Задуманий давно („Спинились ми на „Чайці“: Васильченко з „Кармелоком“, я — з „Сковородою“, — писав Тичина ще 1918 року), цей твір і досі не скінчений. На мою думку, він скінчений і не буде ніколи, — принаймні в тій трактовці Сковородинського сюжету, яку надав своїй „симфонії“ автор. Почата в м'яких, лагідних тонах „Соняшних кларнетів“, поема видимо переживала разом з автором пертурбації в своєму змісті, аж поки докотилася до сліпого заулку, з якого немає ходу. Героя-созерцателя, що такий повинен бути взагалі близький Тичині з своєю „главною мудрістю — пізнай себе самого“, раптом сунути в повстання, поставити ватажком бунтівників — це вже не тільки смілива думка, не тільки анахронизм що-до часу, це по-просту викривлювання й історичне, і психологічне образу старчика Сковороди, це згвалтування письменника, над самим собою починає. На місці Тичини який-небудь меткий письменник,

що їх так багато розвелось тепер, легко міг би розрубати цей заплутаний вузол і дати карикатуру на Сковороду. Як справжній письменник, Тичина розуміє, що це було б не тільки знуцанням з дорогого йому героя, але й самовбійчим для автора актом, і шукає виходу — і не знайде, й тому вагається. Дешеві лаври, здобуті лубочним, фалшивим закінченням „В космічному оркестрі“ показалися мабуть не такими вже й принадними, і мрійна постать поета хитається між суперечностями, які перебороти в собі самому — йому мабуть ще не пощастило.

Чи пощастить — ми не знаємо... Може поет вернеться до того „єдиного наказу“, велінням якого вірний був під час закінчення збірки „Плуг“, і до того широкого, щиро людського й людяного розуміння революції, яке виявив у книзі „Замість сонетів і октав“, мовивши: „Приставайте до партії, де на людину дивлятьсв, як на скарб світовий, і де всі, як один, проти кари на смерть“. Може здійсниться його іронічне — „Хіба й собі поцілуват пантофлю Папі?“ — бо й на те вже занесплося... В цьому разі великий літературний і просто культурний в особі Тичини скарб спинився б серед небезпеки проміяти вічні досягання на сумнівні здобутки літературного гуртківства й партійности. Не тільки ж бо quod licet Jovi — non licet bovi, а й навпаки: що можна якому-небудь Поліщукові — не пристойно те для Тичини. Кому — кому, а Тичині слід би держати в голові свої ж власні жалі за українську поезію:

А справжня муза неомузана
там десь на фронті в ніч суху
лежить запльована, залувана
на українському шляху („Один в любов“...), —

та й самому далі держатись од усього, що зв'язує його творчости вільне ширяння, вузьке покривало тенденції на неї накладаючи.

Бо те, що вже дав Тичина нашому письменству, справді на великий складається скарб. Сталося так, що цей молодий мрійник з оберненим у гліб себе поглядом у першій ж своїй книзі виступає таким дозрілим, таким глибоко оригінальним і разом глибоко прив'язаним до краях нашого письменства традицій, що не могло бути й сумніву, що ось

перед нами нова в його історії сторінка записується, свіжа, захоплива й глибока. З старого ґрунту взяв Тичина щиро-людську трактовку, тем, глибоку національну окраску і ту чудову мову, той стиль прекрасний, що своєю простою, ліризмом, стислістю, потужним лаконізмом нагадує так пляхөгну манеру великого майстра нашого слова в прозі, Василя Стефаника. Поет мабуть світового масштабу, Тичина формою глибоко національний, бо зумів у своїй творчості використати все багате попередніх поколінь надбання. Він не лише вплив увесь чар народної мови і вмів орудувати нею з великим смаком та майстерністю у найтрудніших на вислов зверотах. Та разом і сам він надав притаманної йому мрійності й глибини, блискучої форми, гнучкої, різноманітної багатої на всі досягання звукових засобів та віршової техніки, якою у нас гребували звичайно, до якої ставились недбало навіть визначні письменники, опріче двох-трьох трохи манерних поетів. Та як-раз манерности у Тичини майже не знайдете, як і вигравання формою. Навпаки.

Праворуч — сонце.

Ліворуч — місяць.

А так — зоря („Війна“).

Оде „а так“ — шедєвр простоти, натуральности, та разом і високого словесного досягання, коли справді словам тісно, зате просторо думці. І повно маємо у Тичини таких щиронародніх зверотів, яким він глибошого надає розуміння: обіруч черпає він з народної лексики й подає читачеві в нових конструкціях. Теоретикам віршування доводиться на-ново перестроювати свою науку, користуючись із багатого матеріалу в Тичининій творчості. Трапляюгься, правда, й у Тичини рисковиті екскурси в сферу модної тепер літературщини, як загадкова „сонхвиля“ або оте несмаковите, невдатно-дитяче й шгучне занадго „тервно-си'-зеле' дугасто“ („На могилі Шэвченка“) чи ще гірша „кос-федерация“ („В космічному оркестрі“), але одбігн од класичної простоти сталию у його здибаєте рідко, та й то мабуть це не так кокетування новиною, як посунуте через край і через те переборщене бажання бути лаконичним. Безперечно, творчість Тичини поклала певну межу в нашому письменстві і писати після його так, як писано до його, можуть хіба великі майстри,

що сами творять форми й прокладають шляхи; звичайним же письменникам, довелось перестроювати свою ліру відповідно до того, що задав Тичина, тону. І ряснота тих, що пишуть „за Тичиною“ — з них визначніші: Д. Дударь, Р. Купчинський, О. Бабій — показує, який глибокий тягнеться вже тепер слід за молодим поетом.

4.

Тичину важко уложити в рядці якогось одного напрямку чи навіть школи. Він з тих, що сами творять школи, і з цього погляду він самотній, стоїть ізольовано, по-над напрямками, віддаючи данину поетичну всім їм — од реалізму до футуризму („червоно-си́-зеле́ дугасто“), одинцем верстаючи свою творчу путь. Це привилей небагатьох — такий широкий мати діапазон. Звичайно ж буває так, що письменник тулиться до гурту, в товаристві шукає підпора. Сучасні наші поети розпадаються на кілька груп, відповідно до своїх поетичних засобів, уподобаннів та поглядів на завдання поезії, хоча межі тут часто отираються і не завжди можна покласти виразну поміж ними границю. Перегляд їх почну з тих, що ближче стоять до минулого, органічніше зв'язані з традиціями попередників. Групу цих поетів об'єднують звичайно, хоч може й умовно трохи, під титулом неокласицизму.

Надзвичайно, майже недосяжно за ці роки виріс Максим Рильський (народ. 1895 р.), що дебютував мріями („Я вмію мріями лишень на світі жить“) [про „блакитний океан небесний незміряний“, про „хмари-острови“ в тім океані (збірка „На білих островах“ 1910 р.)]. З талановитого учня Лермонтова (мовляв: „учитель мій великий“), Тютчева, Блока, Ін. Анненського він виробився вже на справжнього майстра з власним літературним обличчям, з самостійним світоглядом та з певними засобами, опанував форму віршування бездоганно і являє серед наших поетів будь-що-будь з'явисьце не аби-яке. З'явисьце оригінальне насамперед змістом своєї поезії. Три збірки видав за останні роки Рильський („Під осінними зорями“, 1918 р., „На узліссі“, 1918 р., і „Синя далечінь“, 1922), — отже продуктивність виявив не

малу. І характерно — ані пари з уст про бурливі події, про революцію, ні жаднісенького натякання на якісь бурі, що прошуміли, але не одшуміли над автором, як і над цілим краєм. Цю рису помічено і навіть одзначено: саме-бо з приводу Рильського одправив панахиду по „новій українській літературі“ один із оглушених до безпам'яття маньяків факта. І у Рильського то не випадкова риса, — це свідомо. В освяченім гаю кентавр навчив поета розпізнавати трави,—

З них кожна має дух і чародійну міць:
 Та зцілить, та уб'є, та зробить пожадлившим,
 Та серце укротить, немов пастух ягиць;
 Та блисне й прогемить золотокосим гнівом.
 А я їх всі мину, байдужий і німий:
 Не хочу гніватись, любитись чи кориться.
 Я тільки виріжу оцею комши сухий

Для нової цінності („В освяченім гаю“...).

Античний супокій панує в поезії Рильського. Щось олімпійське, безможно далеке від суворой хвилі життя. Все тут ясно, чітко, прозоро — і далеко від трівог дня. Він „чужий землі“; „моя душа — розкажує поет про спіткання з Сатаною — для його непотрібна“:

Занадто супокійна і ясна,

До місяця осіннього подібна („Сьогодні був у мене Сатана“).

Так само — ні сліду містики: „чужий землі — для неба я земний“. З його мудрий скептик, епікуресць, давній еллін, що мудрим споглядає оком у свою „спню далечинь“ і там шукає трівожних утіх, замість скороминущих трівог бурхливого дня.

В високій келії, щасливо-одинокій,
 Чернець без божества і жрець без молитов,
 Найшов я кражаний і неглибший спокій,
 Що більший над земні страждання і любов („Самотна келія“).

Книги „нетлінні як краса, як думка, як ідеал“, Гомер і Теокрит, Софокль і Гамсун, Едгар По і Гете, Шекспір, Толстой, Гюго, Петрарка й Достоевський, а часом і Марлінський, чи який-небудь „сазанятник“ Сибільов — усі рідні й близькі йому,

Бо всі вони — лиш відблиски одного,

Одного сонця: Духа світового („Осітній сад“).

Йому всіміхаються принадно тіні давнього: Навзвякая, Ізольда-білорука, Тристан і Дездемона. „Людина без ідей“ на думку ригористів, він має, як зараз побачимо, одну центральну ідею, але спершу здається, ніби він тішиться самим мистецтвом, його „краса незнаних слів“ чарус, мрія про „неї“, що нагадує „струнку дочку Феацького царя“ або являє „просто личко у хустині білій, тоненькі руки, золото довгих вій і голос півдятачий і несмілий“. А по-за цим — чарка доброго вина золотого, а на крайність — то її самогону, мислівський рік, рибальська снасть і ідилія десь над поплавком хистким.. Це звичайні теми Рильського. „На все — каже він — дивлюся власними очами, а не крізь світ позиченого шкла“ („Ясні простори“). Скрізь шука він „простих душ немудрії слова“, вбачаючи в них „пристань після бурь житейських“ („Рибальське посланіє“), як у мистецтві єдиний захист — „у малій картині, що більша над увесь безмежний світ“ („Мистецтво“). Цьому настрою відповідає й форма його поезії — строга, видержана, вироблена: сонет, рондо, октави, гекзаметр, що так пасують до спокійного настрою й світогляду цього давнього елліна, який чудом неначе, через атавізм, народивсь за наших днів і „в країні галушок і варенух — на жаль, мітичній“, додає Рильський.

Нашу шлюбну постелю, квітчали троянди пахучі,
 Образ Киприди її благословляє з кутка:
 Ми принесемо богині смокви медово-солодкі,
 Темний, міцний виноград і молодих голуб'ят.
 Сонце сховається в морі, троянди запахнуть п'яніше,
 Руки шукатимуть рук, уст пожадливі уста...
 Дай же нам сила, богине, в коханні вродливим бути
 І в заворожену ніч мудрого сина зачать.
 („Нашу шлюбну постелю“...).

Тут, можна сказати, зміщається увесь Рильський, що навіть еротика подає в класичній простоті й безпосередності, твєрезо й мудро. З цією класичною простотою він уміє органічно єднати простоту й безпосередність і рідних обставин. „Ідилічний стрій“ він свідомо заводить до письменства.

По-простому співати
 Мій рідний гай мене з дитинства вчив.
 І хоч не раз — привчаюся — ставати
 Я на котурні модній любив,

Але тепер про лісовую хату
 Складаючи немудро-щирій спів,
 Я не Уайльда маю ідеалом,
 А чумака, що варить кашу з салом („Ясні простори“).

І справді, перечитайте-но тільки прекрасну ідилію „На узліссі“ або численні „рибальські“ ідилії або соковиті картинки отакого-от звичайнісенського літнього дня — і ви побачите, що для автора це не просто собі гульня чи спочинок, і не поза чи дрібненька втіха, а певна програма життя, виразний і певний себе світогляд, система ціла світознання й світо-відчування.

Крапівка на стау цвіте і пахне,
 Мігдаль й мед розточуючи звільна,
 Забуте вчора — і брудне, і жадне,
 За поплавцем слідкують очі пально.
 Стежки вузенькі і жита високі
 І вихорці над ними пил здіймають.
 Отак собі пролянуть, друже, роки..

Нехай минають!

Ходи собі шумливими шляхами,
 Гукай, кричи, роби акторські жести, —
 А я б хотів у тиші, над удками,
 Своє життя непроданим довести („Крапівка на стау“)..

Там, серед тиші, своє клекотить-іграє життя, різнобарвне, потужне, різноманітне, зрозуміле і цікаве тим, „хто у грудях веселе серце має... хто любить землю й небо возлюбив“. Цьому життю співає поет осанну, всюди вбачаючи „благо-словленні божеські закони“.

Життя, життя! Ти скрізь благословенне:
 І в клетоті камінних городів,
 І в тому, що міщанське і буденне
 Для бідних, для засліплених голів, —
 І тут, де стріли божеські огненні
 Розвіяли ворожий сон снігів,
 Поля й гаї поривом запалили!
 І людським душам дарували крала („Весняний стрій“).

І от оця „людина без ідей“ усе, навіть буденне те життя, зводять до однієї ідеї, як у тій незрівняній класичною про-стотою й рельєфністю картині:

Дрімає дім старий. Кругом гаряче літо
 Стоїть як озеро в блакитних берегах.

Під призбою лежить замислений собака
 І вухом одганяє мух надокучних...
 Мені здається, час уже не йде,
 Співняся і завмер. І вже на вічні віки
 Ровлігся на землі зеленої літній день.
 І завжди так тремтітиме у небі
 Самотній шуляк, і в тіні дерев
 Бродитимуть напівпослулі курч.
 Вічність

Прийшла й поклала руку на чоло.

Туг мабуть джерело тієї ясної прозорості й нескаламученого спокою, що йними визначається муза Рильського. Трудно тому думати про шумливий біг подій, до кого Вічність усміхається, хто знає, що по вогню великому лишається скоро-минушим слідом самий дим, по бурі — жовгі складки піни й туман їдкий, і жаби крумкають, де грала повідь... Думаю, що оця, скажу так, недоторканність моральна, оця свідомість своєї перед вічністю відповідальності й сили нашого поета-споглядача линути „в синю далечинь“ і простору й віків та звідти, з погляду вічності, озирати й сучасне життя, з його „загадками нерозкритими“, з „незмінними законами“, що кожен раз дають „нові рядки у фольянгі білім“. Зрідка й про сучасність прохопитися словом Рильський, але як прохопяться: сgrimано, майже, суворо й з осудом брешуть оті скупі згадки.

Шукаю білі лілеї —
 А всі лілеї у багні!
 Шукаю я землі своєї,
 Бо ця земля — чужа мені („Осміяний самим собою“).

Краса іде, гаптує влотию
 Ясні, глибокі небеса, —
 А ми затоптуєм болотом
 Все те, що в нас самих — краса („Пером огниним
 вічність пише“).

Таким сумним кінчаються висновком екскурси поета в сучасність, і легко зрозуміти, чому так вабить його сива давнина й чому „у сгаровиннім стилі“ тільки й озивається цей надзвичайно цікавий письменник. Живий анахронизм для тих, що розбивають лоб перед пануванням факта, він являє собою зразок дійсної культурного поета, в одному рядкові

якого більше змісту, ніж у цілих купах задрукованого паперу в декого з галасливих „Гомерів революції“.

За близького на поетичній ниві сусіду Рильському вважаю я Павла Филиповича (народ. 1891 р.), що видав збірку поезій „Земля і вітер“ (1922). І настроями, і строгою технікою, й нахилом до філософичного заглиблення, і своєрідною трактовкою дійсності цей письменник ніби товаришить попередньому, притикаючись до його безпосередно, — може тільки без того захоплення „свиніми далечінями“, що переважає так у Рильського. Филипович усе ж більш „земний“, більш сучасний; він од землі виходить і відчуває подих од вітру життя, хоча від дрібних „злюб дня“ стоїть так само осторонь. Може така близькість залежить од споріднення в душевній організації обох поетів; може спільну на їх печатку витиснуло те, що обидва перейшли через одну поетичну школу — хорошу школу пушкінської поезії, од Тютчева до Ін. Анненського. У Филиповича, що й писати почав був спершу російською мовою (під псевдонімом — Зорев), це спірається ще й на теоретичні його інтереси в сфері власне поетики — поетичного стилю, форми, композиції в художніх творах. Як-не-як, а у його знайдемо поезії такого ж самого чіткого, прозорого рисунку, що повітрям дме, просторами, своєрідною, як що хочете, ідилічністю й безпосередністю давніх майстрів.

Шануй гніздо старого черногуза —
 Він стереже і клуню, і стіжок,
 І доручила доглядати Муза
 Пому сіреньких радісних пташок.
 Лагідні дні — немов смашну солону,
 В широких яслах все жують воли
 І кожен раз, коли виходять з дому,
 Іванов туди вертають, де були.
 Від ясних днів ще спокійніші ночі, —
 На синій стрісі срібний черногуз,
 У небо він і рушити не хоче,
 Здається, він на-віки там загуз.
 Самотна вітха й безтурботна праця:
 Все позирає на земний стіжок,
 А вколо нього ледве метушаться
 Блискучі зграї золотих пташок.

Филипович озивається на переможній живій силі в природі розвиток („Слава весняній траві“), на „радісне“ волошок синіх тремтіння, на завмірання світу в-осени, що „простяга передо мною як вічність чорні і німі поля“ („Коли почую твій співучий голос“). Знає він тугу за несправдженними надіями („Пісня“), за тими невразними почуваннями, з якими сходить до людини чорна ніч („Коли затихнуть двері“), радіє з самого процесу буття не тільки для себе:

Зриваю плід не тільки я,
 Бо довго може ще терпіти
 Своїх дітей стара земля („А я живу“...).

Суб'єктивними тонами окрашено лірику Филиповича, крізь призму власного світовідчуження перепускає він вражіння, схиляючись іноді до тонкого символізму. Та не замкається він у самі суб'єктивні переживання та відчуження власного буття. Йому знайомі й доступні „безмежна праця, переможні дні“, а разом він шанує і традиції минулого та широко розгортає свою істоту перед його здобутками. „Я робітник в майстерні власних слів“ — каже в своєму поетичному credo Филипович, —

Та всі слова я віддаю усім.
 Буду душі, викликаю гнів,
 Любов і волю ввожу в кожний дім
 Натхнення, вітиху чую і тоді,
 Коли учусь у давнього митця,
 Але безжурні, горді, молоді
 Лише майбутнім дихають серця.
 З старої бронзи зброю владних слів
 Переливаю радо на вогні.
 Під невгамовним підходом вітрів
 Безмежна праця, переможні дні!

„Шалений вітер“ і „кріваві дні“ одбилися таки на творчості Филиповича, — одбилися, правда, глибоко своєрідним способом. Сучасність для його — „не хижі заклики пожеж, не безнадійний рев гармат“, а „давнє слово на сторожі, напівзабуте слово те“, що повинно віджити серед розквітлого життя. І в слові оспівує він не щоденну боротьбу та її здобутки і руїну, не пристає він і до того чи иншого гурту борців, як не кохасться і в самому-но минулому, —

він з одним тільки не хоче порівнятися, а саме — з мрією про те, щоб

Став чоловік над чорною ріллею

Як небо гордий, сильний як земля („Дивись, дивись“...)

Тужлива мрія за людиною — ось у чому сучасність Філіповича. Сучасність нехтує людину — поет П становить об'єктом мрії, ідеалом. Негативним способом доходить він до синтетичности, що становить найкращу в його творчости рису, пафос його поезії й виливається в потужний гимн творчій силі, що непохитно провадить нетрами сучасного до осяяного життя на потім, на колись.

Єдина воля володіє світом,
Ведє в майбутнє нас єдиний шлях,
Ми умремо в єдиним заповітом
В непереможних і міцних серцях.
Врятує вроду і себе людина,
Життя вросте над попелом руїн, —
Велика мрія, мудра і єдина,
Не даром дзвонить у всесвітній дзвін.
Віки летять, а в неозорім морі
Єдине сонце для землі горить,
І всі колись в'єднуються в просторі —
Людина, звірь, і квітка, і блакить.

Єдина мрія і єдиний заповіт оці показують, як можна бути глибоко сучасним, хоч і не сурмити в голосні сурми, не тарабанити в порожню бочку, гучними словами не торохтїти. Не завжди-бо єднуються з поезією мідь давенюча й кимвал галасливий...

Рідко, на жаль, виходить прилюдно з своїми поезіями Микола Зеров (народ. 1890 р.), талановитий критик, автор літературних оглядів, у яких виказує багато доброго смаку й тонкого чуття. Оригінальні його поезії відомі тільки в гуртку близьких приятелів, а друком вийшла одна його книжка перекладів — „Антологія римської поезії“ (1920) — з Катулла, Віргілія, Горация, Проперція, Овідія та Марціяла, — то й мушу через те обмежитись тут тільки на перекладницькій діяльності Зерова. Не дилетантом заходиться він біля своєї праці, а взбросний солідною підготовкою і це, разом з справжнім поетичним хистом, дало прегарні, немовковані переклади, що староримський побут влучно зодягають

в одежу українського слова. Візьму на зразок частину з знаменитої IV-ої еклоги Виргилія, в якій первістне християнство бачило свого роду пророкування про народження Христа, — не дурно ж Данте саме Виргилія вибрав собі за провідника в царстві тінів.

Час надходить останній по давніх пророцтвах кумейських;
 Нязка щасливих віків на землі починається знову.
 Знову вертається Діва, вертається царство Сатурна;
 Парость новітню богів нам із ясного послано неба.
 Ти лише, чиста Діяно, ззелій нам дитину ту дивну:
 З нею залізна доба переходить, спадає в непам'ять,
 Вік настає золотий. Непорочна, твій Феб уже з нами!
 Так! і у твій консулят, Полліоне, це станеться чудо,
 Місяці дивні, щасливі літа розпочнуться від тебе:
 Щезнуть останні сліди диких чварів і братньої крові,
 Від ненастанних трівог земля одпочине стражденна.
 Хлопчику любий! надійдуть часи, і побачиш ти небо,
 Світлех героїв побачиш і сам засіяєш в їх колі,
 Правлячи світом усім, втихомиреним зброєю батька.

Нині не тільки в поезії воскресли ці наївні мрії про „золотий вік“ і не сама це тільки художня заслуга — показати, як періодично вертається до них натомлена людськість... Зерову, глибокому знавцеві класичного письменства й настроїв, найбільш припало спинитись над тими настроями, і велика шкода, що цим зразковим перекладам я не можу протиставити його власних, здебільшого (на класичні теми написаних, поезій. Перенесені в наш вік, теми ці дуже підкреслюють спільність настроїв за схожих обставин, навіть поділених величезною просторінню часу та культури.

Молоде літературне покоління взагалі велику звертає увагу на поетичні переклади творів світового письменства, — це теж ознака часу, що не задовольняється пережитим у своєму кутку й шукає зразків по всьому світі. З новітніх перекладників назву тут ще Д. Загула та В. Кобилянського, двох буковинців, що розпочали були на широку скאלю працю над перекладами — з Біблії, в Гейне, Гете, Шекспіра й інших давніх і новітніх письменників. Ці переклади на тям більшу заслуговують увагу, що робили їх люде з певним поетичним чуттям, яке позначається і на доборі авторів та творів, і на виконанні. В особах допіру названих перекла-

днків маємо, до того ж, визначних діячів новітньої нашої поезії.

Дмитро Загул (народ. 1890 р.) почав ліричною збіркою „З зелених гір“ (1918 р.), в якій видко ще невправну руку молодого автора та разом і завдаток на щось свіже, на якісь досягання згодом.

Лечу на соняшнім промінню,
А в серці вапал молодий.
І недотепному кивлінню

Не дам я вирватись з грудей („З глибин руїни“...)

Дарма, — блукаючи „за недосяжною красою“, Загул тоді ще не потрапив був упіймати її, засвоїти й вилити в справді оригінальні форми. І змістом ці перші поезії Загула не здійснюються понад звичайні тоді, аж ніби трохи банальні теми, і в поетичних засобах його прикро вражає ряснота зменшених слів („коханячко“ і таке вище аж до „поцілунчикка“!), надаючи всьому тонові збірки якогось нудного підсоложення. Але вже тоді пробивається іноді в автора тоскне запитання:

Де взяти слів таких жагучих,
Таких нечуваних проклять!
І біль тих ран моїх пекучих
В слова співучі переллять?

„Все пізнати, розв'язати, зрозуміти вщерть, все в піснях переказати“ — таке ставить собі завдання Загулова муза. Завдання занадто сміливе, можна сказати — недосяжне само по собі і тим більше в данному разі, бо автор сам згадує про один дефект у своїх засобах:

Образ реального з вічними цілями
В серці в кусочки розбився („В дзеркалі Черемошу“).

Друга Загулова збірка „На грані“ (1919) й низка віршів по періодичних виданнях справили не тільки надії читачів, але й страху авторові. Учень Бальмонта, якого багато й охоче перекладав, Загул опанував повною мірою форму й техніку віршування, доводячи її до не абиякої витонченості й довершення. З другого боку, нахил до філософичного споглядання на світ тепер заглиблюється тьмяною символікою образів; поет шукає всюду сенсу життя — і не знаходить... Він немов справді опинився „на грані“ між реаль-

ним і „потоїбичним“, на роздоріжжі власних змаганнів та дійсности, до якогось завороженого кола потрапив і почуває свою неспилу вибратися з його на справжню дорогу.

На грані вічного нічого, —

Думок нема.

Німиї язык, німа розмова,

Душа німа, —

повна супротивлежність до життя, де „огонь і бурі, і сміх, і крик“. Поет воліє проте потоїбичний світ, „де наша тінь мов на екрані — бліда, німа“: загадкова порожнеча тягне до себе, засмоктує, мов драговина, й підбиває під себе німотною своєю величністю, безодньою глибочінню. Там, у тій глибочині, сподівається поет знайти бедаї рівновагу, а знаходять — сонний спокій, як і в своїй душі.

Глибінь душі — глибінь бездонна.

А в ній на дні спокійний сон...

Хоч хвиля серця невгомона

Співає в вітром в унісон —

Глибінь душі — безодня сонна.

„Де сон, де дійсність“ — не взнати. Збагнути нерозгадану загадку, побачити „красу ніким не бачену“, почути „музику ніким не чувану“ — неможливо. А коли так, то все тлін і суєта — Нірвана. Сонце викликає саму зненависть; щастя лиш полохлива тінь; слава — полохливий сон.

Правди? — на віщо?

Раю? — для кого? („Наші Едеми“...)

На порозі невідомого, перед аспектом вічності якими здаються дрібними всі діла рук людських, усі турботи щоденности! В знесиллі опадають руки навіть у творців життя, у найкращих його обранців.

Замовкне, позовкне, вісьяне

Вея творчість людської руки...

На віщо ж поети словами

Вібрають пісні і думки. („До чоряго моря

Нірвана“), —

коли один усьому тому кінець — Нірвана? На віщо — коли ми всі обертаємось серед примар життя й блукаємо якимись „силуетами над Ахеронтом“?

Ми тінь...
 Ми тінь людей, що були,
 Їх відбитка одна...
 Ми тільки спомин про минуле,
 Ми дачніх відгуків луна —
 Тих слів, яких ми зміст забули, —
 Ми тінь одна („Пливуть“...).

І достойне завершення цього цвинтарного світогляду, практичний висновок:

Я вікна васляюю
 Чорною хусткою,
 Я уха затичу
 Бавовною білою („Так гарно сидіти“),

щоб без руху й без думки сидіти в спогляданні нечуваного, небаченого та недосяжного... Правда, цей етап у творчості Загула ніби вже дійшов у названій збірці свого краю. Пізніші з надрукованих його поезій од того останньої міри песимизму знов ніби вертаються до яснішого настрою, що був у перших його творах („Ранкове сонце — це серце моє“); проте все ж загальний тон їх — символічне світовідчуження, заглиблення в форму, кохання в звукових сполученнях, якими поет усилюється надолужити неясність рисунку.

Там, де втомно в темні тоне
 Кучерявий вечір,
 Хтось невтомним дзвоном двонять
 Про чарівні речі.

Та може бути, що й це тільки один із етапів у творчості Загула, — вже кілька років він нічого не друкує, — епізод, од якого поет перейде вже до сталих і викінчених форм своєї творчості.

Не дійшов до них, бо опочив дочасно, Володимир Кобилянський (1895-1919), що лишив по собі посмертну збірку „Мій дар“ (1920). Щось фаталістичне озивається в його поезії, в якій так рясно стрінемо мотивів завмірання, конання, передчуття дочасної („при вході до святині“) смерті, оспівування краси в переході до чогось невідомого. І разом жила в молодому поеті неугасима тяга до шукання шляхів у творчості, бо нею одною ніби „повстане чоловік“.

Я чую, що живий той вічний пал шукання
 Віками нам завіщаних огнів,

Я знаю, що в огні щоденного страждання
 Кується пишній світ майбутніх крапих днів

(„Люблю я рев“...)

Не судилось досягти того світу поетові, і в єдиній його збірці маємо хиба натяки на його поетичні можливості — чисту лірику з філософичною закруткою та гарний описовий цикл із згадок про рідне Підгір'я, тугою за батьківщиною перенятій.

О духу рідний мій! О велетне Підгір'я!
 Зо мною всюди ти, як згадка світлих днів.
 О шуму верховин! О боре мій, подвір'я
 І сум трембіт з верхів, червоний блік огнів!
 Три роки я блукав по рідній по чужині,
 Три роки я вітав в Україні тебе,
 Гуцульський краю мій! І знов своїй дитині
 Притулок ти даєш, що змучила себе...
 Я сміливо іду... Ось-ось старенька хата...
 І раптом біль... Дивлюсь: вареготавсь вертеп, —
 А снів гір нема. О ти, mano проклята!
 І знову я один... Навколо степ і степ... („Fata morgana“).

Мотиви розлуки взагалі — і це так натурально! — сильно брешуть у нашій сучасній поезії, і Кобилянський, — один із тих, що з примусу волочаться по світах — не одну глибоку додав до них ризику.

Не буденну фігуру уявляє з себе Микола Терещенко (народ. 1898 р.), може занадто скупий і обержли-вий на вияв свого поетичного хисту, а через те надивовижу для нашого часу малоплодючий. З усіх молодих поетів, здається, він один не виступив ані з однією збіркою своїх творів. Знайдемо у його кілька поезій, справді перенятих то щирим ліризмом та граціозною стриманістю („Печаль і ніжність“...), („Вересень“), то енергійно виразу („Кочегар“), („Безробітний“). Тими ж рисами позначено і Терещенкові „Переклади вибраних творів з Верхарна“ (1922). Гнучка, хороша та багата мова — влучно передає поезію натхненного бельгійського співця.

Часи приниження й величності! Вони
 Сплелися в полум'ї, що зветься існуванням;
 І навіть перед смертним подихом останнім
 Горять огонь ясний і зветься із труни.

А в людськiстю, в безмежною юрбою
 Глибокий мозок зв'язує серця людей.
 П'яніє розум над просторами ідей,
 Межує в геніальністю людською.
 Безмірна ніжність розлилась в серцях,
 Вона оздоблює красу земну, хвилину!
 Вона розгадує, розв'язує причини;
 О ви, що будете читати мене в віках, —
 Чи знаєте, чого до вас я обзиваюсь?
 Аби у час, коли в серцях людських
 Заосяє Правда в німбах неземних,
 Про себе нагадать земному краю ("Вечір").

Цими перекладами Терещенко зробив справжній вклад у нашу літературу.

Вже у попередніх письменників натрапляли ми на деякі ознаки символістичної манери, а у Загула один період творчості виразно переходить під знаком символізму. Але це тільки епізоди. Виключно символістичних письменників у нас взагалі немає, хоча в повітній поезії стрінемо цілу групу поетів, що під цей стяг нахплюються, яких творчість бодай на половину минає під ним. Минає боки що, бо жаден, ще раз треба це сказати, з наших молодих письменників, окрім хіба М. Рильського, не дійшов ще вершин своєї творчості й еволюція тут може бути на всі боки, та й буває таки. До цієї переходової групи можна зачислити: Я. Савченка, О. Слісаренка, В. Ярошенка.

Яків Савченко (народ. 1890 р.), видав дві збірки: „Поезії“ кн. I (1919) та „Земля“ (1921). Творчість цього поета минає в значній своїй частині по-за межами часу й просторів. Кажучи його словами —

Там ніч і тьма, і чорні крила.
 Мовчання мертво, блідий жах.

„Мерці і тіні й кістяки“, багато крапок і великих літер, труни, кадила і знов мерці, шоломи та мечі, Нірвана і вічність, іще раз мерці та кістяки, без кінця й краю мерці — одно слово, бутафорія звичайна по символістичних писаннях усього світа. Дивовижне вбожество й одноманітність змісту і мови, тем і словника:

Я тепер не живу,
 Як це сталося так.

Я вабув, не знаю,
Чом це сталося так („Залилися кров'ю“).

Мало не в кожному вірші автор помірає або бажає померти і силу накопичує „страшних“ слів —

Хай смерть. Нірвана. Вічна тьма.
Мовчання в чорній глибині.
Але погасне соняшина тюрма,
І сонце не запалить дні.
Хай мертво тишу небуття
Повік ніщо не сколяхне —
Але не прийде більше кат-життя
І на хресті не ровігне,

У Савченка і сонце — кат, і всесвіт — змії, і земля тільки звірина. І танцюють у його тоскно з гномом чорт. І щоночі жене шалено мертвий кінь, а на йому мрець „безумно реготить“ (sic!)... Та мимоволі спадає на думку добродушно-твереза посмішка Л. Толстого про одного з творців такої літератури: „Він мене лякає, а мені не страшно“. Не страшно й од писаннів Савченка, а саме тому і не страшно, що і читач усе теє приймас, як звичайнісеньку бутафорію, та й сам автор иноді візьме та й зрадить секрети своєї поетичної творчости:

Живу. Не вірючи змагаюсь.
Іду по камінням (sic!) руїн.
Сміюсь, з паяцями братаюсь
І сам як арлекін („Життя глухе“).

І складає він напр. „пісні про чорта й гнома в бреду, в самотности глухій“ („Билиця в фантомі“). І немає справжньої силі в оцх занадто запізненнх символістичних витівках Савченка та в його темній містиці.

Та цей символіст містичний уміє бути й реалістом, навіть занадто реалістом, грубим і крикливим, — правда, тільки у вузьких темах специфічної патріотки, але з тими ж самими похмурими рисами своєї вдачі. „Ми голі всі одягнемось в звірині шкури. Ордою кинемось з степів через Карпати в догниваючу Європу. І станемо на смерть! Розіб'єм черепи культурним гунам. Оточимо міста, підпалимо, зруйнуємо під скреготи заліза, під гавкання собак“ („Анархія“). З ордами монгольської раси — в Європу, на Париж!..

Через Польщу орди! Вперед! Прийдемо з нашими злиднями
й тифом до них на останній бенкет!“

Розвалимо! Спалім! І кров'ю окропим, —
Посвятимо день катастроф!
Божевільно дивлюся на гибель Європи
Під рев моїх строф! („На Париж!“).

Що перед цими строфами впродного — хай проститься це слово — месіянзму („гряде Месія!“ — каже й Савченко в „Комуні“) знамениті „Пранці“ та „Ягло-Чванці“ наших давніх поетів!... Та треба сказати, що таких безглузвих крикливиць взагалі не бракує новітній поезії й вони вже зробилися теж шаблоном у деякій її частині.

Але її не цією, теж бутафорською, патріотикою, цікавий нам Савченко. Іноді, дуже зрідка, блисне в його важких та похмурих, роблених і нещирих віршах справжньої усміх поезії, як отой зворушливий образ Христа за мужицькою роботою. Налилося мужицького горя вже вщерть, аж через вінця летється:

Ой туго, туго мужикова,
Червона як кров,
Як трава шовкова!
Та не пать тобі, туго,
Води в криниці —
Бо вже тобі, туго,
Страшне сняться.
Та не млувать тобі, туго,
Русявого сина, —
Ой у того сина
Парчева домовина...

І от замість забитого сина — Христос, обірваний, босий, отаву косить і в копиці кладе:

Я прийшов косить тобі за сина,
Твій син на моїх жниввах („Христос отаву косив“).

Отакі-от не звичайні у нашого автора усміх поезії тим дужче примушують жаліти за марнуванням під усякою бутафорією не аби-якої сили.

Дуже нерівний так само в проявах своєї творчости Олекса Слісаренко (народ. 1891 р.). Кілька поезій у його збірці „На березі Кастальському“ (1919 р.) та по журналах і альманахах знайдеться таких, що аж просяться до

антології, — такі вони свіжі, хороші, безпосереднього чуття повні. Ось напр. прозорий образок — „На пасіці“:

Дадан. Дуплянка. На березі білій
 Іконка праведних Зосими і Саватія.
 Над вуліками-кельями день цілий
 Кружляє працююшта братія.
 Несуть у келії ченці крилаті
 Мед золотий і віск на жовті свічі...
 Привіт мій вам, працююшки завзяті,
 Уклін мій вам, невтомні будівничі!
 Невпивно цілий день працює братія,
 А вечером стихають в кельях шуми руху.
 Іконка праведних Зосими і Саватія
 Вартує монастирь від злого Духу.

І поруч з цим маємо туманне, часто безграмотне переспівування Бальмонта („Будь як сонце“) і Белого, Чупринки і Тищини з усяким страхіттям макаронично-жаргонової мови. Надто збуджує несмак дальша манера Слісаренка в отакім напр. дусі:

Лиже мнунуле
 Спину мою
 Язвками холодними
 Згвдок...
 Коні жадань
 Тупом (sic!) копитням
 Збуджують тишу („Прагнення“).

Хай пробачить мені автор, але ця апокаліпсично, з претензіями на новину, манера нагадує мені дуже давню старосвітчину. Стоїть собі на амвоні отакій огрядний отець дякон і басом — конче глибоким басом — провіщає високопарні, але дуже заялозені словеса, на кожному останньому слові натискаючи. Так і Слісаренко. Воно зовсім не штука провіщати, у величню позу ставши, отаким-от ніби віршем:

Так
 З глибини свого серця
 Кидаю гостру зневагу
 Вам
 О, сучасники! („Поема зневаги“).

О, зовсім не штука, аби голос басковатий... Але зовсім даремно автор думає, що він „запліднює мову спермами сміливих образів“: просто дяконський бас у його, а не смі-

ливі образи. І нікому ні той бас, ані комична поза віщателя апокаліпсичних петви непотрібні. І хиба один Поліщук спокусився раз був „сміливим образом“ Слісаренка й позичив з „Поєми зневаги“ нищечком оту знамениту „рицину“, за яку від сучасної критики одержав титул „Гомера революції“, та ще другий, М. Семенко, й собі попробував був за Слісаренком провіщати з-баса, хоч за це ніякого, здається, титула не дістав. Ото й по всьому... Зате сам Слісаренко допровищався аж до підпису під маніфестом так званих пан-футуристів, але це вже й зовсім виходить по-за межі письменства.

Ще менше виробленим показав себе Володимир Ярошенко (народ. 1898 р.) в двох збірках поезій: „Світотинь“ (1918) та „Луни“ (1919). Автор це теж з немалими претензіями і з дуже, здається, мизерними даними, щоб їх справдити; з зразковим недбалством що-до мови, повної жахливих страховиськ газетярського, а то й просто власного виробу („стискаю менти“, „душа... стремить“, „колисає“, „оболещує“, „брехає“ і навіть „плакайте“ і „плакаймо!“) з надуманими, що роблять просто комічне вражіння, образами, на зразок „жар-риба“; з чисто хлоп'ячою задержковатістю:

Я — луна твоя, о Герострат, —
Випростаюсь — небо провалю.

Або ще краще:

Я — сам собі царь — Бога-Сонце вадму (sic!), —

це на той випадок, коли бідолашне сонце не вволить авто-
рової химерної волі:

Зроби своїм сином і зятем, бо я —
Ще з хлопчика (sic!) назву придбав „палія“.

А по-за цими хлоп'ячими претензіями — блідо, сіро, незграбно і кострюбато.

З усієї групи поетів причетних до символізму чи не найцікавіший либонь наймолодший з них Тодосій Осьмачка (народ. 1895 р.). Він (збірка поезій — „Круча“, 1922) ще не зовсім ясний читачеві, та може й сам для себе не усвідомив своєї сили, але вона в його безперечно є, і то своя власна, не позичена, не вичитана з російської поезії, як у його товаришів. Суворої, дійсно біблійної простоти дух, до якої так пасують оті слов'янські — „глава“, „древу“, „врата“,

якась не розгадана глибінь образів і разом блискуча народня мова та епічний стиль дум з чисто народніми способами прозирають із поезії Осьмачки. Поет, видимо, не для розваги пише, не на порожню забавку, а силкується те нерозгадане розгадати, — і звідси якісь грандіозно-космічні, трохи ніби туманні образи, що просто аж придушують своєю величчю, застують звичні обрії. Ось — хрест:

Простяг рамена
од краю світа до краю,
од сходу на захід.
У світ упала тінь хреста
в ночі на південь.
На хресті — людина.

Ви не питаєте, хто це конас „на персах землі“: просто людина, усієї людськості символ, бо „розп'яв хтось правду на Голгофі знов“:

Звір бенькетув!...
Болить душа... („Хто!“).

А ось теж людина, тільки инна — з тих, що розпинають:

По болотах
та по ярах
людина йде...
Дивиться пожежами,
диха дымами,
головою світ ваступа...
А за нею вихри свистять,
зривають зубаті городи в кам'яних гніад,
велені села — в корінням,
крутять у просторах, наче сухим листом;
розбивають у тисячах громових гуків,
васипають каменем ріки,
рівняють гори... („Кавка“).

Ось „голий Голод“ в образі величезної колісниці гупає-котить по землі кривими манівцями, свою путь устилаючи „гнилим трупом“, „черепами, мов снігами“. І це вже не бутафорія, це дійсний жах визправ з конвульсійних, нерівних рядків:

Як на дощ ворони кричуть, крильми небо чорно иррачуть
за Батвом хижо плачуть,
у долинах клюють очі, мертві очі парубочі...
од пожеж у ядні ночі

люде тінями блукають, над руїнами ридують,
Ім лисиці та собаки із ярів відповідають („Колісниця“).

Ось цілу історію людськості — може за Франковим „Я на світ народився під свист батогів“ — вкладено в „свист батогів“, що по всіх лунає просторах і у всі віки, переплітаючись з солодким співом поетів та з грою розумом порожньою філософів. Страшний контраст, що викликає у поета розпачливий поклік:

Гей, земле!
Диявольський регіт твій чую
у шумі мільонів планет,
в мільонах віків...
І хочеться плюнути в одчаю тобі, земле-мамо,
щоб вапекти пляму-пустелю
на спині твоїй,
Як вічне тавро арештанське,
і димом пропасті в безодні часу! („Регіт“).

Але на цій кривдою повитій матері-землі все ж є сили, що прагнуть непідробленої правди. Сила ця в Осьмачки стає в образі плугатаря, що немов Микула Селяннович із биліни, нелюдську бере працю на себе, „щоб зійшла сувора правда“. І образ самотнього сперину ратая на піщаній запущеній ниві росте й шириться в універсальний образ потужного колектива, що таки досягне переможної правди на землі. А нині — каже поет —

стане до плуга народ-хлібороб,
як море стояло в керей із чорного мулу
коло билець коляски його;
угородить леміш
кравого плуга
у ребра землі
по граділь...
розверне одвірки просторів
півночі та півдня
і, в пелену вічності
ворями вдзвонену,
землю світами в руках понесе
за чепіги старі!
і хай правда росте
під залізом твоїм,
як під серцем у нельки дитина! („Плугатарь“).

Щось з ґрунту, міцне і сильне, окоренковате, з вузловатим корінням у глибині матері-землі, органічне, а не нажироване чується у цього молодого поета. В Осьмачки так рясно образів, грандіозних та zarazом і надзвичайно простих і нештучних, що вони аж його самого побивають, гнітять. Чого иншому поетові на цілу вистарчило б книгу, те він щедрою рукою розсипає в одній тільки п'єсі, образ на образ нагромажуючи. Це якась грандіозна сила фантазії, що навіть буденні звичайнісенькі речі повертає на таємну символіку, повну похмурої якоїсь величності. І ця непоміркованість виходить не з кокетування, не з пересипання образами, як у новітніх імажинистів, а з справжньої сили, що з глибин підсвідомого шукає ходу собі на ясний світ творчості. Мені здається, що серед нашого поетичного молодняку Осьмачка являє може одну з найбільш надійних сил, що не розгорнулася ще уповні, та всі має мабуть данні до того.

5.

Черга тепер на пролетарських поетів.

Група ця, до якої можна зачислити В. Еллана, В. Чумака, Вол. Сосюру та М. Хвильового, ніби й сама в середині покололася, хитаючись поміж реальними темами з пролетарського життя в офіційно-піднесеному освітленні, оспівуванням революції, часто примитивним, — і, з другого боку, вишуканою манерою так само досить примитивного символізму, якого примарним крилом їх таки зачеплено — одного менше, другого більше — або навіть футуризму. Спільне з символістами у них і захопання до космічності, всесвіту, що вийшло, правда, з иншого джерела — з надій на переможний хід революції, одбиваючись у пролетарській поезії в гіперболізованих тонах. З другого боку, до того ж підходять і футуристи з їхньою хаотичною манерою та великою охотою експлуатувати й собі революційну фразеологію. Оце подвійне сусідство кладе ознаки невиразності на всю так звану пролетарську поезію, яка кінець-кінцем ще не виробила власних засобів і вагається між різними манерами та напрямками. Надто позначається це вагання на більш талановитих із пролетарської групи письменників (М. Хвильовий,

В. Сосюра), що потроху еволюціонують до серйозного оброблення своїх творів з формального боку, сплкуючись своєю власною виробленою манеру.

Найбільш безпосереднім, чистим раціоналістом з усенької пролеатрської групи лишився хіба Василь Еллан (народ. 1893 р), безкомпромісовий бард революції та пролетаріату. І я сказач би — голос у його гучний і дужий, але діапазон вузенький. Збірка його поезій звегься: „Удари молота і серця“ (1920), — і стукіт молота справді причувається в твердих, лаконичних, вистуканих неначе строфах.

Ударом врушья комунар
Бетонно-світлої підлори...
І над розвіяністю хмар
Червоні зорі...
Зорі!... („Червоні зорі“).

В гіршому разі це нагадує просто римовану прокламацію, що рубаним віршем переказує передовиці з офіційльних газет:

Але хай хто посміє промовлять
Проти влади твоєї дві слова —
Все розтрощить могутній удар.
Вище чоло тримай, пролетар! („Весняні вибрки“).

Нічого мабуть не втратила б поезія, коли б такі „удари молотом“ не виходили по-за стіни власної кузні... Що ж до серця, то даремно його й згадано в заголовку: його й позначки не знайдемо у Еллана. Занадто-бо він тверезий і занадто стоїть далеко навіть од революційної романтики. Надзвичайно характерна для автора оця прозова дрібничка, що звегься „Море“:

— А-а... Ось яке та?!... Дійсно — ти свав. І справді — ген далеко ти блакитною смужечкою злявася в небом... Але щось наче... Ні, таки дурниці плетуть про твої чари, і я, я — поет, нічого не почуваю захоплюючого. Просто — багато води і шум. А потім — від тебе так негарно пахне, пахне прілою травою і солоною рибою...

Думаю, що всеньку різноманітність світових з'явщ тверезий філософ цей потрапить також звести до того самого: просто — багато води і шум. І негарно пахне в додачу — це, як про чужих мова, і на паки благухає — як про своїх... Дві тіль-

ки фарбі, червону й чорну, і мас Елан-Блакитний, і звичайно — з такою спрощеною фізичною організацією згадувати про серце річ мабуть зайва і непотрібна.

Далеко був ширший Васпль Чумак (1900-1919), дочасна жертва білого терору. Пролетарським та революційним темам (збірки „Заспів“, 1920) він оддав належне, аж до гимнів червоному теророві; віршованій публіцистики так само у його не бракує, як оте —

Час би й до могили, розуми холодні.

Молоді ж — дорогу! Молоді — усе!

(„З ранкових настроїв“).

І зрідка лиш пролунає в тій публіцистиці справді потужне слово, що здійснюється по-над рубаний стиль офіційного почуття та умовної фрази й дає дійсно художній образ або хоч наближається до його. З таких виблисків можна, здається, зазначити перші строфи в „Червоного заспіву“ з їх понурою упертістю вислову:

Рвемо — рвемо — рвемо
Землю, ~~не~~наче кроти;
З кутів плазуємо зміями,
Сіємо — сіємо — сіємо
Буйні червоні цвіги...

Але з Чумака не тільки був програмовий віршовник. Він справді мав серце і удари того серця виразно відчуються в ліричних відгуках розмріяного чуття. Поет озветься на весняні шуми, на гудіння бжілок, згадає матусину могилу, або засвічену в церкві свічку чи замаяну клечальної суботи зеленим віттям світличку. На це все знайдуться у його теплі тони й гарячі фарби; старим, але вічно юним почуванням хвилюється тоді чуле серце поета.

Несли твою труну. Тремтіли грона-бризки
на віях яворів,
а вечір похилився так низько, низько-низько —
ще мрів — про ранок? — мрів...
І плакали — чого? — старі-старі мотиви,
старі слова —
сочили тугу вижатої ниви,
погаслих сподівань.
А я мовчав. Як ти. Як ти мовчав і досі.
І болюче, так болюче мені:

навколо скрізь молилась осінь,
а ти була в труні.

Отакі-от відгуки на звичайні людські почування, ця тепла лірика чулого серця — то найкраще з спадщини молодого поета, бо овіяне молодечим романтизмом та безпосередністю чуття. Як що матиме Чумак в історії нашої поезії якесь місце, то цією він його заслужив лірикою, а не „гартованою поезією“ крикливих формул та готових трафаретів.

Справжніх романтиків революції, тісніш — комуни, має наша поезія в особах двох робітників — М. Хвильового та В. Сосюри. Тут маю спинитися поки що тільки на цьому другому, бо перший, здається мені, цікавіший як белетрист і про його мова буде в огляді нашої художньої прози.

Поезія Володимира Сосюри (збірка „Червона зима“, 1922) повна згадок про життя робітника, ремінісценцій на колісах пережиті вражіння, — і відко, що для автора це не мода „на пролетаря“, що він дійсно пережив і відчув глибоко свої робітничі пісні. Дарма, що фон їх ніби реальний, перед нами типовий романтик, що закоханими позирає очима на об'єкт свого закохання й вибірає саме тільки принале, оповиваючи добре знане життя наскрізь суб'єктивним серпанком.

Лисиче над Дінцем... де висне дим заводу,
Мушка у садку та потяг в сім годін...
Вас не забудь мені, як рідню Третю Роту...
Про вас мої пісні під сивий біг хвилині („Червона зима“).

Завод

гуде, гуде, гуде...
вагончики вгорі біжать,
в них крейда й вугілля — їжа кохана татка.
А недалеко шахти,
де я в дитинства вріс („Завод“..)

І хоч би де поет обертався — чи в реальних просторах військового походу, чи серед обставин міщанського міста, чи у вимріяних фантазіях по-за межами можливого — завжди думки його там, біля заводу, біля шахти, біля робітника. „Обридло вже мені співать, бо кайла хочуть руки“, бо там усе „любо“, так любо, що „навіть матюки якісь там гарні“ (!)...

Заводе, тату мій!... мов блудний син, до тебе
вернувся знову я в благанням на устах („Роздули ми горно“).

Свою має поезію трудяще життя робітника і Сосюра дуже добре передає настрої, звичну атмосферу тієї специфічно-робітничої поезії в промовистих тонах.

Ми на роботу йдем.

На хмарних рушниках зоря квітки виводить...

І згук і день...

і ніби дим замерз над золотим заводом...

Ми на роботу йдем.

Але не саму поезію робітничого побуту оспівує Сосюра. З його активний борець в рядах пролетаріату. Його поема „Червона зима“ подає — звичайно, з погляду комуніста — події боротьби „за Владу Робітничу“; інші поеми („1917 рік“, „Навколо“, „В віках“) повні рефлексів, роздумування та фантастики на програмові теми, а всі вкупі багато дають також чисто побутового матеріалу з років кривавої боротьби. Автор, як згадано, комуніст; звичайна партійна психологія ясно одбилася не тільки на змісті його творів, а й на способі вислову. „Останній бій“, „зірки п'ятикутні“, „червоні грози“, „червона зима“ та інші з комуністичного реквізиту часто здибаються в поезіях Сосюри. У його навіть вітер „тоже (sic!) з нами йде з піснями по дорозі, безжурний, як і ми: він тоже комуніст“ („1917 рік“).

Йї нам путь тепер одна. Внизу старе, захляле...

дим вишого життя нам вітер з гір несе („М. Хвильовому“).

І коли навіть підшоєне з'їдливий рефлекс сумнівні думи про техніку, прогрес та кінцеві наслідки боротьби в той час „коли людина тут живцем людину їсть“, то і тоді відповідь є готова:

А серце стукотить, що все це переробить
повстанець-комуніст („Навколо“).

Комуністичний романтизм, як і давній звичайний не має меж, не знає впину. Для його мало поклик: „На Захід, на Захід, на Захід“, у першу чергу „на Францію“, — не дуже-то з миролюбними замірами; мало йому, щоб „в огністі червоні крила всю землю, всю землю“ огорнути, — він ціляє вище:

Ми знову обернемо у літо

і землю шпурнемо до сонця...

Сплетемо вінки із комет,

На Марсі зробимо мітинг.

Вперед, вперед,
динамічні Комуні дітя! („Навколо“), —

бо „аж до зорь, що вгорі тремтять, ми несем Револуцій Грозу“. І поема „В віках“ пробує дати картину майбутнього, на основі авторового признання: „я здійсняю казки Фламаріона“ побудовану. І тут власне Ахилова п'ята у Сосюри її даремнісенько згадує він Фламаріона. Сосюрині картини фантастичністю і тут власне переходять мабуть усе, що досі нафантазував був людський розум — аж до екскурсії „в сусідню соняшну систему“, що одбуваються так, ніби мова мовиться про гостювання десь на сусідньому хуторі... Воїстину, нема випину романтичному захватові, хоча б якого він удавав із себе твердого раціоналіста! І найгірше те, що це цілком безплідна фантастика, бо не має в собі звичайної принадности утопії, що виходять з дійсности, з науки й фантазією тільки доповнюють те, що таїться в самих можливостях людського розуму та розвитку. Тут же маємо самісеньке голе фантазування, що висить у повітрі, ні на які фактичні підстави не оперте. Читати ці блаженські домпсли і жалко, і досадно, й нудно... Рятує трохи у Сосюри справу хіба його безпосередність, що м'якшить і суворі земні картини, і простацьку космічну фантастику. Добре теж засвоїв він і техніку віршування, і тільки хіба занадто вигадливі іноді, в дусі імажинізму, порівняння (вітер у його напр. „поросям верещить між колінами“, спогади тремтять „мов смажене насіння“ і т. п.) пеують загальну гармонію віршу та образної мови. Як і багатьом иншим, Сосюрі не завадило б навчитись важкої мабуть науки — бути простям.

До переглянутої допіру групи врешті підкотивсь формально і Валеріян Поліщук, що пройшов не так довгу, як карколомну путь од еротичного цвірінькання до політичних од, та й тепер ще хитається, свої симпатії поділяючи між революцією та половими ексцесами. Це найбільш типовий може із „совітських“ — цю категорію треба, очевидно, одрізнати від пролетарської групи письменників, що роблять кар'єру на комунізмі, пристаючи слушного часу до табору переможців. Пише він багато („Сказання давнє про те, як Ольга Коростень спалила“, 1919; „Соняшна міць“, 1920; „Вибухи сили“, 1921; „Книга повстань“, 1922, і нечисленна спла

всяких „поем“, конче на славу совітського ладу: „Ленін“, „Ярина Курнатовська“, „Адигейській співець“ і т. и.); за все береться і способом Франкового Галая хоч би тобі одну співанку довів до краю, — зопсеує й кпне на півдорозі, не знаючи як дати собі з темою раду. Та всеж найбільш смаку в Поліщука до парадоксальности, до сенсаційних тем („Онан“, „Великий Хам“), і якась хоробливо-гнила фантазія, цинічно-розпустні асоціації, маніякальні уявлення товаришать йому в обробці оцих тем („В бібліотеці“, „Асонанс“ і безліч інших), лишаючи вражіння чогось убійче-гідотного, зате в офіційній критики здобувши авторові патент на „здорову, мало не (!) пролетарську еротіку“. Фраза голосна і поза витворна — це боги для цього вкрай зманеризованого письменника. „Соняшна міць“, „Вибухи сили“, „Княга повстань“ — отже ніякої сили, жадного сонця, справжніх повстаннів у його ви не знайдете, тільки претензій що й не міра, принаймні на українського Уйтмана. З колосальною претенціозністю йде у його в парі монструозна невміння подолати найпростішу тему, якась конструктивна безпорадність, білими шита нитками. Неминучий *deus ex machina* в фіналі, невдала форма, замаскована ніби новітніми вимаганнями, поганенька мова, навмисне прибрана грубість тону — адже це так „динамічно“, а надто коли написати напр. „швидко ногами мигас“, розбивши це аж на три рядки за-ради більшого ефекту... Такій звичайно рецепт на всі більші поеми Поліщуківі, повні кричущих суперечностей, серйозно виписуваних, та афоризмів, вартих Кузьми Пруткова, уривані звичайно там, де авторові не сила була щасливо вив'язатися з свого часто немудрого замислу, — примитивний лубок, з яким власне нема чого робити письменству. З пророждених невеличких здібностей Поліщук встиг уже розтринькати все до останнього шеляга, і згадати про цю в'юнку фігурку саморекламного Wunderkind'a тільки тому варто, що вона встигла вже досить намозолити очі, настирливо випинаючись по літературних виданнях, що тепер взагалі на людей мало розбірливі бувають. Можна тільки перестерегти читача проти фірми, на якій позначено це збанкrotоване ім'я.

В оглядах найновішого письменства звичайно дають місце „крайній лівій“ в поезії — футуризмові; українські огля-

ди згадують бодай одного заступника цього напряму — Михайля Семенка. Я не мав охоти цього звичаю додержувати, бодай що-до загальної його частини. Футуризм не до історії письменства належить. Про його треба писати деінде — в історії патологічних форм життя: там і можуть знайти собі оцінку всі щирі й нещирі витівки цих у кращому разі жертв громадської патології, крикльві, саморекламні, переняті глибокою зневагою саме до історичних підвалин письменства. Отже силоміць тягги людей, що всенюкою своєю істотою силкуються вилотитись із рямців літератури, на її гостинне лоно — це вже переборщена гостинність і робота маю вдача: мені вона здається просто непрактичною, та й непотрібною. Літературі з неї набутку прийдеться не багато, а людям як-не-як кривда, коли їх тягнуть до небажаного гурту, прикладаючи закони трьох вимірів там, де треба вже оглядатись на четвертий. Скоро вже люде вийшли з літератури, скажемо, в „метамистецтво“, то краще їх на тому теплому місці й полишити. А то їх тягнуть, вони опинаються — що за комедія! І мабуть на обидва боки буде зручніше, коли дати собі з тим раз на завжди святій спокій... Отже коли мене й інтересує такий напр. Семенко — про наших, високотигулованих навіть (один єсть між ними „король футуропрерій“), згадувати нема чого за їх очевидною мизерністю — то не як футурист з тим чи иншим додатком, не як творець мистецтва будуччини, а просто як письменник, що хоч зрідка може говорити по-людськи. Я не торкатимусь ні його закрутистих „поез“, ні перістих „каблепоем“, ні інших „футуризм“, „бензинових поезій“ то-що, написаних з вивертами, навмисне заплуганих, та — лишенько тяжке! — аж до нуду сухо-прозорих, — спинюсь тільки на доступних і простішій людині творах.

Михайль (!) Семенко (народ. 1892 р.) — мабуть най-плодовитіший з усіх наших сучасників віршарського цеху. З упертістю графомана випускає він збірку по збірці, переглявши число їх давно вже за десяток, і навіть кілька теж, нівроку собі, плодюченьких таки Поліщуків не зможуть за ним успішитися. Але для звичайного читача, яким так ніби гордує Семенко, матеріялу там не багато. Він міститься в першій, зовсім слабенькій збірці „Prélude“ (1913) та десятках

у двох віршів, розкиданих по інших збірках, колі авторові надокучить ходити до-гори ногами й з-під пера його вийде якась простенька собі „атавіза“. Характерно, що найбільш отаких „атавіз“ знайдемо здається, в збірці „П'єро кохає“ (1918): страждання людсьдкою мовою заговорило... Секрет поетичної творчости у Семенка дуже простий. В однім віршу П'єро дорікає коханій:

А на-прощання... На що, на що сказали,
Що я — такий як всі! („Поцілунок”).

На иншому місці Семенко і журиться, і так себе потішає:

Яка іронія — мій шлях збігся
З шляхом якогось відродження.
Поете, не бііся
Випадкового ототоження („Іронія”).

Оцей страх, щоб не бути „як всі“, щоб не збігтися з кимось або з чимось шляхами, й викручує Семенком на всі боки, викликає у його потребу „встати постояти на одній нозі“ бажання „перевернути світ, щоб поставити все до-гори ногами“, — одно слово, викнути якусь дикю екстравагантність, аби здивувати, вразити, оглушити того самого читача, яким він так ніби гребус. Звідси —

Я — нічий. Я — ніхто. Мене не знає історія.
Мій девіз — несталість і несподіваність.
Хочете? Я зриваю зараз: істерія.
Я остроїв поезію в стрій ні разу не надіваний
(„Поезія зарозумлості”).

Останнє, правда, не більш як порожня собі байка: той „стрії“ надівано й до Семенка, і то не раз, і то давненько: згадаймо хоча б Сивиліне „Борців як три не поденькуєш“ у старого Котляревського ще; та надто характерне оте „хочете?“... Хочете — переверну світ? Хочете — перевернусь сам? Хочете — завию шакалом? Хочете — застебну пальто? Хочете — розхрістаю душу, розпережу серце? Хочете — залізу на Марс? Хочете — море запалю? Хочете... зроблю, чого-но тільки — не просто душа забажає, а кінче „багнєся“ мені чп вам? А як перевернути світ чи запалити море — одна синиця вже давненько цієї кар'єри попробувала — таки важенько, а перевернутись самому зовсім не штука, то Семенко, перевернувшись на Михайля, доказує того не без успіху в

своїм десятку збірок, граючи очима та бісикки пускаючи та кокетуючи без упину пишними й пишними позами. Тому-то так він говорить багато про себе, і слово „я“ чи не найбільш уживане в його словнику.

Я — пісня. Я — крила. Я — дзвінкість акорда.
 Без світла свічуся. Без слів — я орел (!)
 І що мені ранок? Люде? Погорда?
 Я — владарь безсінний залюднених скель („Я”).

Це так, коли Семенко чи його alter ego нерозлучний, П'єро, „задасться“. Коли ж він розчаровано „хмуробровить“ на инший глас почуєте спів і інших побачите од Семенка бісиків:

Я розхристаний і настовбурчений...
 Я розперезаний і отутурчений...
 Роздратований і до нісі (sic!) розкручений —
 Розфарбований — я брат Дон-Кіхота.
 Я роззявлений. Я обездзвонений. Я обеззвучений
 („Дон-Кіхот”).

Я розчаровуюсь у своєму смичку...
 Я опізнився і конаю в своєму кутку,
 Я конаю, і вже для своїх мрій — умер
 („Поезія розчарування”).

Я — „сентиментальний, нудний ділетант“, „мені... набридло кокетувати своїм загпною“ („Обід атеїста“), бо, бачте —

Рима насила на швию,
 Оздобленості (!) звичайні.
 Ними я голість (sic!) закрию
 І свою неохайність.
 Фразо, фразо — покни мене,
 Охопа дикунської наї (sic!) („П'єро хмуробровить”)

Буває й гірше, бо бісик іроній пустуючи раз-у-раз заводять далі, ніж треба: „Я — дурень, Сапчо і хам“ („Одного знакомого мопса“), або нарешті вихоняться навіть: „Семенко-ідіот“ („Каблепоема“). Але турбуватись за многовидого Семенка нема рації: кінчатись все прєблагополучно і надзвичайно, до нудоти, просто й по-міщанському прозаїчно:

Поставлю самовар
 І буду пити чай („Полінезія”), —

ото й по всьому... І до чого було стягати „тов. сонце“ з неба, а всі планети з їхнім орбіт і всі краї астральні ворохобити, щоб до такої глибокої дійти істини!

Звичайно, нема для Семенка авторитетів, нема попередників: він сам собі предок*), хоча й на просте око видно ті нитки, що зв'язують його з І. Северянином та В. Маяковським, аж довелося „Семафорові в майбутнє“ ціле повстання здійснити проти „бродяги Володьки Маяковського“. Надто достається українському письменству:

Геть родичів — у серці моїму
Місяця немає рідному всьому —
Рідням буду жить після 40 літ („Дуже шира поема“).

Свого „Кобзаря“ Семенко „палить“, бо Шевченко „є під моїми ногами“. З новою поезією справа ще гостріша:

Пане Вороняї! Коли Ви перестанете
Вже ходити у вибиваних штанах?
Це давно, але невже Ви не почувате,
Що дітом просвіщастесь на снях, —

пише Семенко „К другу стихотворцю“, висміюючи його безнадійну одсталість. Бо ж сам „вогнем шукань я запалився, брате, шукаю квінт-есенцію модерного життя“ („Блискучих слів я б міг сказати багато“).

*) Хоча Семенко й хизується тим, що не хто, як він, „остроїв поезію у стрій ні разу не надіваний“, але це навіть що-до української поезії не зовсім так: не він перший завітав до нас із „футуризмами“! Пальму першества все ж треба віддати Васильскій Гнедзові, що в збірці „Небокопи“ (1913), надрукував по-українському „Огняну свиту“ а в ній непохитно вибрав патента на свій винахід:

Перша его-футурна пісня
На українській мові.
Усім набридли Тарас Шевченко
Та гопашник Кропивницький.
Ніхто не збреше, що Я свіданий
Забув Украївців (sic).

Отже сталося це тоді, коли Семенко, його обравною мовою кажучи „хрепчатикував“ ще собі потихеньку „у вибиваних штанах“ збірку „Prélude“... Навіть більше: Васильск Гнедзов перехопив саму ідею Семенкову, що нею цей новатор змахнувся сув, щоб відкувати сьвіт: свого „Кобзаря“ Семенко „спалив“ тільки в „Дерзаннях“ (1914 р.), себто вносив же слідком за Гнедзовим, але й про це також скровно забуває. А ще більш забудьковаті й невдячні в професії нащадки, чого доброго, належні Колумбої нашого футурвизму лаври вносив оддають метузовому Америго-Михайлю Веспуччі-Семенкові...

Сьогодні вдень мені було так нудно,
 Ніби до купи вийшлися Олесь, Вороний і Чупрянка.
 Почувалось дощово й по-осінньому облудно —
 В душі цілий день парикмахер на гітарі бривняк
 („Парикмахер“).

Задерякувато береться він і до найближчих своїх сусідів:

Давайте ваші сонети,
 Форми і клясичні правила!
 Поміряємось, поети?
 Доля нас на герць поставила („Перо задається“).

А ось і самий герць одбувається:

Я щедрий і безсоромний.
 Я свжу з вами за одним столиком
 І б'ю вас по фізіономії.
 А ви всіміхастесь.
 Вам трохи ніяково... („Поема повстання“).

Квінт-есенція, можна сказати, модерного життя... І треба сказати, що персонально енергійний і настірливий, Семенко з герця виїшов справді не переможений. Навпаки, він під себе підбив і під свій стяг перетяг цілу групу поетиків, що покійно пішли на його недоуздку, за закличками його „Поєми повстання“, яка добре імітує Слісаренкову „Поєму зневаги“, й опинились перед „Семафором у майбутнє“. Але за всім тим Семенко — плоть од плоти тієї самої середньої юрби, яку ніби так зневажає й страхає своїм виміряним на ефект дивацтвом, над якою позіхає чи глумиться. Од „геніального Михайля“ часто глибокою провинцією тхне, хоч і як спинається він на котурни космичности, хоч у які запинається Чайльд-Гарольдові плащі, хоч як по-печоринському позіхає. Це надлюдина з Кибинець, як бували ото й Гамлети з Щигрівського повіту. Кибинецьке ж хуторське дивацтво, далєбі, так само не вєдико важить у космичному ладі чи безладі, як і повітове гамлетизування. І те й друге продукт невисокої культурности. Обох забиває роблена поза, силувана усмішка, прибраний жест, удана манірність. А в цілому вражіння нещирости: це не письменник, а „навмисне“, і його писання — не поезія, а простісеньке собі й досить ординарне штукарство. Здебільшого і переважно.

Дивна-бо річ: буває вноді — Семенко забуде, що йому „треба встати постояти на одній нозі“, почуття само рине

з серця й зітре з обличчя грубо намальовану клоунську посмішку — і от з-під пера його зриваються справді немалої вартости речі. Рідко це, на жаль, буває, але буває, як оте поважне і з кожного погляду прегарне „Запитання“:

Чи знаєш ти, що все думки
 До тебе линуть, мов струмки —
 Чи знаєш ти?
 Чи ждеш мене, чи серце просе,
 Чи так же промінь грає в косах
 В день золотий?
 Я серед гір тебе лиш бачу,
 Не знайду місця від розпачу
 В туман густий.
 Чи чуєш ти, що серце мріє
 І за тобою лиш боліє —
 Чи чуєш ти?

І надібуючи на такі lucida intervalla по численних Семенкових збірках, жаль бере, що безнадійний графоман і „світовий сіпун“ — це його власний епітет — забив у Семенкові справжнього поета і що „атавістичні“ нахили так рідко у його прокидаються.

На цьому й кінчу з нашою новітньою поезією, хоча можна б згадати ще з якийсь принаймні десяток письменників, що намагаються писати богівською мовою і претендують на титул високий поетів. Надто мені прикро, що мушу промнути декого з закордонців (О. Бабій, Шкрумеляк, Павлюк, Є. Маланюк), але їх творчість знаю тільки з випадкових уривків і через те не зважусь робити їм характеристики.

6.

Я згадував на своєму вже місці, що нашій сучасній белетристиці, художній прозі, далеко до віршованої поезії: як числом письменників, так і здобутками їхніми ця парость письменства стоїть у нас тепер ніби на другому плані. Ознака це, як на мене не дуже то втішна і свідчить вона тільки про те, що формальна революція в сфері художнього слова попережеє дійсне й глибоке зрушення з старих основ, справжнє оновлення й творчість на нових підставах. Художня проза, як покажчик глибині внутрішнього процесу, більш

симптоматична, ніж віршована поезія, де можна самими формальними здобутками одбутись. Та, здається, маємо вже провістників того, що й тут починається щось поважніше, якесь внутрішнє життя рознуртовується, нове народжується покоління художників-белетристів. Одні з них (М. Івченко, В. Підмогильний) розробляють психологію моменту, другі (Г. Косинка, М. Хвильовий) віддають перевагу його фізіології.

Оповідання Михайла Івченка (народ. 1890 р.) почали з'являтися в друку ще до війни, а р. 1919-го вийшли вже й книжкою — „Шуми весняні“; по тому друкуються спорадично по збірниках та журналах усю нові його твори. Скільки можна судити з надрукованого, Івченко перебуває поки що в стадії шукання й світить, скажу так, одбитим, позиченим світом. Слід не так пережитого й передуманого, як перечитаного, впливи не так життя, як книги — ще дуже на його творчості позначаються. В одному з оповідань Івченка згадуються напр. твори якогось „Хоми Фівейського“: „він, — оповідає про свого господаря герой оповідання, агроном, — він довго і уперто доказує (sic!) мені про учення Хоми Фівейського. Теософія у його оригінальна — в одну і ту ж пору і сутохристиянській, і глибоко-язичній (sic!) бог“ („Шуми весняні“)... Дуже я боюся, що цим разом пам'ять прикро собі закартувала коли не з-ученого агронома, якому й вибачити можна незнання теологічних дрібниць — то з самого автора, що йому знати їх обов'язково, скоро він береться про теологію говорити. Хотілось, бачте, перед людьми показатись Хоמוю Кемпійським чи там Аквінським, а зрадлива пам'ять із свого запасу підсунула теж „клерикальне“ прізвисько з читаних творів М. Андрєєва — от і вийшов такий Хома, та тільки не той або й ніякий, просто порожнє собі місце, як неясний одгомін у пам'ять од колись прочитаного автора. Це, звісно, дрібниця, але надто може характерна для дотеперішнього стану Івченкової творчості.

Всі новели, чи — за дозволом Івченка — просто оповідання його щось вам нагадають вже читане. І не то, щоб було це безпосереднє наслідування чи копіювання того або иншого автора — ні: це швидче несвідомі ремінісценції на розроблені вже в літературі теми. Всі вони одбивають, щб читав або під чім був тоді впливом, пишучи ту чи иншу

річ, автор. І знов же я цього не вважав би за надто великий для молодого письменника гріх, коли б автор був трохи розбірливіший і пильніше добірав собі товариство та вчителів. А то у його знайдеться всього: і доброго насіння, і того мотлоху, що тільки прикидався літературою. Знайдете тут і од Коцюбинського й од Винниченка, од Чехова й од Андресва, од Гамсуна й од Арцибанова, — боюсь, що навіть А. Каменського меду краплина сюди потрапила... І в результаті ця натуральна у письменника, що тільки-но пробус, що шукає для себе шляхів, неоригінальність набірає занадто, сказати б так, сорокатою вигляду. Різні елементи вигадливо переплутуються між собою, і це збиває з певної відповіді на питання — чи автор дійсно шукає, чи лиш випадково одбиває на собі те, що йому остання сказала з прочитаних книг, останнє з літературних вражіннів.

Єсть напр. у Івченка оповідання „До землі“ — „лірика осені“, як називає його автор, — свіжі, з сиражнім і глибоким ліризмом написані вражіння інтелігента на селі. То дарма, що і композицією й навіть окремими місцями нагадують вони класичне „Intermezzo“ Коцюбинського. Тут автор не тільки доброго вчителя мав, але, видно, й сам пережив у своїй душі ті вражіння і дав кольористу соковиту гамму переживаннів у людини, що потрапила на давні, піззабуті обставини й піззавмерде воскрешає в душі своїй життя. „Від усього віяло таким тихим, покірним сумом і так глибоко він відчувся в моїй душі!... Деся загомоніли найглибші, найрідніші голоси, і я не можу заспокоїти їх“. Картину цю глибоко відчуває і читач, а надто зріжеться в пам'ять образ старенького батька з його безбарвним мпнулим та сіренькою буденщиною в сучасності, з його невеликими, проте недосяжними мріями. Щоб заглушити непогамовані болі, рубає той старенький дрова, рубає машьянально, а думка працює невтомно над нерозгаданим питанням про сина-інтелігента: „Хто ж він? Рідний і чужий. Близький і невідомий. Цікавий і незнайомий“. Цюкає сокира і в унісон їй — „цюк-цюк-цюк! — деся гукає серце голосно, а мені здається, що якась маленька сокира рубає в моїй душі і згодом обрубав усе те, що зв'язувало мене найтоншими нитками з усім живим, з усім рідним, близьким мені... Одрубує ниточку за ни-

точкою й сохнуть ті корні — й спустошують мою душу“... Це дійсно лірика осені, втоми, роздумування — свого роду *intermezzo* в переживаннях людини, що одбилась од притаманного життя й може до його лиш моментами вертатись. І торкас читача міцно за серце той тихий сум, що оповиває — це найкраще досі з Івченкових оповіданнів.

Та не всюди так щасливо єднаються у Івченка літературні впливи з його власними переживаннями та порухами авторської його індивідуальности. Візьмемо знов приклад з тим самим літературним навчителем Івченка. Єсть у Коцюбинського прекрасне, широкими мазками і разом глибоко інтимно — секрет, одному Коцюбинському доступний — написано оповідання „Сон“. Ідея його — боротьба з супокосм, що мертвить красу, всього живущого основу, пропаганда бунту проти звичних форм буденщини, проповідь „потреби знов здобувати давно здобуте на власність“. Мало не в кожному із Івченкових оповіданнів знайдемо відгуки на цю ж тему, — видно, вона його не жартома таки зачепила. „Зникне легкокрила ілюзія, зоставивши глибокий тоскний спомин про себе. І почнуться звичайні сварки, звичайні буденні турботи. І тугою глибокою охопить тоді серце“. („Шуми весняні“) — це немов просто живцем узято з „Сна“. „Замертвілий спокій життя“ розбиває герой в оповіданні „Тіні нетлінні“. Краса життя „так близько від нас, вона рідна й тисячами голосів змагається сполучитись з нами. А ми всі розтонтали її, заплювали небо й землю, і сами в цім чаднім хаосі плутасься, борюкаємся, знищуєм один одного“ („В первістні простори“), — знов же й знов те саме, тільки що замість енергійно-потужного „смітника життя“ у Коцюбинського маємо тут невразний „чадний хаос“. Єсть у Івченка одна річ („Королівна зелених борів“), цілком написана на цю тему Коцюбинського: „дратує ситий спокій“ і прокидається нудьга навіть у „храмі красн“, бо тільки „в широких поривах“ випростується душа й знаходить хоч бурхливе, зате солодке задоволення. Справді, сильно захопила думка великого художника його молодого наслідувача. Але не глибоко. Це у Івченка сама літературщина; не перегоріла та думка в горні власних переживаннів, у власні образи не влилась, не перетопилась на власному матеріялі, і тому, крім чисто фор-

мальних ремінісценцій, на цю тему він дати нічого не зміг. І холоднє спиниться читач перед тими пишними „храмами краси“, бо тут — сама декламація, а не органічне перетоплювання нехай і позиченого матер'ялу, не глибоке перевживлення літературних і життєвих зразків.

Ще менше щастить авторові там, де він за зразок собі бере не такого ідеально-кришталєвого художника, як Коцюбинський, а когось з інших письменників. „Почувся дзвінкий екстазно-тремтячий (?!) крик собак, і голосна луна від нього забилась в тривозі, а потім десь далеко розсипалась в кущах“ (В первістні простори“) — це приклад тієї витвірної фрази, самої-но фрази, хоч і сильного художника, Л. Андрєва. „Він мене лякає, а мені не страшно“, — знов згадується сардонічна усмішка геніального простака, Л. Толстого, на адресу саме Андрєва. Тим більше не страшно, коли пробує слідом за Андрєвим лякати Івченко. Андрєвська „Бездна“ ще може приглушити якоесь вражіння своєю підкресленою ірреальністю, здержливістю та моментальним контрастом подій і душевних змін. І цього не мають зовсім „Тіні нетлінні“ Івченка з грубо-натуралістичними й навмисне підкресленими подробицями згвалтування героїні та спізнілими ревнощами героя. „Настала ніч, нервово-тоскна, всіма струнами напружена. І кожна річ в покоях, здавалось, мала свій власний голос і щось шопотіла Стасю, поважно і незрозуміло, і вимагала відповіді від нього. І з цих тьмних голосів снувались свої тканьки, і в них розкривалась (?) безмежно глибока, страшна своєю темрявою безодня“. Всі аксесуари, навіть „безодня“, єсть... А нема вражіння чогось страшного і несправного. Замість справді трагічного — трагічна машкара з застиглими рисами. „Не страшно“, а тільки зайво і непотрібно.

Найбільш, може, це зайве і непотрібне гвалтування Івченком свого справжнього хисту виявилось в найбільшому його оповіданні, в згаданих уже „Шумах весняних“. Це найслабше, мабуть, з усього, що досі вийшло з-під Івченкового пера. „Я іду бадьорій. Щось голосно співав в мені якусь дужу пісню. Ні, то якась звиріна десь в середині сміється: Ха-ха-ха!“ — так хвалився б (і хвалився) Арцибашівський Санін, так почував себе герой „Четырех“ А. Камен-

ського, так виявляли свої переможні радощі персонажі з Винниченкової „Куплі“. Так хвалиться і так себе почуває й Василь Павлович із „Шумів весняних“, заподіявши досить несподівано й нівроку таки безглуздий учинок з Наталею. „Шуми весняні“ — оце і всенька вам відповідь на сумніви. То, бачте, „пора шуканнів“: одлетять вони, ті весняні дні — „і зостається порожнеча і звичайні трухлявини“ (sic!). Одшумів отак і роман героя „Шумів весняних“ з Наталею, як вимагання самої-но „пори шуканнів“, без жадних інших і глибших підстав та наслідків. Але щось фалшиве, навмисно приточене вчувається в розтягнутих перинетях романів, одбутого вже і майбутніх, у героя Івченкового оповідання. І нема як-раз „шумів весняних“, отієї буйної радості життя. Зробив чоловік дрібненьку капость, та й ховається полохливо од її свідків. Не доглянув автор, зрадила пам'ять і виїшов замість живого й реального Хоми Кемпійського якийсь абстрактний і небуваллий Хома Фівейський, одгук чисто літературних впливів, а не гарячої, по сліду самого життя, спостережливості. Останні з надрукованих твори Івченка тільки ствержують це. Видно з них, що автор пильно шукає своєї в письменстві стежки, сумлінно студіює літературні останнього часу здобутки, і що це мабуть не дешево його коштує. Неусталена, ніби ще чужа якась манера, що нахильється до символізму, трохи туманної містви („На світанку“, „Сни землі“), безмежний песимизм („Місто вмерло“) — таким стає перед нами Івченко в пізніших своїх творах.

Надто звертає на увагу фантастичне оповідання „Місто вмерло“, нав'язане подіями революційного часу з руйнуванням саме великих міст і може фантастичними романами Уелса та Джека Лондона. На звалищах великого міста лишилося тільки двоє людей, та й ті мусять тікати десь на села, щоб урятуватись од голоду. Але притосувалась до нового життя тільки жінка, чоловік без перестану світом нудить.

— Нічим жити... Місто вмерло. Велике місто вмерло.

— То це й досі по нім тужив? Є по чім! — іронічно кинула вона. — Хай ніколи не воскресне Воно, те прокляте Місто, де ми були засуджені на смерть, де все життя наше було одним стражданням.

— Але ти розумієш, що нічим жити, — в жаром наскакую на неї. — Вмерла мрія, вмерла ілюзія, краса життя. Зникли наші

шукання, наші муки, а з ними й увесь зміст життя. Вмерла вся наша культура.

Податись нікуди, „страшна порожнеча в майбутньому“ і як логічний висновок — „ми мусимо себе знищити“ з майбутнім навіть нащадком, щоб не „плодити [іхтіозаврів“, створіннів до життя непристосованих. Невиразне що-до реальних обставин, оповідання добре малює проте настрої, викликані руйнацією міського життя за перших років революції. Але мабуть це етап вже перейдений у Івченка: останні його твори між иншим цікава спроба оповідання з життя Сковороди, вертаються до первісної його простої й безпосередньої манери.

Отже по-за всіма дефектами в творчості Івченка, за тією суцільною поки що неоригінальністю, єсть у його щось правдиво своє, щось — сказав би — привабливе, що змушує дарувати йому зазначені й не зазначені хибні і сподіватись од його на прийдущі часи чогось може й не зовсім звичайного. З Івченка сильний, глибокий і щирій лірик, з невиразними поки що, але безперечно потужними можливостями в сфері виказування тонких і делікатних процесів, що в душ людській одбуваються. Він шукає і левец, що знайде свою стежку, — такий певний, що згадує про це навіть з якоюсь задериковатістю. „В оцих сірих, брудних стінах ми збудуємо свої власні прекрасні палаци й заклинемо на своє власне свято усіх тих, чії очі горять вогнем шукання. І тоді побачимо, чия візьме!“ — пише Івченко в оповіданні „Зелене вікно“. А так — побачимо... Треба тільки обережніше намацувати ґрунт і сторожкіше ставитись до шляхів, на йому проложених попередниками, а також не кидатись на-осліп за першим-ліпшим поводирем: не кожен-бо з їх вартий того, щоб іти за ним. Треба вишукувати. І не тільки це до літературних зразків стосується, але й до самого стилю, до манери писання. „Vertere stylum“ — хочеться пригадати Івченкові хороше правило давніх латинців. Бо всі оті „менти“, „лоскотить“ і навіть „лоскочить“ та „лоскочучі“, „комусь зрадити“, „стогіни“, „спокієм“, „свайби“, „саме звичайне“, „зобгнутись“, „пук сонця“, „велетній“, „просить пробачитися“ (мало не класично-безграмотне „вибачаюсь“) і всі инші лексичні й стилістичні страховища нашої сучасної інтелі-

гентської мови, яких рясно посипано по сторінках Івченкових творів, роблять просто нестерпучий дисонанс навіть там, де автор встиг був цілком заповнити почуття свого читача. Які-небудь очі, що враз „соловіють“, або став, що не до речі „заколывався“ під час найніжнішої сцени, можуть розбити всяку ілюзію її одвернути спочуття читачеве од прекрасного навіть малюнку. Шукати її ввобірати треба і в сфері вислову, а не брати навгад аби-яке слово.

Шукання у людини з хистом без сліду не минає, і тому хочеться сподіватись, що Івченко таки знайде себе, перебуде неминучу смугу молодечої вразливості на всяке літературне вражіння й потрапить справдити хоч якоюсь мірою гордовиту мрію одного з своїх героїв; „Хотів би я так заспівати, щоб задзвеніла моя пісня на цілий світ. Щоб одгукнулись на неї мільйони змучених людей. Понесу я до них радість, радість ласки, що украм од квітів твоїх“ („Тіні неглинні“). Такі мрії — річ звичайна для кожного автора, і почасти від самого Івченка залежатиме, щоб з мрії тих справдиться.

„Хотів би я так заспівати“... — міг би про себе сказати й Гнат Михайличенко (1892—1919 р), але не вийшло. Проте доводиться згадувати і його, — доводиться не так з огляду на вартість його творів, як на ту популярність, якої несподівано зажив був цей плодовитий, але без искри навіть таланту письменник. Буває таке не раз, що популярність помилиться дверима й почіє там, де, здавалося б, робити їй абсолютно нема чого. Твори Михайличенка, на думку декого з його товаришів — „скарбниця, в якій є зложені всі скарби української революції“. „Блакитний роман“ його „це одна (sic!) з рідких творів літератури, який родиться раз на століття, який крім незвичайної краси і могутності стилю в що-до глибини думок і ідей синтезом не еротика, а української революції і криє в собі рінночасно глибоку аналізу бурхливого виру революції на Україні, змальовану в таких художніх картинах і формах, так простим і могутнім символізмом, що весь слід політичної тенденції счезає і залишається „класичний твір революційного мистецтва“, який є рінночасно надзвичайно могутнім і глибоким образом данного політичного менту“ (В Гадзвинський). Цей занадто категоричний, хоч і ніби неграмотний трохи присуд, а також і те,

що Михайличенко своїх має навіть наслідувачів — це теж до якоїсь міри обов'язує приглянутися до спадщини письменника, що ніби дав „класичний твір — прямо архитвір — революційного українського письменства“.

Хто перечитас твори Михайличенка по наведених словах критика — мабуть скаже: бідне революційне українське письменство. Я читав їх перед критикою і тому скажу лиш — бідна критика, надмірний гіперболізм якої розлітається одразу, коли-но тільки спробуєш підійти справді критично до творів так уславленого письменника. Численні „Новелі“ (1922) Михайличенка — це типова інтелігентська „літературщина“: істерична, з нахилом з усього робити трагедії, без того чуття реальності й простоти, яких раз-у-раз інстинктом, коли не доброю школою, додержує справжній талант. У цього ж письменника навіть з кольористими назвами твори — єсть у його „блакитно-рожева“ новела, єсть „білий плач розстання“, єсть „Блакитний роман“ — уявляють із себе щось надто безколірне, недокровне, одноманітне. Скросно їх ус на одну мірку, на один дешевий трафарет: по репортерському невдало переказаний факт і істерична риторика з приводу його. [Ні тіні щирого почуття, а так — маня якась, накручування себе на почуття, претензії на психологічну обробку тем. І коли розшифрувати написане, то нічого не лишиться, окрім шумовиння фрази та [максимої — [плаче автор у кожному оповіданні — риторики: [правда, [ці саме прикмети й захоплюють звичайно примитивних [цінителей. Ось — „Повія“: поспішався автор на засідання революційного комітету, стрівся з уличною дівчиною, розмова, [а потім „мені зробилось так тяжко, що хотілося ридати“, а ще потім почалися, на всі боки перевертані запитання: — „Чого мені вноді так тяжко? тяжко [й боляче?“ І в результаті — „я не був на засіданні революційного комітету“. Ось [— „Старчиха“: на улиці плаче старчиха, — „мене підбивало присесть до неї і теж плакати“, а потім закрутилися безконешником запитання: „чого вона плаче?“ Ось — „Дівчина“: автор шукає її, незнану, сумує за нею, щоденно журиться, а ночами, певна річ, плаче. І без краю та впину кидається запитаннями в простір: „Де вона?“ „Чи це не вона?“ „Дівчино... де ти?“... І отак усе у Михайличенка — без кінця і краю...

І все оце переказується піднесенням стилем та костюбатою мовою останньої формації. Читати отаку „літературу“ — суца тобі мука. Замість стислості, сконцентрованности вражіння, масмо одноманітне ремігання заялзених сюжетів, і тому найкоротші навіть речі в читанні робляться без краю довгими, подужати їх можна тільки із великою напругою. Ще в більшій мірі сказане стосується Михайличенкового „архитвору“: „Блакитний роман“ — це мабуть найслабіше з усього, що написав Михайличенко, бо до зазначених вже дефектів треба додати ще темний, а місцями то й зовсім таки незрозумілий, з претензіями на символіку, зміст: мавки, легенди, мрії, якась „легенда-аорист“, нудне і фалшиве накопичення невразних фраз, безбарвний — дарма, що багато барвистих слів — стиль, квола мова. Безпорадність автора проступає тут щедр ужче, бо в фантастиці навіть голого репортажу бракує, отже нема для звичайних у Михайличенка плачів звичайного вихідного пункту. І треба дійсно невибагливий мати смак, щоб у цій літературній соломасі побачити — не скажу: епохальну подію, а просто хоч середньої вартости твір. Літературна спадщина Михайличенка не так власне про самого автора ставить питання, як про дивовижний вплив нікчемних з кожного погляду творів на певні читальницькі круги, — нехибна ознака літературного занепаду чи просто примитивизму...

Безперечно надійною сплюю увійшов до нашого письменства Валеріян Підмогильний (народ. 1901 р.), що в своєму активі має збірку оповіданнів („Твори“. т. I, 1920) і низку новітніх творів по періодичних виданнях. Тло, на якому стеляються твори цього письменника — здебільшого місто, і автор має готову його, сказати б так, філософію: „сліпий випадок“ або, теж саме, „жплава й костиста рука буття“, не розбіраючи, „без жалю й радощів“ керує створіннями, що думають, ніби сами творять для себе своє дрібненьке життя.

Місто шуміло й хвилювалось, кипіло й реготало. Життя виштовхувало вдень на вулиці його тисячі, десятки тисяч людей, котрі заклопотано бігали, метушились, щось думали, обмірковували, сміялись, плакали, сподівались і, нарешті помірвали, — все це шноді тут же, на вулиці, а здебільшого під валізними дахами

кам'яних мурів, що самі ж і утворили собі, аби ховатись на ніч для спочинку й кохання. Тих, що, знесилені і виснажені хворобами і турботами, конали, як найшвидше забивали в деревляний футляр, кидали в землю, а життя вигонило на опорожнене після них місце десятки нових людей, котрих родило кохання під авізіями дахами кам'яних мурів.

Ці люде, як і їх батьки, починали сновигати по вулицях міста, вабували про те, що волею сліпого випадку родились; не думали про те, що так само помруть, і в шаленій метушні їм, пили, творили культуру, поглиблювали науку, будували собі нові мурі, кували нові кайдани; жилава ж і костиста рука буття без жалю її радощів шурляла їх на їхніми ж руками зроблене каміння, проти їх повертала їхню ж науку, здобутками їхньої ж культури виснажувала їх, а вони все так само заклопотано бігали по вулицях міста, сміялись, плакали, сподівались і покійрно, врешті, йшли на страту („Старець”).

Оця метушнява життя, випадкова і безглузда, найдужче одбивається в оповіданнях у Підмогильного. Провадить ся напр. боротьба на смерть, і цікаво, чому люде до тієї боротьби встрили: один тому, що хотів здобути собі пістоля; другий, бо був розчарований що-до життя і сам не знав, чому „він пристав до гайдамаків, а не червоноармійців“ („Гайдамака“). Підлітки випадком, з нудьги, з хвиличної жадоби паруються, не почувачи ні любови, ані пошани й так само байдуже розбігаються; мало не діти затпрають старанно сліди свого випадкового зближення і „ранком він широмолився в церкві, щоб аборт пройшов як найліпше“ („Добрий бог“). Навіть справжні діти мають у собі щось старече, як отой напад чисто звірячої злости, що штовхає на трохи не патологічні вчинки („Ваня“). А взагалі — сіре, нудне, безбарвне і беззмістовне, непотрібне животіння, в якому пуття не добереш, чого кому хочеться і на віщо („В епідемічному бараці“). Усе сходить тут на якесь рослинне нидіння, де нема чогось цікавого, яскравого, вищого, за що варто було б змагатися: не жаль його і непотрібне воно. Ось юнак збірається себе стратити.

— Прощай, життя! — промовив він.

Але це вийшло не природно і непраливо. З чим тут прощатись? Віктор плюнув і пішов далі („Добрий бог“).

Та й справді — з чим тут прощатись, за чим жалкувати? „Прожив би ще десять років, — міркує другий юнак, перед

лице смерти поставлений, — прочитав би ще з п'ятдесят книжок, переночував би ще з десятьма жінками... отже я усе це знаю, все куштував, не варто жаліти“ („Гайдамака“). Людина останньої хвилини, справжній герой сучасності занадто прозирає з цієї нігілістичної мудрости. „Бога немає“. „Скрізь брехня і онуканство“. „Сумління — це забобон і йому, як і всім забобонам, не можна потурати. Сумління це просто скринька, куди складаються всі вчинки людини. А раз людина зробила вчинок, що не влізас в цю скриньку, то треба її поширити“ („Пророк“), — так філософус один з таких героїв сучасности. Занадто багато усі оці подолітки бачили, занадто багато вони знають і занадто скриньку свого сумління роздали, — отже їй життя для них занадто рано тратить свою приналежність, свій смак, свої радощі, свою ранкову свіжість... Нема у них ранку. Старечий маразм, утомка, але без досвіду людини, що справді переживала, нормально витрачувала своє життя. В кращому разі — фесрверк, у гіршому — Антоєв із оповідання „В епідемічному барані“: що, справді, може такого ретортиного гомункулюса цікавити, коли його виховує мати на розмірену машинну, до нічого дитячого не лишається? На десятій вже несні — дідусь, а хто ж не був дитиною, не буде з того і людини. Початок збігається з кінцем — і край: смерть це чи не сиди-не, над чим варто спивитись і замислитись.

Отже виходить ніби проблема смерти... Ставлять її й герої Підмогильного, і сам автор. Ставлять не однаково, але розв'язують майже в унісон, тільки з одлітками — од пасивного приймання неминучости до радісного бажання зустріти смерть, як щось принале, ясне, блискуче. „Ну, що мені тепер? — міркує собі Олесь з оповідання „Гайдамака“, якого оце зараз мають розстріляти. — Ну, повмірали батьки, і я через годину, день, два, місяць — теж помру. Так що ж? Га? А Бог... Може порятує. Господи, прости її помилуй... Ну, я помру, другий, третій... Прийде час, повмірають всі мої спів-учні й учителі. І нічого. Земля не перевернеться. Один раніш, другий пізніш. Господи, заступи мене твоєю благостю. Пречиста Діво... Я ж кажу, що це нічого. Смерть — дрібниця. Родився — помер. А пережежок між цими бігунами — життя. Це формула. Підставиш цю фор-

мулу людині — кінець, помере“. Масмо пасивне приймання смерті, покірливість перед неминучим, з одтінком пригноблення. Дальший ступінь — та ж таки пасивність, але з певною дозою вже якогось, коли хочете, вдоволення: так приймає смерть герої повісти „Остап Шантала“, для якого смерть — не тільки логичне, а й щасливе довершення життя, „радість нерухомости“. Був колись живий, гамірливий, діяльний завод, де працював Шантала. Тепер він став.

Шантала ходив між блискучими велетнями й торкався їх рукою. Вони були холодні; не сон, а смерть спивала їх. То смерть прийшла серед стогону й зітхань напружених рухів, серед метушливого дичання коліс і пасів. Тоді білою парою ввійшов дух в металового тіла, з сичанням закликали швенделі в останнім пручанні та помалу захолювали казани.

Він піднявся драбиною на примосток і зверху дивився на залізній цвинтарь. Щось приваблює таїлося в смерті коліс та в вислих ланцюгах горішніх кранів. Насолода нічного спочивку виплескувала на вигибах криві й мерехтіла на мідних частинях держали та гаків. Всевадно панувала тиша над потужними працівниками, що в зойках і шаленстві тінались були своїми тілами, бездоганно віддаючи свою силу і рух.

Вони заробили собі тишу і спокої в нерелогих під важкими ярами ремінних пасів, у громі бійки заліза об кривоц. Тепер вони спочивали і радість нерухомости відчував кожний гвинтик цього знеможеного тіла.

Смерть, така бажана, прийшла сюди, приголубила чужих всім рабів і в вахаті раювання вони заснули на-віки. А купа мовчазного металу була смерті пам'ятником і хвалою.

А незабаром став Шантала віч-на-віч не з символістичною вже смертю „металового тіла“, а з реальним кінцем живої й близької людини. Але й тоді почувив він тільки оту, „радість нерухомости“ й принадиість цього логичного завершення життєвих процесів.

Шантала поставив стільця біля тіла, сів та, поклавши руки на стіл, дивився на обличчя Олюсі. Воно лежало перед ним наче вирізблене в блідого дерева, наче складене з мозаїки рукою талановитого майстра.

Потім він переводив очі на зхрепчені руки, оглядає гревелі черевички, що висувались з-під довгого вбрання, окидав зором усе схудле тіло сестри. Ніколи не підіймуться вії, де сховалися очі, не ворухнуться руки, не бривкне слово. Смерть.

Шантала споглядав смерть. Ось вона валила собою це тіло, оповила його, дихала навкруги, і подихи її були тихі, як брєння

далекої пісні. Жадної тьмичи не захоувала в собі смерть, жадної злости не кидала в душу, і тонкі пахонці, солодкі, як зів'яті квітки, розливала вона навкруг себе.

Смерть була розсипана по кімнаті, як порошок в сонячному промінні. Смерть була ласканим струмком, що лина між скелями, несучи з собою притомлене листя.

Шантала насоложувався близькою присутністю смерті. Він вітав її, але не словом або думкою, а просто віддався їй увесь і, заплющивши очі, почував, як вона цестить йому тіло. А потім знову дивився на мертву сестру і думку за думкою клав коло неї поруч з квітками.

Шантала почував „запанність смерті“. Ще одна ступінь наперед — і приймання смерті в гаряче її обернеться бажання, наслідуючи віху, свого роду укоронування життя. Є в Підмогильного драматичний етюд „Смерть“, у якому вона стає в образі молодої жінки чудової вроди з розпущеним золотим волоссям, — образ блискучий, осяйний, принадний. „Ви — смерть, котрої я так боявся! — покрикну в захваті засуджений на смерть. Тепер я радий був би двічі на день помірати, аби тільки бачити вас! Бачити ваше золоте волосся й може коли-небудь замінити кого з вашої челяди“...

Апотеоз смерті... Разом з гімнами до „теплої, ласкавої й тьмичної“ ночі, що родить казки, „коли співає земля, коли прокидаються зорі... коли все тихо навкруги, коли всі сплять“ („На солі“) — цей дивний апотеоз становить одну з найоригінальніших рис у творчості Підмогильного, з неї виростають у його такі епічні постаті, як напр. герой оповідання „Іван Боспій“. Думаю, що нічого неприродного в цьому немає саме під наш час, коли смерть і річей і людей заливає все навкруги і привчила нашого сучасника дивитися сміливо їй в вічі і може навіть кликати її, шукати всюди її проявів. Од щоденного кличу втомленої людини „*beati mortui*“ до смеркової філософії такого Шпенглера — все повно думки про вмірання, захід, смеркання, втому. З цього погляду, наперекір думкам критики, з Підмогильного чи не найсучасніший з усіх наших молодих письменників. Найсучасніший він не зовнішнім, скажу так, способами, а своєю психикою. З його зовсім не песиміст і його філософія ані трохи не нагадує цвинтарного квиління розчарованих „зайвих людей“, гамлетизованих „паралітиків з блискучим, мов-

ляла Леся Українка, очима". Захід, ніч, смерть — у його не тільки неминучість понура, а щось бажане, ясне й блискуче. Та й завдання його не втечати, а шлях до них, психика сучасної людини, як вона єсть. Він психолог переважно і психологічні проблеми цікавлять його над чисто побутові деталі, подробиці. Хоча й побут одбивається у Підмогильного досить яскраво, але для його це завжди на задньому плані і раз-у-раз поступають внутрішній логіці подій. Тому то Підмогильному часто бракує зверхньої фабули: маємо тільки схему її, кістяк навіть там, де зміст тісно зв'язаним буває з побутом. „Повстанці“ й „Іван Босий“, „Собака“ і „Проблема хліба“, певна річ, дають і чимало цінних рисок із сучасного побуту, але не в них суть оповідання, бо й тут автора цікавить більш психика боротьби, містичного переконання чи голоду, ніж зверхні їх прояви. Частіше буває це ще більш навіть підкреслено. Напр. у своїй великій повісті „Остан Шаптала“ Підмогильний тільки злегка і то двома-трьома рисами торкається побуту й дає знати, що подія за наших одбувається часів, хіба тільки скаргами бабусі Одарки, а проте, читаючи повість, ви бачите виразно, що такий Шаптала міг виявитись тільки за смеркового часу зниження енергії до життя, за часу руйнування старого світогляду з його байдужністю до колишнього, з його жагучим якихсь нових шляхів шуканням. З цього погляду смерть Олюсі і засноване на цьому переродження Останове набувають і глибокого, коли хочете, символічного змісту, як видимий образ тих скритих процесів, що одбуваються десь по-за свідомістю й тільки зарисовуються иноді на обрії нашого життя. І може в цій трохи абстрагованій од зверхніх подій манері півсмітника й лежить його, як художника, сила. Він не одбивається в бік до тих подій, не блудить серед подробиць, а просто йде до мети — показати нам сучасну людину в її непевності, хитаннями, розчаруванням, фаталізмом, нахилом до містики — бо ж і революційна буває містика, — з її байдужністю, навіть свого роду тягою до смерті.

Парадоксальна це, може бути, тема, але автор вмів переконувати. Талант його нагадує трохи Достоевського своєю важливістю до психологічних експериментів, тільки що

„жорстокій талант“ російського письменника пом'ягчено тут лагідним українським ліризмом, що нагадує, з другого боку, Чехова. Чехівська манера пробивається подекуди навіть у самій композиції оповідання: „В епідемічному бараці“ наприклад і загальний фон, і окремі епізоди, і поодинокі персонажів, що їх не одкинувся б мабуть і сам співець похмурих людей. Ось одна лиш картинка з цього оповідання. Начальник станції, повний глибокого почуття від перемоги над сестрою Прісею, вертається вночі додому.

Начальник станції сів біля столу та видобув я шухлядику записну книжку: „Порадник залізничника на рік 1910“. Цю книжку він придбав ще на початку своєї залізничної кар'єри, але її досі там нічого не записав.

Сьогодні ж скоїлось щось таке, що треба було відбити навіки. Принаймні Начальник станції був твердо в тім упевнений: Він розгорнув книжку на першій сторінці й написав:

3 квітня. Вночі я

Далі він не міг висловити того, що таке ясне й велике стояло йому перед очима. Він закреслив усе та написав знову:

3 квітня. Вночі Прісія й я

Він здивовано помітив, що всі потрібні слова зникли, а лишались тільки цілком нікчемні.

Отаким влучно схоплених деталей, підглянутих зглибока спостережень багато знайдемо у Підмогильного. Постати у його змальовано рельєфно, кількома рисами, іноді ніби схематично, часом пишно й дбайливо, часто з якимсь дивним сувокоєм (лікарь та рибалка у тому ж таки допіру цитованому оповіданні), під яким б'ється невпинним живчиком все ж глибокий людський талант з його увагою до людини, як такої, до радощів життя. У письменника зарисовується вже власний стиль з суворою, мало не класичною простотою в разі. Не вважаючи на деякі технічні огріхи, на невміння часом вв'язатися з утвореною ситуацією (кінець повісти „Остан Шантада“), все ж можна сказати, що дебют молодого письменника одбувся як найкраще і коли й далі піде він позначеним шляхом, то письменство наше в особі Підмогильного придбало справді визначного повістяра, майстра-художника.

Початкує так само вдатно й другий молодий белетрист Григорій Коси́нка (народ. 1899 р.), видавши збірку дрібних оповідань „На золотих богах“ (1922). Цей письмен-

ник сильній як-раз побутовою стороною своїх творів, побут б'є з них, іскрявиться своїми типовими рисами й дає справжній образ сьогочасного, може не глибокий, трохи однамітний, але свіжий, живий, яскравий. Велика наших часів боротьба знайшла в Косинці вдумливого спостережника, — саме оця боротьба, а не дрібний щоденний побут, і через те деяка плівка героїчності, молодого романтизму лежить на цих коротеньких, але обточених нарисах-малюнках. Боротьба ця в свідомості Косинки не приходить одразу, раптом, — автор подає свої спостереження в перспективі, немов підготовляє заздалегідь читача. Ось напр. згадка з дитячих літ про хлопця, що „був щасливий“, коли йому дозволено „гонити два рядки“ на буряках: ціною бо тяжкої праці має здобути він свою гарячу мрію — „синю сорочку, хліб“. Але разом із отим „щастям“ закрадається в душу й думка: „Купаються в добрі чужому. Мій робимо“, — і з того висновок: „Ну-да, так: пан наш ворог“ („На буряки“). Цю думку, що довго-довго таїлася німо й полохливо на дні свідомості, щоб з тим більшою спалахнути силою, коли впади вікові підвалини рабства, годували всі обставини життя. Хати на селі, „здається, мов п'явки ви'ялися в мокру землю і стоять такі зажурені-зажурені та дощем-неогодою прибиті“, а в середині „тиша і жах“, вічно сподівання, що якийсь новий обух від того твердого життя от-от звалиться тобі на голову. І знов висновок: „Багаті самогоном заливаються, а ми з голоду пухнемо... Голій грабить, палить: хай грабить“ („В хаті Штурми“). З цих висновоків народилась зненависть, що поколола людей на ворожі, непримиренні табори; зненависть потягла за собою боротьбу. І от коли ця хронічна боротьба прибрала гострих форм, то вихвана з-правіку зненависть з такою непереможною спалахнула силою, що не залляти її нічим, аж поки сама не догорить до краю. До ворога тут жалю не мають, не знають милосердя. В боротьбу загальну вилітають свої дрібненькі особисті образи. Ось жінка згадує про нелюба, що їй світ зав'язав:

...Лежу з своїм нечесаним Антошилом, а блювать так і верне... Фе, гвдка ж проклята душа!... А лізе, розучіш? Вищериць свої чорножовті вкля і як гад хіхікає і повзе. Хотіла, Яшко, збить. Боюся, думаєш? Не-т, просто не хочу. Але зараз, Яшко, да в

Господь повстання: яка я рада — сказати не можу, — знаєш, дасть Бог, його обмеле. Ге, — обмеле? („Вечірні тіні”).

Ось офіцер з карного загону дає лад на селі:

Прикладом рушниці скопили в бігуна сівашні двері, і Юрчик (учитель) зрозумів, що йдуть по його... так-так перед світом прийшла його смерть...

Юрчик устав і сів на ліжку.

Сірі постаті влякано, наставляючи рушниці, ввійшли до хати.

— Ви Юрчик?

П'яний, нервовий голос.

— Так.

— Ви делали українізацію школи, трудові принципи, сволочч!

Голос офіцера затремтів і він хрипло, як кудись поспішав, кинув до сірих людей:

— Большевізма, голубок, захотелось?!

— Я... — почав і не скінчив Юрчик.

— Айсь-ло!

Почулась якась дика команда.

І перервалась тоді срібна нитка.

А на ранок серед нашорошеної тиші в якій причаїлося село, тільки її чути було, як „весело гікаючи на коні, виїздила з села карательна експедиція армії генерала Деникіна“ („Перед світом“). А ось, з другого боку, повстанці партійного агітатора сіймали — суд короткий: десять шомполів.

Він сухо, коротко наказував:

— Стена, крий, а ти... — до Рубля — співай „ми жертвою палі“, розумієш?

— Співай!

— Ха-ха-ха! Здорово. Божек!... Ха-ха...

Тіло Рубля йорвалося на колосках, випиналось в болю до землі; він хапав її руками, давав шокою і — кидав луною срібною в жита до села, як безнадійний протест, свої сльози, змішані в землею.

— В борбе рокової...

— Десять.

І тихо плакала у золотих житах соняшна пісня... („Десять”).

Гримаса життя, скажете... Та буває ця гримаса ще жахливіша, як от ув оповіданні „Темна ніч“, де повстанці трактують перед стратою захопленого ворога, як почесного гостя: — „Пий, товаришу, бо далека дорога стелеться перед тобою... І пили і сміялись-сміялись“, аж поки вибухла гостра

зненависть і повели „в темряву ночі невідомого чоловіка на весілля смерті криваве“. А воно цілу країну заливає, оте криваве весілля, лишаючи по собі „чорну руїну, политу сльозами, як дощем“. „Цілі улиці викошено огнем-косою. Чорні повалені хати, щербаті повітки і — все віками 'дбане добро, а в попілі тліє горе матері“ („На золотих богів“). А поруч із цим справжнім, глибоким горем боязко-цікаво висувається метушливе обличчя людей, що на велику боротьбу дивляться як на спорт, як на задоволення порожньої цікавості до гострих відчужувань. Скінчився бій за велике місто і „ранком прокинувся заляканий, трусливий двоногий звірок і — до центру города: біжить, штовхає, лізе в бите скло, а на обличчі в його грає радість... О, він так любить політичні перевороти! Головне — тепле місце в господі нового пана: він — вічний міщанин („Троскутний бій“). Велика боротьба і маленькі люди, трагічне з гидотним сплітаються знову ж таки в жахливу гримасу життя, і корчиться від неї обличчя людськості.

І в Косинки, як бачимо, смерть — владарка сучасності — часто гостює на сторінках оповідань. Але тут нема нічого філософичного чи фаталістичного, ніяких абстракцій, ідеалізацій, ні сліду містики, жадної психологічної основи. Автор цю страшну гостю без жадного показує вбрання, приймає цілком тверезо й реально, як побутове з'явище, як неминучий факт і тільки як факт, даючи різкими рисами, стисло, немов рубаючи, контури нового життя, нового побуту, що позначається в процесі боротьби. З Косинки переважно нового села письменник, що вже прокинулось по революції, але ще не усвідомило себе до останку, не знайшло певного шляху й борсається в боротьбі чвсто рефлексивними рухами. Бракує в перших спробах Косинки глибина замислу й широкості захоплення, не бачимо заокруглення поодиноких малюнків, що не єднаються ще в цілий образ життя, але в останніх творах („Фауст“, „Голова ході“) вже й цю прогалину виповнено. Потроху розсовуються рямці, ширшає тло, творчій розмах більше забірає в глибину, факт одходить на приналежне місце, перед загальним освітленням поступаючись. Зростає на свлах художник. Проте і в тому, що вже

він зміг досі дати, побутову сторону життя, бодай в одному його закуску, схоплено сміливо й нарисовано правдиво.

Теж побутовий письменник, тільки на вишій трохі зразок, і з Миколи Хвильового, — власне в його белетристичних творах, бо як поет-віршовник Хвильовий дає тільки невеличкі окрушини робітничого побуту („Швець працює“ й ин.). В поезіях у Хвильового (дві збірки: „Молодість“, 1921 р. та „Досвітні симфонії“, 1922) на перший виступає план инша сторона робітничького життя, — сказати б, принципіальна. „Аз сьмь робітник“ — цими словами урочисто починає він другу свою збірку, і вугляний од своєї робітничької блузи дух не зрівняє він з найпринципальнішими вітхами. Він має навіть претензію — не зовсім мабуть оправдану — вважати себе за першого робітника з-межи українців:

Я із жовтоблакиття (!) перший
На фабричній димар зліз.
Журавиних пісень моїх верши
По цехах розставляю скрізь.

В імені робітника, колективного „ми“, він нову складає заповідь людськості:

Слухай, чоловіче:
Да не будуть тобі бозі друзі,
Тільки мєє засмажено обличчя („В електричний вік“).

І озиваючись на Тичини „Псалом залізу“, Хвильовий новому революційному побутові широкі становить завдання — не самої лиш боротьби та руйніництва, але й творчости, краси.

Кохасмо залізо й мідь,
Бетони і чугун —
Від них родилися гromи,
Але і снівні струни („Псалові Тичині“).

З Хвильового-поета типовий романтик нового класу, робітництва, і він це знає й цим пишається: „Я такий же романтик, як і ти“ — обертається поет до сонця; він тужить, — він рветься до „ласки-казки про життя прийдешнє“. Він бачить, що мало є підстав до такої казки в сучасному — „мертво навкруги... занеклися на залізі уста іржі“, завод помер. Але як для спокійного психолога Підмогильного в оцій смерті є „радість нерухомости“ — елемент спочинку, пасивного сунокою, принадности, ба й приголублювання, то

для бурхливого романтика Хвильового це тільки новий стимул до неугасного бажання:

Невже не можна запалити
Тебе, заводе, хоч одчас? („Ах, як мертво"...).

Звичайно, паливо з бдчаю вельми проблематичне, але як на романтика цілком натуральне, як натуральне і те зневірря, що посідає поета, коли він гляне навкруги: „кублється-б'ється мряка і шмаття від життя“, такого немов би переможного, всюди — „контрреволюція, контрреволюція, контрреволюція“, дощі і мряка, курява і ніч, і непевність.

І от в житах запахло,
запахло бур'янами,
а може й чебрецем —
не знаю! не скажу...
А по ярках огні.
Шахтарські? Я не знаю!
Заводи? Я не знаю! („Зелена туга”).

„Не знаю“, „не скажу“ — як це „непрограмово“, але й як разом з тим дійсно по людському гарно... Іноді цей романтик прикірає на себе міну й пробус писати в модному стилі, і тоді з-під пера його злітають м'які, грубі, навищено вигадані прозаїзми, як знамените в своїм роді: „бабахкайте, бийте в бабухатий (!) бубон“, або не менш знамените: „Шошел и шварі... Шив я, шив я“, — класичні зразки модної какофонії, що претендус на вищу виразність, але тільки несмаком одгонить. Та коли Хвильовий пише без міни, не на показ, то виявляє таке тонке розуміння справжньої сили слова й такі влучні знаходить образи, що перед ними мимоволі спинишся в захваті.

...Замислилося сонце...
Крізь повінь хмар, в глибині вод
Замислилося сонце.
Розтаборилась тінь...
Яка глибін! Яка глибінь,
Коли замислюється сонце! („Досвітні симфонії”).

Дуже нерівний ще з Хвильового поет, — може тому, що пробус змішати оливу з водою й роздвоюється між романтикою й занадто тверезими вимогами життя, між глибоким розумінням справжньої краси та нав'язаними впливами, що тягнуть

до нудного виписування шаблонних фраз, до найвищих витівок („м'єї“, замість мосї, „м'чі“ замість мечі) і одбиваються млявою риторикою.

Отаке ж подвоювання помітне й на Хвильовому-белетристові (збірка „Сині етюди“, 1923). Вдачею він і тут лишається, певна річ, таким самим романтиком. „Я теж романтик, — признається один із його героїв, — характерно: кохаючи. — Але романтика така: я закоханий в комуну. Про це не можна казати нікому, як про перше кохання... Це ж роки, мільони років! Це незбуття вічність... Так. Але подумай: стоїть проноетизований пролетаріат, що гігантським бичем підігнав історію, а поруч його стоїмо ми з своєю нудгою, з своїм незадоволенням“ („Синій листонад“). „Хиба це природно?“ — запитус тоскно романтик, а тверезий практик од комунізму одрубус: „Скажіть мені, де кінчається ваша (романтиків) дурість і починається контр-революційність? І Вадим теж співає: урочисто ходить по оселях комун а. Де ви її бачите? Просто — тоска. Просто — харя непереможного хама“. Це різкі змагаються люде. Але уявімо що романтика і практика живуть в одній і тій самій людині — сама ця людина стане тоді ареною завязаного бою. З одного боку — „завтра розгорнемо голубину книгу вічної поезії — світової синьї“, що охоплює ніби весь світ своєю велшчністю. А з другого —

...мчаться кудись дороги. Це наші федеративні. Не зупиняються. А то дороги б'ються в м'яках і знову мчаться. Вадим каже: „поезія“. Припустім. Але може дороги не мчаться?... Марія думала це про глухі звулки нашої республіки, де учечері молодь співає інтернаціонал, а вранці йде робити на гв'ята. Розбіглись дорєги розбіглись стовпи.

На однім стовпі написано:

Підеш на право — заграє вовк,

Підеш на ліво — уб'єшся в ярку. .

Це правда, це дійсність. Принаймні для неї („Синій листонад“).

Та й не для самої неї. Для автора також. Ось він в одному з численних своїх ліричних одбітїв у которї там раз вгукє: „І люблю я її — большевицьку Україну — ясно і буйно“ („Шляхетне гніздо“). Або ще:

Минали дні і в спогадах поринали ночі. Як це: десь біля Диканьки єсть село і хутір — а що тут раніш було? до татарши? Га? Так, село і хутір — далі-далі... А що через 40 віків? Га? Гоголь, Мазепа, Карло XII... Моя люба соціалістична Україно! Стени, шудіка і дітве сонце відходить за обрій, а за ними молочна стежка (?) співає — білі, а може її червінської пісні — шукають корови, а насовиська бредуть, і далі-далі. Ферми... Електричні плуги... машини, фабрики, заводи... Ах! і далі-далі... Молочна стежка співає — які пісні? („Життя“).

Це романтик говорить. Той самий, що творить гарну легенду про звичайнісеньку подію, героїчними подіями перетворену на прагарного юнака-повстанця.

Влетіла буря, крикнула — дзвінко, просторно:
— Повстанці!

Зашуміло в зелених гаях, загримало, загуло. Проквицлася ріка, подумала світанком та її розлилася — широко-широко на великі блакитні гони. Та її побрела по коліна в воді тумани — ажурні, похилі.

Пшла повільно... Летіла буря... („Легенда“).

Це героїчний епос революції, що вже не в самих легендах одбивається, але набірається плоти і крові, потроху переходить і в життя й свого побуту творить зачатки. Нильно, з любовістю до того побуту додипляється Хвильовий і вибірує з його образи тих „муралів революції“, що тихо роблять свою невидну роботу, однаково й серед подвигів і серед сірої буденщини. Це — „товариш Жучок“ або „Кіт у чоботях“, неухильний нового побуту вартовий і працівник („Кіт у чоботях“), надзвичайно вдало схоплений і змальований тип. Це — товариш з „Чумаківської комуні“, що серед обставин Гоголівського міста заложили були ціле гніздо нового побуту („Чумаківська комуні“). Це — Сайгор, що починає вже знемагати в боротьбі зо всенотужною гидотністю невимірующего міщанства й иншого рятунку не має, як просто утікти від його („Пудель“). Це — рефлексами биті романтики з „Синього листопаду“, що „мають своє євангелля“, але не мають практичного нюху й мусять податися перед тверезими людьми практикя. Це — редактор Карк, інтелігент, самотній і в революції, що безпорадно б'ється серед самотности своєї й сумнівів і — лиха ознака! — починає заглядатися на свого браунінга („Редактор Карк“). Це — сільська проста дівчина, що інстинктивно тікає від темного життя й прагне „світлого, мо-

лодого, як молодик“ („Життя“)... Любостно збірає Хвильовий окрушини нового побуту й пробує уложити їх у цілий образ життя. Але... це ж героїчний епос революції — і в тому всеньке лихо. Бо героїчні хвилини — тільки хвилини. Бо окрушини — то кропля в морі звичайної людської гидотности. Минулися святкові хвилини — гидотенський мотивчик перемагає. І нові пісні гинуть у йому, як гинуть і окрушини нового побуту серед непереможної заливи старого мотлоху-спадку. І от замість космоса, куди веіма фібрами своєї істоти рветься романтик, доводиться йому зазірати до „глухих заузків“, бур'янами зарослих, а там на місці „урочистої комуні“ — „харя непереможного хама“ розтанушилась. І Хвильовий так само нильно йі до тих заузків призираться і вибірає з них типові обличчя, даючи досвіт повну картину усього сучасного побуту й цілу галерею сучасних образів, що заливають собою окрушини революційного епосу. Партійні робітники, „понутички“, совітські службовці, письменники, що „халтурили всі, за гонорар“, самозвані „професори“ повстанці, просто обикателі, здебільшого з почуттям криведи на повітній лад — усі так чи інакше одбилися в оповіданнях Хвильового. Страшне, убійче вражіння робить той піби новий побут власне дуже старосвітських людей. Бруд, своєкористливість, ненажерливість, біганина за фізичними втіхами, безсоромність, гидь, обмеженість, претенсійність, нецтво — ось чим позначив своє панування „непереможний хам“, за нечищуючи все, до чого-но доторкнеться своєю рукою. „Темна наша батьківщина, — признається, на це все дивлючись, нам романтик. — Розбіглась по жовтих кварталах чорнозему і зойкає росю на обніжках своїх золотих ланів. Блукає вона за вітряками і піяк не пайде веселого шляху. Болить наше мільйонне серце і хочемо завалити їх груди своїм комуністичним сльівом... Темна наша батьківщина“ („Солонський яр“). Зів'яли романтичні мрії, злиняли фарби, зчорніло тло — і повлазили з усіх закутків потворні „харі непереможного хама“. Кідає поет ліру, ханає бича до рук і з такою збрюсю робить їм перегляд. З Хвильового зовсім не сатирик, у його наскізь лірпчна вдача, але така вже дійсність, що як тут не писати сатири: навіть шарж, карикатура не завжди вспішуться за дійсністю. Візьмемо з цього погляду одне тільки

оповідання Хвильового „Заулок“. У йому маємо: перше — „червоного професора“, тов. Гамбарського, що „нагадус Чехівського телеграфіста Ять“; друге — Аркадія Андрійовича, старорежимного в канцелярію закоханого урядовця, що збірається вже записуватися „в партію“, — тепер єдина єсть партія; третє — дружину його Степаниду Львівну, ніжну жінку її хорошу господиню, надто лойяльну піддану свого колиш царського, тепер комуністичного „отечества“: четвєрте — Мар'яну, дочку Іхню, пишну панну, що, покинувши середню школу, пішла служити до „че-ка“, збірається вішатися, а щоб не було вороття, „сьогодні вночі віддалась сифілітику“. Ціла колекційка „нових людей“... Та ще в додачу опістєнь „жили комольці і завжди трівожили заулок своєю агітаційною бадьорієстю“. А ось одна рисочка з „нового“ побуту:

В кімнаті, де висїв раніш Олександр II, Николаї II, а також білий генерал на білому коні — висять: Ленив, Троцький, Раковський, і манєсєвський портрет Карла Маркса. Степаніді Львівні сказали, що Маркс — жид і вона образилась, тому що раніш вона цього не знала і кавала всім, що Маркс з Петербургу. З того часу не великий, а манєсєвський. Про Троцького Степаніда Львівна каже: „Ну, і що ж, що жид? Вік же не хоче розігнати всі установи і служачих? А жиди я знала і в Полтаві, бакалейницка, і зовсім не поганій, навіть навпаки: і вборг давав“. Зявувєна Степаніда Львівна не повієла, бо дуже кучерявий і молодий.

Одмінїлась декорація, інші висять портрети, але дух той самий лишився, що її за часів Гоголя... І ця зразкова компанія то вже не одинока легенда, що гідотє повертас на величє, навіть не окрушїни героїчного вноєу, — це мікрокосм гідотности, в якому одбивєся вєсь коємос, себто новїї лад, що вєстїг зїїти вже на прїстарї стєжки, безнадїїно на них загрузнути, та ще її Іх лишиє позад себе далеко. Не дурно Хвильовїї одне своє оповїданнє починає промовистою справкою в зоологїї: „...має 44 зуби, *sus domesticus*; йоркширєвка, темворст, суфолькєська, єсекєська і ще багато. І ще: *sus scrofa*: дик, вєпер — є в Азїї, залишиєся і в Європї“, — і розповїдає про „відповїдального“ (теж технічний термін!) Карла Йвановича й Хаю та про Іхній гурт: і вєпря не треба, щоб побачити зразок щиро-свинського жпття („Свиня“). Не дурно також згаданє оповїданнє „Заулок“ кінчаєтьєся символїчним образом, повним глибокого песимизму: „З стрїхи

одноманітно падала капля на камінь. Йшла глибока сіра осінь по сірих заулках республіки, а натовп юнаків-комсомольців „з криком і реготом кинувся в туман“. Видко, справді таки по-осінньому вже сіро, туманно і тільки по-агітаційному бадьоро, коли романтик, мрійник, лірик до сатири береться... А коли вертається до романтики, то з-під пера його виходять такі очайдушні твори, як згадана вже „Зелена туга“ з її настирливим приспівом:

Куди звернуся я — дощі, дощі! і мряка!

Куди дивлюся я — запошило, ніч.

Дійсно — хоч в око стреть, — такий висновок впливає із спостережень найталановитішого з пролетарських белетристів, за яким уже йдуть молодші (Ів. Сенченко, О. Копиленко й ин.). Характерно, що мало не кожне його оповідання кінчається отаким смутним, повним безвісти й безнадії та недовідомости акордом.

І проте не песимист із Хвильового: не дурило в його так багато веселої синьої фарби розлито. Він повен віри в свій комуністичний ідеал і зовсім не самої-по „агітаційної бадьорости“. „Я вихожу на новий шлях і мені радісно. Понаперед мене горить зоря, як і колись горіла. Я її кладу в своє волосся — і вона горить інакше“ („Редактор Карк“). І повен він ще тієї глибоко-совісної щирости та безбоязности, що тільки у справжніх бувають талантів і люблять правду над усе, хоч яка вона буде колюча. „Револуція творить новий побут, — каже Хвильовий, — і треба писати революційний побут“ („Редактор Карк“). І він пише... Бачить плями, багато бачить плям на тому побуті — зафіксує їх сміливою рукою. Натрапить на щось людське в старих постатях — і з лагідною посмішкою трохи не спочуття змалює вам навіть „шляхетне гніздо“ з такими колоритними в його постатях, як „дядушка“ або Василь-коваль з його жалями за газетою „Новою Радою“ („Шляхетне гніздо“). І разом гордовита впевненість, що в його оповіданнях „зав'язки — жовтень, а розв'язка — соняшний вік, і до його йдемо“ („Кіт у чоботях“). З Хвильового безперечно цікава постать саме з художнього погляду: ще не впроблена, не вирізблена, не докінчена навіть, але сильна. У його широкі можливості: бистре око меткого спостережника разом з незалежною об'єктивністю

художника, вміння різко й рельєфно, без страху зачеркнути контури, вложити в них промовистий образ, знайти відповідне слово без зайвої розволікlosti, округлити цілу картину яким-небудь загальним штрихом. Люде у його здебільшого живі в дії, в описах багато руху, широкого захвату, повітря, синіх просторів. — і тому так радісно і весело його читати, дарма що фон оповіданнів тьмянний, а події — як от „Бараки що за містом“ — іноді просто жахливі. Ось вам:

До слобожанських Млинків підійшли могутні ліси Полтавщини і за три версти зупинилися.

Стоять стіною, хмуряться.

В гушавину доріжка по папороті, пова свих кущів, до Солонського Яру.

Солонський Яр: яр і село.

В селі пахтять дубовим молоднямом, стоїть над яром-селом, а нижче в провалля поплентались стрункі й темні явори, і тільки за 10 верстов виривають, щоб мовчавно відійти на захід, на південь.

У день над селом сковзається клапоть перламутрових хмар, в вночі хмари зникають за проваллями, тоді Солонський Яр горить огнявицями — і ліс, і село, і небо.

Тоді горить, чарує папороть.

Солонський Яр — природня фортеця.

Солонські острожники казали:

— Є Холодний Яр, а це Солонський Яр... А — тож... (Солонський Яр").

Та разом з такими простими, але сильними, вирізбленими неначе малюнками здибаємо у Хвильового й чимало манерности, вишуканости, що важить на певний ефект, примитивних одбігів, своєрідного моралізування. Здибаш отаку, навіть у сучасною російською белетристикою манеру загравати з читачем — і мимоволі пройме тебе досадою: на віщо це? Не прикраса воно, а вада в творах Хвильового, і йому треба додержувати раз-у-раз власної манери — писати просто. Бо тоді виходить і сильно.

7.

Можна б на цьому й годі сказати. Хиба ще деякі виводки.

Коли б треба було ще доказу на тісні зв'язки письменства з життям, то кращого мабуть і не знайти, як у нашому

революційної доби письменстві. Воно — хочуть чи не хочуть того автори — одбивас в собі як наяскравіше нашу добу, воно злютоване з нею як найтісніше, воно і кращими та ще мабуть більше гіршими своїми сторонами підкреслює, кричить про тую близькість і залежність. Був момент, коли люде пробували були ніби з неї впеансипуватися („Музагет“), але вже самі їхні нарікання плачливі найкраще показують, що шкода про те їй говорити. І от життя — це треба ще раз підкреслити — виразні поклато ознаки на всеньку літературну продукцію нашого часу.

Вже з огляду поодиноких письменників можна було завважити брак, скажу так, монументальних творів. Нема часу на таку творчість і — головніше — нема навіть настрою. Життя біжить прудко. Збігти з ним важко. Скороминує вражіння, хвилиний образ, тороплений ескиз, нервовий з перебоями метр, вільний вірш, шалений темп, кінематографічне пересування, од якого аж в очах рябять — такий здебільшого образ сучасної творчости зверху. Те, що мигцем западає в око, мигцем і зафіксується на папері. Тому-то бачимо силу лірики, ескизів, новел, етюдів — і жадного більшого твору. Навіть „поєми“ останнього часу можна за такі брати тільки в умовному розумінні і вони зовсім не нагадують поєм старосвітчини: це теж швидче накидані похапцем ескизи з мінливим змістом і темпом, без дбайливого оброблення, коли нема певности, що цощастить довести це до краю, дати, щоб вистигло, виносити, випестити? Це, я сказав би, плакатна література, в якій одбивається момент і яка з моментом часто і гине, по собі й сліду не лишаючи. Два-три роки мине — і хто читатиме авторів, що метеором прокотились, блиснули і згасли! Можна б цілу назвати мєтку письменників, що подавали були сяку-таку надію і вже тепер зникли кудись без вісти. Чи вони хутко себе вичерпали, чи їх час не прийав — досить того, що одцвілились вони не розцвівши, і гортаючи тепер зів'ялі пелюстки їхньої творчости, дивного якогось зазнаш вражіння. Немов так осінньої пори йдеш стежкою по запусченому саду, по облетілому й засохлому листю ступаючи. Шелестить воно, мертво під ногами й навіває думки про облетілі надії, несправджені заміри, про одмірання слабшого і знесиленого в процесі життя...

Та ж таки несталість виявляється і в хитанні самих письменників, у перестрибуванні їх од одного напрямку до другого. Це теж звичайним зробилося з'явищем і можна б знов не одного назвати письменника, що починав з нехтування того, перед чим вклоняється тепер, і навпаки. Хвиливі причини, свого роду літературна мода, мімікрія надто озиваються серед літературної молоді. Досить напр. було десь написати Тичині: „і я веснів“, щоб „весніти“ почали мало не всі письменники до речі і не до речі. Затужив якось був Слісаренко за „рециною, од якої пронесло б Всесвіт“ — і вже меткий Поліщук підхопив цей сумнівної вартости образ і поспішається прикласти дотепне порівняння просто до революції. Вжив хтось екзотичного ймення Лі — і не розминешся з ним по сторінках нових видань у віршах і в прозі. Прийшла мода на оспівування міста — і „Велике Місто“, конче з великих літер, неодмінним на якійсь час зробилося аксесуаром поетичних вираз, а вже напевне жадного не було поета, що не літан би в космосі, не пишався б космічною своєю міжпланетністю. Так шириться фраза й ростуть надзвичайно хутко шаблони... Верхарн, Уйтмен — звичайно, не з оригіналів, а з блідих одбитків, копій та переспівів у російському письменстві — владно заховили наших письменників. За „Соняшними кларнетами“ побралася „Соняшна міць“; старчику Сковороді враз пощастило аж у кількох поетів. Теж саме робиться і з формою і — може, найхарактерніше — з стосунками до попередників на літературній ниві. На останній рисі варто мабуть спинитись докладніше.

„Батьки“ і „діти“ — з'явище світове; зміна й боротьба поколінь — річ неминуча, і „за це сердиться не треба“, мовляв колись Возний у Котляревського. Отже лиш у тому ріжниця, як тая боротьба одбувається. В культурних обставинах нове виростає з попереднього, йому стає на плечі, щоб бути вищим; у некультурних народжується тип, що чваньковито й з пихою промовляє: „я сам собі предок“ і усилюється стати попередникові коліном у груди, щоб його задушити. З оцим власне й маємо справу в нас, надто останніми часами. Кожен напрям починає з того, що в черговому маніфесті — тепер бо звикли до публіки маніфестами говорити, — обплювує й обкидає болотом попередників, і на-

турально: poetarum irritabile genus... Новітні поети, як граціозно констатує один з їхніх ідеологів, „з молодечим запалом плювали (!) в обличчя старої музи“ (М. Тростянецький у збірнику „Жовтень“). Це правдива „proesia militans“, як охрестив свій наскок молодецький один із швидких на гнів поетів.

А в нас титанські (!) дужі ноги

І крила нелетнів-орлі!

На бік, ворони! геть з дороги!

На нас горять наш лютій (!) гнів! (Л. Загуд).

Дужі ноги й проблематичні крила ще не велика, звичайно, причина до лютого, хоч і беззубого, як відко з наведених віршів, гніву, що безспло плюється, шкутильгаючи на самих знаках поклику, як на мильцях, — проте не одного згаданого поета улюблена це тема. Надто себе на такій джентельментській роботі охоче показують „ідеологи“, хоч як вони на цес слово плюються — сучасні критика й публіцистика, вже зовсім безкрилі й навіть безногі мабуть, найслабше либонь місце у всьому новітньому письменстві. Дарма, що монополно панує в теперішній пресі, або власне через те саме — це щось таке сіре та вбоге, наперекір своїм веллчезним претензіям, таке безталанне та невігласне й разом крикливе, що во-істину жалко стає друкарського станка, що йому доводиться отаке на світ пускати... Рецет новітніх фпліник дуже немудрий. Досить натикати густо згадок про „пролетарське мистецтво“ й „нову поезію“ та інших сакраментальних слівцець та присмачити крепкими виразами про попередників — і вважається, що діло зроблено: ворога посрамлено і новітнє „правовірря“ убезпечено. І це тим лекше виходить, що супротивна сторона не має де і як говорити... Але хоча друкарський станок і без кісток, проте мимоволі знову зринає питання: „чесо ради гибель сія бысть?“ — на віщо ті чисто вже матеріяльні витрати на цей мотлох, що нічим себе не окупає й нічим показати не може, опріч безмежного неучтва та безмірної претенсійності, самозакохання й само-реклами, — здобутків, як що не згадувати про дужі ноги, проблематичної все вартости?...

Вгорі наводив я вже похвальну від одного з „ідеологів“ атестацію поетам, що бавляться плюванням „в обличчя ста-

рої музи“. Ось другий, що мало не в кожній статті блискуче розв'язує цю немудру проблему й хоч сам на ногах держиться не твердо, але плюватися так наловчився, що ціляє в стелю артистично й доплювавсь нарешті до „кінця нової української літератури“. Бо, бачте — „но треба плутати поняття (!). Після Маркса немає буржуазної політичної економії. Після пролетарської революції з появою пролетарських поетів українських — немає „нової української літератури“. Це проповідує В. Коряк у „Книзі“, що іменує себе чомусь „журналом літератури“ в першу голову... Во-істину „не треба плутати поняття“, а тим часом закони політичної економії і факти літературного життя любісенько плутаються й затвнюють собі гопака в голові у критика. Всю ж міру глибини Корякової можна зміряти, зваживши тільки, кого сажає Коряк на Марксове місце: адже глибокодумний критик одкрив саме у В. Поліщуківі „Гомера революції“ з „мало не (!) пролетарською еротикою“: оце „мало не“ — умри, Денис, краще не скажеш... Ось третій з захопленням підспівує попередньому: „забивас, каже, осикового кілка в домовину „національної“ української літератури“ (О. Попів у „Червоному Шляху“, що теж чомусь іменує себе „літературно-науковим“). Здасться, ясно: люде плюються, будують домовини, забувають кілки осикові і на всякі тобі способи святкують перемогу над поваленим ворогом — над усією попередньою на Україні творчістю. „Сами собі предки“, і коли поблажливо згадують іноді якогось там Гомера, то тільки так — аби показати, що й „собственныхъ, мовляв, Платоновъ и быстрых разумомъ Невтоновъ“ їм не первина із свого самопредківського лоня приводити. Але — ражу допильнувати зручності в руках оцих людей, бо серед галасування та побіценного крику й дещо твориться инше.

Ось цілих аж три поети — не забуваймо ж: *irritabile genus!* — Микола Хвильовий, Володимир Сосюра та Йогансен Михайло випускають „універсал“ (в збірнику „Жовтень“, на передньому, як і слід для „універсала“, місці). У йому високим стилем заявляють: „Ми... урочисто оголошусмо“, а що — тому слідуєть пункти і в досить таки сильних виразах, як „плазуюче кодро“ і ин. Між пунктами центральний: „Ми, нові поети, йдемо в майбутнє не яко нова генерація на тлі

старого мистецтва, а пориваючи всі зв'язки, заперечуючи всі дотенерішні традиції". Здається, од найяснішого ясніше: всі зв'язки порвано, усі традиції одкинута. І глибокий Коряк вище плюнути не потрапить... А перегорніть лишень сторінку, де цю Коряківщину надруковано, і раптом здивує вас несподіванка: показується, що й традиції знайшлися, і зв'язки принаймні не всі порвано. "...Попередники наші і пророки (навіть цей клерикальний термін!) — Шевченко і Франко", "...Невний і багатий матеріал, даний нам у спадщину (знову термін, од якого вже власністю тхне!) тисячолітніми поколіннями батьків наших — селянства українського"... Ну, хвалити Бога — впадаючи в клерикальний тон непримирених наших безбатченків — батькі знайшлися. І не такій-то вже страшній чорт, як його в „Житті“ на першій сторінці змальовано. Коли вже Йогансен родичається і спадщини шукає у „тисячолітніх (!) поколінь“ українського селянства, то не так-то вже зле справа стоїть. Отже на збуреному до основ місці не багато щό лишилося — самий факт претенсійного та недоладного виступу трьох поетів. І мабуть кожен із трьох нарізно не написав би тієї дурниці, до якої додумалися колективно. Але така вже невгода гуртової роботи, що рівнятися доводиться по найгіршому, — через те мабуть і зорієнтувались вони на Корякову глибокодумність.

Пасаж це невеличкий, але надто показний для сучасної плутанини й літературного бездоріжжя. Адже це страшна власне картина і показує вона щось пинше й далеко більше, ніж хотіли б її автори показати, ціляч по-за мету, але таки убіійче. Насамперед — чому вони, всі оті з дужими і не дужими ногами, радіють? Кого опльовують? З кого сміються? — „З себе самих смістєся!“ — згадується Гоголів терпкий докір, кинутий у саму гущу розгуляного сміху. Та й справді: істеричні крики й нахвалки оптом проти старого як-раз дуже старим людським гріхом одгонять — старою некультурністю, старою до чужої думки і слова неповагою, старим неуцтвом, чваньковитим самохвальством. Оця саме спадщина од старого тяжкою колодою зависла й на „нових“ людях, неперебутою полудою їм очі засліпила, пригнула до долу, так що — нехай це й парадоксально брєнітєме — вони менше б може лаяли старе, коли б не взяли були од його так багато, самі не

були такими перестарками. Тут вони справді „оригінальні“ і саме на цьому місці не пам'ятають на свої звичайні зразки — російських повітніх письменників, що всі, як каже за них С. Єсенін, „чудово своє родство пам'ятають“, цінять його і люблять*)... А тим часом, під флагом безбощадного одкидання та неухильної безтрадиційності, щещком провозиться у нас контрабанда... традицій: там Шевченко, в цьому місці Франко, в тому Драгоманов, ще в іншому Леся Українка — аж досунулися вже й до Коцюбинського... І характерно, що останню ходку зробив як-раз автор**), що так захопився був Коряковими маніпуляціями з осиковим кілком: кілок, виходить, кілком, а тим часом цікавіше й з-під кілка чому не потягти... Забуто ще от Василя Стефаника, — правда, з ним справа трохи важча, бо ще живий, — але мабуть хтось і його ненароком „впнаїде“ і до лику сопричислить, та й добре ж було б перед очима свої власний і без міри крацій зразок. Покиньмо отже на Коряків плакати і вболівати за цю „владу мерців, що від неї ще не поталанило геть визволитись молодим мистцям пролетаріату“, — зважмо тільки, який з ласки божої діалектичний поворот стався: всі і все „одгетькуємо“, літературу українську в пень нищимо, а між вищим кращеньке з неї шляхом фальсифікації до себе потроху перетягаємо... Шкода тільки, що перетягаючи, в поспіху не навчилися од неї найголовнішого — такту, самоповаги, почуття власного достоїнства, трошки любови до письменства та письменника і може крапельку того хорошого ідеалізму, тієї віри в людину, що такі не модні поробились тепер, але для письменства потрібні, як повітря для дихання. Забуті це слова...

*) Взагалі, гадаю, не вадило б нашим, що зовуть себе пролетарськими, письменникам що-до оцінки попередників піти по розум до російських своїх товаришів. „Важко... звначати вищий шар читачів, що так стояв би на сторожі коло старих форм та заповідів російської літератури, жалібниці за понижених та окривджених, як письменники-пролетарії“. — пише критик-марксист (Л. Клейнборт — В. Г. Короленко, „Голос Минувшего“, 1923, кн. II, стор. 105). Як уміє у росія марксистка критика шанувати старшу літературу, свідчать про те ціла книга другого критика-марксиста, В. Львова-Рогачевського — Новейшая русская литература, Москва, 1923. Наші титани до цього ще не подумались. Єдиний виняток тільки праці, на жаль нечисленні, В. Якубського.

**) Попів Ол. — М. Коцюбинський. „Червоний Шлях“, 1923, II.

Але з ними напевне менше опльовування булоб і самоопльовування в нашій найновішій літературі. І це—прохоплюсь сретичною, як на цей час, думкою—мабуть таки не на шкоду б їй вийшло.

Кажу — в нашій літературі, нехай як вони, молоді літерати, од неї „одгетькуються“ та одхрещуються. Од себе не втечеш, з власної шкіри не вискочипш. Талановітіші з молодого покоління роблять таки спільне з старшим діло і, надія в Бозі, до чогось доробляться. Принаймні хоч може до того, що їм самим зробиться незахисто серед пропльованої атмосфери і зрозуміють вони, що розмінюватись на забивання кілків річ взагалі непоплатна, що серйозніше буде на прочищеному будуватись місці, аніж серед пустині, що бути самому собі предком, далебі, не таке вже й почесне становище. Прудон не дурно ж пишався шістнадцятьма поколіннями предків-хліборобів: зв'язки з минулим і на прийдуще дають підпору. Як ця думка й у нас запанує, тоді замість голого одкидання на передній план виступлять позитивні риси, яких літературній молоді теперішній взагалі не бракує. Вона займе своє місце в історії українського письменства, як одно з кілець невинного розвитку в тисячолітньому ланцюгу поколінь, як переступний етап до — твердо в це вірю — кращої майбутности для нашого письменства.

Прійде той час! Істотою цілою
Ми чуєм хід його по-за собою, —

писав колись Франко. З такою ж непохитною вірою кінчаю свій огляд літератури революційного п'ятиріччя. Хай доводиться тепер письменству багато гіркого в усяких формах переживати — дарма: це минеться і, як у тій загадці біблійній, з гіркого вийде солодке. Ручиться за це як-раз отого минулого досвід з його здобутками, що їх ніякими перами не викреслити, бо тільки ж воно саме — хоче цього хто, чи не хоче — й може бути нехибною підставою до нормального розвитку. Хай очі й думки тягнуться до майбутнього — це так, зате ногами твердо треба стояти на ґрунті минулого, і тоді справді прийде той час, якого ходя твердо й непохитна вчувається навіть у теперішньому хаосі, безладі та бездоріжжі...

Література.

- Дорошківч О. — Українська література. Київ, 1922 (1923).
- Ніковський А. — Віта нова. Критичні нариси. Київ, 1919 (1920).
- Коряк В. — Етапи. „Жовтень”, збірник. Харків, 1921.
- Тверець Б. — Сучасна українська лірика. „Мистецтво”, 1919, ч. 4.
- Філіпович П. — Молода українська поезія. „Л.-Н. Вістник”, 1919, кн. IV—VI.
- Якубський Б. — Нові збірники поезій. Там же.
- Зеров М. — Нова українська поезія (Передмова). Київ, 1920.
- Ніковський А. — „Музагет”. „Книгарь”, 1919, ч. 23—24.
- Поліщук К. — З виру революції. Фрагменти спогадів про „літературний” Київ 1919 року. „Веселка”, 1923, ч. 1.
- Донець Р. — Сучасне мистецтво України. „Нова Україна”, ч. 10—11.
- Жученко М. — Українське письменство в 1917 р. „Л.-Н. Вістник”, 1918, кн. II—III.
- Зеров М. — Українське письменство в 1918 р. „Л.-Н. Вістник”, 1919, кн. III.
- Калинович І. — Літопис української публікації за 1918 р. „Книга” (Віденська), 1921, I.
- Дорошенко Д. — Українські видавництва за кордоном в 1918—1919 рр. „Книжка”, 1921, ч. 3, 4—6.
- Дорошенко Д. і В. — Літературне життя на еміграції. „Трибуна України”, 1923, ч. 1, 2—4.
- Коцюба Г. — Красне письменство у 1920 р. „Шляхи мистецтва”, 1921, ч. 1.
- Жученко М. — Український видавничий рух в 1919 і 1921 р. „Хліборобська Україна”, кн. I і III.
- Жученко М. — Українське письменство в 1920 р. Ibid., кн. II.
- Зеров М. — Українська література в 1922 р. „Правобережний Кооператор”, 1923, кн. 1.
- Якубський Б. — Соціологічний метод у письменстві. Київ, 1923.
- Майдан І. — Шукання. „Літературно-Критичний Альманах”. Київ 1918.
- Коряк В. — Мотиви соціальної боротьби в сучасній українській літературі. „Книга” (Харківська), 1923, ч. 1.
- Михайличенко Г. — Пролетарське мистецтво. „Мистецтво”, 1919, ч. 1.
- Елланський В. — До проблеми пролетарського мистецтва. Там же, ч. 5—6.
- Кулик І. — На шляхах до пролетарського мистецтва. „Шляхи мистецтва”, 1922, ч. 1.

- Меженко Юр. — На шляхах до нової теорії. „Червоної Шлях“, 1923, кн. II.
- Кулик І. — Реалізм, футуризм, імпресіонізм. „Шляхи мистецтва“, 1921, ч. 1.
- Коряк В. — Футуризм українській і польській. „Жовтень“. Харків, 1921.
- Коряк В. — Місто в українській поезії. „Шляхи мистецтва“, 1921, ч. 1 і 2.
- Якубський Б. — Наука віршування. Київ, 1922.
- Погансен М. — Елементарні закони перифікації (віршування). „Шляхи мистецтва“, 1921, ч. 2.
- Погансен М. — До проблеми вільного розміру. Там же, 1922, ч. 1.
- Ларин Б. — Про „Соняшні кларнети“ П. Тичини. „Книгарь“, 1919, ч. 25—26.
- Меженко Ю. — П. Тичина — „Соняшні кларнети“. „Музагет“, 1919, кн. I.
- Меженко Ю. — Критичні і ліричні замітки... „Гроно“, збірник. Київ, 1920.
- Могілянський М. — П. Тичина. Страницка із історії нової української поезії. „Книга в революція“, 1923, № 11—12.
- Филипович П. — Мірва М. Рильського. „Книгарь“, 1919, ч. 22.
- Коряк В. — Кінець нової української літератури. „Книга“ (Харківська), 1923, ч. 2.
- Якубський Б. — Новий переклад „Buch der Lieder“ Гейне. „Книгарь“, 1919, ч. 19.
- Якубський Б. — Гейне в новому українському перекладі. „І.-Н. Вістник“, 1919, кн. I.
- Штутнер У. — Д. Загуд: „На грані“. „Музагет“, 1919, кн. I.
- Зеров М. — Володимир Кобилянський. Замість характеристики. Прикнига В. Кобилянського „Мій дар“. Київ, 1920.
- Меженко Ю. — Про В. Кобилянського. „Гроно“. Київ, 1920.
- Савченко Я. — Василь Чумак. „Мистецтво“, 1920, ч. 1.
- Тронов П. С. — Од ясної панночки до Уота Уйтмена. „Вір революції“, збірник. Катеринослав, 1921.
- Погансен М. — Еротизм в новій українській поезії. „Жовтень“. Харків, 1921.
- Тростянецький М. — Перші соняшні вибухи. Там же.
- Белецький А. — В. Поліщук: „Книга повстань“. „Шляхи мистецтва“, 1922, ч. 2.
- Савченко Я. — Михайло Семенко. „Літ.-Крит. Альманах“. Київ, 1918.
- Юноша В. — Котляревський і футуризм. „Січ“, збірник, 1919, кн. II. Січеслав, 1919.
- Могілянський М. — Нові збірники оповідань. „І.-Н. Вістник“, 1919, кн. VII—IX.
- Гадівський В. — Символіка „Блакитного роману“. „Шляхи мистецтва“, 1921, ч. 2.

- Юноша В. — Поет чарів ночі (В. Підмогильний). „Впр революції“. Катеринослав, 1921.
- Пилшпенко С. — По бур'янах Революції (про Хвильового-новеліста). „Червоний Шлях“, 1923, кн. I.
- Меженко Юр. — Творчість М. Хвильового. „Шляхи мистецтва“, 1923, ч. 5.
- Белецький О. (А.) — В шуканнях нової повістярської форми (М. Хвильовий — Сніні етюди). Там же.
- Савченко Я. — Сучасна українська критика. „Мистецтво“, 1920, ч. 1.
- Плевако М. — Хрестоматія нової української літератури. Т. II. Від початку 80-х років XIX до останніх часів. Харків, 1923.
- Донцов Д. — Криза української літератури. „Л.-Н. Вістник“, 1923, кн. IV.
-

Додаткова до попередніх розділів література.

До розділу ІХ-го.

- Jensen Alfred. — Taras Schewtschenko. Ein ukrainisches Dichterleben. Literarische Studie. Wien 1916. Український переклад Ів. Мандюка. Черемшиль, 1921.
- Григорук Е. і Філіпович П. — Тарас Шевченко. Збірник. Київ, 1921.
- Грушевський М. — 70-ті роковини Кирило-методієвської справи „Л. Н. Вістник“, 1917, I.
- Грушевський О. — З планів Кирило-методієвського Братства „Л. Н. Вістник“, 1918, XII—XIII.
- Багалій Д. — Шевченко і Кирило-Методієвське Братство. „Кобзарь“ вид. „Руху“. Харків, 1918.
- Костомаров М. — Книги Батія Українського народу. З передмовою М. Возняка. Київ-Львів, 1921.
- Возняк М. — Кирило-Методієвське Братство. Львів, 1921.
- Грушевський О. — Невільницький цикл Т. Шевченка (1847 р.) „Л. Н. Вістник“, 1918, II—III.
- Галущинський М. — Шевченко — поет життя і чину. Львів, 1921.
- Свенцицький І. — Шевченко в світлі критики і дійсности. Львів, 1922.
- Балей Ст. — З психології творчости Шевченка. Львів, 1918.
- Філіпович П. — Шевченко і романтизм. „Записки Істор.-Філ. Відділу Всеукр. Академії Наук“, т. IV.
- Білецький Л. — Народність чи національність в творах Шевченка Кам'янець, 1920.
- Сушицький Т. — Народність в творах Шевченка. „Вільна Українська Школа“, 1918, кн. XII.
- Васильківський М. — Релігійність Шевченка на підставі його поетичних творів. Кам'янець, 1920.
- Айвеншток І. — До тексту Шевченкових творів. „Шляхи мистецтва“, 1922, ч. 2.
- Сфремов С. — Шевченко на літературних позвах. До історії видання „Кобзаря“. „Наше Минуле“, 1919, кн. 1—2.
- Тисяченко Г. — Історія Великої Книги. „Книгарь“, 1918, ч. 6.
- Движлов В. — К цензурной истории сочинений Т. Г. Шевченка „Начало“, 1922. II.

- Стебницький П. — „Кобзарь“ під судом. „Записки Істор. Філ. Відділу Всеукр. Академії Наук“, т. ІУ.
- Мочульський М. — До генези й пояснення „Інтродукції“ до „Гайдамаків“. „Записки Н. Т-ва ім. Шевченка“, т. 133.
- Николашин Д. — Коментарії в книзі „Шевченко Т. — Історичні поеми“. Коломия, 1921.
- Брик Ів. — Шевченкова поема „Іван Гус“ (друга частина). „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 126—127.
- Новицький М. — З приводу В. Щурата — „Шевченко і Поляки“, „Записки Істор. Філ. Відділу Всеукр. Академії Наук“, кн. II—III.
- Лазурський В. Ф. — Шевченком ли написан „Назар Стодоля“? „Ученые записки высшей школы г. Одессы, т. I., в. I.
- Сумцов М. — Слобожанщина і Шевченко. „Кобзарь“ вид. „Руху“. Харків, 1918.
- Гершензон М. — Т. Г. Шевченко и кн. В. Н. Реннина. „Русские Пронилев“, т. 2. Москва, 1916.
- Филипович П. — А. Майков про Шевченка. „Записки Іст. Філ. Відділу Всеукр. Академії Наук“, т. II—III.
- Ніковський А. — Бібліотека Т. Шевченка. „Книгарь“, 1917, ч. 3.
- Сфремон С. — Шевченкова могила. Квів, 1918.
- Яшєк М. — Т. Шевченко. Матеріали до бібліографії. Вып. перший. Харьков, 1921.

До розділу Х-го.

- Сфремон С. — Без синтезу. До життєвої драми Куліша. „Записки Істор. Філ. Відділу Всеукр. Академії Наук“, кн. ІУ.
- Стебницький П. — Культурно-громадська праця П. О. Куліша. „Книгарь“, 1919, ч. 23—24.
- Сфремон С. — Біля початків української критики. Куліш — як літературний критик. Там же.
- Ніковський А. — Ліра Куліша. Там же.
- Сагарда Н. — Поетичні переклади П. О. Кулішем св. письма. Там же.
- Добода А. — П. О. Куліш — етнограф. Там же.
- Рулін П. — П. О. Куліш як дослідник і критик Гоголя. Там же.
- Зайцев П. — Видання творів П. О. Куліша. Там же.
- Барвінський О. — Участь П. О. Куліша в під'ємі і розвитку народнього письменства в Галицькій Україні. „Л. Н. Вістник“, 1922, кн. ІУ.
- Бойко В. — Марко Вовчок. Історико-літературний начерк. Квів, 1918.
- Міяковський В. — Книжка про Марка Вовчка. „Л. Н. Вістник“, 1919, УІ—ІХ.
- Клепатський П. — Марко Вовчок та його „Народні Оповідання“. Кам'янець. 1919.
- Грушевська О. — Леонід Глібов (1827—1893). „Л. Н. Вістник“, 1919, I.

До розділу XI-го.

- Андрохович А. — Львівське Studium Ruthenum. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 131—132.
- Андрохович А. — Іван Лаврівський. Один з піонерів українського відродження в Галичині (1772—1820). Там же, т. 128.
- Студинський К. — Копитар і Зубрицький. Там же, т. 125.
- Бряк Ів. — Слав'янський в'їзд у Празі 1848 р. і українська справа. Там же, т. 129.
- Гнатюк В. — Рукописні гумористичні часописи. Там же, т. 130.
- Бирчак В. — Літературні стремління Подкарпатської Русі. Ужгород, 1921.
- Волошинь А. — О письменномъ языкѣ подкарпатськихъ русиновъ. Ужгород, 1921.

До розділу XII-го.

- Довбищенко М. — Михайло Драгоманов, Бого життя, наукова політична та громадська діяльність. Харків, 1919.
- Галушчинський М. — Драгоманов, ідеолог нової України. Львів, 1921.
- Д. Д. — Драгоманов і мн. „Л. Н. Вістник“, 1923, кн. III.
- Возняк М. — З листування М. Драгоманова в В. Навроцьким. Там же.
- Свенцицький І. — Драгоманов і Галичани. Львів, 1922.
- Юноша В. — Островський і Карпеко-Карвій. „Січ“, збірник, кн. I. Січеслав, 1919.
- Міяковський В. — Письменник-народолюбець. З приводу смерті її ювілея І. С. Левницького. „Л. Н. Вістник“, 1918, IV—VI.
- Т-ко С. — Ів. Нечуй-Левицький. Біографичний нарис. Київ, 1919.
- Заклинський Р. — Іван Франко як публіцист. Київ, 1918.

До розділу XIII-го.

- Сфремов С. — Душа „Просвіти“. (Б. Грінченко). „Просвітянин“, 1918, кн. I.
- Чернявський М. — Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка. Херсон, 1920.
- Тромов П. Е. — Геній серця. До характеристики літературної діяльності Д. Марковича. „Січ“, кн. II. Січеслав, 1919.
- Бурчак Л. — Письменник-гуманіст. „Книгарь“, 1918, ч. 14.
- Кушнір М. — Д. В. Маркович. Там же, ч. 15.
- Русова С. — Дм. Маркович. Посмертна згадка. „Л. Н. Вістник“, 1922, VII.
- Ніковський А. — Історична белетристика. „Л. Н. Вістник“, 1919, VII—IX.
- Юноша В. — Белетрист-романтик (А. Кашенко). „Книгарь“, 1918, ч. 16.

- Обідний М. — Вол. Самійленко на терезах поетичної думки. Тарнів, 1921.
- Лисянський Б. — Вол. Самійленко. З нагоди 35-літнього ювілею літературної діяльності. Тарнів, 1922.
- Зеров М. — Леся Українка. „Книгарь“, 1919, ч. 21.
- Донцов Д. — Леся Українка. „Л. Н. Вістник“, 1918, ІУ—УІ.
- Донцов Д. — Поетка українського рісорджіменту (Леся Українка). Там же, 1922, І—ІІ, і окреме Львів, 1922.
- Юноша В. — Нова книжка А. Е. Кримського. „Вір революції“, Збірник, Катеринослав, 1921.

До розділу ХІУ-го.

- Сфремов С. — Серед білої ночі (П. Стебницький). „Книгарь“, 1919, ч. 20.
- Сфремов С. — Коцюбинський. Критично-біографічний нарис. Київ, 1922.
- Сфремов С. — Гармонійний талант. „Твори М. Коцюбинського“, т. І. Київ, 1922.
- Білецький М. — Передмова до „Творів М. Коцюбинського“, т. І. Львів, 1923.
- Чернявський М. — Червона лілея. Спогади про М. Коцюбинського. Херсон, 1920.
- Міжковський В. — Коцюбинський в його листах. Книгарь“, 1919, ч. 22.
- Стещенко Ін. — Поет вищої краси „М. М. Коцюбинський“. Л. Н. Вістник, 1918, ІУ—УІ.
- Ковалевський О. — Микола Вороний. „Книгарь“, 1919, ч. 17.
- Русова С. — Микола Вороний. „Л. Н. Вістник“, 1918, X—XІ.
- Ольга Кобилянська. — З приводу 35-х роковин літературної праці. Чернівці, 1922.
- Сріблянський М. — Поет майбутньої людини. „Книгарь“, 1918, ч. 11.
- Грицай О. — Ольга Кобилянська. Літературно-критичний нарис. „Л. Н. Вістник“, 1922, УІ.
- Рудницький М. — Вступне слово до „Нового збірника творів М. Яцкова“, т. І. Київ, 1919.
- Якубський Б. — Яцків і його критик. Книгарь“, 1919, ч. 28.
- Грушевський М. — Світлотіни галицького життя (М. Яцків). „Л. Н. Вістник“, 1919, ІІІ.
- Лепкий В. — Незабутні. Літературні нариси (В. Стефаник). Берлін, 1922.
- Дорошенко В. — Василь Стефаник. З нагоди 50-ліття уродив. Львів, 1921.
- Грицай О. — Василь Стефаник. Спроба критичної характеристики. Відень, 1921.
- Свеницький І. — Дві літературні новини Галицької України. (Л. Мартович і А. Крушельницький). „Книгарь“, 1918, ч. 14.

До розділу ХУ-го.

- Грушевський О. — З останніх оповідань В. Винниченка. „Л. Н. Вістник“, 1918, II—III.
- Свєнцицький І. — Вол. Винниченко. Львів, 1920.
- Богацький П. — З глибини нашої землі (С. Васильченко). „Книгарь“, 1918, ч. 15.
- Щепотьєв В. — До біографії А. Тесленка. „Червоний Шлях“, 1923, ч. 1.
- Русова С. — Поет самотности (V книга поезій О. Олеса). „Л. Н. Вістник“, 1917, IV.
- Грушевський О. — Нове видання творів О. Олеса. Там же, 1919, II.
- Можейко Я. — Творчість Чупринки. Критичний нарис. „Літературно-критичний Альманах“. Київ, 1918.
- Зєров М. — Гр. Чупринка. „Книгарь“, 1919, ч. 18.
- Лєпкий Б. — Незабутні. Літературні нариси (Г. Чупринка). Берлін, 1922.
- Мочульський М. — Дебют М. Проскурівни. „Л. Н. Вістник“, 1917, IV.
- Якубський Б. — „Al fresco“ П. Карманського. „Книгарь“, 1918, ч. 16.
- Зєров М. — Нова книжка П. Карманського. „Л. Н. Вістник“, 1919, I.

Літературна грамотка.

- Абрамович Л. (Бурчак Л.), † 1919 р.
Авдикович Орест, † 1919 р.
Верхратський Ів., † 29. XI. 1919.
Кащенко А., † 20. III. 1921.
Кобринська Н., † 22. I. 1920.
Ковалів Ст., † 26. VI. 1920.
Кононенко М., † 11. VI. 1922.
Коцопський В., † 10. II. 1921.
Левицький Ор. Ів., † в травні 1922 р.
Маркович Д., † в грудні 1920 р.
Матушевський Ф., † 21. X. 1919.
Рудченко П. (П. Мирний), † 20. I. 1921.
Стебницький П., † 14. III. 1923.
Стещенко Ів., † 30. УІ. 1918.
Федюшка (Евшан М.), † 23. XI. 1919.
Чупринка Гр., † 29. УІІ. 1921.
-

ПОБАЖЧІБ ІМЕН.

Абрамович Л. — II, 235, 315, 324,
326, 428, 431.
Авакум, протопоп. — I, 186.
Август. — I, 27.
Авдікович О. — II, 99, 431.
Адашев. — I, 175.
Адріанова В. — I, 114, 115.
Айленшток І. — I, 64, 332, 378, 445;
II, 426.
Александрович М. — II, 70.
Александрович С. — А-вич С.-див.
Сфремов С.
Александров В. — II, 70, 98.
Александров Ст. — I, 369, 374.
Алепський-див. Павло Алепський.
Алчевська Х. — II, 314.
Амартол-див. Георгій Амартол.
Андрєєв Л. — II, 390, 391, 393.
Андрієвський М. — I, 333.
Андрій, апостол. — I, 97, 203.
Андрій Боголюбський. — I, 48, 49.
Андріхович А. — II, 428.
Андрузький. — II, 9.
Апенський І. — II, 357, 362.
Антоній, св. — I, 73.
Антонович В., проф. — I, 27, 65, 289,
291, 295, 331, 332, 389, 393;
II, 41, 44, 45, 46, 96, 140.
Антонович Д. — II, 42.
Апостол Данило. — I, 206.
Арабжин К. — I, 333.
Аристотель. — I, 86, 148, 157, 203,
204, 224.
Артемівський-Гулак П. — I, 31,
369, 383, 395, 404—408, 410,
414, 423, 438, 441, 442, 444, 445;
II, 62

Архангельський А. — I, 28, 64, 188,
190, 202.
Архимед. — I, 157.
Арибашев М. — II, 391, 393.
Атанасій Кальнофойський. — I, 159.
Ауербах. — I, 413.
Афанасьєв-Чужбинський О. — I,
300, 423, 438; II, 39.
Бабій О. — II, 357, 389.
Багалій Д., проф. — I, 115, 275,
276, 445; II, 426.
Багеньський Ч. — I, 332.
Баженов Н. — I, 52, 445.
Базилевич М. — I, 210.
Байда Д. — I, 309, 334.
Байда П.-див. Ніщинський П.
Байрон. — I, 438; II, 60, 121, 182.
Бакунін М. — II, 35.
Балабан. — I, 151.
Балдуїн, король. — I, 90.
Балей С. — II, 426.
Балика А. — I, 52; II, 97.
Балика, міщанин. — I, 176.
Балуцький. — II, 215.
Бальмонт К. — II, 366.
Бантиш-Каменський Д. — I, 249.
Баня. — I, 334.
Баранович Л. — I, 149, 168—170,
183, 191, 227, 267.
Бариленко. — I, 379.
Барвінок Василь-див. Барвін-
ський В.
Барвінок Ганна-див. Кулішева О.
Барвінський В. — II, 122, 131,
135, 138.

- Барвінський О. — I, 46, 65, 135, 279, 427.
 Барон Брамбеус. — I, 413.
 Барсов С. — I, 116.
 Батаглія Г. — II, 38.
 Батній. — I, 111.
 Батуришський В. — I, 446.
 Бачинський Ю. — II, 189.
 Баштовий-дв. Левецький І. С.
 Бедкер. — I, 89.
 Беклешев, г.-губернатор. — I, 370
 379.
 Бекон Веруламський. — I, 182, 186
 Бендасюк. — II, 114.
 Бенкендорф, гр. — I, 433; II, 36.
 Беренштам В. — I, 446; II, 39.
 Бершда П. — I, 30, 172—173, 183,
 222, 241.
 Берне Л. — II, 223.
 Бецький І. — I, 363.
 Бєлєцький А. — II, 424, 425.
 Белінський В. — II, 33, 52, 55, 71
 Биков Мик. — II, 191.
 Бирчак В. — II, 428.
 Білєцький Л. — I, 64, 113, 188, 330
 II, 426, 429.
 Білєцький-Носенко П. — I, 373—
 374.
 Білик Ів.-дв. Рудченко Ів.
 Білиловський Ц. — I, 327; II, 87,
 98, 181.
 Білозерський В. — II, 45, 50.
 Білозерський Н. — II, 9, 39.
 Білокопитий М.-дв. Вербиць-
 кий М.
 Білоусенко О.-дв. Лотоцький О.
 Білоусов Ів. — II, 37.
 Більський. — I, 175.
 Бірюков, цензор. — II, 117.
 Бічер-Стоу. — II, 66.
 Благослав Я. — I, 284.
 Блок Ол. — II, 357.
 Бобенко А. — II, 207.
 Боболниський, літописець. — I, 176.
 Богацький П. — II, 430.
 Богданович М. — I, 269, 340, 353;
 II, 41, 235, 325.
 Богумил О. — I, 64.
 Богучарський В. — II, 189.
 Бода-Варвинець-дв. Бодян-
 ський О.
 Боденштедт. — I, 304.
 Бодяньський О. — I, 31, 50, 52, 254,
 286, 289, 290, 294, 323, 331, 399,
 423; II, 32, 95, 111.
 Бойко В. — I, 444, 445; II, 98, 427
 Бойма П. — I, 169.
 Боккаціо. — I, 123.
 Бондаренко Ів. — I, 416.
 Боплан, інженер. — I, 122, 284.
 Бораковський Гр. — II, 181.
 Бордуляк Т. — II, 213—214, 216,
 235.
 Борєцький І., митрополит. — I, 149,
 155, 182, 191.
 Боржковський В. — I, 334.
 Борне, князь. — I, 74, 87.
 Борковський Ол. — II, 135.
 Боровиковський А. — I, 335.
 Боровиковський Л. — I, 31, 369,
 423—425, 445.
 Боян Віщій. — I, 49, 101, 102.
 Братиця Палло, кобзарь. — I, 333.
 Братковський Д. — I, 385, 401.
 Брик І. — II, 41, 427, 428.
 Бродзинський. — I, 386, 387.
 Броневський М. — I, 128, 134—137,
 141, 143, 144, 145, 146, 190, 219.
 Бруно Джордано. — I, 182.
 Брюлов К. — II, 7.
 Брюховецький Ів., гетьман. — I, 248.
 Бугославський С. — I, 116.
 Буда С. — II, 42.
 Будда. — I, 82.
 Будде Е. — I, 115.
 Бudevоля-дв. Тяничкович Д.
 Будвиновський В. — I, 333; II, 276.
 Будний С. — I, 129.
 Будяк Ю. — II, 312—313.
 Бужинський Г. — I, 184, 268.
 Булашев Г. — I, 332.

- Бурячек, видавець „Маяка“ —
II, 32.
- Бурчак Л., дия. Абрамович Л.
Бучинський Яскольд — I, 248.
- Бьєрстєрне-Бьєрссон. — II, 332.
- Бюргєр. — I, 425.
- Вагвлевич Ів. — I, 33, 50, 103, 392;
II, 107, 108, 111, 113, 119, 137.
- Валуєв, міністр. — I, 433; II, 36, 47,
48, 112, 323.
- Варлаам. — I, 32, 83, 115.
- Вартовий П.-дия. Грінченко Б.
- Василевська Л. — II, 229, 232.
- Василевський П. — I, 66.
- Василенко А. — II, 325.
- Василенко В. — I, 300.
- Василенко Мик. — I, 188, 275, 331,
415; II, 279.
- Василь Великий. — I, 76, 77.
- Васильєв М. — I, 335.
- Васильківський М. — II, 426.
- Василько А. — I, 446; II, 325.
- Васильченки С. — II, 299—302, 324, 430.
- Вахнянин А. — I, 35; II, 134.
- Вацлав з Олеська-дия. Залє-
ський Б.
- Вашкович І. — II, 96.
- Величко С. — I, 182, 223, 217—249,
269, 313; II, 319.
- Величковський Л. — I, 224; II, 342.
- Венгеров С. — I, 402.
- Веневитинов М. — I, 115.
- Венелін. — II, 32.
- Вербицький М. — II, 70.
- Версай О. — I, 307, 322, 323, 333.
- Верхратський Ів. — I, 300; II, 135,
136, 238, 431.
- Верхарн — II, 344, 369, 417.
- Веселовський Олександр. — I, 19,
96, 99, 114, 115, 294, 331.
- Веселовський Олексій. — I, 188, 240
- Вессель, педагог. — II, 44.
- Ветліва Т.-дия. Бордулак Т.
- Виговський Ів. — I, 182.
- Вшшиченко В. — I, 8; II, 40, 290—
298, 324, 325, 326, 391, 394, 430.
- Вшшський Гр. — I, 249.
- Виргилій. — I, 233, 345, 346, 365.
- Виталій, ігумен. — I, 221.
- Вишенський Ів. — I, 80, 122, 145—
149, 155, 161, 170, 190, 191, 195,
224, 279, 280; II, 331.
- Вишневецькі, князі. — I, 121.
- Видорт, торбаніста. — I, 392, 402.
- Вільхівський Б.-дия. Грінченко Б.
- Віргінія Ю. — II, 38.
- Владиміров П., проф. — I, 21, 51,
113, 114, 116, 189, 330.
- Вовк Ф., проф. — I, 66, 295, 300,
301, 332; II, 40, 188, 238.
- Вовчок-Марко-дия. Маркопичка М.
- Возняк М. — I, 29, 47—50, 113, 114,
188, 192, 240, 241, 242, 276, 335;
II, 42, 136, 137, 138, 191, 426, 428.
- Войнаровський. — I, 394, 395.
- Войнич Е — II, 38.
- Волкович І. — I, 195, 196, 222, 241.
- Волков Н. — I, 116, 415.
- Волков Ф.-дия. Вовк Ф.
- Володимр Василькович, князь. —
I, 29, 74.
- Володимр Мономах. — I, 74, 90—
92, 97, 100, 109, 110, 283.
- Володимр святій. — I, 74, 85, 87,
97, 110, 203.
- Волох С. — II, 234.
- Волошин. — II, 428.
- Вольтер. — I, 251.
- Вонатовч В. — I, 262.
- Воробкевич Гр. — II, 134.
- Воробкевич І. — II, 122, 133, 134,
138.
- Вороній М. — I, 99; II, 262—263,
280, 429.
- Врабель. — I, 301.
- Всеволод, князь. — I, 74.
- Вяземський, князь. — I, 272.

- Гаватович Я. — I, 195.
 Гадзінський В. — II, 396, 424,
 Гасвський С. — I, 115, 242.
 Гайнський Б. — II, 98.
 Галаган Г. — I, 217.
 Галахов А. — I, 113.
 Галвлей. — I, 182.
 Галицький Михайло-див. Драго-
 манов.
 Галка І.-див. Костомаров М.
 Галуцінський М. — II, 426, 428.
 Галатовський І. — I, 6, 30, 80, 87,
 149, 163—167, 169, 183, 191, 192,
 227, 248, 267, 280.
 Гамсун К. — II, 391.
 Гарасевич М. — II, 102.
 Гатчук М. — I, 31, 52, 294, 336.
 Гедимн, князь. — I, 112.
 Геїне Г. — II, 365, 424.
 Георгій Амартол. — I, 78.
 Георгій Зарубський. — I, 85, 87.
 Георгій Псид. — I, 77.
 Гербель. — I, 31.
 Герцен Ол. — I, 361, 396; II, 35, 45.
 Гершензон М. — II, 427.
 Гессе, губернатор. — II, 44.
 Гете В. — I, 405, 417, 424, 425;
 II, 365.
 Гізель І. — I, 177—178, 183, 267.
 Гліб, князь. — I, 87.
 Глібов Л. — I, 303, 327; II, 44, 45,
 47, 75—78, 98, 138, 427.
 Гнатюк В. — I, 243, 300, 330, 335;
 II, 136, 238, 318, 428.
 Гисдов В. — II, 387.
 Гнідич Мик. — I, 353.
 Гоголь В. — I, 375; II, 157.
 Гоголь Мик. — I, 287, 291, 296, 304,
 358, 359, 384, 385, 389, 391, 395—
 396, 398, 402, 403, 412, 426, 445;
 II, 9, 33, 62, 149, 184, 192,
 413, 420.
 Головатий А. — I, 233, 236.
 Головацький Ів. — II, 113.
 Головацький Я. — I, 30, 33—35,
 50, 51, 290, 294, 298, 299; II,
 107, 108, 111—112, 113, 119, 122.
 Головин, міністр. — II, 45, 48.
 Голоскевич Г. — I, 336.
 Голубев С., проф. — I, 190, 191.
 Голубинський С., проф. — I, 109, 113.
 Голубовський П., проф. — I, 113.
 Гомер. — I, 81, 86, 124, 157; II, 419.
 Гораций. — I, 399, 405.
 Горбачевський І. — I, 403.
 Гордишський Я. — I, 64, 204, 241;
 II, 41.
 Горка Л. — I, 210.
 Горленко В. — I, 275, 300, 334, 378,
 379; II, 42.
 Горленко Йоасаф. — I, 273.
 Горький М. — II, 280.
 Гоцинський С. — I, 387, 388.
 Грабовський М. — I, 387.
 Грабовський П. — I, 387; II, 207,
 221—223, 235.
 Грабянка Гр. — I, 247.
 Гребінка С. — I, 31, 369, 399, 412,
 414, 423, 426—429, 439, 442, 445,
 446; II, 7, 78, 110.
 Греч Мик. — II, 32.
 Гречулевич В. — II, 43.
 Григоренко Гр. — II, 257—258, 280.
 Григорієвич-див. Цеглинський Гр.
 Григорій Богослов. — I, 76.
 Григорій пана. — I, 132.
 Григорій, архим. Пересопницький.
 — I, 131.
 Григорій Цамблак. — I, 111.
 Григорояч Д. — I, 413; II, 34.
 Григоруц Е. — II, 426.
 Григорьев Ап. — II, 30, 38.
 Грима брати. — I, 285, 382.
 Гриневичева К. — I, 62, II, 269.
 Грицай О. — II, 429.
 Гриша О. — II, 335.
 Грінченко Б. — I, 43, 51, 56—57,
 64, 66, 84, 192, 300, 301, 322,
 330, 334, 335, 445; II, 40, 56,
 97, 98, 187, 188, 195, 197—206,

- 207, 234, 235, 237, 238, 278, 279,
282, 283, 302, 324, 333, 428.
- Грінченкова М. — II, 98, 282.
- Гроза Ол. — I, 387.
- Грузинський А. — I, 189.
- Грушевська О. — II, 427.
- Грушевський М., проф. — I, 27, 43,
63, 64, 66, 94, 113, 115, 116, 148,
188, 243, 276, 277, 331, 334, 377,
378, 379, 403; II, 39, 96, 99, 100,
139, 188, 234, 238—244, 279, 281,
324, 325, 326, 426, 429.
- Грушевський Ол. — I, 45, 190, 275;
II, 39, 96, 97, 234, 279, 280, 315,
324, 426, 430.
- Гудзій Н. — I, 116, 189, 382.
- Гулак Мик. — II, 9, 39.
- Гулак Артемовський П.-див. Арте-
мовський Гулак.
- Гумбольдт. — I, 55.
- Гуревич П. — II, 96.
- Гушалевич Ів. — I, 103; II, 113, 138.
- Данилевський Гр. — I, 275, 276,
396, 445.
- Данілов В. — I, 330, 331, 335;
II, 426.
- Даніло Заточник. — I, 85, 92—94,
109, 115, 283.
- Даніло Паломник. — I, 80, 89—90,
109, 249.
- Данте. — II, 365.
- Данько М. — II, 40, 138, 199, 281, 324.
- Дарет. — I, 81.
- Дарій. — I, 124.
- Дашкевич Мик., проф. — I, 36, 38—
40, 50, 63, 333, 355, 377, 378,
402, 444.
- Дебагорій-Мокрєвич В. — II, 189.
- Де-Воллан. — I, 301.
- Деген С. — II, 189.
- Дейч Л. — II, 189.
- Декарт. — I, 182, 186.
- Демостен. — I, 157.
- Демуцький П. — I, 334.
- Демченко І. — I, 335.
- Державин Г. — I, 269; II, 116.
- Дефое. — I, 8.
- Джером К. — I, 194.
- Джиджора Ів. — I, 277.
- Дзюбаревич З. — I, 233.
- Дикарев М. — I, 300, 301, 332; II,
207, 237.
- Дикенс. — I, 59, 417.
- Диктис. — I, 81.
- Димитрій Ростовський. — I, 80,
149, 178, 184, 186, 187, 191, 199,
223, 241, 266.
- Дзювляк С. — I, 237.
- Дідичкий Б. — I, 103; II, 113, 114,
121, 122, 127.
- Діоген. — II, 229.
- Дмитрієв М. — I, 378.
- Дніпрова Чайка-див. Василевська.
- Добровський Йосиф. — II, 107.
- Добролюбов Мик. — I, 57, 396;
II, 35, 38, 65, 97.
- Довбищенко М. — II, 428.
- Довгалевський М. — I, 211, 212—214.
- Долєнга-див. Ходаковський.
- Доманицький В. — I, 52, 229, 242,
331, 334; II, 37, 40, 65, 96, 98,
282, 315.
- Донець Р. — II, 423.
- Донцов Д. — II, 235, 315, 425, 429.
- Доорохольський О. — II, 313.
- Дорошенко Вол. — I, 46, 52; II, 191,
279, 315, 325, 423, 429.
- Дорошенко Д. — I, 51, 275, 446;
II, 37, 97, 189, 423.
- Дорошенко П., гетьман. — I, 334.
- Дорошкевич О. — I, 47, 113, 188,
330, 377, 444; II, 423.
- Достоевський М. — II, 403.
- Драгоманов М. — I, 28, 36, 55—56,
65, 66, 240, 241, 242, 250, 287,
289, 291, 295, 298, 300, 323, 331,
332, 333, 334, 335, 401, 445;
II, 40, 42, 92, 96, 125, 131, 132,

- 133, 136, 139, 140, 142, 144—152,
174, 185, 188, 189, 206, 208, 234,
236, 237, 278, 421, 428.
- Дрозд-див. Кониський О.
Дуб Прокіп, кобзарь. — I. 333.
Дубельт. — I, 433; II, 36.
Дударь Д. — II, 357.
Дудикевич В. — II, 318.
Думитрашко К. — I, 374.
Духнович О. — II, 116, 138.
Дюран Е. — II, 38.
- Еварницький-див. Яворницький.
Ейнгорн В. — I, 28, 191, 192.
Елланський В. — II, 377, 378—
379, 423.
Епікур. — I, 256.
Еравм Роттердамський — I, 186.
Ерн В. — I, 276.
Ертель О. — I, 324.
Етцель. — I, 76.
- Євлашевський. — I, 176.
Євшан М. — I, 62, 378, 401; II, 138,
191, 235, 280, 281, 315, 325, 431.
Єнсен А. — II, 426.
Єрофєєв І. — I, 333.
Єсенін С. — II, 352, 421.
Єфименкова О. — I, 66, 189, 276,
300, 368, 377, 402; II, 40, 96.
Єфименко П. — I, 242, 276, 294,
331; II, 49.
Єфремов С. — I, 46, 47, 51, 59—62,
66, 331, 377, 378, 379, 403, 445,
446; II, 40, 96, 97, 98, 136, 139,
189, 190, 191, 234, 235, 279, 281,
283, 323, 324, 325, 326, 420, 427,
428, 429.
- Жданов І. — I, 115.
Жебровський. — I, 161.
Желхівський Є. — I, 300; II, 134.
Жемчужников Л. — I, 294, 335;
II, 39.
Жигмайло Л. — II, 42, 191, 235, 280.
- Жидята-див. Лука.
Житецький І. — II, 97.
Житецький П. — I, 27, 28, 64, 188,
189, 190, 240, 241, 242, 276, 295,
333, 357, 377, 402, 446; II, 45,
46, 140.
Жорж Занд. — I, 413.
Жук М. — II, 314.
Жукович П., проф. — I, 191.
Жуковский В. — I, 384, 402, 423,
425.
Журба Г. — II, 314.
Жученко М. — I, 446; II, 191, 423.
- Забіла В. — I, 327, 423, 437, 446.
Заборовський Р., митрополит. —
I, 270.
Завитевич В., проф. — I, 191.
Заволока М.-див. Грушевський М.
Загірня М.-лнв. Грінченкова М.
Загоровський В. — I, 122.
Загоскин. — I, 405.
Загул Д. — I, 104; II, 315, 365—368,
370, 418, 424.
Зайцев П. — I, 446; II, 39, 41, 427.
Заклинський Р. — I, 116; II, 191,
138, 428.
Закревський М. — I, 294, 300.
Залеський Б. — I, 387, 388, 390—
391, 395, 396, 398, 401, 402.
Залеський В. — I, 286, 290; II, 107.
Залізняк Мик. — II, 324.
Замойський Т. — I, 128, 135,
Зан. — I, 425.
Заневич Ів.-див. Терлецький О.
Заньковецька М. — II, 156.
Заревич Ф. — II, 133.
Зарубський-див. Георгій.
Зарульський, літописець. — I, 290.
Заруцький А. — I, 228, 242.
Засадкевич Н. — I, 192.
Заславські, князі. — I, 121.
Застирець О. — I, 43.
Затиркевич-Карпинська Г. — II,
156.

- Захаріясевиц. — II, 103.
 Збаражські, князі. — I, 121.
 Згарський С. — II, 122, 133.
 Здзярський С. — I, 402.
 Зеленогорський Ф. — I, 276.
 Земка Т. — I, 173, 191, 222.
 Зеров М. — II, 364—365, 423, 424, 430.
 Зяновіа Кліментій. — I, 28, 228,
 229—231, 242; II, 57, 69.
 Зизаній Ст. — I, 160—161.
 Зизаній-Тустановський Л. — I, 28,
 47, 134, 141, 171, 172, 192, 266.
 Зіморовичі. — I, 385.
 Зіпківський Т. — I, 66; II, 38, 206,
 207—208, 234, 237.
 Златовратський Мик. — II, 42, 125.
 Златоуст-дів. Іван.
 Зорев П., дів. Філіпович П.
 Зорька С. — I, 176.
 Зубрицький Д. — II, 115, 116, 127,
 128, 138, 428.

 Пндикоплов К. — I, 77.
 Прод-дів. Левницький М.
 Пскра, полковник. — I, 248.

 Йоаким, патріарх. — I, 266.
 Йоасаф. — I, 82, 83, 115.
 Йоович. — I, 59.
 Йогансен М. — II, 419, 420, 424.

 Івакин І. — I, 115.
 Іван Дамаскин. — I, 76.
 Іван-екзарх — I, 77.
 Іван Золотоустий. — I, 76, 86, 138,
 151, 153, 154.
 Іван-чернець. — I, 238.
 Іван, царь. — I, 169, 175.
 Іванов-Разумник. — II, 40.
 Іващенко П. — I, 333.
 Івченко М. — II, 325, 390—396.
 Ігорь, князь. — I, 104, 110, 116.
 Ізяслав, князь. — I, 87.
 Іконников В., проф. — I, 275.

 Ілля, еромонах. — I, 124.
 Ільницький В. — II, 134.
 Істриа В. — I, 113, 115.

 Кадлубовський А. — I, 115.
 Каліновач І. — I, 52; II, 423.
 Каліновський Гр. — I, 284.
 Калісфен. — I, 81.
 Калитовський О. — I, 114.
 Каллаш В. — I, 402, 444.
 Каманін Ів. — I, 334, 402.
 Каменський А. — II, 391, 393.
 Кантемир Д. — I, 184, 204, 269.
 Капельгордський П. — II, 312.
 Капнаст. — I, 254, 269, 340, 353.
 Караджач В. — I, 171; II, 107.
 Каразин. — I, 255.
 Карамзин Мик. — I, 232.
 Карл, король. — I, 76.
 Карл XII, король. — I, 251.
 Карманський П. — II, 314—315,
 319, 430.
 Карпенко-Карвій-дів. Тобілевич
 Ів.
 Карпов Г. — I, 275.
 Карпович Л. — I, 162, 190.
 Карський Е. — I, 189.
 Катерина П. — I, 103, 264, 271, 272.
 Катков М. — II, 44, 48.
 Катренко О. — II, 276.
 Каченовський Д. — II, 32.
 Каченко А. — II, 218—219, 428, 431.
 Квітка Ганна. — I, 415.
 Квітка К. — I, 301.
 Квітка Гр. — I, 31, 33, 52, 255, 319,
 372, 376, 399, 405, 408—423, 429,
 441, 442, 444, 445; II, 7, 8, 43,
 110, 117, 157, 216.
 Келтуяла В. — I, 113.
 Кендзерський. — I, 104.
 Кенір-дів. Глібов Л.
 Кеплер. — I, 182.
 Кибальчич-Козловська Н. — II, 314.
 Кипріян, митрополит. — I, 111.
 Киріло Кожумяка. — I, 99.

- Кирило, митрополит. — I, 111.
 Кирило святий. — I, 69, 78.
 Кирило Туровський. — I, 75, 85, 86—87.
 Кистяківський Б. — II, 188, 189.
 Кистяківський О. — I, 276, 295, 331; II, 140.
 Клейнборг Л. — II, 421.
 Клепатський П. — I, 444; II, 427.
 Клим Смолятич. — I, 74, 83, 86.
 Клементій-днв. Зиновієв.
 Климкович К. — II, 122, 133, 138.
 Климівський С. — 232, 242.
 Клірик Острозський. — I, 128, 137, 143, 144, 145.
 Клоустон В. — I, 115.
 Кльононович. — I, 385.
 Кміт Ю. — II, 190.
 Кобець О. — II, 321.
 Коблянянський В. — II, 365, 368—369, 424.
 Коблянянка О. — II, 216, 263—266, 269, 280, 429.
 Кобринська Н. — II, 206, 210—212, 240, 431.
 Ковалевський О. — II, 429.
 Коваленко Г. — I, 377, 445; II, 98, 276, 282.
 Ковалів С. — II, 206, 212—213, 216, 234, 235, 431.
 Ковалінський М. — I, 258, 275.
 Когут Л. — II, 325.
 Кожум'яка-днв. Кирило.
 Козачинський М. — I, 210.
 Козловський Л. — I, 401.
 Козловський Ол. — II, 313.
 Кокоруд І. — II, 41, 138.
 Колесса О., проф. — I, 43, 63, 64, 113, 402.
 Колесса Ф. — I, 300, 304, 330, 332, 333, 334.
 Кольберг О. — I, 300, 332; II, 41, 138, 191, 238.
 Комарова Г. — II, 314.
 Комаров М. — I, 36, 51, 52, 65, 300, 301, 378, 379; II, 42, 97, 141, 181, 191, 282.
 Коморошан. — II, 116.
 Конисський Г. — I, 207—209, 211, 214, 224, 227, 241, 249, 250, 251.
 Конський О. — I, 36, 52, 56, 332, 377, 444; II, 37, 38, 39, 40, 45, 48, 89—94, 98, 99, 139, 185, 188, 191, 229.
 Кононенко М. — II, 287, 431.
 Конопницька М. — I, 391, 402.
 Копач І. — I, 64; II, 41, 138.
 Коперник — I, 182.
 Копяленко О. — II, 414.
 Копницький І. — I, 155.
 Коністенський З. — I, 128, 151—154, 162, 172, 173, 176, 183, 191.
 Копитько-днв. Думитрашко.
 Копієвський — I, 184.
 Копітар В. — I, 29; II, 107, 137, 428.
 Кордуба М. — II, 234.
 Кореневський П. — II, 42.
 Кореняцький П. — I, 374.
 Корженко-днв. Коцовський.
 Корнель. — I, 203.
 Коробка Н. — I, 402, 403.
 Короленко В. — I, 52, 396; II, 421.
 Королів В. — II, 282.
 Корсун О. — I, 374, 383, 438, 441.
 Корф, барон. — II, 44.
 Корчинський М. — I, 401.
 Корш Ф., акад. — I, 116, 243; II, 30.
 Коряк В. — II, 419, 420, 421, 423, 424.
 Косач Л. — II, 230—235, 231, 332, 422, 429.
 Косачева О. — I, 334; II, 183—184, 190, 191.
 Косинка Г. — II, 390, 404—408.
 Косов С., митрополит. — I, 158—159, 183, 267.
 Костомарова А. — I, 446.
 Костомаров М. — I, 28, 31, 50, 52, 53, 55, 65, 101, 115, 189, 191, 287, 291—292, 294, 322, 331, 333, 353, 423, 434—437, 446; II, 8, 9, 10, 36, 37, 38, 39, 43, 45, 46,

- 48, 52, 54, 55, 96, 97, 141, 149, 181, 182, 426.
- Костянтин-філософ-див. Кирило святий.
- Котельницький. — I, 366.
- Котлярівський А. — I, 27, 31, 52, 53, 64, 113, 331, 332; II, 97.
- Котлярівський Ів. — I, 23, 29, 30, 31, 32, 34, 35, 40, 41, 43, 46, 52, 54, 187, 214, 218, 235, 242, 255, 283, 286, 327, 329, 338—369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 395, 398, 399, 404, 405, 409, 414, 440, 441, 442; II, 13, 43, 51, 62, 167, 157, 181, 283, 322, 417, 424.
- Котлярівський Н. — I, 402.
- Кохановський. — I, 184.
- Коцюбський В. — I, 41, 116; II, 136, 137, 206, 431.
- Коцюбинський М. — II, 191, 245—251, 252, 279, 280, 324, 391, 392, 421, 429.
- Кочубей М. — I, 378.
- Кошовий О.-див. Кописький О.
- Кожут. — I, 408.
- Кравченко В. — II, 276.
- Кравченко М., кобзарь. — I, 307.
- Кравченко У.-див. Шнайдер.
- Кравецький. — II, 116.
- Крамаренко М.-див. Дикарев М.
- Кранихфельд В. — II, 38.
- Красицький. — I, 405.
- Красовський, цензор. — II, 117.
- Красюченко-див. Кониський Ол.
- Кравецький. — I, 393.
- Кревецький І. — II, 40, 96, 239, 279.
- Крева Л. — I, 152.
- Кримський А. — I, 27, 28, 36, 64, 65, 119, 190, 332, 333, 335; II, 97, 98, 189, 229—232, 306, 429.
- Кроковський Поасаф. — I, 124.
- Кропивницький М. — II, 141, 156—159, 160, 190, 234.
- Крушельницький А. — II, 191, 275—276, 321, 322, 324, 429.
- Круковський І. — 304, 334.
- Кудринський Ф. — I, 114, 276.
- Кувеля З. — I, 300; II, 234.
- Кувьменко П. — I, 84; II, 70, 98.
- Кувьмин Е. — II, 42.
- Кузьмівський К. — I, 335.
- Кузьмиченський-див. Драгоманов.
- Кулик В. — II, 70, 98.
- Кулик І. — II, 423, 424.
- Кулішова О. — II, 70, 211.
- Кулін П. — I, 12, 28, 31, 32, 33, 50, 52, 53—54, 64, 65, 69, 103, 126, 229, 242, 243, 287, 289, 291, 292—294, 302, 328, 345, 351, 368, 377, 379, 402, 407, 417, 426, 439, 440, 444, 446; II, 8, 9, 15, 36, 37, 38, 40, 43, 44, 45, 46, 49, 51—63, 69, 71, 72, 88, 95, 97, 98, 121, 182, 216, 217, 229, 427.
- Кулябка С. — II, 72.
- Купчинський Р. — II, 357.
- Куракин, князь. — I, 271.
- Курбський, князь. — I, 127, 174—178.
- Кухаренко Я. — I, 375, 379.
- Кучинський А. — I, 445.
- Кушнір М. — II, 423.
- Лавренко Д. — I, 294.
- Лаврецький С. — I, 276.
- Лаврівський Ів. — II, 428.
- Лазарівський О. — I, 51, 275; II, 39.
- Лазурський В. — II, 427.
- Ларин Б. — II, 424.
- Ларсон, митрополит. — I, 85—86, 87, 109; II, 114.
- Лашецький В. — I, 209—210, 238.
- Лебедєв А. — I, 332.
- Левенко В.-див. Леонтович В.
- Левинський В. — II, 315.
- Левицький Бенедикт, цензор. — II, 108, 116.
- Левицький Володимир. — II, 139, 236.
- Левицький Іван Ем. — I, 51, 276; II, 136, 139, 279.

- Левницький Іван Сем. — I, 41, 52, 56, 65, 319, 322, 332; II, 42, 69, 141, 164—169, 185, 190, 283, 424.
- Левницький Михайло, митрополит. — II, 116.
- Левницький Модест. — II, 260, 280, 282.
- Левницький Орест. — I, 28, 103, 188, 189, 190, 242, 275; II, 217—218, 431.
- Левницький Осип. — I, 30; II, 104, 117.
- Левченко М. — I, 295, 300.
- Лейбвиць — I, 182.
- Леметр. — I, 57.
- Лемко М. — II, 96.
- Леонтович В. — II, 260—261, 280.
- Леонарді. — I, 438; II, 203.
- Лепкий Б. — I, 15, 46, 63, 64, 113, 188; II, 262, 280, 281, 321, 429, 434.
- Лермонтов М. — II, 357.
- Лесевич В. — I, 427, 445, 446.
- Летурно III. — I, 16.
- Лещинський Ф. — I, 210.
- Лимацький-днв. Мова.
- Липа Ів. — II, 269.
- Липинський В. — I, 401; II, 315.
- Липовецький С. — II, 325.
- Лисенцький С. — II, 105.
- Лисенко М. — I, 52, 295, 296, 333, 402; II, 141, 157, 283.
- Лисянський Б. — II, 429.
- Литвинова-Бартош П. — I, 335.
- Лобисевич А. — I, 211, 233, 242.
- Лобода А., проф. — II, 96, 427.
- Лодії П. — II, 103.
- Лозинський М. — II, 38, 139, 189, 315.
- Лозинський О. — I, 291; II, 106, 107, 115, 117.
- Ломоносов М. — I, 171, 184, 269; II, 103.
- Лоначевський А. — I, 295.
- Лондон Дж. — II, 394.
- Лопатинський Л. — II, 215.
- Лопатинський Т. — I, 184.
- Лотоцький О. — I, 45, 63, 242; II, 39, 40, 97, 244, 279, 325.
- Лука Жидята. — I, 85, 87.
- Лукарне К. — I, 128.
- Лукашевич В. — I, 398.
- Лукашевич Пл. — I, 289, 321, 323; II, 95, 137.
- Лукич Василь-днв. Левницький Вол.
- Лукіян Самосатський. — I, 204.
- Лукіянович Д. — II, 276, 281.
- Лукомський С. — I, 249.
- Луначарський А. — II, 40, 41.
- Львов Н. — I, 284.
- Львов-Рогаченський В. — II, 423.
- Любенський О.-днв. Лотоцький.
- Лясота. — I, 284.
- Лященко А. — I, 115, 445.
- Мазепа Ів., гетьман. — I, 228, 232, 236.
- Майдан І. — II, 423.
- Майков А. — II, 427.
- Майков Л. — I, 255.
- Майорський П. — II, 314.
- Макарій, патріарх. — I, 129, 189.
- Макаровський М. — I, 273—275, 279.
- Макарушка О. — I, 43; II, 138.
- Маковей О. — I, 336; II, 97, 137, 189, 191, 216, 235, 280.
- Максим Грек. — I, 174.
- Максимович Ів. — I, 223, 227.
- Максимович М. — I, 27, 28, 64, 102, 103, 113, 116, 190, 205, 242, 286—288, 331, 332, 396, 414, 423; II, 32, 95, 105, 104, 107, 129, 137.
- Макферсон. — I, 382.
- Малала І. — I, 78.
- Маланюк Є. — II, 339.
- Малинка А. — I, 311.
- Малицький Є., митропол. — I, 270.
- Мальчевський А. — I, 387, 388, 389.
- Мальшинський. — II, 189.
- Мамонтов Я. — II, 314, 339.

- Манасія К. — I, 78.
 Мандельштам І. — I, 402.
 Мандичевський І. — I, 116.
 Манжура Ів. — I, 300, 301; II, 182—183, 191.
 Марк Аврелій. — I, 157.
 Марк Твен. — I, 59.
 Маркович Мик. — I, 217, 241, 250, 294.
 Марковичка М. — I, 31, 33, 319; II, 43, 65—67, 71, 97, 98, 121, 124, 211, 427.
 Маркович Д. — II, 98, 99, 206, 208, 210, 234, 428, 431.
 Маркович О. — I, 294; II, 9, 65, 69, 98.
 Маркович Я. — I, 249.
 Марков Н. — I, 445.
 Марковський М. — I, 192, 241.
 Марке К. — II, 419.
 Мартинович П. — I, 300, 301.
 Мартович Л. — II, 273—275, 281, 429.
 Маслоу А. — I, 333, 334.
 Маслоу В. — I, 462.
 Маслоу В. І. — II, 38.
 Маслоу С. — I, 189, 190.
 Маслоу В. — I, 383, 437.
 Масляк В. — II, 181.
 Мастак-див. Бодянський О.
 Материнка І.-див. Бодянський О.
 Матушевський Ф. — II, 38, 40, 41, 42, 96, 98, 244, 431.
 Мацієвич А. — I, 273.
 Маціні. — I, 408.
 Мачетт Гр. — I, 396; II, 42.
 Мачувський. — I, 154.
 Маяковський В. — II, 387.
 Меженко Ю. — II, 424, 425.
 Межов В. — I, 51.
 Мелешко Ів. — I, 236, 243.
 Мельніков Л. — I, 379; II, 42.
 Метлінський А. — I, 31, 52, 289, 290, 291, 331, 372, 423, 425, 429—434, 441, 446; II, 110, 180.
 Мефодій Патарський. — I, 79.
 Мефодій святий. — I, 69.
 Микола І. — I, 364; II, 36, 323.
 Милорадович В. — I, 332.
 Мирний Панас. — I, 104, 319; II, 69, 141, 164, 169—174, 190, 431.
 Миронець В. — I, 446; II, 40.
 Мирон-див. Франко Ів.
 Миславський С., митр. — I, 270.
 Митура О. — I, 222.
 Митуса. — I, 101, 102.
 Михайленко М. — II, 325.
 Михайличенко Г. — II, 396—398, 423.
 Михайлогорський. — I, 242.
 Михальчук К. — I, 27, 65, 295, 401; II, 137, 140.
 Міксад. — I, 59.
 Міллер П. — II, 42.
 Мільтон. — I, 182.
 Міцкевич А. — I, 390, 405, 423, 425; II, 41, 121.
 Міяковський В. — I, 445; II, 427, 428, 429.
 Млака Д.-див. Воробкевич І.
 Млодзянольський. — I, 165.
 Мова В. — II, 70, 98.
 Могила А.-див. Метлянський А.
 Могила П., митрополт. — I, 48, 126, 128, 136, 149, 155—157, 178, 179, 180, 183, 191, 223, 226, 228.
 Могила С. — I, 131—132.
 Могильницький А. — II, 112, 113, 117, 121, 137.
 Могильницький Ів. — I, 29—31, 33; II, 103.
 Могильнянський М. — I, 276; II, 280, 324, 424.
 Можейко Я. — II, 430.
 Мольєр. — I, 182, 363.
 Мономах-див. Володимир Мономах.
 Монтовт Ганна. — I, 188.
 Морачевський Ф. — I, 374, 379, 441; II, 47, 96.
 Мордовець Д. — I, 292, 322; II, 54, 55, 86—88, 97, 98, 217.
 Морозов П. — I, 240, 241.

Мочульський В. — I, 192, 403.
 Мочульський М. — I, 331, 401; II,
 42, 279, 427, 430.
 Мстиславець П., друкарь. — I, 126,
 174.
 Мужиловський. — I, 141.
 Муретов Д. — II, 320.
 Мякотин В. — II, 325.

 Навроцький В. — I, 332, 335; II,
 9, 135, 138, 428.
 Навроцький Ол. — I, 104; II, 70, 98.
 Навуходоносор. — I, 147.
 Надежди Мик. — II, 32.
 Назаревський А. — I, 114, 189.
 Наливайко. — I, 250, 394.
 Наливайко Д. — I, 128.
 Наполеон I. — I, 351, 364.
 Наріжний В. — I, 340, 353.
 Науменко В. — I, 116, 242, 243, 300,
 331, 333, 377, 379, 444, 445;
 II, 96, 98, 137.
 Наумович Ів. — II, 113, 127, 130, 138.
 Невірова К. — I, 403.
 Негалевський В. — I, 131, 189.
 Негребецький. — I, 243.
 Нейман Ц. — I, 240, 276, 300, 334.
 Некрасов Мик. — II, 153.
 Некрашевич Ів. — I, 233.
 Нелюбович-Тукальський. — I, 248.
 Неприцький Грановський О. —
 II, 314.
 Нерон — I, 147.
 Нестор, літописець. — I, 85, 87,
 95, 115, 116.
 Нечай. — I, 311, 334.
 Нечуй-див. Левицький Іван Сем.
 Никифор, патріарх. — I, 78.
 Никодим, апостол. — I, 79.
 Николайчик Ф. — I, 331.
 Николишин Д. — II, 427.
 Никольський Н. — I, 113, 115.
 Ніковський А. — I, 336; II, 235,
 315, 423, 427, 428.
 Ніс Ст. — II, 70.

Ніцше. — II, 264.
 Нішинський П. — II, 181—182.
 Новиков Мик. — I, 284.
 Новицький І. — I, 300.
 Новицький М. — II, 427.
 Новицький О. — II, 42.
 Новицький Я. — I, 301.
 Номис-дав. Симонов.
 Ньютон. — I, 182.

 Обідний М. — II, 429.
 Обрист. — II, 38.
 Овсянко-Куликовський Д., проф.
 I, 332, 402.
 Огієнко Ів. — I, 64, 66, 191, 192,
 335, 336.
 Огоновський О., проф. — I, 28,
 40—42, 46, 50, 63, 65, 104, 116,
 188, 275, 330, 377, 444; II, 37,
 38, 41, 78, 96, 134, 136, 138,
 188, 234.
 Ожешко Е. — I, 391.
 О'Конор-Вілінська В. — II, 190, 228.
 Олег, князь. — I, 97.
 Олег Гореславлич. — I, 49, 107.
 Олександр П. — II, 36.
 Олександр Македонський. — I, 76,
 81, 124, 178.
 Олексій Михайлович, царь. —
 I, 169, 192, 264.
 Омелькович М.-див. Александров-
 вич М.
 Оленин М. — II, 324.
 Олесь О. — I, 13; II, 290, 303—308,
 325, 354, 430.
 Олізаровський. — I, 387.
 Ольга, княгиня. — I, 97.
 Омельченко А. — II, 324.
 Онишкевич Ігн. — II, 137.
 Орлов, гр. — I, 433; II, 38.
 Ортолог Ф.-див. Смотрицький М.
 Османський А. — I, 190.
 Осипов. — I, 366, 367, 368.
 Основ'яненко-див. Квітка Гр.
 Осташевський. — I, 388, 393, 438.
 Островський. — II, 428.

- Острозський Костянтин Ів. — I, 124, 219.
 Острозський Костянтин Костянти-
 нович. — I, 126, 127, 128, 137,
 142, 143, 145, 174, 189, 221;
 II, 217, 218.
 Осьмичка Т. — II, 374—377.
 Отроковський В. — I, 191.
 Охонецький-Огієвський П. — I, 437,
 438.

 Павлик С., див. Шелухин.
 Павлик М. — I, 52, 241; II, 137,
 150, 181, 189, 191, 211, 236.
 Павликова А. — II, 211.
 Павлі Жегота. — I, 291.
 Павло Алепський. — I, 129, 189.
 Павло, апостол. — I, 79, 153.
 Павло І., царь. — I, 271.
 Павлович. — II, 116.
 Павловський П. — I, 378.
 Павловський Ол. — I, 30, 276, 321,
 322, 370; II, 32.
 Павлик А. — II, 389.
 Падуря Т. — I, 388, 389, 398, 402.
 Палій С. — I, 236, 319.
 Панафіо В. — II, 139, 315.
 Папко А. — I, 189.
 Парпура М. — I, 369.
 Партицький О. — I, 104, 116, 300;
 II, 40, 134, 138.
 Пархоменко В. — I, 113.
 Насек В. — I, 3-3.
 Пахаревський Л. — II, 313—314.
 Пачовський В. — II, 315.
 Пачовський М. — I, 113, 240.
 Пекарський П. — I, 192.
 Перебийніс. — I, 311.
 Перетц В., проф. — I, 29, 46, 50,
 64, 115, 138, 189, 229, 240, 241,
 242, 243, 2-5, 306, 330, 333, 402;
 II, 97.
 Персі Т. — I, 382, 425.
 Петлюра С. — II, 39, 191, 315, 325,
 326.

 Петрарка. — I, 137, 186.
 Петраченко П. — I, 32—33.
 Петренко М. — I, 423, 437.
 Петрик М.-див. Драгоманов.
 Петров В. П. — I, 276.
 Петров, видавець „Утр. Зв'язды“.
 — I, 383.
 Петров Мик., акад. — I, 28, 36—38,
 40, 50, 63, 188, 189, 191, 205,
 240, 241, 242, 243, 275, 377, 402,
 444; II, 37, 96, 188.
 Петро, апостол. — I, 141.
 Петро І, царь. — I, 169, 192, 206,
 264, 267, 271; II, 142.
 Петрович І. — I, 325.
 Петрушевич А. — II, 113, 138.
 Петрушевич С. — I, 103.
 Петухов С. — I, 113.
 Пилипенко С. — II, 425.
 Пильняк Б. — II, 421.
 Пильчиков Д. — II, 99.
 Пипін Ол. — I, 35—36, 39, 41, 50,
 63, 65, 113, 114, 115, 188, 282,
 294, 301, 330, 377, 396, 401, 444;
 II, 3, 41, 139, 328.
 Пирогов Мик. — II, 45.
 Писаревська М. — I, 438.
 Писаревський П. — I, 374, 438.
 Писаревський С. — I, 374, 438.
 Писид Г. — I, 77.
 Підмогильний В. — II, 390, 398—
 409, 425.
 Піскунов Ф. — I, 300; II, 38.
 Пісочинець Д. — I, 275; II, 39,
 234, 315.
 Плавт. — I, 204.
 Платон, філософ. — I, 86, 148.
 Плахта, козак. — I, 284.
 Плевако М. — I, 445; II, 425.
 Плетенецький С. — I, 150—151, 153,
 155, 172, 180, 182, 222.
 Плетнев П. — I, 409, 411.
 Погодін М. — I, 27; II, 112, 137.
 Познанський Б. — I, 334.
 Полевой. — I, 408.

- Полетика Гр. — I, 251—254, 273, 275, 311; II, 7.
- Полікарп, чернець. — I, 87.
- Полікрат. — I, 92.
- Поліщук В. — II, 374, 382—383, 417, 419, 424.
- Поліщук К. — II, 423.
- Полоцький С. — I, 183, 184, 200—201; II, 103, 116.
- Полуботок П. — 277, 252, 253.
- Поль В. — I, 392.
- Попія О. — II, 419, 421.
- Попов М. — I, 246.
- Попович-Боярська К. — II, 210.
- Порфирьев І. — I, 113, 114.
- Порш М. — II, 316.
- Посяда. — II, 9.
- Потапенко В. — II, 216.
- Потопов, шеф жандармів. — II, 141.
- Потебня О, проф. — I, 65, 116, 298—299, 324, 330, 332, 333, 444.
- Потемкин, князь. — I, 234, 285.
- Потій І. — I, 135, 137, 142—145, 190.
- Потоцький. — I, 236
- Прибилова А. — II, 189.
- Прижов І — I, 35.
- Приселков М. — I, 113.
- Приходько В. — II, 324.
- Проданв. — II, 116.
- Прокопович В. — II, 316, 325, 326.
- Прокопович Т. — I, 28, 184, 186, 202—204, 205, 210, 224, 227, 228, 241.
- Проскурівна М. — II, 313, 430.
- Протопопов Д. — II, 96.
- Пругавин О. — I, 276.
- Прудон. — II, 422.
- Прус. — I, 27.
- Прутков К. — II, 383.
- Песьол О. — I, 438, 439.
- Пушина К. — I, 371—372, 373.
- Пустосвят Микита. — I, 186.
- Пушкин Ол. — I, 287, 372, 384, 393, 402, 417, 426; II, 41.
- Пчілка О. - див. Косачева О.
- П'ятка С. - див. Ковалів С.
- Рабле. — I, 363.
- Равита Ф. — I, 401, 402.
- Радзикович І. — II, 138.
- Радвильовський А. — I, 30, 87, 166—168, 183, 191.
- Радищев Ол. — I, 254.
- Расвський М. — II, 138.
- Расін. — I, 203.
- Ревуха. - див. Ржевуський.
- Ревуцький Д. — I, 333.
- Реклю Е. — II, 146.
- Решина В. княжна. — II, 36, 427.
- Редн С., проф. — I, 332.
- Резанов В. — I, 29, 50, 240.
- Ржевуський. — I, 392.
- Ригельман Ол. — I, 249, 290.
- Рилсєв К. — I, 394—395, 398, 402.
- Рильський М. — 314, 357—362, 370.
- Рильський Т. — I, 300, 332, 401; II, 44, 45, 97.
- Римна А. — I, 219.
- Рогатинець Ю. — I, 141—142, 143, 145.
- Рогоза, митрополит. — I, 161.
- Роздольський О. — I, 300.
- Розов В. — I, 240.
- Роланд. — I, 76.
- Романова О. — II, 228.
- Романович-Ткаченко Н. — II, 313.
- Романчук Ю. — I, 377, 444; II, 37, 40, 134, 135.
- Росковшенко. — I, 383.
- Ростан. — II, 230.
- Ротар Ів. — I, 192.
- Рубан В. — I, 249, 269, 340.
- Рубинштейн С. — I, 277.
- Руданський С. — I, 104, 303, 327; II, 78—83, 98, 182.
- Рудик Д. — I, 47.
- Рудиковський О. — I, 373.
- Рудницький М. — II, 429.
- Рудченко Ів. — I, 295, 335; II, 42, 170.
- Рудченко Панас, див. П. Мирний.
- Руже-де-Ліль. — II, 341.
- Рулін П. — II, 427.
- Руслан - див. Шашкевич М.

- Русов О. — I, 45, 295, 322, 333, 378, 402; II, 39, 140, 188, 318.
 Русова С. — II, 39, 96, 234, 325, 428, 429, 430.
 Рутський В. — I, 145.
 Ручка Ю. — II, 325.

 Сабатай Целі. — I, 106.
 Савченко С. — I, 335.
 Савченко Я. — II, 370—372, 424.
 Сагайдачний П., гетьман. — I, 179, 348.
 Сагарда Н. — II, 427.
 Садовський М. — II, 156, 234.
 Сакович К. — I, 145, 149, 183, 222, 223.
 Саксаганський О. — II, 156.
 Саликовський О. — II, 279, 326.
 Салтиков М. — I, 124.
 Самійленко В. — II, 207, 219—221, 234, 237.
 Самовидець. — I, 203, 245—247, 249, 259, 290.
 Сангушки, князі. — I, 121.
 Сапіги, князі. — I, 121.
 Саринський. — I, 284.
 Сафонович Т. — I, 176, 177.
 Свещицький І. — I, 64; II, 99, 137, 191, 281, 426, 428, 429, 430.
 Свещицький П. — I, 36, 388, 393; II, 122, 134, 138.
 Свидницький А. — I, 294, 332; II, 83—86, 98.
 Свій Павло - дия. Свещицький П.
 Святополк - Четвертинський. — I, 153.
 Семанюк Ів. — II, 273.
 Семевський В. — I, 398, 403; II, 39.
 Семенко М. — II, 384—389, 424.
 Семержинський Я. — I, 233.
 Сенека. — I, 204.
 Сенковський О. — II, 32.
 Сенченко І. — II, 413.
 Серапіон, ігумен. — I, 85, 88.
 Серапіон, митрополит. — I, 111.

 Сервантес. — I, 182.
 Сергієнко М.-дия. Грушевський М.
 Северянин І. — II, 387.
 Серов А. — I, 334.
 Сильвестр, протопоп. — I, 175.
 Свмон, єпископ. — I, 87.
 Симонов М. — I, 294, 332; II, 70.
 Симоновський П. — I, 249, 290.
 Сичельська А. — I, 241.
 Сімович В. — I, 46; II, 234.
 Сірко Ф.-дия. Хв. Вовк.
 Скабланович Н. — I, 190.
 Скабичевський Ол. — II, 30.
 Скарга П. — I, 74, 132, 134.
 Сковорода Гр. — I, 186, 254—261, 275, 276, 310, 327, 343, 344, 367, 415; II, 331, 354, 395, 417.
 Скорина Ф. — I, 30, 125, 129.
 Скоропадський, гетьман. — I, 262, 320.
 Скульський А. — 195.
 Славинецький Є. — I, 28, 29, 183, 186, 191, 192.
 Славинський М. — II, 37, 40, 228.
 Сластіонов О. — I, 334.
 Слісаренко О. — II, 370, 372—374, 388, 417.
 Слуцькі, князі. — I, 121.
 Смаль-Стопський Ст., проф. — I, 378; II, 139, 237.
 Смолятич-дия. Клим.
 Смотрицький Г. — I, 128, 133—134, 170, 219.
 Смотрицький М. — I, 28, 48, 121, 128, 137, 138—141, 142, 143, 145, 155, 171, 190, 192.
 Смуток П.-дия. Стебницький П.
 Соболевський, проф. — I, 27, 119.
 Совинський Л. — I, 393; II, 38.
 Сованський Ів. — II, 138.
 Сокальський Л. — II, 96.
 Сократ. — I, 256.]
 Соловійов С. — I, 96, 97.
 Соломон, царь. — I, 79, 196.
 Соленик. — II, 157.
 Сосюра В. — II, 377, 380—382, 419.

- Софокл. — I, 157.
 Спасович В. — I, 35, 63, 377, 401, 444.
 Сперанський М. — I, 113, 114, 330, 335.
 Спиноза. — I, 182.
 Спілка А.-див. Комаров М.
 Срезневський В. — I, 242, 301, 331, 378.
 Срезневський І. — I, 250, 286, 289—290, 331, 378, 383; II, 32, 95.
 Сріблянський М. — II, 429.
 Срібний Ф. — I, 189.
 Стадіон, гр. — II, 117.
 Станкевич. — II, 109.
 Старицька-Черняхівська Л. — II, 98, 228, 229, 234, 235, 280.
 Старницький М. — I, 375; II, 141, 152—156, 157, 158, 160, 189, 190, 194, 331.
 Старушевич. — I, 267.
 Стах-див. Черкасенко С.
 Стеблін-Каменський С. — I, 377.
 Стебницький П. — I, 401; II, 39, 244, 324, 325, 326, 427, 431.
 Степовик О. — II, 282.
 Стефанік В. — II, 270—272, 273, 281, 339, 356, 421, 429.
 Стешенко Ів. — I, 240, 331, 377, 379, 402; II, 38, 40, 96, 190, 235, 276, 429, 431.
 Столпиви П. — II, 283.
 Стороженко О. — I, 319; II, 63—65, 97.
 Стороженко Мик., проф. — II, 39, 40.
 Стрійковський. — I, 176.
 Стронн О. — II, 48.
 Струве П. — II, 320.
 Струнни Л. — II, 96.
 Струсі. — I, 284.
 Студинський К., проф. — I, 28, 190, 192, 241, 334, 377, 378, 444; II, 41, 42, 238, 428.
 Сумароков Ол. — I, 269.
 Сумцов Мик., проф. — I, 28, 64, 114, 116, 190, 191, 192, 243, 275, 300, 301, 330, 331, 332, 333, 334, 335, 378, 445; II, 40, 190, 191, 280, 427.
 Суражський В. — I, 128, 134, 146.
 Сухомлинов М. — I, 116, 276.
 Суша. — I, 138.
 Сушицький Т. — I, 116, 192; II, 426.
 Сушко Ол. — I, 190, 191.
 Сьогобочній Гр. — II, 234.
 Тапський. — I, 233.
 Тапчакевич Д. — II, 133.
 Твердохліб С. — II, 315.
 Теодосії Печерський. — I, 85, 87, 115.
 Терещій. — I, 204.
 Терещенко М. — II, 369—370.
 Терлецький В. — II, 139.
 Терлецький О. — I, 41—42, 131, 132, 136, 138, 139, 180—181, 191.
 Терновський Ф., проф. — I, 191.
 Тершаковець М. — II, 137.
 Тесленко А. — II, 204, 302—303, 324, 430.
 Тверець Б. — II, 423.
 Тимашев, міністр. — II, 141.
 Тимченко С. — I, 300, 333.
 Тирон-див. Феодор Тирон.
 Тисяченко Г. — II, 426.
 Титов А. — I, 191, 241.
 Тиховський Ю. — I, 99, 116.
 Тихоновач К. — II, 40.
 Тихоновський Ю. — II, 41.
 Тихонравов М., проф. — I, 113, 114, 203.
 Тячина П. — II, 315, 339, 342, 348—357, 408, 417.
 Тишинська С. — II, 138.
 Тишкевичі, князі. — I, 121.
 Ткаченко-Петренко. — I, 333.
 Тобілевич С. — I, 213.
 Тобілевич Ів. — II, 141, 156, 157, 159—164, 190.
 Товкачевський А. — I, 276.
 Толстой Д., міністр. — II, 141.
 Толстой Л. — I, 257; II, 371, 393.

- Толстой О. — I, 396.
Томашівський С. — I, 330, 334;
II, 46, 139, 239, 279.
Тополя К. — I, 31, 375.
Топорков. — I, 175.
Торчин В. — II, 98.
Транквилюн-Ставровецький К. —
I, 28, 48, 160, 161—162, 223,
227, 266.
Третяк, проф. — I, 386, 401, 402.
Тривана П. — I, 178.
Тромов, П. — II, 424, 428.
Тростянецький. — II, 418, 424.
Трофимович Ф. — I, 204—207, 210.
Трошинський. — II, 157.
Трутовський В. — I, 284.
Тунтало - див. Дмитрій Ростоа-
ський.
Тургенев Ів. — I, 413, 417; II, 34,
65, 68, 98, 125.
Туровський - див. Кирило Туров-
ський.
Турчинський. — I, 197.
Тяпінський В. — I, 131, 189.
Тютчев. — II, 357, 362.
Уелс. — II, 394.
Уїтман. — II, 383, 417, 424.
Українець - див. Драгоманов.
Українка Леся - див. Косачева. Па-
рися.
Уманець М. - див. Комаров М.
Успенський Г. — II, 167.
Устиянович К. — II, 134, 138.
Устиянович М. — II, 110, 112, 113,
137.
Устрицький. — I, 220.
Ушинський К. — II, 44.
Фабрикант Н. — II, 188.
Федорова (Федорова) Ів. — I, 126,
174.
Федосій, грек. — I, 87.
Федосій Печерський. — I, 85, 87, 115,
Федькович О. — I, 103; II, 122—128.
138, 216, 352.
Феодор Тирон. — I, 79.
Феодор Іванович, царь. — I, 187.
Феодор Олексійвич, царь. — I, 267.
Феодул - див. Вишенський.
Ферлесич. — II, 116.
Филалет, патріарх. — I, 28.
Филевський І. — I, 113.
Филипович А. — I, 121.
Филипович П. — II, 362—364, 423,
424, 426, 427.
Филомафитський С. — I, 383, 445.
Філянський М. — II, 311, 325.
Фіоль Швайпольт. — I, 124.
Фіхте, старш. — I, 381.
Флоринський Т. — II, 317.
Фома, апостол. — I, 79.
Фома, пресвятер. — I, 86.
Фотій, митрополит. — I, 111.
Франко Ів. — I, 17, 28, 43—45, 50,
52, 56, 57—59, 63, 64, 66, 80,
83, 114, 115, 117, 148, 149, 189,
190, 240, 241, 242, 243, 300, 331,
332, 333, 334, 335, 336, 378, 401,
402, 425, 439, 445, 446; II, 40,
41, 98, 99, 128, 129, 136, 137,
138, 139, 150, 174—180, 185, 188,
190, 191, 195, 211, 213, 229, 234,
235, 236, 237, 238, 279, 313, 323,
333, 420, 421, 428.
Француз К. — II, 38.
Халанський М. — I, 332.
Ханенко М. — I, 249, 290.
Харлампович К. — I, 189, 190.
Хатемки А. — I, 335.
Хатченко А. — II, 189.
Хаанько-див. Кримський А.
Хвильовий М. — II, 377, 380, 390,
408—415, 419, 425.
Херасков М. — I, 269.
Хмельницький Б. — I, 129, 176, 205,
206, 246, 247, 251, 252, 253, 258,
263, 271, 311, 320, 326, 388, 436.
Ходаковський - Доленга З. — I,
285—286, 323, 331, 353, 384, 386

Ходкевич, гетьман. — I, 121, 126.
 Хоткевич Г. — I, 334; II, 98, 269.
 Хабр-Черноризець. — I, 69, 78.

Цамблак-див. Григорій Цамблак.
 Цеглинський Гр. — II, 214—215.
 Ценглевич К. — I, 388.
 Цертелев М. — I, 286, 321, 322.
 Цинерон. — I, 157.

Чаговець В. — I, 115.
 Чайковський А. — II, 215—216, 235.
 Чайковський М. — I, 387, 388, 389.
 Чайченко-див. Гринченко В.
 Чалій М. — II, 33, 36.
 Чаллиньський. — I, 326.
 Чарноцький-див. Ходаковський.
 Чарторийські, князі. — I, 121.
 Черешин В. — II, 234.
 Черкасенко С. — II, 39, 280, 298—
 299, 324.
 Чернишевський Мик. — II, 35, 139.
 Чернявський М. — II, 252—255, 280,
 428, 429.
 Честаховський Гр. — II, 42.
 Чехов А. — II, 314, 391, 404.
 Чикаленко В. — II, 279.
 Чикаленко С. — II, 282, 324.
 Чілінгіров С. — II, 38.
 Чорний М.-див. Рпльський Т.
 Чубинський П. — I, 294—296, 302,
 323, 331, 401; II, 45, 48, 140.
 Чужбинський-див. Афанасьєв-Чу-
 жбинський.
 Чуковський К. — II, 40.
 Чумак В. — II, 377, 379—380, 424.
 Чуприна-скубент-див. Котлярєв-
 ський А.
 Чупринка Гр. — II, 308—311, 325,
 430, 431.
 Чурайвна Маруся. — I, 232, 302.

Шафарик. — II, 107.
 Шахматов Ол., академик. — I, 64,
 65, 95, 113, 116, 119, 335.

Шаховської, кн. — I, 355, 366.
 Шашкевич А. — I, 388, 393, 401.
 Шашкевич В. — II, 122, 133, 138.
 Шашкевич М. — I, 103; II, 107—
 111, 112, 113, 137.
 Шевченко В. — II, 39.
 Шевченко Т. — I, 24, 31, 33, 52,
 59, 103, 180, 206, 236, 250, 256,
 293, 303, 317, 320, 327, 341, 366,
 368, 372, 375, 376, 378, 379, 391,
 392, 396, 401, 404, 412, 418, 425,
 434, 438, 439, 442, 443; II, 5—
 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45,
 51, 52, 53, 63, 65, 66, 69, 71, 93,
 94, 110, 121, 126, 151, 156, 181,
 232, 304, 312, 330, 331, 333, 387,
 420, 421, 426, 427, 428.
 Шевченко С. — I, 191.
 Шейковський. — I, 104, 300, 332.
 Шекспир В. — I, 166, 182, 363;
 II, 60, 182, 365.
 Шелухин С. — I, 403; II, 207.
 Шенрок В. — I, 402; II, 97.
 Шеренєря-див. Писарєвський С.
 Шерстюк Гр. — II, 234.
 Шехович С. — II, 113, 122.
 Шиманович. — I, 385.
 Шпроцький К. — II, 39.
 Шишацький-Ілліч. — I, 289, 439,
 441.
 Шниманов І. — II, 38.
 Школиченко-див. Кононенко М.
 Шкрумеляк Ю. — II, 389.
 Шлецер. — I, 95.
 Шликевич Ол. — I, 277.
 Шляков Н. — I, 115.
 Шлякин І, проф. — I, 28, 115, 187,
 188, 241.
 Шнайдер Ю. — II, 206, 210, 211,
 212.
 Шпенглер. — II, 402.
 Шпигоцький. — I, 383.
 Шрам К. — II, 190.
 Шрамченко Н. — I, 437.
 Штефан-воєвода. — I, 284.
 Штутнер У. — II, 424.

- Шульгин Я. — I, 276.
 Шумлянський Йосиф. — I, 223.
 Шулевич В. — I, 300, 332; II, 238.
- Щанов А. — I, 113; II, 35.
 Щеглова С. — I, 115, 241, 243.
 Щенки М. — II, 42, 157.
 Щепотьєв В. — I, 47; II, 430.
 Щербанький Г. — I, 210.
 Щербанький Т. — I, 270.
 Щоголів Я. — I, 327, 425; II, 71
 — 75, 98, 187.
 Щурат В. — I, 104, 115, 191, 133,
 233, 238, 241, 243; II, 41, 191,
 261—262, 280, 427.
- Ювенал. — I, 416.
 Юзефович М. — I, 296, 433; II, 141,
 142, 186.
 Юнона В. — II, 424, 425, 428, 429.
 Юрій святий. — I, 79.
 Юркевич О. — I, 393.
 Юрковця (Кедреновський) С. —
 I, 335.
- Яблоновський кн. — I, 396.
 Яворницький Д. — I, 300, 301;
 II, 39, 216.
 Яворський В. — II, 188.
- Яворський С. — I, 149, 178, 184,
 228.
 Яворський Ю. — I, 240.
 Ядїї Н. — II, 325.
 Яків, апостол. — I, 79.
 Яків-міх. — I, 85, 87.
 Яковенко В. — II, 38.
 Яковенко О. - див. Кониський О.
 Яковлевич А. — II, 325.
 Якубський В. — II, 421, 423, 424,
 429, 430.
 Яновська Л. — II, 255—257, 280.
 Янчук А. — I, 301.
 Ярема Я. — II, 191.
 Яремченко О. — I, 403.
 Яринович А. — II, 139.
 Ярослав, князь. — I, 74, 75, 85.
 Ярослав Осмомисл. — I, 104.
 Ярославна. — I, 105, 106.
 Ярославна Ганна. — I, 76.
 Ярошенко В. — II, 370, 374.
 Ярошевський Б. — II, 191.
 Ярошицька С. — II, 210, 276.
 Ярушевич А. — I, 189.
 Ястребов В. — I, 301.
 Яцимирський А. — I, 117.
 Яцків М. — I, 52; II, 266—268, 269,
 281, 429.
 Яшк М. — II, 427.
 Яциуржинський Х. — I, 114, 241,
 301, 334.

СПИС ІЛЮСТРАЦІЙ

І-й том

	Стор.
1. Академик Микола Петров	37
2. Проф. Микола Дашкевич	39
3. Проф. Омелян Огоновський	40
4. Борис Грінченко	56
5. Іван Франко	60
6. Сторінка з Остромирової Євангелії	77
7. Сторінка з Ізборника Святославоного	83
8. Орнамент в Остромирової Євангелії	112
9. Статут Литовський	120
10. Біблія Острозська	125
11. Князь К. Острозький	127
12. Перша сторінка з Пересопницької Євангелії	130
13. Мелетій Смотрицький	139
14. Іпатій Потій	143
15. Захарія Копистенський	152
16. Притча про багача	156
17. Петро Могила	159
18. Іоанн Галатовський	162
19. Титул з книги „Меч Духовний“	168
20. Інокентій Гізель	177
21. Київ-Могилянська Академія	181
22. Київська Академія і студенти	185
23. Даніло (Димитрій) Туптало	198
24. Семен Полоцький	200
25. Теофан Прокопович	202
26. Юрій Кониський	208
27. Вертеп	215
28. „Вірші на жалосний погребь“ К. Саковича	222
29. Грецькі боги на українське перелицьовані	225
30. Григорій Полетика	252
31. Григорій Сковорода	259
32. Титульна сторінка в рукописного „Катихисиса“ Л. Зиванія	265
33. М. Максимович	287
34. Ізмаїл Сревинський	288

	Стор.
35. П. Куліш	293
36. П. Чубинський	295
37. Київська Громада року 1874	297
38. Олександр Потебня	299
39. Остап Вересай	307
40. Іван Котляревський	340
41. Хата Котляревського в Полтаві	342
42. Перше видання „Енеїди“	344
43. Еней — мал. В. Корнієнка	346
44. Еол — мал. Корнієнка	347
45. Нептун на ракові — мал. Корнієнка	349
46. Еней — мал. П. Мартиновича	350
47. Нептун — мал. П. Мартиновича	352
48. Автограф Котляревського	354
49. Троянці — акад. Позена	356
50. Сцена з „Наталки Полтавки“ — ак. Позена	357
51. Сцена з „Москаля Чарівника“ — ак. Позена	358
52. Пам'ятник Котляревському в Полтаві	360
53. Старий надгробок на могилі Котляревського	362
54. Новий надгробок на могилі Котляревського в Полтаві	363
55. Григорій Квітка-Осипов'яненко	409
56. Ганна Григоровна, жінка Квітчина	415
57. Лев Боровиковський	424
58. Свєси Гребінка	427
59. Микола Костомаров	435

Ілюстрації до тому II-го.

1. Шевченко — портрет молодого віку	8
2. Тарас Шевченко	25
3. Тарас Шевченко	34
4. Панько Куліш	51
5. Олекса Стороженко	64
6. Марія Марковичка	67
7. Яків Щоголів	71
8. Леонид Глібов	76
9. Степан Руданський	78
10. Анатоль Свидницький	84
11. Данило Мордовець	87
12. Олександр Кониський	88
13. Осип-Юрій Федькович	125
14. Михайло Драгоманов	145
15. Михайло Старицький	152
16. Марко Кропивницький	157
17. Іван Тобілевич	161

	Стор.
18. Іван Левницький-Нечуй	165
19. Іван Франко	175
20. Петро Ніщинський	182
21. Ольга Косачева	184
22. М. Кропивницький в своєю трупою в 80-х роках	196
23. Борис Грінченко	197
24. Дмитро Маркович	209
25. Наталя Кобринська	211
26. Орест Левницький	217
27. Володимир Самійленко	219
28. Павло Грабовський	221
29. Леся Українка	224
30. Агатангел Кримський	229
31. Михайло Грушевський	239
32. Михайло Коцюбинський	246
33. Микола Чернявський	252
34. Любов Яновська	256
35. Модест Левницький	259
36. Володимир Леонтович	260
37. Василь Стефаник	271
38. Лесь Мартович	273
39. Видавництво „Вік“ у Києві	277
40. Редкція і співробітники газети „Рада“ (1914 р.)	285
41. Поліція на Шевченковій могилі (25 лют. 1914 р.)	289
42. Володимир Ванинченко	291
43. Степан Васильченко	299
44. Архип Тесленко	302
45. О. Олесь	303
46. Гряцько Чупривка	308
47. „Не разрѣшаю! Пусть лучше не просятъ“	317

Головніші помилки друкарські.

Стор.:	Рядок:	Надруковано:	Повинно бути:
27	13 зверху	правда	правди
38	17 знизу	т. 110--120.	т. 119—120.
39	16 „	Ibid.	„Світло“, 1911, II.
41	2 „	Михонопський	Тиховський
42	5 зверху	Могульський М. — М. Шопкин	Мочульський М. — М. Щепкин
42	7 знизу	„Кіевская Старина“,	„Историческій Вѣстникъ“,
42	4/5 „	„Историческій Вѣст- никъ“, 1911, II.	„Украинская Жизнь“, 1914, II.
46	1 зверху	не губительной	не на губительной
48	17,18 знизу	між північними	між південними та пів- нічними
50	2 знизу	неродности“,	народностей“.
51	15 зверху	так	таку
52	16 знизу	зазначає	зазначає
53	12 „	пос ав	постав
56	13 „	женсь	женитсь
56	6 „	Що це	Що не
58	7 зверху	Стью	Стьють
58	9 „	правду	правду
58	19 знизу	п лати	палати
59	14 зверху	Тізьки	Тільки
60	10 „	питання	хптанья
61	18 „	дісно пі посліду	пісні до посліду
62	4 „	нерозумілими	незрозумілими
63	3 „	почивав	починав
63	16 „	нен видючи	ненавидючи
64	21 „	жвття	жптя
65	16 знизу	1858 р.,	1857 р.,
67	3 зверху	видно!	видано!
69	3 „	оків	років
70	18 „	звичаїв, до побуту.	звичаїв та побуту.

Стор.:	Рядок:	Надруковано:	Повинно бути:
72	11 зверху	добром	даром
76	10 „	соли... друкував	коли... друкував
78	6 знизу	(18 0—1873),	(1833—1873),
83	4 зверху	„льонянка“	„льонянка“
94	15 знизу	подавали	додавали
98	2 „	Галинській	Галинській
103	9 „	виших	виших
107	1 зверху	праці	праці
109	18 знизу	пригасаючи	пригасаючи
112	7 зверху	чи не треба бв припадком... зрадити	зрадити
113	12 „	то тієї	до тієї
113	19 „	хусту	хусту
117	17 знизу	роках прудко йшли по одній	роках прудко йшли одна по одній.
117	2 „	жар його	жар для його
118	13 „	и момент	у момент
120	10 „	„Галичорускій	„Галичорускій
128	11 „	праці	праці і взагалі
131	20 „	накликом	закликом
133	14 „	Танячкенич,	Танячкенич (1842—1906),
136	2 зверху	думають	думають
137	1 знизу	„Укр. О. Збірник“	„Укр. Наук. Збірник“
146	7 „	форм її способів.	форм її способів.
154	17 зверху	Так робить Месія	Не прощає навіть Месія
161	9 „	тип Финогена	тип через Финогена
167	4 „	бути соціальних	бути за тих соціальних
173	17 „	з голоду пухнути	з голоду пухнути і пухнути
190	1 знизу	два томи	три томи
191	25 „	сім томів	дев'ять томів
197	15 зверху	самотійно	самосійно
228	10 знизу	загадками	згадками
232	3 „	не рідну	на рідну
236	4 зверху	Яновська. —	М. Чернявський. — Яновська. —
236	6 „	школи. —	школа. — Л. Мартович. — А. Крушельницький. —
245	13 „	(народ. 1864 р.)	(1864—1913)
249	10 „	художник	художник
266	8 „	напением	напоением
276	1 знизу	Рядок перший треба	поставити по третьому.
279	20 „	„Нова Громада“,	„Нова Громада“, 1916, VII.
281	1 зверху	въ Українѣ.	въ Буковинѣ.
284	6 „	„Обложаниця“	„Слобожанщина“

Стор.:	Рядок:	Надруковано:	Повинно бути:
285	2 зверху	С. Кобальський,	С. Ковальський,
285	2 знизу	Ів. Солецький	Ів. Селецький
286	19 „	газеті:	газети;
305	11 зверху	повинно бути:	єсть, і тим, що повинно бути
310	14 „	лиц	лиш
311	9 „	осайним	осяйним
311	20 знизу	роздордав	розгортає
312	9 „	назваз	назвав
313	3 зверху	калоритно	колоритно
313	13 знизу	„Іляся“	„Уляся“
314	2 зверху	скрутити,	скрутити,
314	7 „	вливи	впливи
314	12 знизу	Неприцьких Гранов- ський	Неприцький-Грановський
315	12 зверху	перлі	перли
316	19 знизу	безможно	безмежно
319	1 зверху	прибжищем	прибіжищем
320	14 знизу	справляло	справляли

Зміст тому II-го.

	Стор. 5—42
Розділ IX. Шевченко	5—42
Оригінальність поетової постаті (5—6). — Вплив на Шевченка (6—9). — Кирило-Мефодієвське братство (9—11). — Перші поезії Шевченка (11—12). — На шляху до свідомості (12—16). — Стосунки до України і народу (16—18). — Політичні й соціальні погляди (18—25). — Етичний світогляд Шевченка (25—29). — Вага Шевченка для України (29—31). — Наслідки Шевченкової діяльності (29—37). — Література (37—42).	
Розділ X. 60-ті роки	43—99
Українство на початку 60-х років (43—46). — Реакція і репресії (46—49). — „Основа“ (49—51). — Куліш (51—63). — Стороженко (63—65). — Марко Вовчок (65—70). — Школа Марка Вовчка (70—71). — Щоголів (71—75). — Глібов (75—78). — Руданський (78—83). — Свидницькій (83—86). — Мордовець (86—88). — Кониський (88—94). — Сіднання в Галичину (94—95). — Література (96—99).	
Розділ XI. Національне відродження й первістки літературного руху в Галичині	100—139
Історична доля Галичини (100—101). — Національний занепад (101—103). — Перші спроби відродження (103—106). — М. Шашкевич (106—111). — „Руська трійця“ (111—112). — Доля першого почину (113—116). — Ценаура (116—117). — 1848-й р. (117—118). — 60-ті й 60-ті роки (118—121). — Федькович (122—128). — Вплив в Україні (128—129). — Москофіли і народовці (129—133). — Письменники 60-х р. (133—136). — Література (136—139).	

Розділ XII. 70-ті роки 140—192

Нова праця (140—141). — Акт 1876 р. (141—143). — Наслідки акту 1876 р. (143—144). — Драгоманов (144—151). — Старвицький (152—156). — Кропивницький (156—159). — Ів. Тобілевич (159—164). — Ів. Левицький (164—169). — Мирний (169—174). — Франко (174—180). — Інші письменники 70-х років (180—184). — Загальний погляд на 70-ті роки 185—189). — Література (189—192).

Розділ XIII. 80-ті роки 193—235

Загальне становище (193—196). — Грінченко (197—206). — Зінківський (206—208). — Маркович (208—210). — Кобринська та інші письменники (210—213). — Побутові письменники: Ковалів, Бордуляк, Цеглинський та ин. (213—216). — Історична повість, Ор. Левицький (216—219). — Самійленко (219—221). — Грабовський (221—223). — Леся Українка (223—229). — Кримський (229—232). — Василевська (232). — Література (234—235).

Розділ XIV. 90-ті роки 236—281

Після реакції (236—238). — М. Грушевський (238—244). — Публіцисти 90-х р. (244—245). — Коцюбинський (245—251). — Чернянський (252—255). — Яновська (255—257). — Гривгоренко (257—258). — М. Левицький (258—260). — Леонтович (260—262). — Поети 90-х років (262—263). — Коблякська (263—266). — Янків і модернізм (266—270). — Стефаник і його школа (270—273). — Леся Мартович (273—275). — Крушельницький (275—278). — На світанні (278). — Література (279—281).

Розділ XV. На початку нового віку 282—326

Нові умови (282—283). — Українська преса (283—289). — Молоді письменники (289—290). — Винниченко (290—298). — Черкасенко (298—299). — Васильченко (299—302). — Тесленко (302—303). — Олесь (303—308). — Чупринка (308—311). — Філянський (311). — Інші письменники (312—316). — Світова війна і руїна (316—320). — Новий антракт і письменство ва часів лихоліття (321—323). — Література (324—326).

Розділ XVI. Закінчення 327—335

З легенд пережитого (327—328). — Доля українського письменства (328—330). — Основні риси в минулому (330—334). — Вага і вагіть у сучасному (334—335).

Розділ XVII. Зап'ять літ (1919—1923) 336—425

По-за історією (336—337). — Обставини літературної роботи (337). — Внутрішнє життя і характерні риси останнього п'ятиліття (337—347). — П. Тичина (348—357). — М. Рильський (357—362). — П. Филипович (362—364). — М. Зеров (364—366). — Д. Загуд (366—368). — В. Кобилянський (368—369). — Мвк. Терещенко (369—370). — Я. Савченко (370—372). — О. Слісаренко (372—374). — В. Ярошенко (374). — Т. Осьмачка (374—377). — В. Еллан (378—379). — В. Чумак (379—380). — В. Сосюра (380—382). — В. Поліщук (382—384). — М. Семенко (384—389). — М. Івченко (390—396). — Гв. Михайличенко (396—398). — В. Підмогильний (398—404). — Гр. Косняка (404—408). — М. Хвильовий (408—415). — Літературна боротьба поколінь (415—420). — Перспективи (420—422). — Література (423—425).

Додатки:

Додаткова до попередніх розділів література	426—430
Літературна грамотка	431
Покажчик імен	432—450
Спис ілюстрацій до обох томів	451—453
Головніші помилки друкарські	454—456

Українська Накладня

видає:

ілюстровані твори українських класиків і сучасних письменників

у критичних виданнях, з літературно-історичними вво-
дами, життєписами й поясненнями, на сильному папері,
лексиконового формату, гарного викінчення.

Досі появилися:

- I. „Кобзарь“ Т. Шевченка,
в одному томі. Вид. Б. Лепкого.
- II. Твори Тараса Шевченка,
у трьох томах, видання Богдана Лепкого.
- III. Новше видання творів Тараса Шевченка,
(українських і російських), перше найповніше видання
Богдана Лепкого, 5 томів.
- IV. Твори Григорія Квітки-Основ'яненка,
видання Сергія Сфремопа, 2 томи.
- V. Твори Марка Вовчка,
видання Богдана Лепкого, 3 томи.
- VI. Іван Франко: „З вершин і низин“,
третє видання Д-ра Василя Сімовича, 1 том.
- VII. Богдан Ленкий: „Писання“,
видання автора у 2 томах.

У „Бібліотеці українських і чужих романів“ появилися

досі ось які твори:

- I. Анатоль Свидницький, Люборацькі.
II. }
III. } Ольга Кобилянська, Царівна.
IV. Г. Майрінк, Голем.
V. }
VI. } Антін Крушельницький, Рубають ліс.
VII. Іван Франко, Захар Беркут.
VIII. }
IX. } Толстой. Відродження, 2 томи.
X. }
XI. } О. Кобилянська, Земля.
XII. }
XIII. } Б. Келерман, Тунель.
XIV. }
XV. } Михайло Яцків, Танець тіней.
XVI. }
XVII. } І. Нечуй-Левицький, Причепи.
XVIII. }
XIX. } К. Тетмаєр, Янгол смерти.
XX. }
XXI. } Павль Келєр, Зима.
XXII. }
XXIII. } Б. Ленкий, Мотря.
XXIV. }
XXV. } М. Горький, Мати.
XXVI. }
XXVII. } І. Нечуй Левицький, Хмари.
XXVIII. }
XXIX. } Ів. Франко, Перехресні стежки.
XXX. }
XXXI. } Ів. Франко, Основи суспільности.
XXXII. І. Нечуй-Левицький, Кайдашева сім'я.

